श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-
जिचरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः

'भगवद्धर्मपरायणसद्व्रतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास' इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहतः 'प्राप्तभगवत्पद-
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एलूएलू. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४६०. संवत् १९९५.

श्रीमदाचार्यचरणप्रादुर्भावोत्सवः

मूल्यं रूपकत्रयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ (१।२।१)

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तत्रो-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पादानामेककार्यत्वरूपां परस्परसंगतिं क्रमनियामिकामवसररूपां च संगतिं प्रतिपादयितुं व्याख्येयाध्यायार्थकथनपूर्वकं पूर्वपादसिद्धः सर्व एवार्थः संक्षेपेण वक्तव्योऽन्यथा मन्दमतीनां पूर्वोक्तानवधारणेन वक्ष्यमाणार्थे संदेहः स्यादित्यतस्तमाहुः **समन्वयेत्यारभ्य, संदेहो निवारित** इत्यन्तेन । **समन्वये** सर्ववेदान्तसमन्वयप्रतिपादकत्वेन समन्वयाख्यया प्रसिद्धे **प्रथमेऽध्याये** उक्तविधः

रश्मिः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ इदानीं द्वितीयपादभाष्यं व्याचिख्यासवः सूत्रं मङ्गलत्वेन स्फुटं व्याख्यातुमाहुः **सर्वत्रेत्यादि** । **अथ** इति अयमानन्तर्यार्थे । **एककार्येत्यादि** अत्रैकस्य कारणस्य प्रथमचरणरूपस्य कार्यत्वमन्तर्यामिप्रतिपादकेस्मिन् पादेऽन्यत्र चेति प्रथमस्य द्वितीयादिभिरेककार्यत्वमेवं चतुर्णामपि पादानां परस्परमेककार्यत्वमुन्नेयम् । तथा हि । शब्दसंदेहनिवारणस्य प्रथमपादकृतस्य द्वितीयपादादिकरिष्यमाणार्थसंदेहनिवारणानां कार्यत्वमिति । **अवसरेत्यादि** प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसरः । स च कार्यप्रतिपादकानां 'यतो वा इमानि' इत्यादीनां लक्षणाद्यर्थं भगवतो व्यासादेरन्तर्यामि[1]प्रतिपादकापेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वकथनेन तेषां ब्रह्मसमन्वयप्रतिपादनानन्तरं प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यां जीवपुरस्कारेण कः समन्वय आधेयप्रतिपादकानामवश्यं वक्तव्य इति जिज्ञासया जीवपुरस्कारेण[2] प्रतिपादकानां निरूपणादवसररूपामित्यर्थः । संक्षेपेण पूर्वपादार्थकथने प्रयोजनमाहुः **अन्यथेत्यादिना** । **वक्ष्यमाणार्थ** इति । अयमर्थः । पूर्वपादे इदमित्थतया प्रतिपाद्यत्वाभाव ईक्षत्यधिकरण उक्तः । अग्रे इदमित्थतया प्रतिपाद्यत्वाभाववदन्वये बुद्धिनिवेशसौकर्याभावात् सर्वत्र प्रसिद्धस्योपदेश उक्तः, वेदान्तानां शब्दत्वात् । प्रकर्षपदार्थ इदमित्थतया प्रतिपाद्यत्वं तेन सिद्धस्य न तु केनाप्यंशेन साध्यस्य । उपदेशो मननं उपदिश्यतेनेन मननेनेत्युपदेशः । करणे घञ् । 'उपदेश आद्योच्चारणम्'

१. आधेय, कार्य, । २. आधेय ।

भाष्यप्रकाशः।

समन्वय एकार्थप्रतिपादकत्वरूपो वक्तव्यः। परप्राप्तिरूपफलसाधनाय तत्साधनीभूतब्रह्मज्ञानोपकाराय चावश्यं वाच्यः। न चानन्तेष्वनन्तशाखेषु वेदेषूपनिषद्भागरूपाणां वेदान्तानामप्यनन्तत्वादुक्तरीतिकसमन्वयोक्तेरशक्यत्वमसंगतत्वं वा शङ्क्यम्। प्रकारविशेषेण सर्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुः तत्रेत्यादि। वक्तव्ये सर्वसमन्वये, अन्तस्तद्धर्माधिकरणादिविषयवाक्यभूतानामुद्गीथाद्युपासना-

रश्मिः।

इत्यत्र मनोरमायाम्। एवं च धर्मित्वेन ज्ञानविचारः पूर्वपादे वृत्तः। अधुना तु धर्मत्वेन। 'वेदस्य विद्यमानत्वान् मर्यादापि व्यवस्थिता' इतिवाक्यात्, अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तत्वात्। तत्र धर्मः महतः स्रष्टृव्यतिरिक्ते विराजादिः।

'प्रथमो महतः स्रष्टा द्वितीयस्त्वण्डसंस्थितः।
तृतीयः सर्वभूतस्थः यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः'॥

इति वाक्यम्। किंच मुण्डकत्रये अक्षराद्युक्तं तदनु प्रश्ने परब्रह्मान्वेषकरणं द्वितीयस्याम्। तृतीयस्यां ब्रह्मविद्योपनिषदि।

'ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम्।
यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्'॥ इति श्रुत्याम्

'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते।
स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेतिसंज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः'॥

इति वाक्योपबृंहितायां व्याहृति ब्रह्म प्रसिद्धं तस्य मननाद्धर्मज्ञानविचार इति वक्ष्यमाणेर्थे संदेहो धर्मिनिरूपणं धर्मनिरूपणं वेति। धर्मिनिरूपणोपक्रमात्। तर्हि अस्तु धर्मिनिरूपणम्। मैवं। ब्रह्मविद्यात्वेनाक्षरस्य गुणत्रयविशिष्टस्यापि निरूपणे बाधकाभावात् पदशक्तेः प्राधान्यात्। वेदोपाङ्गत्वेन मीमांसायाः। वेदद्वारा मर्यादायां धर्मनिरूपणरूपायां पर्यवसानाच्च। न चैवं पूर्वपादमीमांसातिरिक्तमीमांसाया हेयत्वापत्तिः, प्रकाशाश्रमन्यायाद्धर्माणां धर्म्यभेदात्। अधिकारिणां मर्यादायां स्थितेरावश्यकत्वाच्च। विद्वन्मण्डने तथैवोक्तेः। अतो ज्ञानधर्मविचारः। एवं च प्रथमपादाग्रेतनपादेषु धर्मविचारो वा धर्मिविचारो वा सर्वत्र प्रसिद्धपदादुपक्रमाच्च। **परप्राप्तीति** पर एकार्थः अत एव जीवप्राणमुख्यसूत्रमापत्त्या व्याख्यातमन्यथा त्रयोर्थाः स्युरिति। **तत्साधनी**त्यादि परप्राप्तिरूपफलसाधनीभूतं यद्ब्रह्मज्ञानं तदुपकारः फलजननयोग्यता स च व्यापारेण स्यात्। तादृशभक्त्यर्थं तदङ्गद्वयं माहात्म्यज्ञानं ब्रह्मात्म्यैक्यज्ञानं च तत्र समन्वये पूर्वाङ्गं सर्वत्र वाक्यान्वयाधिकरणादौ ब्रह्मात्म्यैक्यं च प्रतिपाद्यते तस्मा इत्यर्थः। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'भक्त्या जानाति चाव्ययम्' इति श्रुतिभ्याम्। 'नाहं वेदैः' 'भक्त्यात्वनन्यया शक्य' इति।

'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया।
तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन्यथो भवेत्'॥

इति 'अनन्ता वै वेदाः' इति श्रुतेराह **अनन्तेष्विति**। **प्रकारेत्यादि** यत्रैषां न्यायानां

१. ब्रह्म। २. ज्ञानव्यापारीभूतभक्त्यर्थम्।

द्वीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलोपकार्यङ्गत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसंदिग्धानां समन्वयः स्वतः सिद्धः । संदिग्धानि द्विविधानि शब्दतोऽर्थतश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलसंबन्धबोधकेषु सर्वविधकारणताप्रतिपादकवाक्येषु **फलोपकार्यङ्गत्वम्** । तत्तदुपासनया तेन तेन रूपेण तत्तत्फलप्राप्तौ महामाहात्म्यज्ञानस्यात्मत्वस्फूर्त्या निरुपधिप्रेम्णश्च सिद्ध्या तस्य साधनस्य भक्तिरूपत्वसिद्धौ विवक्षितपरप्राप्तिरूपं फलं भवतीति तेषां तदङ्गत्वम् । तथा चानया रीत्याऽन्येषामनुक्तानामप्युपासनावाक्यानां प्रयोजनैक्यात् समन्वयः सिद्ध्यतीति न पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । एवमन्येष्वपि बोध्य इत्याशयेनाहुः **ब्रह्मवाक्यानामित्यादि** । पूर्वं प्रतिपाद्यविषयभेदेन संदिग्धानि चतुर्विधान्युक्तान्यत्र तु तेष्वेव शब्दार्थभेदेन

रश्मिः ।

एकषष्टितमाधिकशतनामप्रसक्तिस्तत्र स्थले प्रकारविशेष (एवमारोपापवादसंगतिस्थले लक्ष्यलक्षणभाव-एककार्यत्वं वा संगतिप्रकारविशेषः) इत्यर्थः । स चाग्रे वाच्यः । मुख्यवाक्येषु लक्ष्यत्वं यत्तन्निरूपितलक्षणत्वावच्छिन्नं विशेषणमाहुः **फलेत्यादि** । मुख्यत्वं फलसंबन्धित्वं पूर्वतन्त्रे । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु वेदान्तत्वेन वेदेभ्यः पश्चादुपयुक्तेष्वर्थतः संदेहभ्रमं वारयन्ति स्म **सर्वेत्यादिना** । सर्वा विधाः समवायित्वादयः । तेन कारणैः फलसंबंधो न त्वधिकारिभिः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादाविति बोधितम् । ब्रह्मविदित्यत्र विशब्दे संदेहो ज्ञानप्रतिपादको वा भक्तिद्वारकज्ञानप्रतिपादको वेति । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणे आकाशशब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्तो भौतिकाकाशे वेति । अत्र फलं माहात्म्यप्रतिपादनस्याधिदैविकचित्तशुद्धिद्वारा प्रेमा तस्य संबन्धान्मुख्यवाक्यत्वमवान्तरं फलं ब्रह्मविदेत्युक्तम् । एतत्स्फुटीकुर्वन्ति स्म **तत्तदित्यादि** । **तेनतेनेत्यादि** तं परमात्मानं यथा यथोपासते तद्भूतान् भूत्वावर्तीतिश्रुतेः । 'भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद् भुवि' इति तत्तत्फलप्राप्तौ ।

'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' ॥

इति महामाहात्म्यज्ञानस्य निरुपध्यंशे कारणत्वसिद्ध्यात्मत्वस्फूर्तिस्तत्त्वमस्यादिवाक्येन तत्करणको निरुपधिश्चित्तशुद्ध्यानन्यार्थं एकात्मविषयः प्रेमा तस्य सिद्ध्या च तस्य परायणस्य फलस्य भक्तिरूपस्य साधनस्य तात्पर्यवृत्त्या ज्ञानविषयस्य सिद्धौ व्यापारस्योल्लेखोयम् । **न पूर्वोक्त** इति समन्वयोक्तेरशक्यत्वरूपोऽसंगतत्वरूपश्च दोषो न । प्रेमरूपस्य फलोपकार्यङ्गत्वं महामाहात्म्यज्ञानस्येत्यनया रीत्येत्यर्थः । फलोपकार्यङ्गत्वात् अनुक्तानामप्युपासनावाक्यानां प्रयोजनैक्याच्च । तेषामुपासनावाक्योक्तानां क्रमप्राप्तसाधनानां ब्रह्मविदेत्युक्तफलोपकार्यङ्गत्वमित्यर्थः । आत्मनैक्यज्ञानस्य भक्तिसाधनत्वाविशेषेपि हि 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्', इति न्यायेनावृत्त्यर्थं माहात्म्यज्ञानं स्मरणात्मकं तस्य सिद्धिमात्रमुक्तम् । **पूर्वोक्त इत्यादि** आभासोक्तदोषः । **भाष्ये । निःसंदिग्धानां** 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादीनाम् । **प्रकृते । पूर्वमित्यादि** ईक्षत्य-

१. तथैव भवतीति ।

तदर्थं चैतद्विचारितम्। ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति कश्चिन्न वेति। तत्र प्रथमसूत्र एव व्यवहारः स्थापितः। 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादीनां विशेषेणेदमित्थतया निरूपणनिषेधनपरत्वम्। एवमेव कार्यसिद्धेः। अधीतानां ब्रह्मवाक्यानां चतुर्लक्षण्या ब्रह्मपरत्वे सिद्धे श्रवणं सिद्ध्यति। श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसंभावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं पूर्वस्थितानामङ्गानामनपेक्षितानामुद्वापेनान्येषामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्द्धारणे मननं भवति।

भाष्यप्रकाशः।

संदिग्धत्वमाहुः **संदिग्धानीत्यादि**। तथाचैवं वाक्यविचारेणानुक्तानामपि समन्वयसिद्धिरित्यर्थः। एवमध्यायार्थस्य सर्वोपयोगित्वमुक्त्वा पादार्थस्य वक्तुं तत्रत्याधिकरणानां प्रयोजनमर्थं च वदन्तः पूर्वं प्रथमस्याहुः **तदर्थमित्यादि, तृप्तिवदित्यन्तेन**। **तदर्थमिति** समन्वयार्थम्। **विचारितमिति** ईक्षत्यधिकरणे विचारितम्। ईक्षत्यधिकरणं चतुर्थं तत्र विचारितस्य कथं प्रथमार्थत्वमित्यत आहुः **तत्र प्रथमेत्यादि**। **स्थापित इति** प्रमाणलक्षणप्रभृतिभिः स्वरूपादिचिन्तनस्यैव विचारपदार्थत्वात् तत्प्रतिज्ञयैव स्थापितः। तथाच विचारस्य चतुर्थे सत्त्वेऽपि स्थापनस्य प्रथमे कृतत्वात् प्रथमार्थत्वमित्यर्थः। ननु सत्यं स्थापितस्तथापि श्रुत्यन्तरविरोधान्नादरणीय इति शङ्कायां तत्परिहारप्रकारमाहुः **यतो वाच इत्यादि**। अस्याः श्रुतेरेवंतात्पर्यकत्वे गमकमाहुः **एवमेव कार्यसिद्धेरिति**। कार्यं श्रवणादिकं तत्सिद्धेरित्यर्थः। नन्वेवं वाङ्निवृत्तिश्रुतिसंकोचने किं मानमित्याकाङ्क्षायामेतदेव विभजन्ते **अधीतानामित्यादि**। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिश्रुतावात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादित्रयमुक्तम्। तत्रात्मा परब्रह्मैवेति तस्य वागाद्यविषयत्वे प्रमाणलक्षणादिसंसर्गाभावेन श्रौतानां पदवाक्यादीनां ब्रह्मवाचकतया तद्वाचकपदादिशक्तितात्पर्यावधारणरूपस्य श्रवणस्यासंभवात्। तदभावे च, तदुपजीवकस्य, 'तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इत्यनेनावश्यकतया श्रावितस्य मननस्य, तदुपजीवकस्य निदिध्यासनस्य चासंभवान्न ज्ञानस्यापि सिद्धिर्मोक्षसिद्धिश्चातो मोक्षसाधनबोधकश्रुतिवैयर्थ्यपरिहारा-

रश्मिः।

धिकरणे कार्यान्तर्याम्युपास्यरूपप्रतिपादकत्वेन विप्रकीर्णकत्वेन च चतुर्विधानीत्यर्थः। **सर्वेत्यादि** सर्ववेदान्तीयाविरोधसाधनफलोपयोगित्वम्। **प्रमाणेति** शास्त्रं प्रमाणं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं लक्षणं द्वितीयसूत्रे प्रभृतिशब्देन तुरीयसूत्रेऽशब्दत्वनिषेधस्तदादिभिः। **स्वरूपेति** स्वरूपं सत्यज्ञानानन्तानन्दादि तत्समस्तं कार्यलक्षणकथनमुखेन द्वितीयसूत्रे समर्थितम्। असंदिग्धं न विचारार्हमिति। व्यस्तं तु सत्यं जन्माद्यधिकरणे द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायानुरोधेनानन्दस्यापि वक्तव्यत्वेऽप्यानन्दमयाधिकरणे वक्तव्यत्वादत्र न गृहीतम्। ज्ञानमीक्षत्यधिकरणे। शब्दरूपानन्तं च प्रतिपादकमिति। आनन्दः आनन्दमयाधिकरणे इत्येवं ज्ञेयम्। **स्थापित इति** स्थापनं च परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षस्थापनम्। परपक्षनिराकरणं 'अत' इति पदेन। स्वपक्षः ब्रह्मजिज्ञासाधिक्रियत इति, तस्य स्थापनम्। अव्यवहार्यें कुतः प्रमा। यदभावे यत्राभाव इति व्यवहारस्तथा। **भाष्ये** व्यवहारः शब्दव्यापारोभिधा गौणी तात्पर्यनामा 'यतो वाचः' इति श्रुतेः 'व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः' इतिवाक्ये वाचा इन्द्रियेण व्यवहारः सन्निपातः। प्रकृतेऽमन्वानस्ये-

भाष्यप्रकाशः ।

यानिरुक्तश्रुतिविरोधपरिहाराय च ब्रह्मणः श्रुत्यात्मकवागादिविषयत्वाङ्गीकार आवश्यकः । न चैवमुपगमे उक्तश्रुतौ संकोचापत्तिः । विशेषेणेदमित्थतया निरूपयितुमशक्यस्यानुभवैकवेद्यतया वागादिनिवृत्तिभवनेन संकोचाभावात् । न चैवमनुभवैकवेद्यत्वे मनोविषयत्वस्य संभवान्मनसा सहेत्यस्य विरोधः । लोके मनसा ज्ञायमानानामपि फलतण्डुलादिपाकनानाविधान्नभोजनतज्जन्यतृप्तीनामिदमित्थताया अविषयत्वस्य सर्वजनीनत्वेनात्रापि तथात्वस्य युक्ततया मनसो निवृत्तेर्विरोधलेशस्याप्यभावादित्यतस्तथोच्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु वास्तवेन यत्किंचिद्रूपेण येनकेनचित् प्रकारेण निरूपणेऽपीदमित्थतया निरूपणस्य संभवात् तद्वारणाय विशेषेणेति पदं बोध्यम् । तथा पूर्वस्थितान्यङ्गानि ब्रह्मवाक्यस्थानि बोध्यानि । उद्वापस्तु

रश्मिः ।

त्यस्यामननकर्तुरित्यर्थः । **अनिरुक्ते**त्यादि 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येनिरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयंगतो भवति' इति श्रुतावदृश्यत्वादिगुणके स्थितिं प्राप्तस्य मुक्तिरुक्तेति विरोधपरिहारायेत्यर्थः । **इदमित्थताया** इति 'आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः' इति स्मृतेर्जीवविषयत्वम् । एतेन पाकभोजनतृप्तीनां मनोमात्रवेद्यानां सर्वथा वागवेद्यत्वमित्युक्तं तत्प्रसङ्गेन स्मृतस्य यतो वाच इतिश्रुतिघटितस्य भाष्यस्य विशेषेणेतिपदस्य कृत्यं कुर्वन्तः स्वोक्तं समर्थयन्ते **भाष्ये त्वि**त्यादिना । यत् किंचिद्रूपं सत्यविज्ञानानन्दरूपं सत्यज्ञानानन्तरूपम् केनचित्प्रकारेण सत्यत्वादिना विशेषेणेति । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति केनेषितोपनिषदि 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' इति च श्रुतिभ्यामिदमित्थतया विशेषेण प्रकारेणेत्यर्थः । **पूर्वस्थितानामि**त्यादिभाष्यार्थमाहुः **तथे**त्यादिना । प्रतिपिपादयिषितानन्दमयहिरण्मयादिरूपाणि द्वादशाङ्गानि कमनीयानि तथा बृहद्वामनपुराणे निर्गुणं पठितम् । तत्र जिज्ञासाधिकरणाद् ब्रह्मेत्यनुवर्तते न ब्रह्मत्वं तच्च जन्माद्यधिकरणे शास्त्रयोनिसमानाधिकरणं तदपि समन्वयाधिकरणेऽभिन्ननिमित्तोपादानरूपमीक्षत्यधिकरणे वाग्व्यापारविषयत्वं यद्यपि तथापि ब्रह्मोभयव्यपदेशाद्यधिकरणेषु विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन प्रतिपिपादयिषितमिति सर्वतः पाणिपादान्तत्वादयः प्राप्नुवन्ति । ते तृतीयाध्यायतृतीयपादे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणेषु व्यवस्थितानि विरुद्धोपसंहारनिषेधादावापोद्वापाभ्यामङ्गानि तदेतदाहुः **उद्वाप** इत्यादिना । यथानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपं 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती' इत्यत्र रूपं तत्तदुपासकोपास्यं तत्र प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्य व्यापकत्वादेस्तदन्योक्षरस्तत्परत्वेन कल्पनम् । यद्वा यद्येवं यथाश्रुतमभिमतं स्यात् तदैवं परिच्छिन्नत्वेन दृश्यमानं न श्रुतं स्याद् यतः श्रुतमत एवमित्यापत्तिः । अन्यो व्यापकद्रष्टृसत्यत्वादिविशेषस्फुटस्तत्परत्वेन प्रतीयमानस्य पूर्वोक्ताङ्गस्य प्रकृतानन्दमयादिपरत्वापादनम् । यद्येवं यथाश्रुतमभिमतं स्यात् तदैवं 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्याद्युक्तपरप्राप्तिरूपं फलं न श्रुतं स्यात् न वा'आनन्दमानन्दमयोवसाने' इति फलं स्मृतं स्याद्, यतः श्रुतमत एवास्फुटव्यापकद्रष्टृसत्यत्वादिविशिष्टमित्यापत्तिः । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः । न चैवं सर्वतः पाणिपादान्तत्वविशिष्टब्रह्म किमिति वाच्यम् । साकारब्रह्मवादे मुनिरूपाणि यथा तथा तदप्यक्षराधिकरणादौ ब्रह्मत्वेन प्रत्यपादि । विद्वन्मण्डने निर्गुणसगुणयो-

ततोऽप्येवं ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं मनसि सर्वतो निवृत्त-

भाष्यप्रकाशः।

प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनम्। आवापस्त्वन्यपरत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकृतपरत्वापादनम्। **ततोऽप्येवमिति**। मननानन्तरमभ्यासेन निर्धारणे तद्दार्ढ्ये वा। **निदिध्यासनरूपमिति**। अत्र ज्ञानमिति शेषः। रूपपदरहितः पाठो वा। **मनसीत्यादिना तु**

रश्मिः।

रभेदः सिद्धान्तित एव। तथा च भाष्यार्थ इत्थम्। श्रवणं मैत्रेयीब्राह्मणे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुत्याऽरे मैत्रेयीति संबोध्य विहितं श्रवणमन्येषां सिध्यति तच्च स्वनिर्वाहके कीर्तनस्मरणे आदायैव तदुक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम्।

'तस्माद् भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम्' ॥

इत्यस्य। श्रुतस्य तद्विस्मरणकालेपि गृहव्यापाराद्यासक्तौ व्यापकत्वनिष्कलनिष्क्रियत्वादेरसंभावना तद्विपरीता नानन्दमयसाकारत्वकमनीयत्वादिमात्रभावना तन्निवृत्त्यर्थं पूर्वस्थितानामित्यादिः। ततस्तस्यैवाचार्यग्रन्थादिद्वारा श्रुतस्य मननं शाब्दज्ञानम्। न शाब्दापरोक्षम्। अभावालम्बनं हि तत्। न च छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने 'न्यग्रोधफलमत आहर' इत्युपक्रम्य 'किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति' इत्यभावस्यैव मूलत्वमिति शङ्क्यम्। 'तꣳहोवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्यैव सोम्यैषोणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति' 'स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यत्राभावस्याणिमत्वेनादृश्यभावत्वात्। अणोर्भावोणिमा। न केनापि भावयितुं शक्यमतोऽभावं वदन्त्येनमिति व्युत्पत्तिर्विद्वन्मण्डनान्ते वाक्येस्ति। निभालयसे पश्यसि। श्वेतकेतुं पुत्रं प्रति उद्दालकवचांसि। साधनवैय्यर्थ्यं च स्यात्। न च प्रकृतेप्यणिम्नैवाभावस्यालम्बनत्वमिति वाच्यम्। अभावत्वेनैव योगसूत्रे उपादानात्। 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इत्यत्र 'योगोप्येकः सदादृतः' इति निबन्धान् निरीश्वरयोगः प्रत्युक्तः। अन्यथा 'स्मृतेश्च' इत्यादिसूत्रे योगशास्त्रीयगीतास्मृतेरुल्लेखो न स्यात्। न च सूत्राणामेषामविशेषितत्वम्। स्कन्दपुराणीयनिर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यत इति वाक्यार्थसिद्धस्य तस्य पुराणमतत्वात्। मननं युक्तिभिरनुचिन्तनं स्मरणम्। अवबोधो वा। मनु अवबोधे। सति सप्तमी वा। **प्रकृते**। **मननेत्यादि**। अविहितभक्त्यां श्रवणादित्रयम्। श्रवणादित्रयमन्वन्यासां भक्तीनां स्वयमेव भवनात्। विहितभक्तौ तु अवोपसर्गार्थां धातुपाठे, अव रक्षणप्रवेशतृप्तिकान्तिगतिक्रियादीप्तिप्रीत्यवगमस्वाम्यर्थयाचनश्रवणहिंसेच्छावृद्ध्यालिङ्गनावाप्तिदहनभावेषु। भ्वा. प. से. अत्र क्रमेणार्थ एवं भाति। रक्षणप्रवेशतृप्तीनां बोधे ज्ञानमार्गबोधः। विषयरक्षणमक्षरे प्रवेशः तृप्तिस्तु सायुज्ये जले निमग्नस्य जलपानवदिति दृष्टान्तेन। भक्तिमार्गबोधस्तु कान्त्यादिज्ञाने। 'ज्ञानी चेद् भजते कृष्णम्' इति निबन्धे भजनकारणेच्छा कान्तिः। जानातीच्छति यतत इति नैयायिकप्रवादात्। कान्त्या गतिः फलं मर्यादामार्गे 'सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम्'इतिवाक्योक्तम्। पुष्टिमार्गे गतिरलौकिकसामर्थ्यम्। भगवता सह गानादि व्रजभक्तानामिव। सर्वात्मभावे भजनानन्दो गतिः। तत्र त्रिषु मार्गेषु क्रिया भगवल्लीला अपि। दीप्तिर्ज्ञानम्। प्रीतिः स्नेहः। अवगमः स्वरूपाधिगमः। अवोप-

रश्मिः ।

सर्गोपादानेनावगमेपि पुनः पूर्वोक्ताः साधनवैजात्येन फलरूपा ज्ञेयाः । स्वाम्यर्थौ भक्तिमार्गे । याचनं निर्गुणे गुणमिश्रणम् । ततः श्रवणम् । अन्यथा 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादि स्यात् । अन्यमार्गे मार्गत्वहिंसा । इच्छा स्वोत्कृष्टत्वेच्छा । वृद्धिराकारस्येव दत्तानामलौकिकदेहानाम् । 'अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन् मनोरथः' इति सेवाफलोक्त-वाक्यात् । आलिङ्गनं सर्वमार्गेषु । अवाप्तिः संयोगे ब्रह्माप्राधान्येनापि प्राप्तिः । विरहे दहभावः । 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा' इतिसूत्रात् । तथा च श्रुतिः । 'तं भजेत्' इति गोपालतापनीये । 'भजनं श्रवणादिसरणिः' इति भक्तिहंस इति वैधत्वम् । तेन **निर्धारण** इति निमित्ते सप्तमी व्याख्याता । निमित्तमिह फलम् । निर्धारणं दार्ढ्यस्याप्युपलक्षकं 'दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम्' इति भाष्यात् । प्राज्ञस्य दार्ढ्यमात्रं तदाहुः **तद्दार्ढ्यं** वेति । एवमावापोद्वापाभ्यां ध्यानादीत्यर्थः । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' इति न्यायात् । यदेकमव्यक्तमितिश्रुतेश्च ततोप्येवं ध्यानादीत्यन्वयः । 'आवृत्तिरस-कृदुपदेशात्' इति सूत्रात् । समाध्यन्तरूपेत्यत्र समाध्यन्तरूपमिति पारस्करः पाठ इति ज्ञापितम् । अत्रादिपदेन भाष्ये धारणा । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाध्योस्त्वत्र संप्रज्ञातः सिद्धिहेतुत्वान् न मोक्षफलक इति न स संगृह्यते । अतोत्र द्वितीयो ग्राह्यः । अभ्यासवैराग्ये अपि ग्राह्ये । हेतुत्वात् । ननु यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपाष्टाङ्गो हि योगः स कथं पञ्चाङ्गरहितो भवेदिति चेन्न । अत्र भक्तियोगस्य विवक्षितत्वाद् भाष्यस्य भक्तिमार्गीयत्वाद् स च गीतायां भक्तियोगाख्ये द्वादशेध्याये ।

'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते' ॥

इत्यनन्ययोग उक्तस्तत्र ।

'मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः' ॥

इति 'परो हि योगो मनसः समाधिः' इतिवाक्योक्त उक्तः, ध्यानं एकैकाङ्गे मनआधानं, धारणायां सर्वाङ्गे मनआधानं बुद्धिनिवेशानन्तरं ध्यानादिविषयज्ञाने सति । ततो ब्रह्मणि निवासस्तत्र मनएकीभावे सायुज्य इव समाधिरिति । न च पञ्चाङ्गानन्तरमेतद् भावि । 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इत्यत्र योगस्य प्रत्याख्यानात् । गीतामूर्धन्यविश्वरूपदर्शनाध्याये ।

'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' ॥

इति भक्तिमात्रग्राह्यत्वात् तस्य । 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत्' इति निबन्धाद् भक्त्यनन्तरं योगः, स मनसः समाधिः । ननु श्रीभागवत एकादशे चतुर्दशे भक्तिससाधन-ध्यानयोगनिरूपणाध्याये 'मुमुक्षुरेतन् मे ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसि' इत्युद्धवप्रश्ने श्रीभगवानुवाच 'स म आसन आसीनः' इत्यादि । तत्रासनप्राणायामध्यानादिप्रत्याहाराणां निरुक्तत्वेन योगशिखायाम् ।

'आसनं पद्मकं बध्वा यच्चान्यद्वापि रोचते ।

रश्मिः ।

कुर्यान् नासाग्रदृष्टिश्च हस्तौ पादौ च संयुतौ ।
मनः सर्वत्र संयम्य ॐकारं तत्र चिन्तयेत् ।
ध्यायेत सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेष्ठिनम्' ॥

इति चासनप्राणायामचिन्तनादिपदार्थानामुक्तत्वेन च कथं ध्यानादित्रिकोपादानमिति चेन् न । त्रयोदशाध्यायोक्तज्ञानाङ्गभक्तेश्चतुर्दशेध्याये उक्तत्वात् । योगशिखायामपि ज्ञानोक्तेर्ज्ञानयोगपरत्वात् । श्रुतीनां यमनियमप्रत्याहारशून्यत्वेन योगमार्गीयत्वाभावेपि योगतत्त्वोपनिषदि ।

'शुद्धस्फटिकसंकाशं किंचित् सूर्यमरीचिवत् ।
लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तमतत्परः' ॥

इति पुरुषोत्तमपराणामस्माकं तत्रोक्तं प्राणायामरूपं साधनं ग्रहीष्यते श्रुत्योर्विरोधे व्यवस्थितविकल्पात् । नन्वेवं ध्यानाङ्गबोधकतत्सिद्धौ तनुवित्तजे इत्यस्य विरोध इति चेन् न । अत्रेदं प्रतिभाति । स्कन्दपुराणोक्तगीतामाहात्म्ये विश्वरूपदर्शनाध्यायमचर्चिका नास्ति । तत्राध्याये तत्राप्युपसंहारेर्थनिर्णायके ।

'मत्कर्मकृन् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव' ॥

इत्यत्र भगवत्कर्मकृत्त्वकक्षायां प्रथमाधिकारकाद् धर्मरूपत्वेन 'धर्मेण पापमपनुदति' इतिश्रुतेः पापाभावः फलम् । तत्र श्रौतमङ्गम् । आवृत्तिरसकृत्साधनानामिति ह्यावृत्तौ मत्परमत्वकक्षायां भागवतधर्माचरणेन मध्यमाधिकारात् पापापनोदनद्वारा पञ्चपर्वविद्यायोगयोगे प्रेमा फलम् । तपो वैराग्ययोगे तु ज्ञानं फलम् । ततः प्रेम्णा मद्भक्तत्वरूपोत्तमाधिकारात् पापापनोदनद्वारा सायुज्यभगवत्सेवोपयोगिदेहालौकिकसामर्थ्यानि फलानि । तत्र तनुवित्तजे सेवे अङ्गे इति मानसीसेवाद्वारा त्वेते विशिष्टफले । नन्वश्रौते ते हीनाधिकारे प्रविशेतामिति चेन्न । रामोपनिषदि सेवाविधानात् संप्रदायप्रदीपेपि तथा सर्वज्ञाचार्यवचोभिश्च तथेत्यलम् । ननु तथापि योगयोग उक्त इति चेन् न । योगस्य सूत्रे प्रतिवचनेप्यात्मसंयमयोगादिमादायादोषात् । तत्रापि 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिश्रवणात् । सर्वत्र योग ईदृशो ग्राह्यः । अत्र युज योगे रु. उ. अनि., पूर्वत्र तु युज समाधौ दिवा. आत्म. अनि., सायुज्येत्यत्र युज संपर्के चु. प. से., अतो यथासंभवं ग्राह्यः । भक्तियोग इत्यत्र भक्त्या योगः भक्तियोगः तृतीयासमासः । 'भक्तियोगः पुरैवोक्त' इत्यत्र भक्तियोगौ भक्तियोगः । आवासुर्वा । भक्तिरेव भक्तियोगः । बाहुलकाद् योगशब्दः प्रयुक्तो निरर्थकः । योगः कर्मसु कौशलमिति वाक्यात् भक्त्या कर्मकौशलं वा भक्तियोगः । तदुक्तं शास्त्रार्थे ।

'एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ।
यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥
प्रेमाभावे मध्यमः स्याज् ज्ञानाभावे तथादिमः ।
उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥
तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ।
योगयोगे तथा प्रेम स्तुतिमात्रं ततोन्यथा' ॥

व्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म। इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति। अतस्तादृशस्यानुभवैकवेद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वम्। पाकभोजनतृप्तिवत्।

भाष्यप्रकाशः।

द्रष्टव्यपदोक्तस्य ज्ञानस्य स्वरूपकथनम्। इदमिति ब्रह्मस्वभावजन्यम्। युक्तमिति अनुभवस्य प्रादुर्भावापेक्षत्वात् प्रादुर्भावस्य च वरणाधीनत्वात् प्रमाणबलस्य कौण्ठ्येन तस्याकिंचित्करत्वाद्युक्तम्। तथा चैतत्सर्वमनुसंधाय जिज्ञासासूत्रप्रणयनाद् व्यवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थ इत्यर्थः।

रश्मिः।

इति ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं ब्रह्मेत्यग्रेतनब्रह्मपदेनान्वयः। तदुक्तं अत्र ज्ञानमिति शेष इति। अग्रे पाठो वेत्यत्र वाकारोऽनादर इति। यद्वा, निदिध्यासितव्य इत्यत्र निदिध्यासनार्ह इत्यर्थाद् रूपपदेन निदिध्यासनेन रूप्यते व्यवह्रियते यज्ज्ञानं ब्रह्मेति भाष्यप्रकाशे प्रकाशितम्। नितरां दिध्यासत इति निदिध्यासनं सनन्ताद् ध्यै चिन्तायामित्यस्माद् भावे ल्युट्। युवोरनाकौ सनर्थोऽविवक्षितः रामानुजाचार्याणां विविदिषन्तीत्यत्र यथाऽविवक्षितः। ननु वेदोक्षरमात्रमपि नान्यथा वदतीति भाष्यात् सनर्थो वाच्य इति चेच्छृणु तात्पर्यं, ध्यानादीच्छापि पुरुषार्थसाधिकेति। यथा जिज्ञासा विचारः सन् प्रत्यये न तु ब्रह्मज्ञानेच्छा पुरुषार्थसाधिका तद्वत्। तथा च गोरक्षसंहिता।

'यत् समाधौ परं ज्योतिरन्तरं विश्वतोमुखम्।
तस्मिन् दृष्टे महायोगिगतायातं न विद्यते'॥

इति। 'ता नाविदन् मय्यनुषङ्ग' इत्यादि श्रीभागवते। अथवा तपो वैराग्ययोगे ज्ञानमित्युक्तेर्ज्ञानयोगतः यः सेवते हरिमित्यत्र तथात्वे मध्यमाधिकारकथेयमित्याहुः अत्र ज्ञानमिति। तथा च तपोवैराग्यफलं ज्ञानं निदिध्यासनेपीति भावः। लाघवायाहुः रूपेत्यादि। तथापि निदिध्यासितव्य इत्यस्य प्रत्ययार्थानुक्तिप्रसङ्गः। ज्ञानस्येति सपरिकरस्य। स्वरूपेत्यादि गीतायामात्मसंयमयोगाध्याये 'शुचौ देशे' इत्यादिनासनप्राणायामकाभ्यां मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे 'यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते' इत्युक्तेः विनियते स्वयम्।

'प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्'॥

इति स्वयमुपलब्धं निजसुखं तस्यानुभवरूपम्।

'युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते'॥

इति प्रोक्तं ब्रह्मेत्येवं स्वरूपकथनमित्यर्थः। ब्रह्मस्वभावेत्यादि एष ब्रह्मणः स्वभावः पूर्वोक्तमनसि स्वयमुपलब्धं यन् निजमनन्तं सुखमानन्दस्तस्य स्वेन विषयीकरणं तद्धेतुः। तेन स्वभावेन जन्यं ज्ञानं तदेव विषयात्मकं स्वेनेतिपदोक्तम्। न च नित्यज्ञाने जन्यपदप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। जनी प्रादुर्भाव इति प्रादुर्भावार्थकधातुप्रयोगात्। विषयजन्यज्ञानप्रादुर्भाववत् प्रतीयमानप्रादुर्भाव इत्युपचारात्। ननु चेदं बुद्धिस्थमिति व्याख्यानं त्यक्त्वा कुतो ब्रह्मस्वभावजन्यमिति व्याख्यानं गौरवग्रस्तमिति चेन्न, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य यतः' इतिसूत्रे

१. दर्शनार्थं।

रश्मिः ।

कार्यलक्षणप्रतिपादनेन सांकर्यात् कार्यलक्षणोक्तपरिणतजगज्ज्ञानं ब्रह्मस्वभावजन्यं जगच्चेति प्रत्यक्षम् । न च श्वेताश्वतरे 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा' । इत्यस्याग्रे इति चिन्त्यमिति दूषितत्वान् नैवमिति वाच्यम् । स्वभावबोधकश्रुतिविरोधेन श्वेताश्वतरस्य विकल्पात् । तामसत्वाच्च । षष्ठस्कन्धनवमेध्यायेपि । ॐ नमस्तेस्तु भगवन् नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान्' इति । निजसुखं जीवीयमपि । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभाव इति पराभिध्यानसूत्रभाष्यात् । ननु भक्तियोगाध्याये कुत्रोक्तमिदं ध्यानादि । शृणु । 'अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते' इत्यत्रानन्यो योगो व्याकृत इति । अत्र योगो युज समाधाविति धातुनिष्पन्नः । इदमेव ब्रह्मणो भूमाधिकरणोक्तसुखरूपस्य सर्वात्मभावस्यापि मुख्याधिकारे ज्ञानम् । ऐच्छिकसृष्टौ ब्रह्मज्ञानमुक्तम् । मायिकसृष्टिपक्षेऽविरोधाध्यायोपान्ते ज्ञानप्रक्रियानिरूपणावसरे स्फुटीकार्यम् । एवकारस्तु भाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगाध्याये त्रयोदशे ।

'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' ॥

इतिवाक्ये ब्रह्मसूत्रपदैर्बहुधा गीतमित्यत्रार्थे विचिकित्साभावात् । एतदनुरोधेनैतदध्यायोक्तं 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना' इतिवाक्योक्तध्यानादि । मनसीत्यादिभाष्योक्तं सर्वं च ग्राह्यम् । स्वभावजन्यैतादृशानुभवे वरणत्वेनाविर्भावत्वेन कार्यकारणभावात्तद्बोधिकां श्रुतिं प्रमाणयन्त इव व्याचक्षते स **अनुभवेत्यादिना** । अत्रायं समुदितो भाष्यस्यार्थः **अत** इत्यारभ्य **अविषयत्वमि**त्यन्तस्य । ब्रह्मज्ञानपदार्थज्ञाने सर्वं सुगममिति ब्रह्मज्ञानपदार्थः प्रोच्यते । तत्र ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' इत्युपनिषच्छ्रुतेः सत्यादिचतुष्टयं ब्रह्म तत्र सत्यत्वमविनाशित्वं सत्यमविनाशीति श्रुतेः । सत्यमित्यत्र 'तत्र साधुः' इति यत् सति साधु सत्यम् । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इतिश्रुत्या ब्रह्मनिष्ठा सत्ता इति यदि वेद तमेनं सत्यं विदुरित्यर्थाद् ब्रह्मसत्तावेत्तरि साधु सत्यं तत्र ब्रह्मणि साधोः सत्यत्वमित्यत्र किमु वक्तव्यम् । साध्नोति परकार्यमिति साधुः 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा' इति सूत्रात् विरहतापोपशमं साध्नोतीति साधुर्भक्तः आध्यात्मिकादित्रितयवित् 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति गीतायाः 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः' इतिनिबन्धाच्च । नन्वविनाशित्वं सत्यत्वं सति साधुत्वं वा सत्यत्वं आद्ये रूढ्यापत्त्या वेदान्तेषु योगेन विचार इत्यस्या उक्तेस्त्यागापत्तिरन्त्ये श्रुत्या व्याकरणस्मृतिबाध इति चेन्न सति साधुत्वे सत्यविनाशित्वस्य सत्यलक्षणत्वात् । अत्राचार्योक्तेर्वेदतौल्याद्विकल्पो वेति । तस्य सत्यपदस्य 'सत्यं ज्ञानं' इति श्रुत्या ज्ञानपदसामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वरूपमुपपादनसापेक्षम् । तत्र ज्ञानत्वं नाशरहितत्वे सति चैतन्यत्वम् । नाशरहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते इति श्रुतेः । सत्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं चैतन्यमिति । जन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय नाशरहितमिति विशेषणम् । ज्ञा अवबोधने भावे ल्युट् । तथा च भक्तावबोध इत्यभेदान्वयानुपपत्तिस्तत्परिहारो ब्रह्मणो निर्विकल्पकज्ञानस्य लक्षणे संबन्धस्यानवगाहरूपः विशेष्यविशेषणसंबन्धानवगाहिज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वात् भक्तस्य सेव्यसेवकभावसंबन्धो भक्तसंवलित एव भगवाँस्तद्द्वारा फलतीति पुष्टिमार्गीयमोक्ष-

रश्मिः ।

निरूपणग्रन्थोक्तदिशा तस्यापि अनवगाहः संपद्याविर्भावाद्यधिकरणोक्तौडुलोमिमतेन चिन्मात्रभक्तस्याव-बोधाभेदः । सैद्धान्तिकपक्षे तु ज्ञानादिरूपब्रह्मणा सत्यस्य भक्तस्य भेदः । भक्तो रमारूपः श्रीभागो वाक्षरं वा अदृश्यत्वाधिकरणे वक्ष्यमाणम् । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इतिवाक्यात् । माध्वास्तु त्वन्मते पदद्वयलक्षणातो वरं मद्रीत्या तत्पदे लक्षणा । तथाहि धान्यमसि धिनुहीत्यत्र तण्डुले धान्यशब्दवत्तदधीनत्वात्तदिति व्यपदेशः । प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः इतिवाक्यशेषे जीवस्येशा-धीनत्वोक्तेः ।

'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते ।
विद्यमाने विभेदेपि मिथो नित्यं स्वरूपतः' ॥

इति भारतोक्तेरित्याहुः । तथा च 'तस्मान् न भिन्ना एतास्ता आभिर्भिन्नो न वै विभुः' इति कृष्णोपनिषच्छ्रुतेर्भक्तस्याप्यभेदान्वयः । युक्तिरपि । आत्मनो भक्तकृतमानोरथिकपदार्थानां भागरूपाणां त्यागेन भक्तेष्वत्यन्तानुग्रहाविर्भावितानां त्यागेन कृष्णोपनिषच्छ्रुत्युक्तोऽभेदः । यदि भागत्यागलक्षणा न स्याच्छ्रुतिरभेदं न वदेत् । इत्यभेदान्वयोपपत्तिः । नन्वभेदान्वयः पूर्वोक्तोनुपपन्नो भक्तस्याभेदा-दानात् 'अन्तरा भूतग्रामवत्'इति सूत्रे तथा प्रतिपादनादिति चेत् न भक्तस्य चतुर्विधपुरुषार्थेषु प्रद्युम्नरूप-कामत्वेपि ज्ञानेन वासुदेवरूपमोक्षरूपेण संचारिभावे व्यतिहारसूत्रोक्तोऽभेद उपपन्न इति । अधुना ब्रह्मसत्तावेतरि सति साधु सत्यं तस्य ज्ञानपदसामानाधिकरण्यं सर्वसंमतम् । नीलमुत्पलमितिवत् । न च सार्वदिकसेव्यसेवकभावसंबन्धं त्यक्त्वा कादाचित्काभेदमादाय सार्वदिकाभेदप्रतीतिसमर्थनं दुर्घटमिवेति वाच्यम् । ज्ञानकाण्डमिति समाख्यया व्यतिहारसूत्रोक्ताभेदज्ञानस्य मुख्यत्वात् । सेव्यसेवकभावस्तु कोटिष्वपि सुदुर्लभस्य नारायणपदस्य प्रशान्तात्मनः ।

'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने' ॥

इतिवाक्याद् भवत्यत एव भक्तेः काचित्कं निरूपणं भक्तैकसमधिगम्यं च । अत एव साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येवेति द्वितीयस्कन्धषष्ठाध्यायसुबोधिनी परंतु नवमाध्यायस्य न भवतीत्य-सिद्धान्तरूपा भक्तिपोषिका । ननु नित्यलीलाप्रवेशकामनया कृतं भगवद्भजनं येन तस्य पुंस-स्तिष्ठतु वार्ताऽभेदसंसर्गोपोद्बलिका प्रवर्ततां तावद्रमारमणवार्ता । तादृशां सत्यपदवाच्यानां रमादीनां रमणस्य ज्ञानादिपदवाच्यस्य च सार्वदिकः सेव्यसेवकभावः संसर्गो न त्वभेद इति चेन्न, श्रुतावप्रतीतत्वेनास्य संसर्गस्यानाविष्करणस्य विवक्षितत्वात् । 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्' इतिसूत्रात् । अत्राश्रमधर्मैरेव लोके स्वं भगवद्भावमनाविष्कुर्वन् भजेतेतिभाष्यात् । न चायमभेदः परमहंसधर्मः परमहंसोपनिषदि तथोक्तेर्न गृहस्थधर्मस्तथा चाश्रमधर्मोपि भाष्ये गृहस्थस्य विवक्षितः 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' इतिसूत्रे 'आचार्यकुलात्'इत्युपक्रम्याग्रे पठ्यते 'धार्मिकान् विद-धत्' इति, अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यत इति भाष्यादिति वाच्यम् । तत्र गृहस्थधर्मैरनाविष्कारेप्यन्यत्र परमहंसादिधर्मैरनाविष्कारे बाधकाभावात् । आश्रमधर्मैरिति भाष्ये आश्रमधर्मस्य गृहस्थमात्रधर्मत्वविवक्षितत्वे आश्रमसंकोचापत्तेराचार्येत्याद्युक्तभाष्यस्य तत्स्थल-विषयत्वात् । यद्वा, गोपालतापिनीये 'स होवाचाब्जयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको देवः स्यात् ।

१. काम इच्छा इच्छा भक्तिः ।

रश्मिः ।

एकमक्षरं यद्धि श्रुतं अनेकाक्षरं कथं भूतम् । स होवाच तं हि पूर्वं ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत्' इति श्रुतेः । एकं सजातीयभेदशून्यमेव स्वगतभेदशून्यं अद्वितीयं विजातीयभेदशून्यं ब्रह्मासीदिति क्रमेण विशेषणत्रयार्थः । न चात्र सत्यज्ञानपदयोर्न सामानाधिकरण्यापेक्षापि तु सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मानन्तं ब्रह्मानन्दं ब्रह्मेत्येवं सत्यादिपदब्रह्मपदयोः सामानाधिकरण्यमिति योजनादरणमिति वाच्यं वाक्यभेदापादकत्वात् । ननु सत्यत्वं ज्ञानत्वं सत्यादिस्थितं रूपं तत्र सत्यादिपदानां शक्तिराकृत्यधिकरणादिति चेन्न । शब्द इति चेन्नातः प्रभवादिति सूत्रभाष्ये विशिष्टे शक्त्यङ्गीकारात् स्थित[1]रूपविशिष्टे शक्तेः । सत्यज्ञानयोः सत्यत्वं ज्ञानत्वं च महानात्मा 'सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः' इति वाक्यपदीयात् तयोः सविकल्पकज्ञानात्मकात्मत्वात् । सति सत्तारूपश्चात्मा । त्वंपदार्थादौपाधिकाद् विलक्षण आकाशवत् सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रतत्पदार्थश्चात्मेत्युच्यत इतिश्रुतेः । विलक्षणत्वमाह श्रुतिः । **आकाशेति** । त्वंपदार्थस्तु स्थूलः, आत्मा तु सूक्ष्म इति विलक्षणः । एवं सत्यादेः सत्यत्वादेश्च संबन्धावगाहिज्ञानमप्यात्मा । सत्यज्ञानशब्दौ जातिशब्दौ सत्यत्वत्वं ज्ञानत्वत्वं च न शक्यम् । 'परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रेण सत्यत्वविशिष्टसत्यात् परमाशङ्क्य सामान्यात्त्विति सूत्रेण निषेधकरणात् । अन्यत्र तु घटत्वत्वादिकं धर्ममात्रं भूषणोक्तत्वादस्त्वेव सत्यत्वं ज्ञानत्वं चात्मानौ सत्यत्वत्वं ज्ञानत्वत्वं च सत्यसत्यत्वयोः ज्ञानज्ञानत्वयोश्च संबन्धरूपे आत्मत्वे वास्ताम् । सत्यज्ञाने साधनप्रमेयरूपेपि । सति साधुत्वस्य साधनत्वात् । ज्ञानस्य मोक्षस्य प्रमेयत्वात् धर्मार्थकामानां प्रमेयत्वेपि मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् तत्रानन्तत्वं पूर्वत्वे व्यापकत्वे च सति चैतन्यमनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव तन्तुकार्येषु तन्तुरिव अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यं अनन्तमित्युच्यत इतिश्रुतेः । न अन्तोस्य वेदरूपचैतन्यस्य निरवधिचैतन्यमित्यर्थः । निरवधिचैतन्यत्वमेव पूर्वत्वे व्यापकत्वे च सति चैतन्यत्वम् । चैतन्यत्वं ज्ञानेतिव्याप्तमतो व्यापकमिति विशेषणम् । नन्वानन्दादयः प्रधानस्य इति सूत्रे पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः इति ब्रह्मैकदेशे ज्ञाने कुतो विशेषणं व्यापकमितीति चेन्न । अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चमात्रव्यापकत्वविवक्षणात् । अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकमितिश्रुतेः । अव्यक्तं भगवत्कृपा तदादिसृष्टेः प्रपञ्चः पुरुषादिसृष्टेः प्रपञ्चः मायादिसृष्टेः प्रपञ्चः । अन्ये सृष्टिप्रपञ्चा निबन्धे प्रपञ्चिताः अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चस्तु आनुमानिकाधिकरणे ।

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ॥

इतिकाठकश्रुतिभिः कृतः । अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चोपादानचैतन्ये मुक्तजीवेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य पूर्वमिति विशेषणम् । पूर्वत्वं च सृष्टिपूर्वत्वं तेन नाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चपूर्वत्वमादाय पूर्वोक्तप्रपञ्चोपादानेतिव्याप्तिः । ज्ञानानन्तपदयोः सामानाधिकरण्यं वेदान्तप्रामाण्यात् । न तु व्यापकत्वरूपभागत्यागलक्षणयाऽविनाशिचैतन्यपूर्वचैतन्ययोरभेदान्वयः । पूर्वत्र तु भागत्यागलक्षणां विना सति ब्रह्मणि साध्वित्यर्थस्य भेदसंबन्धं विनाऽघटमानस्य त्यागापत्तेर्वेदान्तप्रामाण्यादेवागत्या भागत्याग-

१. तद्रूपं तत्र च स्थितं साकारव्यापकत्वाच्चेति निबन्धोक्तं स्थितम् ।

रश्मिः ।

लक्षणोररीकृता । वासुदेवरूपमोक्षरूपज्ञानेन संकर्षणरूपार्थरूपस्यानन्तस्याभेदान्वयो हि श्रीगोपालतापिनीयश्रुतेः । वेदान्तानां वेदत्वेन वेदस्य धनत्वेनार्थत्वम् । धन धान्य इति धातुः वेदो धनमिति निरुक्ते ग्रन्थे । तस्य संकर्षणरूपत्वं संकर्षणो हि सहस्रवदनो वेदात्मेति 'वासुदेवकलाऽनन्तः' इत्यस्य सुबोधिन्यां वेदसंकर्षणयोः सामानाधिकरण्यात् । इत्थं च 'अनन्ता वै वेदाः' इतिश्रुतेर्न अन्तो नाशोऽस्य चैतन्यस्य वेदस्येति बहुव्रीहिणानन्तं वेदरूपं प्रामाण्यं संकर्षणरूपमर्थरूपं च । अनन्तं जातिशब्दः अनन्तत्वविशिष्टे शक्तः । अनन्तत्वमात्मा उक्तवाक्यपदीयात् । अनन्तानन्तत्वयोः संबन्धावगाहिज्ञानमप्यात्मा । अनन्तत्ववत्त्वं न शङ्क्यं सामान्यात्त्विति सूत्रात् । अनन्तत्वमात्मा अनन्तत्वत्वं अनन्तानन्तत्वयोस्तावत्संबन्धरूपमात्मत्वं वा । 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति श्रीभागवते वैकुण्ठवर्णनाद्वैकुण्ठवाचकमपीति विशेष्यमाह श्रुतिः । आनन्दमिति आनन्दत्वं च सुखचैतन्यस्वरूपत्वे सत्य परिमितानन्दसमुद्रत्वं अविशिष्टसुखसमुद्रत्वं च । आनन्दो नाम सुखचैतन्यस्वरूपमपरिमितानन्दसमुद्रः । अविशिष्टसुखस्वरूपश्चानन्द इत्युच्यत इतिश्रुतेः । आसमन्तान्नन्द्यते समृद्ध्यते इत्यानन्दः घञन्तः । न परिमितः 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति श्रुत्युक्तोऽक्षरानन्दः परिमितः तद्वत् परिच्छिन्नो न किंतु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इतिश्रुत्युक्तोऽपरिमितः । स आनन्दोऽपरिमितानन्दः स समुद्रोऽपरिमितानन्दः समुद्रः समुनत्ति उन्दी क्लेदने स्फायीति रक् ।

'निजमुरलिकानादाह्वानागतव्रजसुन्दरी-
निरुपमनवस्नेहाम्भोधेर्विचित्रतरोर्मिभिः ।
किमपि परितश्चार्द्रार्द्रोऽस्तु प्रभुः प्रकटीभवन्
प्रतियुवतिसंभेदेनास्मद्दशां विषयः सदा' ॥

अपरिमितानन्दः समुद्रः स्वयं व्रजसुन्दरीः समुनत्ति इत्यर्थः 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इतिवाक्यात् । अत्र क्लिद आर्द्रभावे दि-प-वेट् वेदान्तेषु योगमात्रादरणात् ब्रह्मलक्षणत्वात् न लीलाविशेषपरिज्ञानं न चानन्दस्य समुद्रः आनन्दसमुद्रः षष्ठीतत्पुरुषः अपरिमितश्चासौ आनन्दसमुद्र इति कर्मधारय इति वाच्यम् । समुद्रपदे लक्षणापत्तेस्तस्याश्च प्रथमलक्षणे संभवात् । न हि गङ्गातीरघोषस्य गङ्गाघोषावयवविशेषवत्त्वं लक्षणं संभवति किंतु गङ्गातीरघोषस्यावयवविशेषत्वं लक्षणमिति । समुद्रेऽतिव्याप्तिवारणायानन्देति विशेषणम् । आनन्दस्य समुद्र इत्युक्तौ षष्ठ्याभेदप्रत्ययनात् स्वगतभेदापत्तिरत आनन्दः समुद्रः । न च षष्ठ्या भेदप्रतिपादकत्वेप्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुत्या सत्यज्ञानयोः सेव्यसेवकभावसंबन्धेप्यभेदप्रतीतिस्तथानन्दस्य समुद्र इत्यत्र षष्ठ्या भेदप्रतिपादकत्वेप्यभेदप्रतीतिस्तयैव श्रुत्येति न स्वगतद्वैतमिति शङ्क्यम् । श्रीगोपालतापिनीये चतुर्व्यूहैक्यप्रतिपादकश्रुतेरस्याविषयत्वेन स्वगतद्वैतापत्तेः । एवं च समुद्रेतिव्याप्तिवारणायानन्देति विशेषणम् । न च यौगिकसमुद्रशब्दस्य लक्षणघटकस्य योगरूढसमुद्रशब्दप्रतिपाद्ये समुद्रे नातिव्याप्तिप्रापकत्वमिति वाच्यम् । शते पञ्चाशदिति न्यायाद्योगरूढे शब्दे योगस्यापि सत्त्वात्तमादाय समुद्रे सुखेन यौगिकसमुद्रशब्दस्यातिव्याप्तिप्रापकत्वात् । आनन्दसमुद्रत्वरूपलक्षणस्य गणितानन्देऽक्षरेऽतिव्याप्तिवारणायापरिमितेति विशेषणम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुत्युक्तापरिमितानन्दसमुद्रः । इदमप्यपरिमितानन्दसमुद्रत्वम् ।

१. ब्रह्मलोकस्य ।

रश्मिः।

'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः' ॥

इतिब्रह्मोपनिषच्छ्रुत्युक्ते जीवापरिमितानन्दसमुद्रेतिव्याप्तं आ अप्राप्येति छेदादतो विशेषणम्। सुखेत्यादि सुखं भूमा भूमाधिकरणात्। भगवान्न जीवः शोभनानि खानि अनेन सुखदुःखेत्यादिना करणे प्रत्ययः भावे वा। यतो अवाचो निवर्तन्ते आ समन्तात् प्राप्येति श्रुतिपदार्थयोः सतोर्नातिव्याप्तं पूर्वं लक्षणमिति चेत्तर्हि सत्यपदवाच्ये भक्तेऽपरिमितानन्दसमुद्रत्वमतिव्याप्तम्। न च भक्तस्यापरिमितानन्दसमुद्रवत्त्वं न तु अपरिमितानन्दसमुद्रत्वमिति वाच्यम्। 'तस्मान्न भिन्ना एतास्ता आभिर्भिन्नो न वै विभुः' इति कृष्णोपनिषदोऽभेदाद्भक्तब्रह्मणोः अतः सुखेत्यादिविशेषणम्। सुखस्य भूमत्वाद्भूम्नः सर्वात्मभावरूपत्वस्य लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्तदाधारो भक्तो न तु सुखरूपभूमरूपः। भगवत्त्वात्सर्वात्मभावस्येतिभाष्यात्। भक्तत्वात् सर्वात्मभावस्येत्यनुक्तत्वात्। न चोक्तश्रुतेर्भक्तस्य ब्रह्माभेदात् सर्वात्मभावरूपत्वमिति शङ्क्यम्। स भूमा कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने कृते भक्ते यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्नित्यनुबन्धादिसूत्रभाष्यात्। सुखत्वे सत्यपरिमितानन्दसमुद्रत्वं सर्वात्मभावेतिव्याप्तमतः सुखचैतन्येति। सर्वात्मभावस्यानन्दविशेषत्वान् न चैतन्यत्वम्। सुखचैतन्यत्वे सत्यपरिमितानन्दसमुद्रत्वं कदाचित्प्रकटचैतन्ये सर्वात्मभावेतिव्याप्तमतः स्वरूपमिति। एवं च सर्वात्मभावस्य सुखचैतन्यत्वं वर्तते न तु तत्स्वरूपं कादाचित्कत्वात्। स्वपदानुपादानेपि सर्वात्मभावेतिव्याप्तिः। अत एकं लक्षणं सुखचैतन्यत्वे सति अपरिमितानन्दसमुद्रत्वं सुनिष्पन्नम्।

'सर्वानेव गुणान् विष्णोर्वर्णयन्ति विचक्षणाः।
तेऽमृतोदाः समाख्यातास्तद्वाक्पानं सुदुर्लभम्' ॥

इतिजलभेदग्रन्थोक्ताग्निषु नाव्याप्तिः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतौ आनन्दमिति छान्दसं नपुंसकत्वं न त्वानन्दोस्यास्तीत्यानन्दमर्श आद्यजित्यच्। आनन्दो नामेतिश्रुतौ धर्म्यानन्दोक्तेः। अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पतिता जटा धारा अभ्र अम्ल लवण स्वाङ्गाद्धीनात् वर्णात् अत्रार्श आदिष्वानन्दपाठाच्च। **इदानीम्** 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यत्र चित्सतोर्ब्रह्मैक्यमुक्तमानन्दस्य प्रतिपादितं अविशिष्टानन्दस्य प्रतिपादनीयं तदर्थमविशिष्टसुखस्वरूपत्वमानन्दत्वमविशिष्टसुखं विषयसुखं 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इतिश्रुतेः। योगमात्रादरणाद्वेदान्ते विशिष्टम्। शिष्लृ विशेषणे रुधादि न तु शिष हिंसायां भ्वादिः परस्मैपदी तस्य सेट्त्वात्। तथा च विशेषणं व्यावर्तकं व्यावर्तयति यत्तद्व्यावर्तकं विशेषणव्यावर्तकं यत्तस्य विशिष्टमित्यत्र क्तप्रत्ययार्थः कर्मविशेष्यं यत्सुखं तद्भिन्नं तत्सदृशं सुखमविशिष्टं सुखं नञः पर्युदासार्थकत्वात्। तत्र ब्रह्मानन्दपर्यन्तानन्दस्य विशेषव्यावर्तको विषय इति। अविशिष्टं सुखं स्वरूपं तत्त्वं लक्षणं द्वितीयम्। सुखपदं सर्वात्मभावरूपसुखरूपस्यापि वाचकम्। भूमैव सुखमिति श्रुत्या भूम्नः सर्वात्मभावरूपस्य सुखपदवाच्यत्वात्। अन्यथा भगवत्त्वात् सर्वात्मभावस्येतिभाष्यविरोधापत्तेः। तथा च जीववदानन्दस्यापि मुक्तौ ब्रह्मैक्यं न तु वागादीनामिव स्वरूपनाशनम्। 'वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च' इति फलाध्याये वक्ष्यन्ति स्माचार्याः। तथा च भाष्यम्। ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वादिति। अस्य भाष्यस्य भाष्यप्रकाशे आभासः सिद्धान्तमाहुरिति मर्यादामार्गे इति शेषः। भाष्यप्रकाशे तु वागादीनां स्वरूपनाशनमुत मणिस्पर्शादयसश्चामीकरत्वमिव तेषामेवा-

रश्मिः ।

लौकिकत्वसंपादनं भगवदनुग्रहादिति संशये भक्तसूक्ष्मदेहस्य चामीकरत्ववदयसोऽलौकिकत्वसंपादनं सिद्धान्तितम् । तत्पुष्टिमार्गे इत्यपि तत्रैव । ननु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति तैत्तिरीयश्रुत्येदं ब्रह्मलक्षणमप्रसिद्धं विरुद्धमनुपादेयमितिचेन्न । अत्र विशिष्टे शक्तेः । परब्रह्मत्वमित्यत्र परमात्मनः प्रत्ययेन परब्रह्मणः प्रकृत्याभिधानादेतच्चतुष्टयस्य तल्लक्षणत्वात् । प्रसिद्धस्य लक्षणस्य ब्रह्मलक्षणत्वात् । तथा च श्रुतिरेतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देशकालनिमित्तेष्वव्यभिचारि स तत्पदार्थः परमात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते इति लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरहितं वस्तुतः पुनर्देशकालनिमित्तेष्वव्यभिचारिदेशकालयो-र्द्रव्यत्वेन प्रकटसदंशत्वात्तत्रास्य लक्षणस्य व्यभिचारो नास्ति प्रकटसत्यज्ञानानन्तानन्दे संगतत्वात् । अस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः । निमित्तानां कारणानां प्रकटचित्सदंशत्वात् न तत्र व्यभिचारोति-व्याप्तिरस्यास्ति । यद्वा देशकालनिमित्तेषु यस्यैतद्वस्तुचतुष्टयं लक्षणमव्यभिचारि अव्याप्त्यादिरहितं स [देशः कालो निमित्तं स्वर्गसुखदुःखाभावात्मसुखरूप] तत्पदार्थ इति श्रुतिकठिनपदव्याख्या । अत्र श्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुतिः ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च प्रतिष्ठिताः अधिष्ठिताः केन सुखेन्तरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष' इति चिन्त्यम् । संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक' इति । श्रुत्यर्थश्चमसवदित्यधिकरणे प्रहस्ते चास्ति । अत्र कालस्य भूतपदवाच्यदेशस्य च चिन्त्यत्वं चिन्त्यप्रयोजनत्वं तथा च 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि' इति सूत्रस्य देशकालसृष्टावप्यात्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्चेतिभाष्यम् । अत्र निमित्त-मतिरिच्यते निमित्तमिह फलमिति 'निमित्तात्कर्मयोगे' इतिसूत्रे सिद्धान्तकौमुदीकारोक्तेः तथापि यः कारणानीत्युक्तं कारणं निमित्तम् । यदि च प्रहस्ते श्वेताश्वतरश्रुतयः कौर्मवाक्यैरुपबृंहिता इति तामस्य इत्युच्येत तदोक्तार्थाधिकारे संपन्ने राजसश्रुतिभिः राजसत्वनिवृत्तौ सत्यां राजसत्वाधिकारे संपन्नेथ ज्ञाते सात्त्विकीभिस्तथासंपन्नेऽथ ज्ञाते निर्गुणाभिः निर्गुणत्वाधिकारसंपत्तिर्ज्ञातव्या । मध्वाचार्यादिभिः तामसत्वादिविभागस्याकृतत्वात् पुराणेष्वात्मगुणसत्त्वादिभिः सगुणत्वे श्रुतिष्वप्यात्मगुणसत्त्वादिभिः सगुणत्वम् । 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इतिसूत्रात् न प्राकृतगुणसंबन्धात्सगुणत्वं वा । अनन्तानन्दपदयोः सामानाधिकरण्यं भाष्ये कृतम् । संकर्षणरूपार्थरूपप्रमाणरूपानन्तेन सममनिरुद्धरूपधर्मरूपफलरूपान-न्दस्य अभेदान्वयो हि श्रीगोपालतापिनीयश्रुतेः । धर्मस्य भूमत्वं 'प्रणम्य देवं भूमानं' इतिश्रीभागवतसुबो-धिन्यामस्ति । भूमैव सुखमितिश्रुतौ मोक्षापेक्षया भूम्नोऽनिरुद्धस्य सुखमवधारितं मोक्षस्तु मुक्तिर्हित्वा-न्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरितिवाक्यात् स्वरूपावस्थानम् । तन्निवृत्तिर्मोक्ष इतिश्रुतेः । तस्यानात्मनो देहादीनात्मत्वेन योभिमन्यते सोभिमान आत्मनो बन्ध इति श्रुत्युक्तस्य बन्धरूपाभि-मानस्य निवृत्तिरित्यर्थः । अतो मोक्षस्य प्रमेयत्वं तत्पूर्वमुक्तम् । आनन्दस्तु फलं आनन्दो गुणशब्दः सुखपर्यायत्वात् । सुखस्य नैयायिकमते गुणत्वात् । स आनन्दत्वविशिष्टे शक्तः आनन्दत्वमात्मा उक्तवाक्यपदीयात् । आनन्दानन्दत्वयोः संबन्धावगाहिज्ञानमप्यात्मा । आनन्दत्वत्वं न शक्यम् आनन्दत्वमात्मा । आनन्दत्वत्वं आनन्दानन्दत्वयोः संबन्धरूपमात्मत्वं वा । अत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सत्यत्वं ज्ञानत्वं अनन्तत्वं ब्रह्मत्वं संबद्धं तु आत्मस्वरूपम् । सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं परब्रह्म । सत्यत्वं ज्ञानत्वमनन्तत्वमानन्दत्वं परमात्मेत्युच्यते । परब्रह्मपरमात्मनोः संबन्धः सत्यत्वं

रश्मिः।

ज्ञानत्वत्वमनन्तत्वत्वमानन्दत्वत्वमित्येवं रूपचतुष्टयात्मकः। न च समवायः संबन्ध इति शङ्क्यम्। समवायाभ्युपगमसूत्रे तर्कपादे तादात्म्यस्य भाष्यप्रकाशे एभिरङ्गीकारात्। एवं चोक्तब्रह्मणो ज्ञानं जीवस्य सत्यपदवाच्यभक्तस्यानन्तानन्दस्य ब्रह्मणो ज्ञानमनुभवः। न च ब्रह्मण इति भेदषष्ठ्या विषयत्वमात्मायुक्तमविषयत्वमितिभाष्यविरोध इति शङ्क्यम्। तादृशज्ञानस्याविषयत्वेनांशतो विषयत्वाभावेन सर्वस्य युक्तमविषयत्वमिति। न च स्वगतद्वैतापत्त्या ब्रह्मज्ञानं, ब्रह्मज्ञानमिति कर्मधारयः इतिवाच्यम्। श्रीगोपालतापिनीयश्रुत्या षष्ठीतत्पुरुषेपि स्वगतभेदाभावात्। कर्मधारयस्तु संभवत्यपि न चतुष्टयरूपब्रह्मण एकज्ञानत्वायोगात् अभेदान्वयाभावात्। ब्रह्म न ज्ञानमात्रमिति भेदावगाहिप्रत्ययात्। घटपटकुड्यकुसूलानि न घट इति प्रत्ययवत्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यभेदोपि 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इतिवाक्यात्। ब्रह्मज्ञानैकवाक्यतायै ततोप्येवमिति आरभ्य ब्रह्मेत्यन्तफक्किकार्थः क्रियते। इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति फक्किकैकवाक्यताबोधकभाष्यात्। पदचतुष्टयस्य सत्यमनन्तमानन्दं ज्ञानमिति क्रमेण। तत्र सत्यपदार्थमाहुर्भाष्ये तत इति। तत इति क्रमवाचकं पदं मननानन्तरमित्यर्थः। एवमभ्यासेनावृत्त्येति यावत्। आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति सूत्रात्। पूर्वोक्तार्थस्य निर्धारणे श्रवणमनने स्याम्। ननु निर्धारणार्थं मननमनावृतं भाष्ये प्रोक्तम्। निर्धारणे मननं भवतीतिभाष्यात् इतिचेत्तर्हि तद्दार्ढ्ये पूर्वोक्तार्थस्य निर्धारणदार्ढ्ये वा श्रवणमनने स्याम्। 'निमित्तात् कर्मयोगे' इत्यस्य प्राप्तिरपि न यया निर्धारणार्थमित्यर्थो भवेत्। तथा च ततोप्येवं भवतीति भाष्ययोजना। एवं वाक्यभेदो विभाव्येत, तर्हि ततोप्येवं पूर्वोक्तश्रवणमननयोरावृत्त्या ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं ब्रह्मेति योजना। निदिध्यासनत्वं ध्यानादिसमाध्यन्तत्वं प्रेम्णो ध्यानादितः पूर्वस्य सत्त्वं ज्ञेयम्। 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत्' इति निबन्धात्। द्वितीयस्कन्धे ध्यानादितोन्यस्याभावात्। तत्र ध्यानं ध्यै चिन्तायामित्यस्य रूपम्। अत्र ध्यानविषयः सत्पदार्थस्तत्र साधुस्तत्त्वमपि ध्यानरूपं यत्प्रत्ययार्थः। एवं धारणायां सत्पदार्थे ध्यानविषयत्ववज्ज्ञानानन्तपदार्थयोरपि ज्ञेयम्। अत्र ध्यानं ध्यानबिन्दूपनिषदुक्तं तथाहि।

'स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत्'॥

इत्यत्र निर्मथनदण्डत्वेन ध्यानमुक्तम्। ध्यानं निर्मथनं तस्याभ्यासः पुनः पुनः कीर्तनमावर्तनं वा तस्मादित्यर्थः। एवं पूर्वोक्तपरामर्शेन। पूर्वोक्तं तु।

'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्'॥ इति श्रुत्युक्तम्।

व्यध ताडने तड आघाते आघातः गत्यर्थस्य हन्तेः। निगूढवदिति गुह संवरणे संवरणाग्निवत्। द्वितीयान्ताद्वतिः प्रथमान्ताद्वा वतिः स्वीयत्वेन सम्यग्वृतवत् स्वीयत्वेन सम्यग्वृतं वा स्वीयत्वेन सम्यग् वृतो वा गायत्र्यर्थकारिकासु प्रणवार्थोक्तेः। सर्वात्मभावकारणं वरणं साधनाध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणीयवरणजसर्वात्मभावेति भाष्यात्। प्रणवचतुरात्मा आत्मा सत्त्वं ब्रह्म त्रितयात्मेति न लक्षणश्रुतौ ह्यधिकपदार्थनिवेशः शङ्कनीयः। नवीनभावजनक इत्यादिगायत्र्यर्थनिरूपणकारिकासु प्रणवार्थः साधुत्वप्रयोजकः। यद्यपि ध्यानबिन्दुःसमाख्यातस्तेजोबिन्दुः परं ध्यानमिति परपदसामर्थ्यं बलीयस्तथापि तद् ध्यानम्।

१. सम्यक् कथितः शब्दितः।

रश्मिः ।

'दुःसाध्यं च दुराराध्यं दुःप्रेक्ष्यं च दुराश्रयम् ।
दुर्लभं दुस्तरं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम्' ॥

इतिश्रुतेः दुःसाध्यत्वादिविशिष्टमिति तत उपरम्यते । उदाकाङ्क्षायामुपनिषद् द्रष्टव्या । अथ धारणा ।

'मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तिता' ॥ इत्यमृतबिन्दूपनिषदि ।

प्रथममात्मपदं ब्रह्मपरं द्वितीयं जीवपरं यद्यपि तथापि धारणाया द्वादशाङ्गेषु युगपन्मनोधारणरूपात्वेन जीवस्य धारणाकर्तृत्वेन तत्कर्मत्वायोगात् द्वितीयमपि ब्रह्मपरम् । तिष्ठेदित्यस्य क्रियापदस्याध्याहार्यमाणस्य श्रुतावप्रयोगो धारणानन्तःपातित्वात् । अथ सत्यार्थे मन आदिपदार्थानां क्व संनिवेश इति चेदुच्यते यत्प्रत्ययार्थे साधौ कुतः साध्नोतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षायां मनसि आत्मनि संक्षेप्स्यामीति संकल्पात्मकस्य ध्यानं द्वादशाङ्गेषु एकैकाङ्गस्य चिन्तनं कृत्वात्मनि बुद्ध्या संक्षेपं प्रेरणं युगपद् द्वादशाङ्गेषु कृत्वा ब्रह्मधारणा ध्यानं च पूर्वोक्तं समाधिं च साध्नोतीत्यर्थात् । द्वितीयात्मपदार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थे सति । सत्पदार्थस्तु ह्यत्र सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् 'मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक्' इतिवाक्यात् । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इतिश्रुतेर्ब्रह्मसत्तावेत्ता सञ्जीवः । अस्ति शक्तिर्वेत्तृ सद्ब्रह्म । यद्यप्यात्मपदार्थः सत्यत्वं सति साधु सत्यमित्यत्र विशेष्यविशेषणसंबन्धावगाहिज्ञानत्वात् तथापि सदप्यात्मा ब्रह्मत्वात् विशेष्यविशेषणसंबन्धावगाहित्वेन स प्रकारकत्वमात्रकृतभेदात् ब्रह्मात्मैवैकदेशविकृतमनन्यवदिति वैयाकरणोद्घोषात् । अथ समाधिः 'यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्तितः' इत्यमृतबिन्दुश्रुतिः । अत्र सर्वात्मभावं लब्ध्वान्यदवमन्येत हीनावबोधविषयं कुर्यात् इत्याज्ञा सर्वात्मभावस्यान्यहीनावबोधविषयकरणं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे साधितम् । भूमैव सुखं नाल्पे सुखमस्तीति भूमलक्षणमेव सर्वात्मभावलक्षणम् । यद्वा यमात्मानं लब्ध्वावबोधं कुर्यात् तदवबोधकरणं समाधिः । अन्वमन्येत इतिपाठे वर्णविकारः अवमन्येत इति । यद्वा ओ विष्णुः सुपां सुलुगिति सोर्लुक् मन्येत इत्यत्र कर्मप्रत्ययात् अमो लुग्वा ई यं अं लब्ध्वेत्यर्थः । एवं सति साधुः सत्यो भक्तादिर्व्याकृतः । इदानीं सति अस्ति ब्रह्मेति वेतरि साधुं व्याचक्रुः **मनसीति** सर्वत इत्यादिविशेषणम् । मनसो योग्यत्वाय 'सर्वत्र निवृत्तव्यापारो भगवत्परो भवति' इति सुबोधिन्याः 'अतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते' इति बिन्दुस्तोकोपनिषच्छ्रुतेः । चित्त इत्यनुक्त्वा मन इत्युक्तं तत् स मानसीन आत्मा जनाना[१]सर्वात्मेतिश्रुतेः । चित्ते भगवन्मते उद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्ते इति षष्ठस्कन्धवाक्यात् । भक्तादेस्तादृशे मनसि स्वयमात्मना साधननिरपेक्षेण उपलब्धं निजमनन्तं सुखं आनन्दस्तस्यानुभवो ज्ञानं स्वयं प्रकाशरूपमपि तद्रूपम् । तथा च 'अस्ति ब्रह्मेति वेतरि स्वयमुपलब्धं निजं सुखं तस्यानुभवं साध्नोतीत्यर्थः । तथा च षष्ठस्कन्धवाक्यं सिद्धस्य । 'ॐ नमस्तेस्तु भगवन्नारायण वासुदेव आदिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्म-

१. मत ।

रश्मिः ।

लोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवानिति'। निजसुखं जीवीयमपि आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभाव इत्युक्तम् । नन्वेतस्यैव मुख्यश्रुत्युपष्टम्भकत्वे किं मानमिति चेन्न सिद्धवाक्यत्वात्। तथा च निबन्धः षष्ठस्कन्धस्य ।

'भक्तिर्मूर्तिमती तत्र देवरूपा सुसंस्थिता ।
तद्बधव्यतिरेकेण न सा निर्गन्तुमर्हति ॥
अतो हरिः सर्वदेवैः स्तूयते सिद्धभावितैः' । इति ।

ध्यानादिसमाध्यन्तरूपमनसीत्यादिविसर्गरहितभाष्यपाठे तु ध्यानादीनां मनसो वृत्तीनां मनस्त्वात्तद्रूपमनसीत्यादिः। तथा च श्रुतिः 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव इति बृहदारण्यके । तस्य प्रमाणबलस्य। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इतिश्रुतावेवकारेण कौण्ठ्येन नाहं वेदैरिति पक्षे वरणेपि प्रमाणबलानुपयोगः । एतत्सर्वं गीतात्रयोदशाध्यायोक्तं व्यवहारस्थापनं ज्ञेयामृतमुपक्रम्य 'अनादिमत्परं ब्रह्म' इत्यादिशब्दव्यवहारोभिधादिलक्षणो 'भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च' इति चेत्यनुमानं 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं' इत्यैतिह्यं 'सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयम्' इत्यप्रत्यक्षत्वेपि दिव्यचक्षुषा दृश्यत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म जगज्जन्मादिकर्तृ शास्त्रयोनित्वात् इत्यत्र जगज्जन्मादिकर्तृत्वव्याप्यशास्त्रयोनित्ववद् ब्रह्मेति परामर्शो व्यापारः समवहारः ऐतिह्यं शब्दात्मकं तत्र पूर्वोक्त एव व्यवहारः । प्रत्यक्षे योगजधर्मो व्यापारो व्यवहारः । प्रथमाधिकरणार्थः प्रथमेऽधिकरणे सर्वमधिकृतं तत् किं इति प्रश्ने ।

'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' ॥

इति त्रयोदशाध्याय उत्तरम् । अत्र ज्ञेयं प्रथमाध्याये 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति भक्तिप्राकरणिकश्रुतेः । क्षेत्रमविरोधाध्याये चतुर्थपादे शरीरान्तःस्थानां प्राणादीनां विचारात् । ज्ञानं साधनाध्याये 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः' इतिवाक्यात् । तदनु 'ब्रह्म संपद्यते तदा' इत्यन्तेन आवृत्तिरसकृदुपदेशाधिकरणादिवाङ्मनसीत्यधिकरणाद्यर्चिराद्यधिकरणाद्यर्थसंग्रहः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तर्ज्ञानभूतप्रकृतिमोक्षज्ञानवतः फलं 'ये विदुर्यान्ति ते परम्' इति माहात्म्यादिज्ञानेन भक्तिद्वारा परस्य पुरुषोत्तमस्य प्राप्तिः । कुतोयमर्थः ब्रह्मपदं विहाय परपदोपसंदानात् व्याख्यातं चैवमेवानन्दमयाधिकरणे 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इतिश्रुतिस्थं परपदम् । नन्वस्त्वेवं बाधकाभावात् परं संपद्याविर्भावाद्यधिकरणाद्यर्थः कथं प्राप्तः । उच्यते । परपदपरमार्थः । आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति पुरुषविधब्राह्मणे पुराणमतेपि । श्रुतितात्पर्यविषयः कोटिकन्दर्पलावण्यो निर्गुण आनन्दमात्रः पुरुषविधः तत्प्राप्तिरपि विद्वन्मण्डने नित्यलीलावादे उदिता तथापि संपद्य प्रादुर्भावो न प्राप्त इति चेत् स उपपादित एव संपद्याऽविर्भावाधिकरणादौ तत्रैवेत्यलमनधिकारवार्तया । यदि तु ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्योपनिषद्भिरित्यर्थस्तथापि वेदान्तानां वेदत्वस्य भाष्यसंमततया छन्दःपदेनैव ग्रहणाच्छ्रुतिसूत्रयोरेककोटित्वादुक्तमपि युक्तम् । तदुक्तं फलाध्याये तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते

१. इत्रे ।

रश्मिः ।

प्रमोरेव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोखिलमिति । ननु तथापि धर्मार्थमोक्षकामा इत्यन्तं सत्यं कामार्थधर्ममोक्षा इति क्रमस्य प्रथमसुबोधिन्यां धर्मस्य ह्यापवर्गस्येत्यत्रोक्तत्वात् । अतो जगद्व्यापारवर्जान्यदेतत् । अतो ब्रह्मणि स्वरूपतः कार्यतश्च व्यवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थः । ननु कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमतः कारणात् ब्रह्मजिज्ञासाकर्मकोधिकारः प्रथमाधिकरणार्थः कुतो नेति चेन्न ब्रह्मसंबन्धिनां जिज्ञासेति शेषषष्ठ्या त्रयोदशोक्तयावदर्थसंग्रहात्कर्मशरीरप्रविष्टतदर्थे विशेषणीभूतानुवृत्तिरिति विचारो मुख्यो न तु ह्यधिकारार्थोऽनुवृत्तिविशेषणतयाभिप्रेतत्वात् । यद्वा भाष्ये 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति वाङ्मात्रनिवृत्तिकस्य ब्रह्मण अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पदैर्व्यवहारः स्थापित इति निरुक्तम् । अत्र तु तन्न्यूनतादोषं निग्रहस्थानमभ्युपगच्छद्भिर्ग्रन्थकारैः संपूर्णाधिकरणार्थ उक्तः स समर्थनीयो व्यवहारस्थापनमधिकारहेतुरूपपदार्थयोरुपलक्षकमिति । तथा च अधिकारहेतुब्रह्मजिज्ञासापदार्थसमूहो वाक्यार्थः । भाष्यार्थस्तु स्थापितपदव्याख्याने समर्थित एव । न च जिज्ञासामुखेन कार्यलक्षणं प्रथमतो वक्तुं शक्यम् । सगुणब्रह्मजिज्ञासेत्यापत्तेः । न च लक्षणबलात् सगुणस्यैव जिज्ञासेति वक्तुं शक्यम् । निर्गुणे तात्पर्यवृत्तिमात्रप्रतिपाद्ये प्रतिज्ञाया अनुपयोगादिति वाच्यम् । तुरीये चतुर्थचरणे नित्यलीलानिरूपणावसरे निर्गुणस्योपपादनादस्त्युपयोगः । किं च ।

'निर्गुणो वा भिन्नो वा श्रवणे क्रियते यदा ।
तच्छ्रवणं तु व्यर्थं स्यादित्येवं लक्षणं परे' ॥

इति । **ब्रह्मणीत्यादि** एतेन श्रवणाङ्गत्वं मीमांसायां समर्थितम् । तेन पूर्वं वेदान्तान् श्रुत्वा पश्चान्मननरूपमीमांसेति श्रवणमङ्गमस्याः सा श्रवणाङ्गमीमांसेति प्रोक्तम् । शब्दव्यापाररूपव्यवहारास्थापने सत्यस्य श्रवणं न स्यात् 'यतो वाच' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणोऽव्यवहार्यत्वात् । अत्र षष्ठीतत्पुरुषपक्षे 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इत्यस्या इदमित्थतयाऽविषयो ब्रह्मविचारः । **भाष्ये** । **माहात्म्येत्यादि** ।

'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्' ॥

इतिवाक्यात् यत इत्यस्य माहात्म्यज्ञानादैक्यज्ञानाच्चेत्यर्थात् ।

'यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपुरुषे ।
भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा' ॥

इति वेदत्रय्या मीमांसासहितायाः पुष्टिफलं श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति इतिभक्तिर्माहात्म्यज्ञानफलम् । ननु श्रवणं च फलमित्युभयं च फलं कथमपरं च तृतीयाध्यायोक्तवर्णाश्रमाचारसेवोभयसर्वात्मभावा न कुतः फलमिति चेन्न । पूर्वमीमांसानिर्णयफलमुक्तं संदेहवारणं दार्ढ्यं च । अत्र तु श्रवणाङ्गमीमांसोच्यते न तु मीमांसानिर्णयः तस्यां तु तत्संबन्धिज्ञानं फलं मीमांसा जन्माद्यधिकरणे निरङ्कुशजगज्जन्मादिकर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेन कृता ब्रह्मणस्तत्संबन्धित्वं ब्रह्मणोऽसंदिग्धत्वात् तन्माहात्म्ये निरङ्कुश इत्यादि उक्तदेवत्वरूपे संदिग्धेस्ति तज्ज्ञानं माहात्म्यज्ञानमिति तस्य फलस्य युक्तत्वात् यथा धर्ममीमांसायां मीमांसासंबन्धी धर्मस्तस्य ज्ञानं फलम् । तथा युक्तत्वात् ।

१. जिज्ञासा कर्म यस्य ।

रश्मिः ।

['त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्
परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ।
अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्-
महानुभावाभ्युदयोधिगण्यताम्' ॥ इति
'इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।
अविच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितो
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम्' ॥ इति
'त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतं विभो
समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् ।
प्रख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां
संक्लेशनिर्वाणमुषन्ति नान्यथा' ॥
इति भगवतो नारदस्य गुरुचरण श्रीदेव्यासान् प्रति वचनात् ।]
'महात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा' ॥

इतिपञ्चरात्रे माहात्म्यज्ञानस्य भक्तेः पूर्वत्वात् दैवीसंपत्संपन्नानुशास्त्रानुभवाच्च माहात्म्यज्ञानं फलं श्रुतायाः । नित्यलीलाप्रतिपादनाद्देवो भगवानिति प्रतीतिः । तत्त्वमस्याद्युक्ताभेदो नात्र भक्तिफलक उपात्तः माहात्म्यज्ञानं तत्त्वमस्यादिमहावाक्योक्ताभेदस्योपलक्षकं तेन तस्य किंचिन्न्यूनसाधनत्वं व्यज्यते श्रद्धादीनां तस्य साध्यत्वात् माहात्म्यज्ञानानन्तरं स्वयं भवनादनुक्तिः ग्रन्थगौरवभयात् । मीमांसाविचारे श्रीभागवतफलविचारस्तूभयोः श्रवणघटितत्वेन तत्र श्रवणे दशविधलीलानां श्रवण-विषयत्वावच्छेदकत्वात् । उभयफलकत्वं मीमांसायां संयोगपृथक्त्वन्यायेन । अपरं च वर्णाश्रमाचार-जन्या भक्तिर्निबन्धटीकायामेतादृशभक्तादर्शनान्नास्तीत्युक्तेर्नात्र निरुल्लिखिता । सेवोभयं तु यदा फलदित्सा भगवतस्तदा श्रीमदाचार्यमार्गश्रद्धया शरणागतौ भवति इति न सकलाधिकारकम् । सर्वात्मभावस्तु 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' इत्यधिकरणे दानसाध्यः इत्यन्यदेतत् । एवं च मीमांसयार-म्भोक्तासंभावनाविपरीतभावनानिवृत्त्या श्रवणं तेन माहात्म्यं देवत्वज्ञानं फलमिति निष्पन्नम् । एवं च ब्रह्मत्वं ब्रह्मेति निर्विकल्पकं ज्ञानम् । अत्राध्यारोपापवादलक्षणसंगत्या जगज्जन्मादिकर्तृत्वादि तत्रारोप्याग्रे ब्रह्मनिरूपणे 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्येनेनापवादादिति कश्चित् ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयात् परमतभाषैषा समाधिभाषापोषिका न प्रमाणम् । प्रमाणं तु समाधिभाषा तत्र 'अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोगमधोक्षजे' इति भक्तियोगे दृष्टे भक्तिमार्गविरुद्धः कथमारोपापवादः । भगवन्माहा-त्म्यनाशकत्वात् । अत एवोक्तम् अरूपवत्सूत्रे एकदेशिमतेन समाधानमाहेतिभाष्ये । अतो भक्तिमार्गे विद्वन्मण्डनोक्तदिशा सगुणनिर्गुणयोरभेदः । अतो निर्वाहकलक्षणसंगत्या ब्रह्मनिरूपणम् । एकस्य ब्रह्मज्ञानस्य निर्गुणस्य गुणश्रुतिनिरूपणयोराविर्भावकत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयस्य च सगुणनिर्गुणश्रुति-निरूपणयोराविर्भावकत्वेन च निर्गुणब्रह्मनिरूपणानन्तरं किं ब्रह्मज्ञाननिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया सगुणब्रह्मनिरूपणमिति । तथा 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'संपद्याविर्भाव-

अतः श्रवणाङ्गमीमांसायां माहात्म्यज्ञानफलायां भगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेऽन्यवाक्यानां च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन वैपरीत्यं फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्धारो द्वितीयाधिकरणे विचारितः । वेदा एव वाचकाः, अलौकिकमेव कर्मेति । ततः पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्वयम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परं द्वितीयाधिकरणार्थमाहुः **अत** इत्यादि, **कर्मेती**त्यन्तम् । **अत** इति । ब्रह्मणि व्यवहारस्थापनेन श्रवणविषयत्वसिद्धौ तत्स्वरूपादिविचारस्यावश्यकत्वात् । **वैपरीत्य**मिति । विपरीतभावरूपम् । अपरप्राप्तिरूपमिति यावत् । **विचारित** इति हेतोः साध्यस्य च कथनमुखेन निर्णीतः । तस्यैवाकारो **वेदा एवे**त्यादिनोच्यते । अग्रिमार्थमाहुः **तत** इत्यादि, **पूर्णालौकिकत्वाये**ति अभिन्ननिमित्तोपादानरूपताबोधनेन तथात्वाय । **विधिनिषेधमुखेने**ति । समन्वयेन हेतुना पूर्णालौकिकत्वस्य विधिमुखेन स्थापनम् । अव्यवहार्यत्वस्य प्रधानस्य

रश्मिः ।

स्वेन शब्दात्' इत्यादिभिः सधर्मकब्रह्मनिरूपणानन्तरं किं ब्रह्मज्ञाननिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासयास्मन्मते बृहद्वामनपुराणे उत्तरस्थाने खिले च ।

'नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।
सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥
ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।

इत्याद्युक्त्वा ।

'तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ॥ इत्युक्तेः
श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं तमसः परम्' ।

इत्यादिभगवद्दर्शितनिर्गुणब्रह्मनिरूपणं कृतमिति । 'नहि विरोधो भगवति' इति 'यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति' इतिवाक्याभ्यां तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपं यादृशं श्रुतयो वदन्ति न तु कुतर्ककल्कनकल्पनवशान्निर्णीतम् । भगवद्वाक्यानां 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादीनामानन्दमयाधिकरणविषयवाक्यानां भगवत्पदं ज्ञापयति श्रीभागवतीयसमाधिभाषानुसारिकृष्णवाक्यानुसारिभाष्यमिति 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते' इति शास्त्रार्थात् । **अन्यपरत्वे** 'आनन्दमानन्दमयोवसाने' इतिद्वितीयस्कन्धवाक्याज्जीवपरत्वेन्यवाक्यानां जीवमुख्यप्राणवाक्यानां गतपादान्तउक्तानां सर्वधर्मोपपत्तेर्भगवत्परत्वे दिव्यधर्मा 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' इतिवाक्यात् दिव्यचक्षुर्ग्राह्या अदिव्यधर्माः साधारणचक्षुरादिग्राह्यास्तेषां व्यत्यासेन वैपरीत्यविपरीतस्यैव भावस्तद्रूपं स्वार्थे ष्यञ् वा अपरप्राप्तिरूपम् ।

'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तत्तदेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' ॥ इति स्मृतेरित्यर्थः ।

वैपरीत्यमित्यत्र भावप्रत्ययपक्षे भावपदेनाभावव्यावृत्त्या ज्ञायतेऽभावत्वेन प्रतीता अपि नाभावरूपाः किंत्वभावा इवेति । **प्रकृते** । **साध्यस्ये**ति जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य । **भाष्ये** । **अलौकिकमित्यादि** लोके भवं लौकिकं तद्भिन्नमलौकिकं निष्क्रियमितिश्रुत्युक्तनिष्क्रियत्वसमानाधिकरणं कर्म जगज्जन्मादिकर्तृत्वं कृतिरेव तद्रूपम् । **प्रकृते** । **अग्रिमार्थ**मिति अग्रिमाधिकरणद्वयार्थमित्यर्थः । **प्रधानस्येत्यादि**

१. श्रीभागवतात् ।

समन्वयेक्षतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शाब्दसंदेहो निवारितो निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसंदेहो निवारितो द्वयेन । प्रकृतिसंबन्धोऽप्यधिकरणत्रयेण पुनरन्तिममधिकरणं संश्लेषनिराकरणाय । एवं प्रथमे पादे शाब्दसंदेहो निवारितः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सगुणस्य च निरासेन तत्स्थापनान्निषेधमुखत्वं बोध्यम् । न च पूर्वं जिज्ञासालक्षणविचाराणां कर्तव्यतायास्त्रिसूत्र्या उक्तत्वादत्रेक्षत्यधिकरणस्य कुतो निवेश इति शङ्क्यम् । त्रिसूत्र्युक्तप्रमेयप्रपञ्चनार्थमेव सर्वस्य शास्त्रस्योपदेशेन तत्तत्प्रयोजनाय तस्य तस्याधिकरणस्य संग्रहेऽप्यदोषादिति । आनन्दमयाधिकरणप्रयोजनमाहुः **तदन्वित्यादि** । प्रकृतिसंबन्ध इत्यत्र प्रकृतौ संबन्धो यस्य संदेहस्य स तथेति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । संदेह इति पाठो वा । एवं नवाधिकरणीप्रयोजनमुक्त्वा दशमस्याहुः **पुनरित्यादि** । **संश्लेषवारणायेति** परब्रह्मणश्चिदचि-

रश्मिः ।

गौणश्चेत्यादिसूत्रत्रये निरासद्वयम् । **पूर्वमिति** समन्वयाधिकरणसमाप्तिं लक्षीकृत्य 'लक्षणेत्थंभूताख्याने' इत्यनेन द्वितीया । समाप्तिश्चरमवर्णतिरोभावः । क्रियाविशेषणं वा सामान्ये नपुंसकं वा । **अदोषादिति** आधिक्यलक्षणनिग्रहस्थानरूपदोषाभावादित्यर्थः । यथाऽशब्दत्वे त्रिसूत्र्युक्तप्रमेयं शाब्दप्रमेयमप्रयोजनमविषयं स्यात् । अक्षरविषयं स्यात् । अतोक्षरपुरुषोत्तमोभयपरत्वप्रयोजनायेक्षत्यधिकरणस्य संग्रहः त्रिसूत्र्युक्तप्रमेयप्रपञ्चः तदर्थम् । **तदन्वित्यादीति** तदनु अधिकरणचतुष्टयनिरूपणानन्तरं निश्चितोर्थः शास्त्रार्थौ यत्र तादृशे प्रथमपादे ब्रह्मणि वा जाते पञ्चमाद्यधिकरणैः शब्दसंदेहो निवारित इतिभाष्यार्थः । तथा तत्रापि शाब्दसंदेहनिवारणेपि । द्वयेनानन्दमयान्तस्तद्धर्माधिकरणद्वयेनेत्यग्रिमभाष्यार्थः । प्रत्ययो मयट्प्रत्ययस्तस्य संशयः प्राचुर्ये वा विकारे वेति । **अपि**पदद्योतितार्थसंग्रहाय षष्ठीसमासादन्यं समासमाहुः **प्रकृतीत्यादिना** प्रकृतिसंबन्धः प्रतिपाद्यताख्यः संदेहे उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवमुदितोर्थः । **पाठो वेति** संदेहवाचकपदस्थले संदेहवाचकपदपाठो वेत्यर्थः । प्रकृतिसंबन्धसंदेहवारणं त्वेवम् । तल्लिङ्गाधिकरणे आकाशरूपप्रकृतौ आकाशपदवाच्यत्वादध्याससंबन्धो वारितः 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इतिश्रुत्याऽकाशस्य शरीरत्वात् । तेन 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इतिश्रुतेरानन्दरूपप्रकृतौ अध्यासाख्यसंबन्धो वारितः । हिरण्मयवपुष्यपि वं सुखं पुष्णातीति वपुरिति वपुःपदव्युत्पत्त्याध्यासाख्यसंबन्धो वारितः आश्चर्यरसत्वात् । बृहदारण्यके आसन्यस्य महाप्राणस्य पापवेधध्वंसकत्वमुक्तम् । भगवति तत्पदप्रयोगाज्जनार्दनत्वमुक्तमतिदेशाधिकरणे । मायया जगत्कर्तेति पौराणमतम् । तेन प्राणस्यान्तर्यामिब्राह्मणोक्तशरीरस्याध्यासाख्यसंबन्धो वारितः । ज्योतिराद्यधिकरणे ज्योतिःपदसंबन्धो ज्योतीरूपे स्पष्ट एव शरीरस्य ज्योतिषोध्यासाख्यः संबन्धो वारितः । अनुगमाधिकरणे प्राणपदवाच्यत्वे सति सिद्धेऽन्ते क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेतिप्रतिपाद्य न तावन्मात्रं ततोप्यधिक इत्येकोपासनैव विहितेतिभाष्येण अधिका 'अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्' इतिश्रुतेः प्रकृतिसंबन्धो हि स्पष्ट एवेति संदेह इतिपाठे निवारित इत्यनेनान्वयः । यथाश्रुतपाठे तु उक्त इत्यनेनेति बोध्यम् । अपिशब्देन प्रत्ययसंबन्धः । संबन्धस्त्वभेदः संबन्धस्य संदेहार्थत्वे प्रकृतावाकाशे आकाशः भूताकाशः परमात्मा वेति संदेहो वारितः । आकाशः परमात्मेति । एवं प्राणः भौतिकः परमात्मा वेति संदेहः प्राणः परमात्मेति वारितः । एवं ज्योतिश्चरणं भौतिकं वेति संदेहो वारितः ज्योतिश्चरणमिति । **आहुरिति** मुख्यप्रयोजनमाहुरित्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपमेव ब्रह्म न चिदचितोरानन्दे संबन्ध इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति **परेत्यादिना** चिज्जीवोऽचिन्मुख्यप्राणः । ननु तयोरन्तर्यामिब्राह्मणे शरीरत्व-

ये पुनः क्वचित् सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति, ते स्वयमेव स्वस्य ब्रह्म-

भाष्यप्रकाशः ।

त्वसंश्लेषवारणाय । ब्रह्मवादे केवलस्यैव तादृशत्वेन चिदचिच्छरीरापेक्षाराहित्यादिति । सिद्धमाहुः एवमित्यादि षडधिकरण्या निवारितः । तथाचैतावतैव शब्दसंदेहनिवृत्तेः कार्यसिद्धेश्च संभवा-न्न्यूनाधिकाधिकरणाङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः । ननु केचिदेकदेशिनो, यतो वाच इत्यस्य याव-च्छब्दमनसागोचरत्वनिषेधनपरत्वमास्थाय श्रोतव्यादिवाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय ब्रह्मणि सगुण-निर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति । ततश्च निर्गुणं ब्रह्मोक्तश्रुतिरर्थाद् बोधयति । श्रोतव्यादिश्रुतयस्तु शब्दात् सगुणं बोधयन्तीत्येवमपि ब्रह्मणि व्यवहारसिद्धेः पूर्वोक्तरीत्या जिज्ञासासूत्रस्योक्तश्रुते-श्चार्थकथनं न युक्तमित्याशङ्कायां तन्मतमनूद्य दूषयन्ति ये पुनरित्यादि । कथं बोधयन्तीत्यत

रश्मिः ।

श्रावणादस्तु तत्संश्लेष इत्यत आहुः **ब्रह्मवाद** इत्यादि । आत्मैवेदमग्र आसीद्ब्रह्मैव सदेवा-सदेवेत्यादिषु ह्यन्ययोगव्यवच्छेदकादेवकारादाहुः **केवलस्यैवे**ति अन्तर्यामिब्राह्मणं तु साधारणात्मपरं मुख्यप्राणे तु तत्त्वाश्रावणाद्वाऽदोषः । इतीति रूपं भाष्योक्तमिदमाधिदैविकम् । तेनेदमधिकरणं पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमनार्थमिति बोधितमित्यस्य पूर्वपादान्तरस्थस्य भाष्यप्रकाशस्याध्यात्मिकरूप-परत्वम् । सर्वपदस्य संकुचितवृत्तित्वेनाक्षिप्तबाह्यान्तरभेदपरत्वात् । रश्म्युक्तस्याचिद्विशिष्टे प्राणविशिष्टेऽन्तर्यामिब्राह्मणोक्ते जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिवारणरूपप्रयोजनस्याधिभौतिकत्व-मचिद्विशिष्टमाधिभौतिकं रूपमित्यदोषः, सर्वनिर्णये त्रैविध्यदर्शनान्न भाष्यविरोधः ।

'सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः' ।

एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयमूह्या 'अन्येप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः' ॥

वागिन्द्रियस्य त्रयो भेदाः प्रसिद्धा यदा ग्रहीष्यन्ते तदोपलक्षणीयावितरौ पक्षौ रश्मिभाष्य-प्रकाशोक्तौ । **कार्यसिद्धे**रिति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इतिश्रुत्युक्तश्रवणादिरूपकार्यसिद्धेः । **न्यूने**त्यादि एकादशाधिकरणानि शंकराचार्या रामानुजाचार्याश्च स्वीकुर्वन्ति मध्वाचार्या अपि न्यूनाधिकानि वा ततश्च नाधिक्यरूपनिग्रहस्थानमिति ब्रूमः । तत्र तत्राधिकरणे दूषणभूषणानामुक्तत्वात् । **केचिदि**त्यादि शांकरा विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति सूत्रे अथवा जन्माधिकरणे यद्वा ईक्षत्यधिकरणे गौण इत्याशङ्किनो विष्णुशर्माणः । ननु तर्हि श्रोतव्य इत्यादिवाक्यनिवृत्त्या तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याहुः **श्रोतव्यादी**ति । **सगुणे**ति तथा च गुणाः श्रोतव्यादिविधिविषयाः इति न श्रोतव्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति भावः । **उक्तश्रुतिः** यतो वा इतिश्रुतिः भाष्योक्तार्थ स्फुटोपपादनार्थमियमुपात्ता सूत्रे तु 'ह्यप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इतिश्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । इयं तु मनोमयप्राणशरीर इति सगुणविषयेति विशेष इति । उक्तश्रुतिर्यतो वाच इतिश्रुतिर्वा । **अर्था**दिति अभिहितार्थात् । भावप्रधानो निर्देशः अभिहितार्थत्वादित्यर्थः । **शब्दा-**दिति गुणविशिष्टवाचकाच्छब्दात् । **पूर्वोक्ते**तिजीवोक्तरीत्या अर्थकथनमिति । जिज्ञासासूत्रस्य ब्रह्मसंबन्धिनां जिज्ञासेति शेषषष्ठीकथनम् । ईक्षत्यधिकरणे 'यतो वाच' इतिश्रुतेरिदमित्थतया वागप्राप्यत्वकथनं च । **ये पुनरित्यादी**ति प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मणः शुद्धत्वेन तद्विचाराकरणाद् बोधयन्तीत्यर्थः । गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्र ये प्रकृतिसंबन्धात्कर्तृत्वं मन्यन्ते तान् प्रत्यप्याहुः

१. कार्यात्मना भवनान्तरं साधारणात्मा तत्परं न तु कारणात्ममात्रपरमित्यर्थः ।

जिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति। ब्रह्मवादे सांख्यानामिव गुणानामनङ्गीकारात्।

भाष्यप्रकाशः।

आहुः ब्रह्मवाद इत्यादि। गुणानामिति नित्यभिन्नानाम्। ननु, 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इत्यादिश्रुतिषु गुणाङ्गीकारात् कथमनङ्गीकारावगम इत्यत आहुः भौतिकेत्यादि। भौतिका भूतोत्पादकत्वेन तत्संबन्धिनः। तथाच, प्रधानेत्यादिश्वेताश्वतरश्रुतौ गुणानां सिद्धवन्निर्देशेऽप्युपनिषदारम्भे, भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्यत्र योनिपदोक्तनित्यभिन्नगुणानङ्गीकारबोधनादुक्तश्रुतौ ब्रह्मवादसिद्धा भगवदुत्पन्ना एव ते बोध्याः। अतस्तदभिप्रेतानां मायावादसिद्धानां गुणानामसंबन्धार्थमेवाध्यायारम्भात् सा श्रुतिव्यवस्था असंगतेत्यतस्तथेत्यर्थः। ननु कथमेवमवगम्यत एतदर्थमेवाध्यायारम्भ इति, तत्राहुः अन्यथेत्यादि। तत्कारणत्वेनेति

रश्मिः।

ब्रह्मवाद इत्यादि सांख्यस्य रचनानुपपत्त्यधिकरणे कारणत्वांशे निरासाच्च। अतो विष्णुशर्माणं गौणः कर्तेति ब्रुवाणं प्रति शांकरांश्च प्रत्युक्तं सांख्यानामिवेति। ननु मायावादिनः प्रति निरुक्तिरेषा कथमन्यान्प्रति व्याख्यायते। सत्यम्। यद्येवं त्वमङ्गीकुर्यास्तदापि त्वयानङ्गीकार्येत्याशयात् गुणेश इति श्वेताश्वतरे गुणाङ्गीकारमाशङ्क्य विशिंषन्ति स्म नित्येत्यादिना। अयमर्थः—विद्वन्मण्डने नित्यभिन्ना गुणा हि उपाधिभूताया मायाया ब्रह्मणश्चानादित्वेनोपहितस्याप्यनादितयाऽविरतः सर्गः प्राप्तस्तद्वारणाय स्वीकृताः तत्क्रमनियामकत्वं चेच्छायास्तदेतत्कपोलकल्पितम्। यतः शुद्धब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्मादिकर्तृत्वमुक्तवन्तो व्यासचरणाः। अन्यथा जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् तत्सगुणं ब्रह्मेति सूत्रितं स्यात्। अतो गुणानामनङ्गीकारादित्यर्थः। प्रधान इत्यादि प्रधानं गुणसाम्यावस्था क्षेत्रज्ञो देहज्ञो हि गीताक्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगाध्याये हंसोपनिषदि तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते। तत्र इत्यस्य लिङ्गशरीर इत्यर्थः। तयोःपतिरित्यर्थः। न च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि इत्यस्य गीतास्मरणस्य विरोधः। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यदोषात्। तत्संबन्धिन इति ब्रह्मसंबन्धिनः (भूतसंबन्धिनः)। तथा च गुणानामीशो ननु गुणाधीनकर्ता अस्वातन्त्र्यापत्त्या कर्तृत्वभङ्गप्रसङ्गात् कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् इति निबन्धे। ननु तर्हि गुणेश इति प्रतिपादितगुणानां कः संबन्ध इत्यपेक्षायां कार्यकारणभावरूपं तं बोधयितुमाहुः तथा च इत्यादि उपनिषदारम्भ इति श्वेताश्वतरोपनिषदारम्भे। योनिपदस्य समवायिकारणवाचकत्वात् मतान्तरे गुणवाचकत्वमित्याशयेनाहुः योनिपदेत्यादि। अनङ्गीकारबोधनं तु चिन्त्यमितिपदेन लोके सम्यक् प्रकारेण ज्ञातव्यं स्मर्तव्यं वा। चिती संज्ञाने चिती स्मृत्यामितिधातुपाठात्। अत्र पक्षे द्वारं गुणाः बोध्या इति।

'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः।
स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः'॥

इतिद्वितीयस्कन्धवाक्यात्। मायावादपदं विष्णुशर्मपक्षस्योपलक्षकम्। अध्यायारम्भादिति आनुमानिकाधिकरणेन तथावसायात्। गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्युक्तत्वात्। श्रवणाय तु अध्यायचतुष्टयम्। अधीतानामित्याद्युक्तभाष्यात्। प्रथमपादे शब्दसंदेहनिवारणात् द्वितीयादिष्वर्थसंदेहवारणात् भाष्ये एव हि इति शब्दद्वयम्। सा इति सगुणनिर्गुणपरा। तथेति भाष्योक्ता व्यवस्था अत्र न तत्पुरुषः किं तु बहुव्रीहिरित्याहुः तत्कारणकत्व इत्यादिना।

१. गुणानामनङ्गीकारादित्यनेनान्वेति।

भौतिकगुणानामसंबन्धार्थमेव ह्यध्यायारम्भः। अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्संबन्धस्य विद्यमानत्वादन्यनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वनिर्धारकाधिकरणानां वैयर्थ्यमेव।

अर्थसंदेहनिराकरणार्थं द्वितीयाद्यारम्भः। तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां त्रिविधः। तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण संदेहा निवार्यन्ते।

भाष्यप्रकाशः।

तत्कारणकत्वेन। तथाचातोऽवगम्यत इत्यर्थः। एवं प्रासङ्गिकं निराकृत्य प्रस्तुतमाहुः अर्थेत्यादि। कोऽर्थः संदेहजनकः, कथं च तन्निराकरणमित्यपेक्षायामाहुः तत्रार्थ इत्यादि। द्वितीयपादार्थमाहुः। तत्र प्रथममित्यादि। जीवपुरःसरेणेति प्रथमाधिकरणे, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति पूर्वं जीवस्यैव निराकरणाज्जीवपुरःसरेण विचारेणेत्यर्थः। एवमग्रिमपादेऽपि, नानुमानमतच्छब्दादिति सूत्रप्रणयनाज्जडपुरःसरत्वम्। एवं चतुर्थेऽप्युभयपुरःसरत्वमानुमानिकसूत्रविवरणादवगन्तव्यम्। तथाच त्रिभिः पादैस्त्रिविधार्थसंदेहो निवार्यत इत्यर्थः। एवं च पादानामेककार्यकत्वेऽपि क्रमनियामिकाऽत्रावसररूपा संगतिरिति बोधितम्।

अन्ये तु प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गान्याकाशादिवाक्यानि निर्णीतानि। द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि निर्णीयन्त इत्याहुः। तन्मते क्रमनियामकं न स्पष्टम्।

रश्मिः।

अतोवगम्यते इति कार्यस्य जगतः सगुणनिर्गुणत्वाद् गुणास्तु 'आत्ममायामृते' इति स्वमते अवस्थानादप्यवगम्यते। **भाष्ये**। तस्य प्रतिज्ञातस्य निर्गुणस्य कारणत्वेन तत्संबन्धः कार्यकारणभावः। सृष्टिः षोढेति न भाष्ये विशिष्य संबन्धग्रहणम्। 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत्' इत्यन्याभावेनान्यस्य आनन्दमयविभूत्यादेरभावेन तन्निराकरणेन ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वनिर्धारकाणामानन्दमयाद्यधिकरणानां विशेषणाभावप्रयुक्तनिर्धारकत्वाभावेन **वैयर्थ्यम्**। एवकारस्तु गुणानां तज्जन्यत्वेन तदात्मकत्वेऽवस्थितमते सदानन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिः चितो व्यामोहिकेति ग्रन्थासंगतिः। सांख्यवत्प्रतिज्ञा निर्गुणस्य जगत्कर्त्री शक्तिरन्या चेत्युपपत्तेः। अतः सार्थकत्वे यथा कथंचिन्मतासंगतिं व्यवच्छिनत्ति। तेनावस्थितमते सांख्याद् भेदः मायावादिमतं सगुणं विद्वन्मण्डने विचारितम्। **प्रकृते**। इति पूर्वमिति जीवनिराकरणालिङ्गाद्धेतोः पूर्वकालं पूर्वपादार्थनिरूपणकालम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। प्रसङ्गादन्ययोः पादयोरप्याहुः **एवमग्रिमेति**। जड इति प्रकृतिरित्यर्थः। **एके-** त्यादि एकस्य कारणस्य कार्यप्रतिपादकानां ब्रह्मसमन्वयस्य प्रथमपादार्थस्य हि जीवजडतदुभयसमन्वयनिराकरणानि कार्याणि तत्कत्वेपीत्यर्थः। स्वार्थे कः। चेतनत्वेन प्रतिबन्धकीभूतजीवनिराकरणजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वं जडनिराकरणस्येत्यवसररूपा। तन्निरूपणानन्तरं तदुभयनिरूपणमित्यवसरः। **अन्य इत्यादि शंकराचार्यादयः**। **तन्मत इत्यादि** द्वितीयार्थस्यैव प्रथमनिरूपणं तृतीयस्य पश्चादित्यत्र क्रमनियामकाभावः। प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वस्योभयत्र तौल्यात्। प्रकृते तु जडापेक्षया जीवस्य चेतनत्वेन वैशिष्ट्यात् प्रथमं तत्पुरःसरेण संदेहवारणं पश्चात् जडपुरःसरेणेत्यर्थः। यद्यप्युपास्यज्ञेयब्रह्मणोर्भेदमाश्रित्य पादयोरवान्तरभेद इति तद्व्याख्यान उक्तं तथाप्युपासनायाश्चित्तशुद्ध्यर्थत्वेन उपास्यापेक्षया ज्ञेयस्योत्कृष्टत्वात् पूर्वनिरूपणं प्राप्तं तदभावात्तथेति ज्ञेयम्। **अन्ये त्विति**। **रामानुजाचार्यास्तु** ह्यस्पष्टजीवलिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये विचार्यन्ते। स्पष्टलिङ्ग-

इदमाम्नायते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति, शान्त उपासीत' 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादि । तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, तज्जलानिति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्त्वा तत्त्वेनोपासनमुक्तम् ।

नचायं शमविधिः । वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । कारणत्वेन सामान्यत एव

भाष्यप्रकाशः ।

एवं पादसंगतिं निरूप्य प्रथमाधिकरणं व्याख्यातुं विषयवाक्योपन्यासमुखेनावतारयन्ति इदमाम्नायत इत्यादि । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके उच्यते । अत्रादिपदेन, भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वेत्यादिनाऽणीयस्त्वगुणविशिष्टस्य, तत एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या इत्यादिना स एव ज्यायस्त्वगुणविशिष्ट इत्युक्त्वा पुनः सर्वकर्मत्वादिविशिष्टस्य, तत एतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीत्येतावतश्च बोधकः शाण्डिल्यविद्याख्यो ग्रन्थः परामृश्यते । अत्र संशयादिकं बोधयितुमेतद् व्याकरिष्यन्तोऽत्र वाक्यद्वयस्य प्रतीयमानत्वादादौ पूर्वं व्याकुर्वन्ति तत्र वाक्येत्यादि । तज्जलानिति तस्माद् ब्रह्मणो जायत इति जं लीयत इति लम्, अनितीत्यन् । ब्रह्मसंबन्धेनोत्पत्तिलयस्थितिकमित्यर्थकं तज्जलानिति सर्वविशेषणमुपासनाहेतुत्वेनोक्त्वा सर्वस्य ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तमित्यर्थः । ननु यथाऽत्र तज्जलानिति सर्वविशेषणं तथा शान्त इत्युपासकविशेषणम्, इतिश्च हेतौ । तथा सत्यत्र जगत उक्तरूपत्वात् सर्वत्र रागद्वेषरहितो भूत्वा वक्ष्यमाणोपासनं कुर्यादिति शमविधिमङ्गीकृत्याग्रे मनोमयत्वादिधर्मवैशिष्ट्यकथनात् तत्र जीवोपासनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति । तत् कुतो नाद्रियत इत्याशङ्क्याहुः नचायमित्यादि । शमविधिमुपगच्छता, शान्त उपासीतेत्यस्य शमपूर्वकोपासनाविधानरूपे वाक्यार्थेऽ-

रश्मिः ।

कानि तृतीये तत्प्रतिपादनछायानुसारीणि चतुर्थ इत्याहुः । माध्वास्तु पादद्वयेनान्यत्र शक्तत्वेन प्रतीतानां शक्तितात्पर्याभ्यां भगवत्परत्वमुच्यते तृतीये तु पादे उभयत्र तथात्वेन प्रतीतानां तथेत्याहुः । अत्रापि क्रमनियामकं न स्पष्टम् । भास्कराचार्यास्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणसंदिह्यमानवचनव्यक्तिषु वाक्येषु निर्णयार्थं द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते इत्याहुः । एतावत इति एतावतः फलपर्यन्तार्थस्येत्यर्थः । वाक्यद्वयस्येति उपासीतेत्यन्तमेकं वाक्यमर्थैकत्वे सति विभागे साकाङ्क्षत्वात् । अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेवेति भाष्यात् । तथापि पौरुषलक्षणापेक्षया प्रामाणिकसौत्रलक्षणस्यैव ज्यायस्त्वात् पूर्वोक्तरूपवाक्यत्वस्यैव भाष्येऽत्रादरात् । वाक्यद्वयस्येति साधु । 'एकतिङ् वाक्यम्' इति पौरुषलक्षणाङ्गीकारे वाक्यचतुष्टयात् । भाष्योक्तेति द्वितीयम् । पूर्वमिति उपासीतेत्यन्तम् । छान्दोग्यीयाग्रेतनसंदर्भस्याग्रे व्याकरणात् । जमिति जायत इति जम् । पञ्चम्या जनेर्डः । लमिति लीयत इति लम् । अनिति कर्तरि क्विप् । विश्वेश्वरस्तु अनितीत्यनम् । अकारमकारलोपौ च्छान्दसौ इत्याह । एवं सर्वस्मिन् ब्रह्मत्वं तज्जलान्त्वं च केन धर्मेणोपासनमित्यत आह सर्वस्येत्यादि । उक्तमिति ।

१. एतन्मिताक्षरायां तु तृतीय इति कथ्यते । २. व्याख्यानात् ।

सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् । इदमेव पुराणादिषु विराड्त्वेनोपासनम् । अतः परमग्रिमवाक्यार्थे संदेहः । क्रतुं कुर्वीतेति । क्रतुर्धर्मो

भाष्यप्रकाशः ।

ङ्गीकृते, उक्तोपासनार्थं शमं संपादयेदिति वचनव्यक्तेः पदद्वयेऽपि लक्षणापत्त्या वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । वक्ष्यमाणोपासनाया जीवात्मविषयत्वाङ्गीकारे च, शान्तो दान्त इत्यात्मदर्शनवाक्यादस्यामप्यात्मदर्शनसामान्येन शमस्यावापसिद्धत्वाच्च विधिवैयर्थ्यापातः । क्रतुकरणस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन तदनुवादाङ्गीकारोऽप्यसंगत इति चकारार्थः । तथाच नैवं पूर्वपक्ष उचित इत्यर्थः । तस्मादयमुपासनान्तरविधिरेवेत्याहुः अत इत्यादि । एतदुपष्टम्भायोपबृंहणमाहुः इदमित्यादि । तच्चोपासनं प्रकारभेदेन, 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इत्यादिनोक्तमत उपासनान्तरोपगम एव युक्त इत्यर्थः । एतद्विचारप्रयोजनमग्रे स्फुटिष्यति । प्रस्तुतमाहुः अतः परमित्यादि । कथं संदेह इत्याकाङ्क्षायां तं बोधयितुं व्याकुर्वन्ति क्रतुरित्यादि । ननु

रश्मिः ।

अन्यस्य हेतुगर्भविशेषणत्वादिति भावः । **शमविधिमिति** शमरूपगुणविधिमित्यर्थः । **मनोमयत्वेत्यादि** कोशधर्मवैशिष्ट्यकथनात्तथा । **उत्थापयन्तीति** शंकराचार्यादयः । **पदद्वयमिति** शान्त इत्यस्य शमोपलक्षकत्वमाधेयतासंबन्धेनोपासनायाः संपादनलक्षकत्वं कार्यतासंबन्धेनेत्येवं पदद्वयेनेत्येवं पदद्वयेपि लक्षणापत्त्येत्यर्थः । वाक्यार्थे पदार्थसमुदायात्मके कारणत्वेनेत्यादिहेतुभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **वक्ष्यमाणेत्यादि** । **वक्ष्यमाणेति** अत्रैव वक्ष्यमाणेत्यर्थः । **अस्यामिति** जीवविषयोपासनायाम् । **आत्मदर्शनसामान्येनेति** शान्तो दान्त इत्यत्र आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । अथ यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीत्यात्मदर्शनं सामान्यं तेन । **आवापेति** शमस्यावापसिद्धत्वं च कारणत्वेन बोध्यम् । आवाप आक्षेपात् । यत्तु स क्रतुं कुर्वीतेति विहितमुपासनं सर्वं खल्वित्यत्रानूद्य शमगुणो विधीयते इति रामकिंकरो वृत्तिकृदाह तदसंगतमिति बोधयितुं चकार इत्याहुः **क्रतुकरणस्येति** । **असंगत** इति अनु पश्चाद्वादोनुवादः । अस्य तु पूर्वत्वादनुपदार्थाभावादसंगतः । न च लक्षणेत्थंभूतसूत्रोक्तोन्वर्थः । स क्रतुमिति वाक्यं लक्षीकृत्य वादः सिद्धस्य कथनमनुवाद इत्युद्घोषादिति शङ्क्यम् । सिद्धत्वाभावेन तल्लक्षीकरणासंभवात् स क्रतुमित्यस्य पाश्चात्यत्वात् । **नैवमिति** । एतेन छान्दोग्यभाष्ये यच्छंकराचार्यैरत्र शमविधिरङ्गीकृतः सोपि व्याख्यातः । **उपासनेति** स क्रतुमित्युपासना 'शान्त उपासीत' इत्युपासनान्तरम् । तस्य विधिरित्यर्थः । **उक्तमिति** द्वितीयस्कन्धे । **भाष्ये तु** सर्वं खल्विदं ब्रह्मत्वेनोपासनं विधीयते सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत......सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयेत्यादिगुणकमुपासीतेत्यर्थ इत्युक्तप्रायम् । तत्रेत्यनुवादपदार्थो नासंगतो यद्यपि तथापि क्रतुपदस्य शक्यो यज्ञो मुने विद्वान् विश्वकोशात् । तत्रान्ये त्वेवकारोपासनान्तरविधिरेवेति । अत इति एवं विधेरसंभवात् । अग्र इत्यत्रैवाग्रे स्फुटिष्यति । गुणाभावस्तु दोषादित्वात् । प्रथमाध्याये वस्तुनिर्धारवाचकम् । तथाहि भाष्ये तज्जलान् सर्वमिदं योगिप्रत्यक्षं साकारं ब्रह्मेत्युपासीतेत्युक्तम् । एतदेव मुण्डके रूपं प्रतिपाद्यते, अक्षरात्परतः पर इत्यनया श्रुत्याऽत्र खल्विदमनुभवसिद्धमित्युक्तम् । परे तु इदि परमैश्वर्य इत्यस्येति परमैश्वर्यवचनादि ब्रह्मेति श्रुत्यर्थोन्न

१. अनुभवसिद्धम् ।

यज्ञ इति यावत् । तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीर इति ।

उपासनाप्रकरणत्वादुपासनैवैषा । तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद

भाष्यप्रकाशः ।

द्रव्यदेवते यज्ञस्य स्वरूपभूते । ते चात्रानुक्ते इति कथं यज्ञत्वावगतिरित्यत आहुः **तस्येत्यादि** । तथाच द्रव्यादिरहितोऽयं ज्ञानयज्ञ इत्यर्थः । ननु यस्य भूयांसो यज्ञक्रतव इत्याहुरित्यादावङ्गोपाङ्गसहितहविस्त्यागरूपक्रियायाः क्रतुत्वेन प्रसिद्धत्वान्मानसस्यास्य कथं क्रतुत्वमित्यत आहुः **उपासनेत्यादि** । तथाच प्रकरणबलाद्रूढिमनादृत्य क्रियतेऽसौ क्रतुरिति योगं चादायोपासनाद्रियत इत्यस्यास्तथात्वमित्यर्थः । तर्हि कोऽत्र विषय इत्यतस्तं प्रकटयन्ति **तत्र मनोमय इत्यादि वेदस्य मनोमयत्वं तु**

रश्मिः ।

सर्वं ब्रह्मस्वरूपमिति भावार्थपादे भाष्यादावस्ति । **ज्ञानयज्ञ** इति 'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, मुनयः संशितव्रताः' इत्यत्र शंकरभाष्ये ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानमिति व्याख्यानेन न्यायसंभूतो वेदान्तार्थनिश्चयो ज्ञानं तद्रूपो यज्ञः । भारूप इति श्रुतिविशेषितत्वादित्यर्थः । भाष्यार्थस्तु तस्य क्रतोः स्वरूपं मनोमय अमः सुः । मनोमय इति द्वितीयान्तम् एवं प्राणशरीर इत्यपि द्वितीयान्तं प्रथमान्ते वा पदे आत्मा मनोमय इत्यादिमननम् । एतेन क्रतुर्ध्यानं तस्य विषयमाह मनोमय इत्यादीति प्रत्युक्तम् । अन्वित विभक्त्यपेक्षया तस्य विषय इति शेषपूरणस्य गुरुत्वादिति ।

एषा············गीताधिकरणेऽस्ति । गीतायामप्येतद्विशेषणद्वयमिति संशयेपि··················
भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादिकविशेषणानां त्यागः ।

यस्य भूयांसो इति श्रुतिः प्रथमाध्याये तृतीयाष्टके संहितायां श्रूयते । अस्या अर्थो भाष्ये द्रष्टव्यः । **मानसस्येति** कामः संकल्प इति श्रुतौ धीर्मन इत्युक्तेर्मानसत्वं ज्ञानस्य क्रियात्वं केन प्रकारेणेति **प्रश्नः**। प्रकरणस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रबलानामभावात् । निर्णायकत्वं भाष्ये आहुः **उपासनेत्यादि** । प्रथमोक्तोपासीत इत्युपासना स्मरणात्मिका मनोव्यापारविशेषरूपा वा········ ऽवर्जनीयप्राबल्यात्क्रतोः क्रियारूपत्वस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यप्राप्तत्वेपि उपक्रमविरोधादर्थानिर्णायकत्वात् । अतोऽत्र क्रियायां क्रतुपदस्य रूढिमनादृत्य क्रियते उपास्यते इत्यसौ विप्रकृष्टः क्रतुः । क्रतुशब्दार्थस्तु मननमित्यग्रे वक्ष्यते । मनोमययज्ञेनेति मननं करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् । मनुते इत्युक्तम् । मन अवबोधे । ज्ञानं विषयमिति प्रकृत्यंशेन दिशववि····विप्रकृष्टं ज्ञानमुच्यते । यद्यपि तज्जलान् इत्युक्त्या तज्जत्वेन तल्लत्वेन तदन्त्वेन सर्वज्ञानविषयत्वात्तज्जत्वादिप्रकारकसर्वविशेष्यकज्ञानत्वात् तज्जत्वेन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यभेद उपपन्नः । यथा काकाज्जातः काकः तथापि लक्षणासंभवेदतो भेदे प्रकारान्तरम् । ब्रह्म तावच्चतुष्पात् । चतुष्पात् ब्रह्म विभातीति श्रुतेः । अतः तज्जत्वेपि चतुर्व्यूहैकत्ववच् चतुर्णां पादानामेकत्वमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतिसिद्धम् । अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेपि द्वैतस्य द्वैतभिन्नद्वैतसदृशरूपस्य सत्त्वात् । ब्रह्मप्रकरणे 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतावाक्यात् । तत्र तैजसस्य स्वप्नसाक्षिकस्य प्राज्ञस्य सुषुप्तिसाक्षिकस्य च नानात्मकत्वेन ब्रह्मत्वं युक्तम् । 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' इति विश्वस्य दुःखित्वेन नाशोत्पत्तिमत्त्वेन सशरीरत्वेनाब्रह्मत्वमज्ञानेन प्रतीयते । तत्र प्रतिविधास्यामः । आविर्भावतिरोभाववादे विद्वन्मण्डने नाशोत्पत्तिप्रतीती भ्रान्ते इति स्फुटमुपपादिते । दुःखित्वं त्वज्ञानकृतमात्सर्यादिभिः सुखपरिणाम एव मनः-सुखं मात्सर्यादिभिरुपहतं तद्दुःखमित्युच्यते तद्द्वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये स्पष्टम् । शरीरं तु आकाशशरीरं ब्रह्मेत्याकाशपदवाच्यम् । मांसशरीरत्वं तस्मात् वा एतस्मादात्मन आकाश संभूतः

उक्तः। प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचारः। अग्रे सत्यसंकल्पादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्य उत ब्रह्मैवान्तर्यामी, यः पुराणेषु सूक्ष्म उक्तः।

भाष्यप्रकाशः।

'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः।
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः' ॥

इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यसंदर्भे स्पष्टम्। कार्यकारणयोरिति वेदप्राणयोः। नन्वेवमत्र वेदरूपस्य विषयस्य स्फुटत्वेन कथं वाक्यार्थे संदेह उच्यत इत्यत आहुः अग्र इत्यादि। आदिपदेन, एष म आत्मेत्यादेर्वेदव्यावर्तकस्य जीवसंग्राहकस्य धर्मस्य संग्रहः। **अयं विज्ञानमयो जीव** इति वेदबोधितत्वान्मनोमयः प्राणशरीरो, भारूपत्वेन विज्ञानमयो जीवः प्राणधारणप्रयत्नवान् ब्रह्मत्वेनोपास्यः, स म आत्मेति कथनाच्च। उत सत्यसंकल्पादिपदो-

रश्मिः।

इति तैत्तिरीयोक्ताकाशस्य सुबोधिन्युक्ते भगवानेवैवमवस्थो जात इति प्रकारे मांसस्य तज्जातत्वस्वीकारात्। अंशद्वारेति ज्ञेयम्। तथापि संहितासमासौ नभो मांसानीति। न च छान्दोग्येन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांऽसं योणिष्ठस्तन्मनः इति मध्यमांसोन्नमन्तरा नेति कथं नभो मांसानीति वाच्यं अशितान्नस्य मात्रादेर्मांसत्वेन पुत्रादेः शरीरत्वाभावात् अतः संहितोक्तं शरीरम्। एवं चतुर्णां ब्रह्मत्वादेकरूपत्वसंभवात्। वेदान्तेषु तिसृषु वृत्तिषु योगादरणात्। ये धातुशब्दा इति पत्रावलम्बनात्। अस्या उपासनायाः तथात्वं ऋतुत्वम्। न चैवं त्यागरूपक्रियात्यागे संहिताया यस्य भूयांऽस इत्यादिश्रुतेर्विरोध इति शङ्क्यम्। वेदे योगरूढ्या ऋतुपदस्योक्तत्यागवाचकत्वेपि वेदान्ते योगमात्रादरणात्त्यागरूपार्थस्य लक्षणान्तरस्य वैदिकत्वेन वेदान्तेऽप्राप्तेः।

स एव इति अर्थस्तु स एष अपरोक्षः जीवयति इति जीवः ईश्वरो विवरेष्वाधारचक्रेषु प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः। अभिव्यक्तिः केत्याकाङ्क्षायामाह **प्राणेन** इति। घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुहामाधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपूरकचक्रे विशुद्धिचक्रे चोपेत्य प्राप्य वक्रे मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिर्वर्णः अकारादिः इत्येवं वैखर्याख्यः स्थविष्ठः अतिस्थूलो नानावेदशाखात्मको भवतीति श्रीधरीय उक्तः। **तथा श्रुतिरपि**। 'चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति श्रुत्यर्थस्तु प्रागुक्तः। प्रमाणभूतो वैखर्याख्यः परा पश्यन्ती मध्यमेत्यनेन विशेषणेन व्यावर्तितः। **वेदे** इति निश्वसितमस्य वेदा इतिश्रुतेर्निश्वासात्मकवायोः कारणत्वं वायुः शब्दतामापद्यते इति प्राचां प्रवादात् वेदः कार्यम्। मनोविकारः मनसः प्राचुर्यं वा प्राणशरीरं यस्य.........शरीरं..............। **अग्रे** इति। भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादौ। **धर्मस्येति** आत्मत्वादिरूपस्य। **वेदेति** वेदस्य मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं चोक्तम्। तद्बोधितत्वेन लक्षणातो मनोमयः प्राणशरीरश्च इत्युक्तम्। सिद्धान्ते योर्थः स त्वग्रे वक्तव्यः। जीव प्राणधारण इति धातुपाठात् जीवपदार्थमाह पूर्वपक्षी **प्राणधारणे** इति। एप मे आत्मान्तर्हृदय इति पठ्यते, **स त** इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे। **य** इति ननु ब्रह्मणो व्यापकत्वाज्जीवस्य परिच्छिन्नत्वात् कथमनयोः सामानाधिकरण्यं येन एवं संशय

तत्र पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वाज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वेनोपासनमेव युक्तं, न त्वाहत्यैव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति शाखान्तरे स्पष्टत्वाच्च। तस्मात् कार्यकारणयोरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं प्राप्ते, उच्यते।

भाष्यप्रकाशः।

क्तधर्मवैशिष्ट्याद् ब्रह्म वा, यः पुराणेषु 'केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्' इत्यादौ सूक्ष्मो हृदयान्तर्वर्तित्वेनोक्त इति संदेह इत्यर्थः। इह, तत्र मनोमय इत्यादिनोपासनविषयबोधनेनाधिकरणसंगतिरपि बोध्यते। पूर्वपादे जन्मादिसूत्रे ब्रह्मणः कर्तृत्वमुक्त्वा तल्लिङ्गाद्यधिकरणचतुष्टयेनातिव्याप्तिपरिहारे क्रियमाणेऽन्तिमेनानुगमाधिकरणेन जडविशिष्टे जीवेऽतिव्याप्तिनिवारणं कृतम्। तदस्मिन्नधिकरणे कर्तृत्वनिर्वाहकाणां मनोमयत्वादिसर्वकर्मान्तानां धर्माणां जीवे बोधनेन ब्रह्मणि तदभावात् कर्तृत्वासंभवं बोधयित्वा पूर्वपक्षे आक्षिप्यते। तेनाक्षेपः संगतिः। पूर्वपक्षमाहुः तत्र पूर्वेत्यादि। आहत्येति। अकस्मात् प्रबलहेतुं विनेति यावत्। तथाच द्वयोर्लिङ्गस्य सत्त्वेन तस्यानिर्णायकत्वादुपक्रमस्यासंजातविरोधत्वेन बलिष्ठत्वात् तत्र च जीवस्यैवोक्तत्वात् पूर्ववाक्यविचारणेऽपि प्रकरणस्यैव नियामकतया औचित्याच्च नास्य ब्रह्मवाक्यत्वम्। किंतु शाखान्तरोक्तविज्ञानमयस्यात्र भारूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् कार्ये सशरीरे जीवे कारणभूतस्य ब्रह्मण उपचारं विधाय सत्यसंकल्पादिधर्मवत्तया वेदाभिमानिदेवता जीवो वा, स्वजीव एव वोपास्य इत्यर्थः। सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं पठन्ति।

रश्मिः।

इत्याकाङ्क्षायां य इति भाष्यं विवरामासुः **यः पुराणेषु** इति। तथा च शाब्दसंदेहो न तु चाक्षुष इति पूर्वोक्तत्वात्। पूर्वोक्तसादृश्यस्य दूरत्वोपाधिगृहीतस्य शाब्दसंदेहे प्रयोजकत्वात्। य अन्तर्यामी पूर्वपादत्रिसूत्र्याः संगृहीतस्य शास्त्रार्थस्यैवाग्रे प्रपञ्च इत्युक्तम्। तदस्य पादस्य कथमित्याकाङ्क्षायां संगतिमप्याहुः इहेति। **उपासने**ति इह तत्रेत्यादेः पूर्वपक्षग्रन्थत्वात्तदनुसारी ग्रन्थः सिद्धान्ते तु मननात्मक—क्रतुविशेषणानि मनोमय इत्यादीनि तेन पूर्वपक्ष एवाक्षेपसंगतिः। सिद्धान्ते तु तन्निवारणमिति। **कर्तृत्वे**ति जगज्जन्मादिकर्तृत्वं पूर्वपादोक्तं निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं तस्यासंभवमित्यर्थः। **आक्षिप्यत** इति जीवे मनोमयत्वादिसंनिवेशे निरङ्कुशजगज्जन्मादिकर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्य कुलालवत् संभवात् न ब्रह्म पूर्वपादोक्तकर्तृत्वेन शास्त्रं प्रतिपाद्यमित्याक्षिप्यत इत्यर्थः। आक्षेपो भर्त्सनम्। पूर्वाधिकरणे सर्वात्मकब्रह्मण उपासनानिरूपणेन स्मृतस्यैतदधिकदशापूर्वपक्षभर्त्सनोपेक्षानर्हत्वात् पूर्वपक्षेणाक्षेपः संगतिरित्यर्थः। नन्वधिकरणस्य संगतिघटितत्वेनांशतः सगतौ कुतः संगतिनिरूपणमितिचेन्न घटितसंगतेरेवाक्षेपरूपाया निरूपणात्। **द्वयो**रिति ब्रह्मजीवयोः। **तस्य** लिङ्गस्य। **उपक्रमस्य** सर्वं खल्विदमित्यस्य। **जीवस्ये**ति तज्जलानिति हेतौ सर्वे जीवा इति मुण्डके जीवव्युच्चरणश्रावणात् जीवस्य ब्रह्माव्युच्चारणादेवकारः। **पूर्वे**ति सर्वं खल्विदमिति पूर्ववाक्यविचारणे। **प्रकरणस्ये**ति ब्रह्मत्वेन जीवोपासनाप्रकरणस्य। **विज्ञान**मिति भाष्यं विवृण्वन्त एव तस्मादित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति **किं** **त्वि**ति शाखान्तरं तैत्तिरीयम्। तदुक्तविज्ञानमयस्य अन्यो अन्तरआत्मा विज्ञानमय इतिश्रुत्युक्तस्यात्र छान्दोग्ये भारूपत्वेनेत्यर्थः। ननु प्रत्यभिज्ञानस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न भारूपपदेन जीवप्राप्तावपि शरीराप्राप्त्या सत्यसंकल्पादिसमावेशाभावेन

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः । **सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्** । कुर्वीतेत्युपदेशो, न तूपासना । तत्र परमशान्तस्य सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव युक्तो मननरूपो न तु क्वचित् सिद्धस्य जीवस्योपासना ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ कथमयमुपदेश इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्रेत्यादि । तथाच सर्वं खल्विति पूर्ववाक्ये यज्जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं तद्भगवत एव विराट्त्वेनोपासनम् । तस्य काल्पनिकत्वाभावबोधनायैवात्र तज्जलानिति हेतूक्तिः । तत्फलं चान्तःकरणशुद्धिः ।

'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।
तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः' ॥

इति तद्विधायकवाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एवं सति पूर्वोक्तोपासनाफलभाजा पुनः किं कार्यमित्यपेक्षायां, अथ खल्वित्यादिना पुरुषस्योपासनानुरूपफलभाक्त्वकथनेन विराट्त्वेनोपासनायामन्यत्र सङ्गाभावेऽप्यन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायेन, यं यं वापीति गीतावा-

रश्मिः ।

भापदार्थमन्यथयेत्तन्मा भूदिति पदार्थान्यथाभावाभावरूपप्रयोजनत्वात् । न च सत्यसंकल्पपदेनैव शरीरपरामर्शाच्छाखान्तरीयप्रत्यभिज्ञानस्य किं प्रयोजनमिति वाच्यम् । भारूपस्य शाखान्तरीयविज्ञानमयप्रत्यभिज्ञाभावे सत्यसंकल्पादिकं निराश्रयं न श्रुतिर्वदेत् । एतेन विज्ञानमयो जीव इत्युक्ते भाष्ये ननु भारूपो जीव इति कुतो नोक्तमिति कुचोद्यं निरस्तम् । **वेदाभीति** मनोमय इति श्रुतेः । भारूप इति श्रुतेर्जीवः स्वजीवौ वा । **तस्येत्यादि** उपासनस्य वाचो धेनुमुपासीतेत्यत्र वाचो धेनुत्वस्य काल्पनिकत्वं यथा तथात्र काल्पनिकत्वं नास्तीति बोधनायैवात्र जगत् ब्रह्मसमवायिकारणकत्वाद् ब्रह्मेति तज्जलानिति सर्वं तज्जलानतस्तज्जलान्त्वादिति हेतोरुक्तिरित्यर्थः । एतावता शुद्धान्तःकरणस्येत्यन्तं भाष्यं विवृतम् । इदानीं सर्ववेदान्तेति भाष्यमुपबृंहणेन योजयन्तो विवरामासुः **स सर्वधीत्यादिना** । **तद्विधायकेति** अयं हेतुरुपायान्तरमित्यनेनान्वेति तथा चैतस्मिन् वाक्ये तथासिद्धत्वात् विराडुपासनानन्तरं चित्तशुद्धौ सत्यां फलान्तरस्य सद्भावेपि चित्तस्य भगवद्भजन एव कर्तव्यत्वेन सिद्धत्वान्मननात्मकमुपायान्तरं कर्तव्यमित्याशयेन मननात्मकं ऋतुमाहेत्यर्थः । मनुतेऽनेनोपदेशेनेति मननात्मकम् । वाक्यं तु द्वितीयस्कन्धे प्रथमाध्यायसमाप्तौ विराडुपासनमुक्त्वोक्तम् । एतदर्थस्तु ननु फलान्तरविषये चित्तसद्भावे किं विधेयम् । 'उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शक्यते' इति न्यायात्तत्राह **स सर्वधीवृत्तिभिः** सर्वेषां ज्ञानजनकेन्द्रियवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन यत्किंचित्फलं येन केनचिदुपभोग्यं तत्तदिन्द्रियद्वारानेनैकेनोपभोग्यम् । ननु कथमस्य प्रेरितुर्भोक्तृत्वं तत्तदधिष्ठातृणां विद्यमानत्वात्तत्राह **आत्मेति** तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृणां दिगादीनां विद्यमानत्वेपि यथात्मा सर्वेन्द्रियानुभूतसर्व एवं भगवानपि तमप्येकदेशाभिमानिनमवगणय्य तेनाधिष्ठितैरेवेन्द्रियैः सर्वमनुभवतीत्यर्थः । नन्वात्मनः इन्द्रियाधिष्ठातृणामप्रीतत्वात् आत्मीयत्वेनैवेन्द्रियाणां ग्रहणात् तस्य स्वगृहीतमात्रानुभवो भवतु नाम भगवतस्तु समष्टिरूपस्य व्यष्टिषु देहस्थितकीटेष्विव प्रतीत्यभावात् आत्मीयत्वाभावाच्च तदिन्द्रियाणां कथं सर्वधीवृत्तिभिः भगवाननुभवति तत्राह **स्वप्नजनेति** । स्वप्नजनानामीक्षिता द्रष्टा

शाखान्तरे त्वग्रे आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वात्तथा युक्तम् । न त्विह तथा । तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

क्येन चान्ते सर्वात्मकत्वमेव, न तु परप्राप्तिरिति तादृशा तदर्थमुपायान्तरं कर्तव्यमित्याशयेन तमाह स क्रतुं कुर्वीतेति । स उक्तोपासनया शुद्धान्तःकरणोऽपि, यथा क्रतुरित्युक्तरीत्योपासनानुरूपमेव फलं प्राप्नोतीत्यतो मनोमयेत्युक्तप्रकारेण मननात्मकं क्रतुं कुर्वीतेति सर्वत्र वेदान्ते सर्वान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एव मननोपदेशस्तत्त्वेव भयमिति श्रुत्यन्तरे तस्यावश्यकत्वश्रावणाद्युक्त इति शाखान्तरसिद्धा जीवोपासना नाङ्गीकर्तुं शक्येत्यर्थः । ननु यदि मयटो विकारार्थमनादृत्यात्र ब्रह्मवाक्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि शाखान्तरेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वाज्जीवोपासनाया उच्छेद एव स्यादित्यत आहुः **शाखान्तर** इत्यादि । तथा चैवं वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वान्न तदुच्छेद इत्यर्थः । एवं वाक्यं व्याख्याय सिद्धमाहुः **तस्मादि**त्यादि । यस्मादेतादृशस्य मननमेव युक्तम् । तच्चानपेक्षिताङ्गोद्वापेनापेक्षिताङ्गावापेन वाक्यार्थनिर्धारणे भवतीत्ये-

रश्मिः ।

यथैकः स्वप्नस्य मायिकत्वेपि ज्ञानं न मायिकं तस्यात्मरूपत्वात् । तत्र स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः सर्वे पश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति तत्र पुरुषदेहानां मायिकत्वं 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यत्र सिद्धं तथापि तन्निष्ठा या प्रतीतिः सा न मायिकी तत्र चैतन्यान्तराभावात् भगवतो जीवस्य चैतन्यं भवतीति विशेषस्तु सुबोधिन्यां द्रष्टव्यः । यद्वाक्षेपादन्तःकरणशुद्धिहेतुरयम् । **एवमिति** अन्तःकरणे शुद्धे सति । **तदर्थमिति** परप्राप्त्यर्थम् । **मनोमयेत्यादि** मनोमयादिपदवाच्य आत्मा सप्रकारकज्ञानत्वात् ब्रह्म तु निष्प्रकारकज्ञानत्वात् । मनोमयो न भवतीति पुंलिङ्गनिर्देशादवगम्यते । इति प्रकारेण । मननात्मकत्वं क्रतोः मननरूप इतिभाष्यात् । तत्त्वेन भयं विदुषोऽमन्वानस्येतिश्रुतेश्च मनुते इति मन्वानो न मन्वानोऽमन्वानः तस्य विदुषः । उचितत्वमपि सर्वस्य ब्रह्मत्वज्ञानानन्तरं मननस्य । अन्यथा पापमन्यथाप्रतिपादने स्यात् योन्यथा सन्तमिति श्रुतेः । विश्वकोशे क्रतुर्यज्ञे मुनेर्भिदीति मुनिविशेषे क्रतुपदं बाधितं सत् यद्यज्ञं वक्ति मनुतेऽनेनेति मननं ल्युट् अवबोधानुकूलं यज्ञं मननं वक्ति मननशीला मुनय इति क्रतुपदं संकल्पे ध्याने च शंकरभाष्ये यागे तु प्रसिद्धमेवैवं बह्वर्थेषु भगवदिच्छया सत्सु मननरूपोप्यर्थः क्रियते ब्रह्मप्राप्तीच्छुभिरिति योगेन क्रतुर्मननं 'ये धातुशब्दा यत्रार्थे' इत्यस्याः पत्रावलम्बनकारिकाया वेदराशिमात्रविषयत्वेन मनने समुदायशक्तिरपि । अमन्वानस्येत्यत्रामननं कुर्वाणस्येत्यत्र वेदराशित्वाद्योगमात्रम् । अत्रावबोधाविशेषेपि बोधनस्मरणात्मकं युक्तिभिरनुचिन्तनस्यापि मननत्वात् । आत्मा वा अरे इत्यत्र श्रुतौ वेदराशित्वेपि अवबोधाविशेषेर्थेपि मननस्यानुचिन्तनात्मकबोधाङ्गीकारात् । ननु मननपदं विहाय क्रतुपदोपसंदाने को हेतुरिति चेच्छृणु जगतो नित्यत्वप्रतिपादनमात्मसेवार्थम् । अनित्यत्वे प्रतिमानामनित्यत्वेन सेवा न स्यात्तदर्थं क्रतुपदं साग्निको निरग्निकोपि पञ्चरात्रोक्तो मननेन प्राप्यते इति ध्वन्यते इति ज्ञायते सा सेवा सिद्धान्तमुक्तावल्यामुक्ता । **तस्येति** मननस्य । **शाखेति** तैत्तिरीयशाखासिद्धेत्यर्थः । **मयट इति** मनोमय इत्यत्र । **शाखेति** तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो अन्तर आत्मा आनन्दमय इति श्रुत्या वक्तव्यत्वादितिभाष्यार्थः । **तदुच्छेद** इति विज्ञानमयजीवोपासनोच्छेद इत्यर्थः । **अङ्गेति उद्वापो** नाम प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनम् । **आवापो** नाम न प्रतीयमानस्य प्रकृतपरत्वा-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्पूर्ववाक्यविचारे, एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानित्यादिश्रुतिभिर्जगज्जनकत्वस्य वेदे सत्त्वेऽप्यस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुत्या वेदस्य ब्रह्मजन्यत्वावधारणे निरङ्कुशस्य जगज्जनकत्वस्य वेदे अभावाद्, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं, हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानम्' इत्यादिभिर्हिरण्यगर्भेऽप्यभावादतादृशजनकत्वस्योद्वापेन, निरङ्कुशस्य, यतो वेत्यादिश्रुत्युक्तस्य तस्यावापेन च ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वे निर्धारिते तस्य वाक्यस्य परब्रह्मरूपो वाक्यार्थो मतो भवति । तथैतद्वाक्यमननेऽपि सत्यसंकल्पेत्यारभ्य यावन्ति विशेषणानि तेषां मनोविकारभूते वेदे हिरण्यगर्भे जीवान्तरे चासंभवात् तद्विशिष्टे मनोमये मन्तव्ये, मनसैवानुद्रष्टव्यः, स मानसीन आत्मा जनानां, मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतिभिस्तादृश-

रश्मिः ।

पादनम् । लक्षणान्वयोग्रे वाच्यः । एतदिति एतस्य 'स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादेः पूर्ववाक्यं सर्वं खल्वित्यादिवाक्यं तस्य मीमांसात्र जगत्सामानाधिकरण्यात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'इत्यत्र ब्रह्मपदं वेदवाचकं हिरण्यगर्भवाचकं वा सुपां सुलुगिति सूत्रेण सोर्लुकि ब्रह्मन्नित्यत्र वर्णलोपात् ब्रह्मन् पुंसि चेति लिङ्गानुशासनसूत्राद्वा यथा ब्रह्मा इति ब्रह्मवाचकं तथा ब्रह्मेति हिरण्यगर्भवाचकमित्युत प्रसिद्ध्या ब्रह्मवाचकमिति तस्यां सत्याम् । **वेद** इति । एत इति **असृग्रमिति** वेदे । **अस्येति** श्रुतिर्मैत्रेयीब्राह्मणेस्ति । **निरङ्कुशस्येति** निरङ्कुशजगज्जन्मादिकर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मत्वं तस्य जिज्ञासाप्रस्तावात् तल्लक्षणांशस्येत्यर्थः । तर्हि हिरण्यगर्भे इदं लक्षणं भविष्यति नेत्याहुः **यो ब्रह्माणमिति** । विदधाति विशेषेण धारयति आश्रयत्वात् । जायत इति जायमानस्तम् । जनी प्रादुर्भावे शानच् । **तद्विति** सत्यसंकल्पादिविशिष्ट इत्यर्थः । आनन्दरूप इत्यादिभाष्यं उपपादयामासुः **मनसेत्यादिना** । **मनसा त्विति** । **तादृशेति** विशुद्धमनोग्राह्यत्वं 'दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम्' 'तमेकमानन्दनिधिं भजेत' इतिवाक्याभ्यां सर्वं खल्वित्यत्र जगति प्रतिमानन्दादौ विषयानन्दस्य 'तस्यैवान्यानि भूतानि' इतिश्रुतेर्ब्राह्मीयत्वेपि बन्धकत्वात् एनमुद्धरिष्यामीति मृदादावाविर्भूते विशेषो जगतो यतोऽत आनन्दनिधिं भजेतैव । गताधिकरणे तेनेदमधिकरणं पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमनायेत्युक्तम् । तेनास्याधिकरणस्य प्रसङ्गसंगत्या जिज्ञासितं जन्माद्यधिकरणोक्तकर्तृ । समन्वयाधिकरणोक्तसमवायि । ईक्षत्यधिकरणोक्तप्रज्ञात्मा । आनन्दमयाधिकरणोक्तानन्दः । अन्तस्तद्धर्माधिकरणोक्तलोकपालः । तल्लिङ्गाधिकरणोक्ताकाशः । अतिदेशाधिकरणोक्तप्राणः । ज्योतिश्चरणाधिकरणोक्तं ज्योतिः । अनुगमाधिकरणोक्तप्राणः । अत्र मननोपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेन मनोमय आनन्दः मयटो लक्षणया प्राचुर्याधारबोधकत्वात् । प्राचुर्यस्य प्रचुरधर्मत्वेन प्रचुरसमानाधिकरणानन्दधर्मत्वात् । प्राणशरीरः प्राणः शरीरं यस्य शरीरस्य साकारत्वमानन्दावरणत्वात् । आनन्दस्य साकारत्वं 'अन्नमयादिषु यश्चरमः' इतिवेदस्तुतौ सिद्धम् । भारूपः ज्योतिः सत्यसंकल्पः द्वितीयः प्राणः जिज्ञासितश्च जिज्ञासाधिकरणोक्तः । आकाशात्माकाशः । सर्वकर्मा लोकपालः । सर्वकामः प्रज्ञात्मा काम इच्छा । सर्वगन्धः पृथ्वीसमवायि । सर्वरसः पृथ्वीजलसमवायि । सर्वमिदमभ्यात्तं समवायि । इह कपाले घटो भविष्यतीति प्रागभावविषयिण्यां प्रतीतौ समवायिनोऽधिकरणत्वात् । अवाकी कर्ता । वक्ता । उपलक्षणमेतत् । करणशून्यः कार्यकर्ता जगत्कर्ता । अनादरः लीलेतरानपेक्षः । तत्रोक्तवाक्याभ्यां आनन्दरूपप्राणशरीरस्य प्राप्तव्यत्वाद्वाक्यार्थत्वमन्येषां विशेषणत्वम् । अत आनन्दमयस्य तेन मनोग्राह्यत्वेन विकारो-

भाष्यप्रकाशः।

मनोग्राह्यत्वेन मनःप्राचुर्याद्विकारोद्वापेन प्राचुर्यवापेन चानन्दमयरूपो मनोमयः, को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादिति प्राणितृत्वश्रावणात् प्राणस्वरूपविग्रह इति मननादानन्दमयरूपो यः प्राणशरीररूपोऽन्तर्यामी सोऽत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः। अत्र विषयवाक्ये, भारूप इति प्रकाशरूपो ज्ञानात्मा। सत्यसंकल्प इति, सत्या अवितथा विषयाऽव्यभिचारिणः संकल्पा विचारा यस्य तादृशः। आकाशात्मेति, व्यापको दुर्ज्ञेयो नीरूपो नीलः सर्वाधारो नामरूपनिर्वाहकः। सर्वे

रश्मिः।

द्वापेनेत्यर्थः। अत्र हेतुः मनःप्राचुर्यादिति। तथा च प्रकृतमनःपरत्वेन प्रतीयमानस्य विकारे मयटो मनः संकल्पविकल्पात्मकमनोविकारत्वापादनेनान्योन्यपरत्वेन आनन्दमयवाचकमनोमयप्रतीयमानस्य प्राचुर्ये मयटः प्रकृतं मनः तत्परत्वापादनेनेत्यर्थः। संयोगदलमुक्त्वा वियोगदलं वदन्तः प्राणशरीरपदार्थमाहुः **को ह्येवेति**। **प्राणेति** साकारानन्दावरणत्वाद्विग्रह इत्यर्थः। **आनन्देति** मनोमयपदवाच्यानन्दमयरूपः। ननु तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद उक्त इति भाष्यविरुद्धोर्थ इति चेन्न। अनुपपत्तिसूत्रे प्राणस्यानन्दरूपता त्वित्यादिग्रन्थेनालौकिकानन्दरूपप्राणग्रहणात् तादृशप्राणप्रतिपादकमनोमयोपस्थित्या मनोमयपदवाच्यानन्दमयरूप इति व्याख्यानस्यादुष्टत्वात्। क इत्याकाङ्क्षायामन्तर्यामीति षष्ठाधिकरणेऽमृतत्वात्सर्वेहृदयदेशवर्ती भोगविशेषवान् भक्तिमार्गोपयोगी। अत्र पादेर्थबलविचारेण निःसंदिग्धोर्थो भोगविशेषवान् विशेष्यं मतम्। **वाक्यार्थ** इति सत्यसंकल्पत्वादिधर्मविशिष्टमनोमयरूपप्राणशरीररूपोन्तर्यामी वाक्यार्थः। ननु भाष्येऽन्तर्यामिपदं नास्ति मनोमयप्राणशरीरपदयोरर्थौ प्रतीयेते वाक्यं च मननस्य मनोमय इत्यारभ्यानादर इत्यन्तमिति पूर्वोक्तं कथमिति चेन्न। भाष्यप्रकाशोक्तदिशा मनोमयप्राणशरीरेण रूप्यत व्यवह्रियते यथा घटपदेन रूप्यते शब्दरूपरसगन्धस्पर्शादिः पदार्थः। यस्मिन्नुच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इति सिद्धान्तकौमुद्यां तथोक्तेस्तथाभारूपादिरमृतोन्तर्यामिरूपोर्थश्चतुर्थपुरुषार्थरूपत्वाद्वाक्यार्थ इति। मयोमयः प्राणशरीर इति विशेषणोक्तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य मननोपदेशाज्ज्ञायते शब्दवान् रूपवान् रसवान् गन्धवान् स्पर्शवान् घट इत्यनुक्तावयं घटोस्तीत्यादिस्थिले घटनिष्ठा सत्ता वाक्यार्थोन्यथा तु शब्दादिमद्घटनिष्ठा सत्ता वाक्यार्थ इति चेदानन्दरूपप्राणशरीरो भारूपसत्यसंकल्पादिरूपो वाक्यार्थो नापि तु उभयरूपवाक्यार्थान्तर्गतो भारूपादिरिति न तु पृथगिति अन्तर्यामिभारूपादिरूपो वा अन्यत्र तु मनोमयः प्राणशरीर इति पदद्वयं जीवसाधारणं भाष्येप्युपात्तम्। ननु भारूपत्वं जीवस्य ज्ञानतिरोभावान्नास्तीतिभाष्ये भारूप इति तृतीयं पदं न लिखितम्। अत्र तु सत्यसंकल्पेत्यारभ्य यावन्ति विशेषणानीत्युक्तम्। तद्भाष्ये तृतीयं पदं न्यूनमिति सूचयतीतिचेन्न। भाष्ये हिरण्यगर्भजीवस्याविवक्षणेनात्र च विवक्षणेन पदत्रयं मनोमयप्राणशरीरभारूपमित्यदोषात्। प्रकाशे हिरण्यगर्भस्य जीवत्वं तेन अविवक्षितत्वं च जीवपुरःसरेण संदेहविषयत्वाय। भाष्ये तु हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वरूपपुरःसरेण संदेहे अविवक्षितत्वमिति बोध्यम्। अन्तर्यामिणोऽप्रकृतत्वात्समन्वयाध्याये वाक्यार्थत्वम्। **नीरूपो नील** इति। नन्विदं विरुद्धं नीरूपस्य नीलत्वासंभवात् द्रव्यस्याकाशस्य च द्रव्यत्वादिति चेदत्रैवं ज्ञेयम्। बहवस्तु आकाशस्य रूपवत्त्वे किं मानं न तावत्प्रत्यक्षं आकाशं तद्रूपं वा पश्यामीत्यप्रत्ययात्। नीलं नभ इतिप्रतीतेर्भ्रान्तत्वात्। न च रूपवतः प्रत्यक्षविषयता न नियता परमाणौ व्यभिचारादिति वाच्यम्। परमाणौ महत्त्वरूपसहकार्य-

भाष्यप्रकाशः ।

कामा निर्दोषा यस्येति सर्वकामः । एवमग्रेऽपि सर्वमिदं जगद् अभ्यात्तः, अभि अन्तर्बहिरुभयत्र गृहीतो ज्ञातः । अवाकी । उच्यतेऽनयेति वाक् । वागेव वाकः । करणे घञ् । स यस्य वर्ततेऽसौ वाकी । तद्भिन्नोऽवाकी । उपलक्षणमिदम् । कार्यं कुर्वन्नपि करणशून्यः । अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुत्यन्तरात् । अनादरः । न विद्यत आदरः संभ्रमो यस्य । आप्तकामत्वात् । सर्वानपेक्षः । अभिसंभवितास्मीति प्राप्तास्मि । अद्धेति निश्चयः । एतादृशस्तं प्राप्नोतीति शेषः । स्फुटमन्यत् । ननु भवत्वयं विषयवाक्यार्थस्तथापि सूत्रे पक्षानुल्लेखात् कथं व्याख्या-

रश्मिः ।

भावात् । न चाकाशो रूपवान् वायुभिन्नत्वे सति महत्त्वात् पृथ्वीवत् इत्यनुमानं मानमितीति शङ्क्यम् । द्रव्यत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । नापि क्रियारहितत्वे सति भूतत्वात् यन्नैवं तन्नैवं कालवदिति द्रव्यारम्भकत्वस्योपाधित्वात् आद्यक्षणीयघटादौ व्यभिचाराच्च । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मवत्त्वस्य कालादीतरद्रव्यत्वस्य वा भूतत्वस्य वा तत्रापि सत्त्वात् । किं च यदि आकाशो रूपवान् स्यात् परममहान्न स्यात् बहिरिन्द्रियग्राह्यो वा स्यात् स्पर्शवान् वा स्यात् पृथिव्यादित्रयं वा स्यादिति बाधकतर्कपराहतं रूपवत्त्वमाकाशस्येत्याहुः तदिदं साहित्यसर्वस्वकारो नानुमन्यते तथाहि नेदमुचितं नीलं नभः पश्यामीति निःशङ्कं सार्वजनीनप्रत्ययात् न चासौ भ्रमः किमसौ विषयदोषः सादृश्यनिबन्धनस्तत्कारणीभूत इदं रजतमितिवदुत करणदोषः पित्तादिनिबन्धनः शङ्खः पीत इतिवत् नाद्यः असंभवात् । विषयगतदोषजन्यभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति धर्मप्रमोषसहकृतारोपस्य तन्त्रत्वात् प्रकृते तदभावात् । नभस्त्वस्यावच्छेदकताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः अस्य प्रत्यक्षस्य सार्वजनीनत्वात् युगपत्सर्वजनकरणदोषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चेन्द्रजालिकमायायां यथा वस्तुग्रहणप्रतिबन्धरूपः करणगतो विषयगतो वा दोषः सार्वजनीनः । अत्र शोधपत्रं मत्कृतटिप्पणभाष्यप्रकाशेस्ति । **नामरूपेति** 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इतिश्रुतेरित्यर्थः । आकाश इवाकाशोऽव्याकृताख्यः नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोर्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्तेति यावदिति श्रुत्यर्थः । **अग्र** इति सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस इत्यत्र सर्वे गन्धाः सर्वे रसाः सर्वकर्मा पूर्वं पठितः सर्वकामात् सर्वाणि कर्माणि यस्य । **ज्ञात** इति ग्रह उपादाने चक्षुषा रूपं गृह्णाति बुद्ध्या पदार्थो गृहीत इत्यादौ रूपादिर्गृहीतो ज्ञातो वेति पर्यायात् । **वागिति** वाक् वागेवेत्येतत् संपातायातम् । एवं चोच्यतेऽनयेति वाकः करणाधिकरणयोश्चेति घञ् । एतेनोच्यतेऽनया सा वाक् वागेव वाक इति प्रत्युक्तम् । **प्राप्तास्मि** तत 'एष मे आत्मान्तर्हृदयमेतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीत्याह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः' इत्यत्र श्रुतौ । **प्रेत्य** मृत्वा प्राप्तास्तीत्यर्थः । अभिगुप्त इति केचित् । **स्फुट**मिति विचिकित्सापदस्य संशयार्थकत्वम् । इत्याह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य इत्यस्योपासनायाः सदाचाररूपत्वं च । आगतेर्थे रूप्यम्, स्फुटमित्यर्थः । आदरे वीप्सा । अस्या एवात्र विषयवाक्यत्वावधृतौ बीजं वक्तुमाशङ्कते कश्चित् **ननु भवत्विति** । **पक्षेति** । ननु सूत्रेषु साध्योल्लेखोपि संभवति उक्तं च भाष्ये केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्तीतिचेन्न तदुक्तज्ञानं नोपनिपत्फलं समर्पयेत् प्रकृते 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेरुपनिषज्ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । ननु तथापि पक्षपदोपादानात्समन्वयेक्षत्यधिकरणयोरपि पक्षोपादानसूचनात् पर्वतो धूमादितिवदप्रयोग इतिचेन्न । अनुमानस्याशक्यरचनत्वस्य 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्' इतिसूत्रे सूचनेन पक्ष इव

भाष्यप्रकाशः।

तोऽर्थः सौत्रत्वेन निश्चेतुं शक्यः। तदनिश्चये वाक्यार्थोऽपि संदिग्धप्राय एवेति चेन्मैवम्। द्वितीयादिपादानां पूर्वपादोक्तार्थविमर्शरूपत्वात् कारणत्वस्य तत्र विमृष्टत्वेऽप्यन्येषामविमृष्टत्वादत्रान्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणसाधितस्यानन्दमयान्तरत्वस्य विमर्श इत्यविवादम्। आन्तं पादेऽन्तर्वर्तिन एव विचारदर्शनात्। सूत्रेऽप्युपदेशपदेन तदर्थविचारस्य प्रत्यभिज्ञानात्। विषयवाक्येऽप्येष म आत्माऽन्तर्हृदय इति पदात्। अतः सूत्रे पक्षानुक्तावपि प्रकरणबलेन तन्निर्णयस्य सुसाध्यत्वादिति। यः पुनरत्ता चराचरग्रहणादित्यादौ पक्षोल्लेखः, स तु तस्यैवात्तृत्वादिधर्मविचारार्थ इत्यदोषः।

रामानुजाचार्यास्तु सूत्रारम्भगतेन सर्वत्रेतिपदेनारम्भगतसर्वपदघटिते वाक्ये विषयवाक्यत्वेन बोधिते तस्य शमविध्यपर्यवसितस्य फलाकाङ्क्षापूरणायाग्रिमसंदर्भस्योपस्थित्या सूत्रगतपक्षाकाङ्क्षापूरणेनोक्तार्थस्य सौत्रत्वे सिद्धे वाक्यार्थनिश्चयस्य सुखेन संभवादिति वदन्ति।

एवं च सूत्रगतन्यायचर्चात्रैवं बोध्या। अथ खल्वित्यादिवाक्यमुपदेशः। परमशान्ताधिकारत्वात्। यदेवं तदेवम्। कं ब्रह्मेत्यादिवाक्यवत्। यन्नैवं तन्नैवम्। प्राणं तर्हि वागप्ये-

रश्मिः।

पक्ष इत्युपचारात्। स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयमित्यारण्यकश्रुतौ अनुमानोक्तेरनुकूलतर्ककर्कशविचारस्तु रश्मावस्त्येव समन्वयाधिकरणेषु। ननु तर्हि पक्षानुलेख इत्यसिद्धम्, साध्यानुलेख इति प्राप्नोति मैवं तत्तु समान्वयादित्यत्र पक्षोल्लेखात्। तद् ब्रह्मैव समवायीतिभाष्यात्। साध्योल्लेखस्तु रश्मौ तच्च कर्कशविचाराय। न चैतद्भाष्यविरुद्धमिति वाच्यम्। ईक्षत्यधिकरणे हेतूल्लेखात् तदैक्षत बह्विति विषयवाक्योक्तेक्षार्थकेक्षतिहेतूल्लेखात् भाष्यस्य पक्षमात्रग्रहणे तात्पर्याभावात्। 'तदैक्षत बहु स्याम् प्रजायेय' इति भाष्योक्तश्रुतेः। **संदिग्धप्राय** इति मीमांसानिर्णयस्य दुर्बुद्धेः संदेहवारकत्वात्। **पूर्वपादोक्तेति**। विमर्शो विचारः। **तत्रेति** पूर्वपादेतिव्यासिवारणेन विमृष्टत्वेपि अन्येषां कारणत्वनिर्वाहकाणामन्तरत्वादीनामन्तरत्वाद्यन्तरा समवायित्वासंभवात्। अन्तस्तद्धर्मेति ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्मादिसूत्रेण ब्रह्म लक्षयित्वानन्दमयान्तैरधिकरणैस्तस्य परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनात् प्राप्तं बाह्यत्वं निरसितुमप्यन्तस्तद्धर्माधिकरणे साधितं यदानन्दमयस्यान्तरत्वं तस्य परीक्षेत्यविवादम्। **आन्तमित्येतत्पादीयान्तमभिव्याप्येत्यर्थः**। नन्वस्त्वेवं तथाप्यसौत्रत्वशङ्का तु नापगतेत्याकाङ्क्षायामाहुः **सूत्र** इति। **तदर्थेति** हिततमानुशासनस्यैवोपदेशत्वेन सर्वान्तरस्य हिततमत्वेनान्तरपदार्थस्योपदेशपदेन सोयमिति प्रत्यभिज्ञानात् स सर्वान्तरः। **प्रकरणेति** उपासीत इत्युपासनाप्रकरणम्। सामान्यप्रकारकज्ञानस्य विशेषप्रकारकज्ञानजनकत्वेनाथ खल्वित्यादिवाक्यमुपासनं न विदधाति तेन प्रकरणबलरूपपक्षस्य निर्णयस्येत्यर्थः। **पक्षोल्लेख** इति पक्षपदं पूर्ववत्। **तस्यैवेति** तस्यात्तुरेव एतच्च तत्रैव स्फुटीभविष्यति। **फलाकाङ्क्षेति** शमफलाभावेन फलान्तराकाङ्क्षेत्यर्थः। **एवं चेति** पूर्वोक्तरीत्या विषयवाक्यत्वे युक्ते सति सूत्रेण गता प्राप्ता या न्यायचर्चानुमानचिन्ता सात्र प्रकृते एवं वक्ष्यमाणेन हेतुशोधनप्रकारेण बोध्येत्यर्थः। **कं ब्रह्मेति** 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्यत्र प्राणस्यास्य कारणरूपाकाशात्मत्वाद्यदेव कं तदेव खमिति कं ब्रह्मेत्येवोपात्तम्। कं सुखं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः। इयं छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठकेस्ति आदिपदेन तत्त्वमसीत्युपदेशः। भवतीनां वियोगो मे नह्रीत्याद्युपदेशश्च तदिदं परमशान्तायोपकोसलनाम्ने ब्रह्मचारिणेऽग्नयस्तुष्टा उपदिदिशुः। परम-

भाष्यप्रकाशः ।

तीत्यादिवाक्यवत् । उपदेशश्च परमहितानुशासनम् । तत इदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । सर्ववाक्यसमर्थितसर्ववेदान्तप्रसिद्धोपदेशात् । यदेवं तदेवं, यन्नैवं तन्नैवमिति सिद्धान्तरीत्या तु प्रकरणसमर्थितत्वेन हेतुर्विशेषणीय इति भेदः ।

रश्मिः ।

शान्तत्वं तु अन्यानेवान्तेवासिनः समावर्तयन् त१ँ ह स्मैव न समावर्तयति । तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारीतिश्रुतेः । अन्यशिष्यसमावर्तनेप्याचार्यस्तं न समावर्तितवान् आचार्यभार्याप्याचार्यमुवाच तप्तो ब्रह्मचारीति । तप्त इत्यस्य कायक्लेशं प्राप्त इत्यर्थः । एतच्चोपकोसलस्य परमशान्तत्व एव घटते इति । प्राणमिति । इयमपि तत्रैवास्ति । इमां चर एषा सौम्य ते अस्मद्विद्येतिश्रुतेश्च । ब्राह्मणो जानश्रुतिः राज्ञे संवर्गविद्यां बहुधनमादाय दत्तवान् तद्विद्यान्तर्गता (तथा च बहुधनदानेन विद्याग्रहणान्न राजा परमशान्तः) अयं नोपदेशः किंतु प्राणे संवर्गशब्दस्य योगं दर्शयितुं 'स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते' । स इति पुरुषः । संवृङ्क्ते ग्रसतीत्यर्थः । अपरमशान्तत्वं तु हारे शूद्रेति राजसंबोधनाद्बोध्यम् । शुचा द्रवतीति शूद्रः श्रुत्यर्थास्तु स्पष्टाः । **तत** इति उक्तवाक्य उपदेशत्वसिद्ध्यनन्तरम् । **सर्वे**ति अस्य विवरणमग्रे वदिष्यामः । **यदेव**मिति पूर्णमदः पूर्णमिदमिति शुद्धब्रह्मस्वरूपनिगमकमन्त्रपाठानन्तरं ॐ खं ब्रह्मेति पठितं बृहदारण्यके तद्वदिति शेषः । **यन्नैव**मिति अयं घट इतिवाक्यवत् । पूर्वोक्ते वा श्रुती ग्राह्ये । नन्वनुमानत्वेन वर्णनेन नैतज्ज्ञानमौपनिषदं भवेत् अत आहुः **सिद्धान्ते**ति । रामानुजाचार्योक्तरीत्या सर्वत्रेतिपदेन सर्वपदघटितविषयवाक्योपस्थितावपि पूर्वपक्षे सर्वपदघटितवाक्यानुपस्थितौ हेत्वभावात् । भारूप इति जीवप्रत्यभिज्ञानात् सर्वपदघटितवाक्योपस्थितौ हेतुसत्त्वात् प्रकरणसमर्थितत्वेन विशेषणीय इति भावः । हेतोः साधारणत्वनिवृत्तिः फलम् । पूर्वपक्षे हेतोः साधारणत्वम् । **भेद** इति सूत्रार्थस्तु अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् प्रकरणसमर्थितसर्ववाक्यसमर्थितसर्ववेदान्तप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो मननात्मकपरमहितानुशासनादिति । इदं चैकपदं सूत्रम् । तेनैकदेशेन प्रसिद्धपदेनान्वयः । सुप्सुपेति समासः । 'हलदन्तात् सप्तम्याः' इतिसूत्रेण सप्तम्या अलुक् पूर्वपक्षे साधारण्यवारणाय समर्थितान्तम् । सर्ववाक्यानि जीववाक्यानि ब्रह्मवाक्यान्यपि ब्रह्मजीवयोः परेषामैक्यात् । इन्द्रप्रतर्दनसंवादे वा गताधिकरणोक्तानि जीववाक्यानि । प्रकरणसमर्थितत्वं दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वे समिद्यागनिष्ठेस्ति तत्र ब्रह्मवाक्यरूपसाध्याभावात् साधारण्यं तद्वारणाय सर्ववाक्येत्यादि । प्रकरणसमर्थितत्वे सति सर्ववाक्यसमर्थितत्वमपि लिङ्गं तत्रैव साधारणमतः सर्ववेदान्तेत्यादि तत्र सर्ववेदान्तेत्यभावात् न साधारण्यम् । तर्हि प्रकरणसमर्थितत्वे सति सर्ववेदान्तेत्यादिर्हेतुरस्तु अस्य हेतोर्न जीवेनापि समिद्यागनिष्ठे दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वे साधारण्यमितिचेत् महावाक्ये साधारण्यमस्तु । ननु न साधारण्यं प्रकरणस्योपासनसंबन्धित्वात् जीवे सर्ववेदान्तप्रसिद्धोपदेशत्वेपि हेत्वभावादिति चेन्न । सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेशस्य यागे सहदेववाक्येषु साधारण्यात् सर्ववाक्यान्यनुगतानीति ओमितिचेन्न औपनिषदत्वाभावात् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तु वैदिकपुरुषनिषेधात् । सूत्रभाष्ये वेदान्तेषु वेदत्वविधानान्न वेदानां वेदान्तत्वम् । अतस्त्र्यंबकं यजामह इत्यादिसर्ववाक्यसमर्थितत्वेन वैदिकत्वं न त्वौपनिषदत्वं पुरुषस्य । सर्ववाक्यानि

१. साध्याभाववृत्तित्वं साधारण्यम् ।

ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथासंकल्पमग्रिमदेहकथनाल्लोकान्तरभाविफलार्थमन्योपासनैव युक्ता, न तु ब्रह्मज्ञानस्य तादृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः, सा प्रकृतेऽप्युपपद्यते । भगवत्स्व-

---

भाष्यप्रकाशः ।

किं च, सूत्रे प्रसिद्धपदेन, तदेजति तन्नैजतीत्यादिवाक्यप्रसिद्धत्वस्यापि स्मारणादेतद्वाक्यगताणीयस्त्वज्यायस्त्वाधारत्वेन प्रसिद्धत्वमपि संगृह्यते । अतो वाक्यस्य स्पष्टलिङ्गत्वमपि बोध्यते । तेनात्र पादे अस्पष्टलिङ्गवाक्यचिन्ताङ्गीकारं प्रतिज्ञायैतस्यात्र विषयत्वेनोपन्यासोऽप्ययुक्त इत्यपि सूचितम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ इतिसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । अयमर्थः–अत्र हि पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपासनकथनेऽप्यथेतिप्रकृतच्छेदेनाग्रे उपासनान्तरमुच्यते । तथा क्रतुमय इत्यारभ्य,

रश्मिः ।

तु सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः ब्राह्मणो मुखमित्येव मुखाज्जातत्वहेतुतः यथा वेदश्रुतिस्तद्वज्जीवो ब्रह्मेति वा भवेत् इत्यादीनि । रामानुजाचार्यास्तु मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैव कुतः सर्ववेदान्तवाक्येषु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशादिति व्याख्याय सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति निर्दिष्टे सर्वस्मिन् जातिब्रह्मशब्देन तदात्मतयाभिधीयमानं परं ब्रह्मैव न प्रत्यगात्मा कुतः प्रसिद्धोपदेशात् तज्जलानिति हेतुतः । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धवन्निर्देशात् । ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि लीनत्वात् ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते यस्माज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धाः तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते तच्च परमेव ब्रह्म इममेव सूत्रार्थमभियुक्ता मन्यन्ते यदाह वृत्तिकारः सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्मेश इति व्याचक्रुरतो भेद इत्यर्थः । भाष्ये नानुमानत्वेन वर्णनीयं तत्तु तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति केवलोपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यमिति भाष्यविरोधादिति तु न । वादिबुद्धिप्रवेशार्थत्वेन तर्ककर्कशविचारस्य भगवदिच्छयान्यमतेष्विवात्राप्येकत्वात् ।

दूषणान्तरमाहुः किं चेति तज्जलानिति हेतुतः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धवन्निर्देशादित्यत्र जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः स्मारणमिव सूत्रे प्रसिद्धपदेनेत्यादिः । एतद्वाक्येति सर्वं खल्विदमित्येतस्य वाक्ययोरणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेति वाक्ये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाद्वेत्यनयोर्गतयोरणीयस्त्वज्यायस्त्वयोराधारत्वेन । तेन स्पष्टलिङ्गबोधनेन । तस्य स्पष्टलिङ्गबोधकस्य वाक्यस्य । सूचितमिति । किं च पूर्ववाक्यस्य पूर्वोक्तरीत्या विषयवाक्यत्वस्फोरणं प्रयोजनम् । तत्त्वन्यथापि संभवति द्वितीयवाक्यरूपोपदेशात् । अत्ताचराचराधिकरणे सूत्रीयशब्दघटितत्वेपि विषयवाक्यत्वदर्शनात् । पूर्वं क्रतुपदस्य मननपदं विहायोक्तेस्तात्पर्यमुक्तम् । सेवा कार्येति सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रसिद्धा सा । प्रयोजनं जगन्नित्यत्वमपरमपि प्रयोजनं सगुणभक्तिमार्गनिरासरूपं ततश्च सर्वपदघटितत्वेन विषयवाक्यत्वबोधनमपि तत् । यदि च क्वाचित्की विषयवाक्यरीतिरियं न सार्वत्रिकीति विभाव्येत तदुक्तप्रयोजन इदमपि प्रयोजनमस्तु मुख्यं तु भाष्योक्तमन्तःकरणशुद्धिरूपमस्त्येव ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ क्रतुमय इति अथ इति हेत्वर्थे यस्मात्पुरुषो मननमयो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषः स देहजीवो भवति तथा तादृगेव क्रतुफलात्मक एव इतोऽस्माद्देहात्प्रेत्य मृत्वा भवति तस्मात् क्रतुं मननं कुर्वीत इतिश्रुतिः तथेतः प्रेत्येत्यत्र तेन पुरुषत्वेन प्रकारेण भवतीत्यर्थादाहुः

रूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा । नच व्याप्तिरुक्तेत्यधमप्राप्त्युपायो युक्तः । सत्यसंकल्पादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपोषकमिति चकारार्थः ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथेतः प्रेत्य भवतीत्यन्तेन लोकान्तरे संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिरूपं फलमुच्यते । फलं च तात्पर्यनिर्णये लिङ्गम् । अतस्तद्विचारेऽत्रोक्तोपासनाया ब्रह्मविषयत्वं न घटते । फलस्य प्राकृततया जाघन्यात् । अतोऽत्र यथासंकल्पमग्रिमदेहकथनाल्लोकान्तरभावितादृशदेहप्राप्त्यर्थं वेदाभिमानिदेवताया वा, क्रतुमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्तत्वात् स्वजीवस्यैव वोपासना युक्ता । इहापि भावनया पेशस्कृतो रूपान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन श्रुत्युक्तपारलौकिकरूपान्तरस्य भावनाप्रचयजन्यतायां बाधानवतारात् । न चैवं सति ब्रह्मोपासनायामपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् कुतस्तत्त्याग इति शङ्क्यम् । देहत्वस्य प्राकृतत्वव्याप्तत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य च, 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति', 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु ब्रह्माप्तिरूपस्यैव फलस्य श्रावणेन ब्रह्मज्ञाने तादृशफलकथनस्यायुक्तत्वादिति । तस्मादत्र मननोपदेशाङ्गीकारो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरतीति । सूत्रं पठित्वा तत् समाधातुं व्याकुर्वन्ति ।

विवक्षितेत्यादि । विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा या गुणरूपा लोकान्तरे तादृशी संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिः सा ब्रह्मज्ञानपक्षेऽप्युपपद्यते । ज्ञानफलबोधिकासु श्रुतिषु मृत्युमतिक्रान्तस्य भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेहस्य परप्राप्तिरूपस्य वा, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्या ब्रह्मस्वरूपस्य वा लाभोऽभिप्रेत इति तस्य संकल्पानुरूपताया युक्तत्वादिति । नच यथा क्रतुरित्यादिना लोकान्तरप्राप्यत्वेन संकल्पानुरूपत्वेन व्याप्तिरुक्तेत्यतः, कुर्वीतेत्युपदेशबोधितः क्रतुरधमस्य प्राकृतदेहस्य प्राप्त्युपायो युक्तः । परमशान्तस्य पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्याशुद्धसंकल्पायोगात् तदभावे प्राकृतदेहस्याप्ययोगादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः **सत्त्वेत्यादि** । तथाचैवं हेतुद्वयबाधितत्वादस्य जीववाक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

संकल्पेत्यादि । फलमिति तथेतः प्रेत्येत्युक्तदेहफलम् । उपासनाविषयकतात्पर्येणोपासानिर्णये लिङ्गं हेतुः । कार्येण कारणानुमानादित्यतःशब्दार्थः । **तद्विचारे** फलविचारे । ननु स्वोपासनायां कथं तादृशं फलमित्याकाङ्क्षायामाह **इहापीति** । **भावनाप्रचयेति** तेन पूर्वदृष्टान्तेपि भावनाप्रचय इति बोधितम् । अप्रचितभावनाया लोके रूपान्तरासंपादकत्वात् । न त्वित्याद्याभासभाष्यमत्रावतारयामासुः **न चैवं सतीति** । **तथावक्तुमिति** सारूप्यादि तेन प्रकारेण वक्तुम् । **गुणरूपेति** यथा प्राकृतदेहो गुणमयो 'जहुर्गुणमयं देहम्' इत्यादौ तथायमपि ब्राह्मदेहो ह्यात्मगुणमय इति देहप्राप्तिर्गुणपदेनोपचर्यते । सेत्यादिभाष्यं विवरामासुः **सा ब्रह्मेत्यादि** । भगवदित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ज्ञानफलेति** । **श्रुतिष्विति** 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्येवंरूपासु । **मृत्युमिति** मृत्युमतिक्रान्तोतिमृत्युरित्यतिमृत्युपदविग्रहात् । नन्वतिमृत्यव इत वायुदिगग्नयो बृहदारण्यके सन्ति ते कुतो न व्याकृता इति चेत्तत्राहुः **ब्राह्मेति** । जगद्व्यापारवर्जे ब्राह्मदेहस्यौचित्यात् । अन्या वा श्रुतिर्भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेहस्य बोधिका तामर्थद्वारेणाहुः **परप्राप्तीति** । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यत्र कर्तृकर्मव्यपदेशादितिभावः । **नचेति**भाष्यं विवरांबभूवुः **न च यथेत्यादि** । **उक्तेति** यथा क्रतुरस्मिन् लोक इतिश्रुतौ तात्पर्यवृत्त्योक्ता सत्यसंकल्पानुरूपलोकान्तरप्राप्यत्वादित्यत्र । **तथा चेति** पराभिध्यानात्सत्यसंकल्पादीनां जीवेषु तिरोहितत्वेन ब्रह्मवाक्य-

भाष्यप्रकाशः।

यत्तु केचिदपौरुषेयवेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवतीत्यत उपादेयत्वेन फलेन तत्र विवक्षितत्वमुपचर्यते। लोके तथादर्शनात्। वेदेऽपि वाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामुपादेयत्वानुपादेयत्वयोरवगन्तुं शक्यत्वात् सूत्रे विवक्षितपदमौपचारिकमङ्गीकुर्वन्ति तन्न रोचिष्णु। निःश्वसितश्रुत्यनुरोधेन वेदे जीवाजन्यत्वरूपस्यापौरुषेयत्वस्यास्थेयत्वेन सर्वथा वक्त्रभावस्यासंगतत्वात्। शास्त्रयोनित्वसूत्रे स्वयमेव वेदकर्तृत्वाङ्गीकारेण वदतो व्याघाताच्च। नच निःश्वसितस्य सार्वदिकत्वादबुद्धिपूर्वकत्वेन वक्तुरुपगमेऽपीच्छार्थासंभवाददोष इति वाच्यम्। 'आनीदवातꣳ स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास' इति श्रुतिविरोधेन तत्सार्वदिकत्वाङ्गी-

रश्मिः।

त्वपोषकत्वे प्रकारे च। वक्तुमिष्टा विवक्षितेत्युक्तमाक्षिपन्ति **यत्त्वित्यादि**। **केचिदिति** शंकराचार्याः रामानुजाचार्याश्च। **इच्छार्थ** इति। विवक्षितपदे सन्प्रत्ययस्येत्यर्थः। **उपादेयत्वेनेति**। नन्वुपादानेन फलेनोपचर्यते इतिभाष्यं न तूपादेयत्वेनेति चेन्न। उपादेयत्वमुपादानं पुरुषनिष्ठत्वेपि संबन्धान्तरेणोपादेयनिष्ठत्वात् न त्वतिरिक्तं गौरवात्। उपादेयत्वत्वेनोपादानग्रहणमुपादेयगुणेषु फलतायै उपादेयत्वं फलं तत्कार्यमुपादानमुरुनिष्ठमिति फलं कार्यम्। **तत्रेति** उपादेयेषु गुणेष्वित्यर्थः। तथा च विवक्षितपदं कार्यताख्यसंबन्धेनोपादेयेषु गौणं सत् गुणेषु विशेषणमित्यर्थः। **तथेति** उपादेये घटे विवक्षितो घट इति प्रयोगदर्शनात्। य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः इतिविवक्षाधीनां ग्राह्यत्याज्यबुद्धिं वेदेपि साधयितुमाहुः **वेदेपीति**। वाक्यानां 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादीनामारोपितानारोपिताभ्यां तात्पर्यातात्पर्याभ्याम्। तात्पर्यं च फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य तात्पर्यलक्षणस्य वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यमित्यस्य चेच्छाघटितत्वात्। **औपेति** गुणेषु गौणमित्यर्थः। **निःश्वसितेति** 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसः' इति श्रुत्यनुरोधेनेत्यर्थः। महतो परिच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थवस्तुनः निःश्वसितमिव निःश्वसितं प्रयत्नोत्पादितमिति तट्टीकोक्तोर्थः। **वेदकर्तृत्वेति** यद्यपि महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोस्तीत्यादिना वेदकर्तृत्वमङ्गीकृतं सगुणगतमारोपितं तदित्यवास्तवमिति न वदद्व्याघातस्तथाप्यस्मन्मते सगुणनिर्गुणभेदाद्वदतो व्याघातः। चकारेण वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्। इतीतिहाससमुच्चयः। वक्तुरुपगमेप्यौपचारिकत्वमाशङ्कते वादी **न च निःश्वसितस्येति**। अबुद्धेर्बुद्धिसमानाधिकरणत्वेन जानातीच्छति यतत इतिक्रमे इच्छाया ज्ञानविषयिण्या विषयाभावेनेच्छार्थासंभवादित्यर्थः। अधिकरणं जीवः। जीवेश्वरवत्तस्योपाधिर्बुद्धिरिति। **अदोष** इति न गौणीरूपो दोषः। आनीदिति इयं नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्युपक्रम्य ब्राह्मणे पठिता। **आनीदिति** अन प्राणने लुङ्। स्वधया पित्रन्नेन। स्वधयानितीति। **धान्यमिति**। व्युत्पत्तिः। स्ववर्णलोपः पचाद्यच्। अनितीत्यनम् स्वधयानम् धानं धानस्य भावो धान्यम् ष्यञ्। एवं च निःश्वसितश्रुतौ श्वस प्राणने श्वसितीति श्वसितं गत्यर्थाऽकर्मकेभ्यः इत्यकर्मकात् क्तः अवातमित्यत्र वातीति वातं हसिमृगिणिति तम् तदानीं कालेनासदासीत् नो सदासी-

भाष्यप्रकाशः ।

कारस्यैवासंगतत्वात् । एवं सिद्धे निःश्वसितस्यासार्वदिकत्वे तदुद्गमे इच्छापूर्वकत्वस्याप्यपर्यवस्थेयत्वात् । प्रपञ्चमात्रं प्रति, बहु स्यामितीच्छाया एव कारणत्वेन वेदात्मकनामप्रपञ्चं प्रत्यपि तस्या अदण्डवारितत्वात् । नच शब्दस्वरूपमात्रोद्गम एवेच्छासंबन्धो, न तु तस्यार्थसाहित्येऽपीत्यदोष इति वाच्यम् । ईदृशविभागे मानाभावात् । नचैवं पौरुषेयत्वाङ्गीकारे काणादादितौल्यापातः । ईश्वरवाक्यत्वेनैव तन्निरासात् । नचैवं शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वप्रसङ्गः । शब्द इति चेदित्यस्मिन् सूत्रे तन्निरासप्रकारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । अतो वेदे वक्तुरिच्छासंबन्धस्य सत्त्वेन विवक्षितत्वादेः सत्त्वादुपचाराङ्गीकारो न युक्त इति दिक् ।

यत् पुनर्मनोमयः प्राणशरीर इत्यस्य सगुणविषयत्वम्, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र' इत्यस्य निर्गुणब्रह्मविषयत्वमित्युक्तं तत्तु पूर्वपादार्थानुवादभाष्य एव दूषितमित्युपरम्यते ॥ २ ॥

रश्मिः ।

त्तदेकं कर्तृ अवातमनिःश्वसितम् जगत् स्वधया आनीत् प्राणयुक्तमकार्षीत् । यतोकार्षीत्तस्माद्धान्यं धनं वेदः धाकारस्य छान्दसो ह्रस्वः निरुक्तौ तथा पाठात्तस्य धान्यं वेदत्वं विरुद्धाऽवातपदविरोधाच्छ्रुतिविरोधस्तेनेत्यर्थः । **असंगते**ति तथा च निःश्वसितस्यासार्वदिकत्वेन वेदोद्गमस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्तयेच्छाजननादिच्छार्थसंभव इतिभावः । तदेवाहु**रेव**मिति । **अपरी**ति पर्यवस्था इच्छां परिलक्षीकृत्य अवहीना स्थितिरिच्छाप्रत्याख्याने स्थितिः । न पर्यवस्थातुं शक्यमपर्यवस्थेयम् 'अचो यत्' तत्त्वात् । निःश्वसितस्येच्छापूर्वकत्वे हेत्वन्तरमाहुः **प्रपञ्चे**ति । **बहु स्या**मिति 'एकोहं बहु स्याम् प्रजायेय' इतिश्रुतौ बहु स्याम् । **अदोष** इति मनोमयप्राणशरीरत्वादिगुणानामर्थत्वेन तत्रेच्छासंबन्धाभावात् विवक्षितपदमौपचारिकमिति नोपचारो दोष इति वाच्यमित्यर्थः । **मानाभावा**दिति मम तु 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इत्यादिजैमिनिसूत्रमेव मानम् । **काणादादी**ति शब्दार्थयोरनित्यत्वापातः । **ईश्वरे**ति येनेश्वरे वाक्यत्वेन हेतुना शब्दार्थयोरनित्यत्वापत्त्या तौल्यं तेनैवेश्वरवाक्यत्वेन हेतुना तत्तौल्यनिरासादित्यर्थः 'वाचा विरूप नित्यया' इतिश्रुतेरिति वाचः कथमित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन तन्निरासं व्युत्पादयांबभूवुः **न चैव**मिति वेदस्येश्वरवाक्यत्वेन जन्यत्वात् जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्त्या बबरशाण्डिल्यादीनां शब्दार्थरूपाणामनित्यत्वे तेषां शब्दानामर्थानां च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धानित्यत्वेत्यर्थः । **सूत्र** इति तृतीयपादस्थे । निरासप्रकारस्तु वैदिकपदार्थानां शब्दप्रभवत्वेन वैदिकप्रपञ्चो भिन्न एव नित्यश्चेति अत एव 'वाचा विरूप नित्यया' इतिश्रुतिः 'वेदो नारायणः साक्षात् स्वयंभुरिति शुश्रुमः' 'शब्द ब्रह्म सुदुर्बोधम्'

'स्वयंभुरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।
शिवाद्या ऋषिपर्यन्ता स्मर्तारोस्य न कारकाः' ॥ इत्यादिस्मृतयश्च ।

सिद्धमाहुः **अत** इति । **दिगि**ति तृतीयपादे तदुपर्यपीत्यधिकरणे वेदे वक्तुरिच्छासंबन्धः स्फुट इति तथेति भावः । **यत्पुनरि**ति शंकराचार्यैरिति शेषः । **दूषित**मिति । ये पुनः क्वचित् सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति ते स्वयमेव स्वस्य ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्तीत्यादिना दूषितम् । **भाष्ये** । **नैकान्तत** इति एका संभावना एकान्ततः पञ्चम्या लुक् 'संभावनावयवयोरन्ततः पदमिष्यते' इतिविश्वात् । **प्रकृते** । जीवहिरण्यगर्भयोः सूत्रार्थावुपपत्तितौल्याय योजयामासुः

नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमुपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

नच प्राणशरीररूपो जीवो भवति । तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । नन्वेतावतेत्यादि । एतावतेति सूत्रद्वयोक्तयोपपत्त्या । तुल्यत्वादित्यादि ।

'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरमनुसंज्वरेत्' ॥

इत्यादौ ज्ञेयतया प्रसिद्धत्वेन जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशो, लोकान्तरे विवक्षितदेहप्राप्तिः । 'न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः' इतिवाक्यात् सत्यसंकल्पत्वं, व्यापकत्वादाकाशात्मत्वं, पर्यायेण सर्वाहंमानितया वा सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यगर्भे जीवे च संगच्छत इति तस्य बाधाभावेन तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति नचेत्यादि । सत्यमस्त्वेवमुपपत्तितौल्यं, तथापि शरीरसंबन्धी जीवो वाक्यार्थो न संभवति । कुतः । अनुपपत्तेः । प्राणशरीरत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् । तत्र हेतुः तिरोहितेत्यादि । प्राणशरीर इत्यत्र शरीरपदमाकारपरम् । तथाचात्र हि, मनोमय इत्यत्र यथा विकारार्थोद्वापेन प्राचुर्यान्मनोमयत्वमुपदेशगोचरस्तथा प्राणशरीर इत्यत्रानन्दरूपप्राणशरीररूपत्वम् । लौकिकप्राणस्योद्वापात् । प्राणस्यानन्दरूपता त्वनुगमाधिकरण एव सिद्धा । प्राणमुपक्रम्य, 'एष प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इति तद्विषयवाक्ये श्रावणात् । नच लौकिकप्राणस्योद्वापे किं मानमिति शङ्क्यम् । लौकिकस्य

रश्मिः ।

आत्मानमिति । आत्मानं जीवम् । अयमहं ब्रह्मास्मि पूर्णकामः आप्तकाम इदंपदार्थः । आप्तकामत्वात् किमिच्छन् पूर्णकामत्वात् कस्य हेतोः । षष्ठ्यन्तं पदम् । अन्विति आत्मज्ञानानन्तरम् । ज्ञेयतयेति ज्ञानकर्मतया सर्वत्र प्रसिद्धत्वेन मननोपदेशः । एतेन सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सूत्रार्थो जीवपरो व्याकृतस्तौल्याय । द्वितीयसूत्रार्थमाहुः लोकेति । विवक्षितगुणरूपदेहस्योपपत्तिः प्राप्तिः । सूत्रं व्याख्याय 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूप' इत्येषां स्पष्टतया सत्यसंकल्प इत्यादीनामर्थानाहुः न वा इति । इदं वाक्यं द्वितीयस्कन्धे षष्ठाध्याये ब्रह्मणः । पर्यायेणेति क्रमेण 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेवसरे क्रमे' इतिविश्वात् । 'कस्त्वमित्यहमिति होवाचैवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानम्' इति नृसिंहोत्तरतापिनीयश्रुतेः सर्वाहंमानिता । अत्र कस्त्वमिति देवकर्तृकः प्रश्नः । अहमित्यारभ्याहमित्यन्तं प्रजापतिवाक्यम् । शेषं विधायकमिति ज्ञेयम् । एवं पूर्वोक्तपरामर्शे तथा चैवमेवाहमेवेत्यर्थः । अभिधानं नाम । सर्वकर्मत्वेति आदिपदेन सर्वगन्धत्वम् । जीवन्मुक्तजीवस्य सर्वगन्धत्वात् । न च पूर्वपक्षकर्तुर्मते जीवश्रुतिर्नास्तीति वाच्यम् । तन्मते जीवस्यैव ब्रह्मत्वात् । तस्य जीवस्य पदार्थान्वये बाधाभावेन ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ शरीरं कस्मात्साक्षादग्नयो ह्यत्र श्रियन्त इतिगर्भोपनिषच्छ्रुतौ निर्वचनाच्छरीरपदमाकारपरम् । आनन्दरूपः प्राणशरीर इतिभाष्यं पूर्वं व्याकृतं सूत्रसमाप्तिस्थम् । अधुना आनन्दरूपः प्राणः शरीरं यस्येतिभाष्यं विगृह्य प्राणस्य साकारत्वाय तस्यानन्दरूपतामाहुः प्राणस्येति । अध्यासेनेत्यारभ्यानर्थक्यप्रसङ्गात् इत्यन्तं भाष्यं विवरामासुः नचेति । आध्या-

अध्यासेन तथात्वे त्वनुपास्यत्वमेव । इदानीमेवोपासकस्यापि तथात्वात् । नच प्राणादेर्लौकिकत्वम् । उपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावान्न वाक्यार्थो जीवः । पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः । विज्ञानमये तु प्राप्ताप्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवोपासना ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्य शरीरताया आध्यासिकत्वेनेदानीमुपासकस्यापि प्राणशरीरत्वात् तथोपासनोपदेश आनर्थक्यप्रसङ्गस्यैव मानत्वादिति । अतस्तदभावान्न वाक्यार्थो जीव इत्यर्थः । तुशब्दं व्याकुर्वन्ति पूर्वेत्यादि । ननु कथं पूर्वपक्षस्यात्र निवृत्तिः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'इति श्रुत्युक्तस्य विज्ञानस्य, 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इति विज्ञानमयनिगमनश्लोकेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनात्र पूर्ववाक्ये विराट्त्वेन ब्रह्मोपासनवद्विज्ञानमयेऽपि विज्ञानत्वेन ब्रह्मोपासनस्य शक्यवचनतया आनन्दपूर्वभावमात्रस्य जीवोपासनागमकताया अप्रयोजकत्वेन तत्रापि तदुपासनानवकाशात् तत्र तदङ्गीकारस्यासंगततया पूर्वपक्षस्यानुपशमादित्यत आहुः **विज्ञानमय इत्यादि** । तत्र गौणान्तर्येण

रश्मिः ।

सिकत्वेनेति शरीरगतवायुरूपप्राणस्य स्पर्शरूपस्य सूक्ष्मदेहस्थस्य च । **तथोपदेश इति** आध्यासिकोपासनोपदेशे । **तदभावात्** लौकिकप्राणोपदेशाभावात् । प्राणशब्दस्यौपचारिकत्वापत्त्या नायमर्थः साधीयानिति चेत्तर्हि ब्रह्माहमस्मीतिवत् मनोमयत्वादिविशिष्टोहमित्यध्यासेन गृह्यत इत्याध्यासिकत्वेन । **तथात्वे** मनोमयत्वादिवैशिष्ट्ये । **अपीति** अनिदानींतनोपासकस्य वामदेवादेरपिपदेन ग्रहः इत्यध्यासेनेत्यादिभाष्यार्थः । **व्याकुर्वन्तीति** शंकराचार्यैरवधारणार्थकत्वेन व्याकृतं रामानुजाचार्यैरव्याकृतं तुशब्दमतीतार्थत्वेन व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । अतः पूर्वपक्षोतीतोतिक्रमं प्राप्त इत्यर्थः । तुः प्रश्न इत्युपक्रम्यातीतपुनरर्थयोरिति विश्वात् । ननु किमनेन प्राणोद्वापेन प्राणशरीरत्वस्य जीवे स्फुटत्वेन तस्यैवोपासनास्तु शाखान्तर इत्यादिभाष्यात् न जीवोपासनमात्राभाव इत्याशङ्क्य शाखान्तर इत्यादिभाष्ये किंचिद्वदन्तो विज्ञानमय इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाशङ्कामाहुः **नन्वित्यादि** । श्रुतौ विज्ञानं कर्तृ तनु विस्तारे धातुः । **अत्रेति** विषयवाक्ये । पूर्वं सर्वं खल्विदमिति वाक्यं तस्मिन् । **विराट्त्वेनेति** । नन्वयं ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तमिति भाष्यं विरुणद्धीतिचेन्न इदमेवेत्यादिभाष्यानुगुणत्वात् । ननु सर्वं खल्विदमिति विराट् तस्य ब्रह्मेतिपदात् ब्रह्मत्वेनोपासनवत् स्वराट्त्वेनेत्युपन्यासः कुतो न इति चेन्न । पुराणादौ 'पुरुषो धारणाश्रयः' इतिवाक्यात् विराट्त्वेनेति युक्तत्वात् । ब्रह्मोपासनवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । ब्रह्मणा ब्रह्मत्वेन जगदुपासनस्येवेत्यर्थः । **शक्येति** प्रत्यभिज्ञानेन शक्यवचनतया श्रुत्यपेक्षया भाष्यस्य निर्बलत्वेनानन्दपूर्वभावावधारणस्य । **अप्रयोजकत्वेनेति** आनन्दात्फलादुपासनस्य पूर्वत्वावधारणस्य ब्रह्मोपासनसाधारण्यात् । किं च यद्यप्रयोजकत्वं न भवेत् तदा पूर्ववाक्ये अंशतोपि जीवत्वेन जीवोपासना नश्येत् यदि नश्येत् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिं विरुन्ध्यात् । तत्रापि विज्ञानमयेपि जीवोपासनानन्दपूर्वभावित्वेनानवकाशात् । तत्र छान्दोग्ये जीवोपासोच्छेदभिया तदङ्गीकारस्य ब्रह्ममननाङ्गीकारस्य सिद्धान्तेऽसंगततया विज्ञानत्वेनोपासनं विज्ञानजीवस्योक्तम् । तन्न । प्रत्यभिज्ञानप्राप्तविज्ञानत्वे बाधकसद्भावात् । किं तद् बाधकं तत्राहुः **तत्रेति** विज्ञानमये । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो अन्तर आत्मानन्दमय इतिश्रुतेर्गौणान्तर्यम् । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः

नन्वु प्राप्तव्यताद्दशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति।

भाष्यप्रकाशः।

श्रद्धादिधर्मत्वेन च जीवत्वस्य प्राप्तत्वेन मुख्यान्तर्यस्यानन्दरूपत्वस्य चाप्राप्तत्वेन किं ग्राह्यमिति विचारे प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाप्राप्तापेक्षया प्राप्तस्यैव बलिष्ठत्वाद्धर्मस्य भगवति वृत्तिमतो जीवस्यैवोपासना युक्तेति सुखेन पूर्वपक्षोपशमात् तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जीवोपासना, तर्ह्यत्राप्यथ खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना जीवत्वस्यैव प्राप्तत्वाद् ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वात्तद्विवेकेन जीवोपासनैव युक्ता। युक्तेस्तुल्यत्वात्। नचानन्दरूपप्राणशरीरतोक्तिविरोधः । तद्वचनं जीवप्राप्तव्यताद्दशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीत्यविरोधादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः।

रश्मिः।

इतिश्रुत्युक्तम् । तेन प्रत्यभिज्ञाप्राप्तानन्दपूर्वभावमात्रस्य ब्रह्मोपासनस्य बाधकेन। किं च तस्य श्रद्धैव शिरः इत्यादिश्रुत्युक्तं श्रद्धादिधर्मवत्त्वं प्रत्यभिज्ञाप्राप्तानन्दपूर्वभावमात्रस्य ब्रह्मोपासनस्य बाधकं तेन च। **मुख्यान्तर्यं** अन्योऽन्तरात्मानन्दमय इति श्रुत्युक्तं प्रत्यभिज्ञाने सति प्राप्तव्यं तस्य। तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिश्रुत्युक्तमानन्दरूपत्वं च प्रत्यभिज्ञाने प्राप्तव्यं तस्य च प्रत्यभिज्ञानमन्तराऽप्राप्तत्वेनेत्यर्थः । **वृत्तीति** पूर्वाधिकरण आश्रितत्वेनोक्तेर्विशेषणम् । **उपेति** श्रद्धादिधर्मवत्त्वेन विभूतित्वेनानन्दमयाधिकरणोक्तेनोपासना युक्ता न तु प्रत्यभिज्ञातविज्ञानमयत्वेन बाधकसद्भावात्। ननु सुबोधिन्यां जीवोपासनानिषेधात् कथमुच्यत उपबृंहितजीवोपासनमिति चेन्न निषेधस्य जीवपरत्वेन विभूतिपरत्वाभावात् । एतेनैव प्राणशरीरत्वस्य प्रत्याख्यानम् । तथाहि प्राणशरीरत्वस्य जीवे स्फुटत्वेप्युपासनानिषेधात् अग्रे निरासाच्चायुक्तत्वं विज्ञानमयविभूतेस्तु श्रद्धादिधर्मवत्त्वेनोपासना न प्राणशरीरत्वेनेति। ननु शाखान्तर इत्यादिभाष्यादुपासनाया जीवे निषेधो मास्त्विति चेन्न विज्ञानमयविभूतेरुपासनाविधानात् अत एव न सिद्धान्तविरोधः। तथा चोपासनादिसहकृतान्येषां गौणानन्तर्यश्रद्धादिधर्मवत्त्वप्रत्यभिज्ञानानामपि गमकत्वमानन्दपूर्वभाववदितिशाखान्तर इत्यादिभाष्ये ज्ञातव्यम्। 'ब्रह्म ज्येष्ठमुपासत' इतितैत्तिरीयेप्युपासनादिसहकृतानन्दपूर्वभावोस्त्येव 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि च विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासत' इतिश्रुतिः। **पूर्वपक्षेति** तथा च प्रकृतउपासनादिसहकृतानन्दपूर्वभाववद्गौणानन्तर्यस्यापि जीवोपासनागमकत्वेनात्राथ खल्वित्यादौ गौणानन्तर्यादिष्वेकस्याप्यभावान्न जीववाक्यत्वमिति पूर्वपक्षोपशमात्। मनोमयत्वादीनां श्रद्धादिधर्मवत्त्ववज्जीवोपासनागमकत्वं यद्यपि तथापि निरूपितव्याख्यानसूत्रैः सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यादिभिस्तदपहतमिति न पूर्वपक्षानुपशमः। प्राणशरीरत्वस्यानन्दरूपप्राणशरीरत्वरूपत्वं पूर्वमुपपादितं तदपि प्राप्तव्यं तादृशं रूपं फलं तदभिप्रायं प्राणशरीरपदं भविष्यतीति नन्वित्यादिभाष्यार्थः । **तत्रेति** विज्ञानमये। **अत्रेति** विषयवाक्ये। पुरुषः पुरि शेत इति पुरुषः। पुरा आस पुरुष इति वा । जीवासाधारणलिङ्गं तु इतः प्रेत्येति मरणकथनं ज्ञेयम्। **तद्विवेकेन** प्राप्ताप्राप्तविवेकेन। **युक्तेरिति** एष म आत्मा अन्तर्हृदय इत्यस्या ब्रह्मपरत्ववद् द्वा सुपर्णेति श्रुत्या जीवपरत्वस्यापि संभवात्। न च पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् जीवविचारः कुत इति शङ्क्यम् । पूर्वपक्षे निराकरणीयजीवरूपार्थस्य विवक्षणेनानिराकरणीयजीवरूपार्थस्य विचारे बाधाभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि'इति, 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः' इत्यग्रे फलवाक्यम् । एतं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ इदं सूत्रं व्याकुर्वन्ति एतमित्यादि । सत्यं प्राप्तं जीवत्वम् । परंतु ध्यानकर्तृत्वेन, न तु तत्कर्मत्वेन । विषयस्तु ध्येयत्वेनैवाभिप्रेतः । अत्र चास्य क्रतोः को विषय इत्यस्मिन्नंश एव संदेहात् तद्विचारे त्वेतमित्युपसंहारे गते फलवाक्ये एतमितिपदेन पूर्वं प्राणशरीररूपतयोक्तं ध्येयमेव परामृश्य, अभिसंभवितास्मीति वचनेन तमेव प्राप्यत्वेन व्यपदिशति, ध्यानादिकर्तृत्वेन च शारीरम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायस्यात्राप्रवृत्तिः । किंच, फलविचारेऽपि चेतनस्य फलस्य न पुरुषशेषत्वम् । चेतनस्य महत आशास्यस्य शेषिताया वरणीयस्थले दर्शनात्, 'फलं पुरुषार्थत्वा'दिति पौर्वतन्त्रन्यायस्य स्वर्गादौ चरितार्थत्वादत्र च

रश्मिः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ **विषय** इति मननविषयो मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिनिरूप्यः । **ध्येयत्वेने**ति स क्रतुं संकल्पं ध्यानमिति यावत् । इति शंकरभाष्याद्यथाध्यानकर्तृत्वेनेत्युक्तं वादिबोधाय तन्मतेन तथा तादृशध्यानविषयत्वेनेति वादिबोधाय मननविषयत्वेनेति फलितम् । **अत्रे**ति प्रकृते । **तद्विचार** इति मनोमय इत्यारभ्य मननविषयविचारे । फलेति फलप्रतिपादके वाक्ये । **ध्येय**मिति वादिबोधाय मन्तव्यमित्यर्थः । अभीति प्राप्तास्मीत्यर्थः । भूङ् प्राप्तावात्मनेपदी भ्वादिस्तृजन्तः सेट् अभि आभिमुख्ये । सर्वत इति ज्ञानमार्गे । सम्यक् सेवादिपूर्वकं प्राप्तास्मीति । **प्राप्यत्वेने**ति ब्रह्म न विकार्यं कटकादिवन्न संस्कार्यं व्रीह्यादिवत् । नाप्युत्पाद्यं घटादिवत् किं तु स्वर्गादिवत्प्राप्यं कर्मतत्त्वेनेत्यर्थः । एतमिति द्वितीययोक्तं कर्मत्वं तच्चाप्यधर्मेण प्राप्यत्वेनेत्यर्थः । कर्मण आप्यविकार्यसंस्कार्योत्पाद्यभेदेन चातुर्विध्यात् । एवं व्यपदिशतीत्यन्तं भाष्यं व्याकृत्य कर्तृत्वेनेति भाष्यं व्याचक्रुः **ध्यानादी**ति मननादिकर्तृत्वेन । शारीरमुपासकम् । **अत** इति व्यपदेशभेदात् । अप्रवृत्तिरिति जीवत्वस्य प्राप्तत्वं कर्तृत्वे व्यपदेशे ब्रह्मत्वस्याप्राप्तत्वं कर्मव्यपदेशे ब्रह्मत्वस्येतिएकविषयत्वाभावादप्रवृत्तिः । ननु मा प्रवर्तिष्ट प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायः एकविषयत्वाभावात् फलं च पुरुषार्थत्वादिति पौर्वतन्त्रन्यायस्तु प्रवर्तिष्यते तथा च ब्रह्मणो जीवशेषत्वं फलत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः **किं चे**ति । पश्वादिफलस्य चेतनस्य पुरुषार्थत्वमस्त्येवात उक्तं **महत** इति । 'यतो वाच' इतिश्रुतेरुक्तमा**शास्यस्ये**ति । **वरणीये**ति मुण्डकोपनिषदि 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्' इतिस्थले पारार्थ्यं शेषलक्षणं तस्य जीवे ब्रह्मवरणार्थत्वाज्जीवस्य सत्त्वात् । आत्मनश्च जीवसाधनालभ्यत्वेन पारार्थ्याभावाज्जीवस्य शेषत्वं वरणीयस्य फलस्य शेषित्वमितिदर्शनात् । फले पारार्थ्यं जैमिनिमतमनपनोद्यमितिचेत्तत्राहुः **फल**मिति । चकारोपि फलमित्यस्याग्रे पठ्यते **पौर्वे**ति । तृतीयाध्यायप्रथमपादस्थोयं न्यायः । सर्गादौ जडपरिच्छिन्नचेतनादौ तथा च 'सा च प्रशासनात्' इति व्यासचरणसूत्रविरुद्धमपनोद्यमेतज्जैमिनिमतमितिभावः । तथा च भाष्यम् । अप्रतिहताज्ञाशक्तेर्भगवद्धर्मत्वादिति । अत्राज्ञापूर्णशक्तिर्मुण्डकम् ।

'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उलङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न मद्भक्तो न मे प्रियः ॥'

प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति। कर्तृत्वेन च शारीरं व्यपदिशति। नच भजनीय-

भाष्यप्रकाशः।

तद्वैषम्येनाप्रवृत्तेः। अत इदं ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः। सौत्रस्य चकारस्यार्थमाहुः नचेत्यादि। यथा क्रतुरित्यादिना भजनीयप्राप्तव्ययोरैकरूप्यस्योक्तत्वात् तादृशरूपस्याप्राप्तत्वे फलवाक्यस्याबोध-

रश्मिः।

इतिवाक्यात् तद्वैषम्यं न्यायवैषम्यमुक्तमेव। अत इति ध्यात्रपेक्षया प्राधान्येन ब्रह्मण एव प्रकरणित्वादित्यर्थः। अर्थमिति समुच्चयम्। भजनीयेति क्रतुर्यज्ञो मननात्मेत्युक्तम्, यज्ञश्च यजेर्नङि रूपं यजिश्च द्वितीयस्कन्धे 'ब्रह्मवर्चस' इत्यत्र भजत्यर्थः भजसेवायां भज्यत इज्यते यज्ञः क्रतुरिति फलितम्। 'यज्ञो वै विष्णुः' इतिश्रुतौ कर्मणि नङ् रूढो वा सेवावाची यज्ञशब्दः यथा क्रतुरितिपदद्वयम् सेवात्वमनुवृत्तित्वम्। यद्वा येन प्रकारेण क्रतुरस्य स यथा क्रतुर्भक्तविशेषणम्। क्रतुमय इत्यत्र 'द्व्यचश्छन्दसि' इतिविकारे मयटोऽबाधादप्यत्र प्रकरणे प्राचुर्ये मयट् पुरुषस्य क्रतुविकारत्वाभावात् यज्ञप्रचुरः पुरुषः पुरि शेते इति व्युत्पत्तेः। तत्र प्रचुरेषु क्रतुषु प्रकारभेदेन यत्प्रकारकः क्रतुस्तद्वांस्तेन प्रकारेण तं प्रेत्य भवतीति योजना। ननु........न ज्ञानत्वेन क्रतुस्तद्वान् प्रेत्य ज्ञानत्वेन प्रकारेण ज्ञानं तदात्मको भवतु नामसेवा द्वितीयप्रकारेण क्रतुस्तद्वान् कथं सेवात्वेन प्रकारेण भवत्विति चेन्न भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति सेवाफलग्रन्थोक्तेः भृशं सेवावानपि सेवारूप इति तत्प्रकारोपपत्तेः। कर्ममार्गे त्वावृत्तिः। ननु द्वितीयपुरुषो भक्त इत्येवं व्याकृतमन्यैः उपासक इत्येवमुभयोः किं प्रमाणपदवीमधिरोढुमर्हतीति चेन्न।

'मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नान्योपायोस्ति कर्हिचित्' ॥

इति त्रिषु मार्गेषूक्तेषु पूर्ववाक्येनोपासनाप्राप्त्या चित्तशोधकत्वेनोपयोगो भाष्ये कृतः कर्ममार्गस्य कथमथपदव्यवच्छिन्नद्वितीयवाक्ये उपासनानुवृत्तिः। ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येवंविधेषु वाक्येषु वेदनोपासनपदानां सामानाधिकरण्यं शंकराचार्यमते, रामानुजाचार्यमते च वेदनं स्मृत्यात्मकभक्तिरूपं भवन्नये माहात्म्यज्ञानमात्मजीवैक्यज्ञानं च भक्तिव्यापारकम्। हीति कथ-मत्रोपासनाव्यवच्छेदः। इत्थम् षडङ्गेषु व्याकरणस्याप्यभिनिवेशादुपासनोपसमीपे स्थित्वा यथायोग्य-करणं करणे ल्युट्। मनोव्यापारविशेषो वा मनसो ब्रह्मसमीपे स्थाप्यत्वात्। तत्रोपासना मनस उपदेशो यदा तदा मानसी माहात्म्यज्ञानाद्यनु तनुवित्तजसेवे अनुभवति च। भाष्यप्रकाशे तु यथायोग्यकरणार्थं उप समीपे स्थितिरुपासनेति भावे ल्युटमङ्गीकृत्य प्रपञ्चिता भक्तिः फलाध्याय-समाप्तौ। भाष्ये त्वत्रान्तःकरणशोधकत्वेनोररीकृतोपासना ते इमे उपासने भिन्ने श्रौतवाक्येषु ह्युन्नेये। तासु प्रथमलक्षणलक्ष्या भाष्येन्तःकरणशोधकत्वोक्त्याद्दता। 'भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माम्' इत्येकादशस्कन्धात्। अत्र कर्मकाण्डसंक्षेपादन्तःकरणशोधकत्वं पूजायाः। पूजनोपासाकर्मपदानां पर्यायत्वात्। सुबोधिन्यामुपासनाकाण्डं मन्त्रशास्त्रं पञ्चरात्रं चेतिकथनात् कर्मकाण्डज्ञाने पञ्चरात्रोप-योगस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वात्। एवं चोपासनाया एतादृश्या व्यवच्छेदोथशब्देन सुकरः। अत एव

'मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षार्चनादिविधिभिर्यः।
अस्पृष्टो रमते निजभक्तेषु स मेस्तु सर्वस्वम्' ॥

रश्मिः ।

इत्यत्र मन्त्रोपासनमेकपदव्याकृतम् । ननु गीताभक्तियोगाध्याये द्वादशे उपासनोक्तैवेति चेदित्थम् । श्रीभगवानुवाच ।

'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः' ॥

इत्यत्र मनःपूर्विका उपासना उपसमीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपा मानसी तृतीयस्कन्धसुबोधिन्युक्तराद्धान्तरोक्ता सिद्ध्यति । उपासत इत्यस्य मनो व्यापारं कुरुते इत्यर्थे पुनरुक्तिः । यद्वा मन्मन आवेशं कृत्वा साधनानामसिद्धवदावृत्तिः कर्तव्येति सुबोधिन्या मन्मन आवेशसाधनतनुवित्तजसेवे उपासनपदेनोच्येते । चित्तशोधकोपासना तु पूजापदेनोच्यते अत एव मन्त्रोपासनेत्यत्र उपासनं पुरश्चरणपूर्वकसाधनरूपं गृह्यते । यद्वा उपासनया शुद्धचित्ता नित्ययुक्ता भगवदर्थं यतयो तनुवित्तजसेवाकर्तार इतियावत् ब्रह्माविष्टमनसः सिद्धा बुद्धावनूदिताः पूर्वार्धेन सिद्धसाधने फलावश्यंभावनियमात् । अतो युक्तपदेन ब्रह्मार्थं यतयो व्याख्याताः । यदि च चित्तशुद्ध्यनन्तरं ज्ञानिनो व्याक्रियेरन् तदापि 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति भक्ता व्याकरणीया एव ।

ननु 'पूजया श्रवणादिभिः' इतिभक्तिवर्द्धिन्यां पूजा स्वीकृतैव कथमस्वीकृता भवेत् । सत्यम् । पूजा हि भक्त्यङ्गमिति प्रतिपदं स्फुटमेव । उत्तमपुरुषे तु नास्ति भक्त्यतिरिक्तं साधनम् । ननु यत्किंचिद्भक्त्यनन्तरं पुरुषोत्तमप्रतिष्ठायां श्रीमद्गोस्वामिन एव श्रीभागवतभक्तिवर्द्धिनीनवरत्नाद्युक्तदिशा भगवत्सेवनं भाषयांबभूवुः, तत्र कथं पूजापदप्रवृत्तिः उच्यते । तत्र श्रीमद्गोकुलनाथैः पूजायां हरिण्यकृत सोररीकृता । ननु

'सेवे पूजे यजेश्चैव तत्रतत्रार्थके कथम् ।
प्रवृत्तिस्तत्रतत्रार्थे नियतस्य भवेत् खलु' ॥

धातूनामनेकार्थत्वात्तु भवेत् यथा 'पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः' इत्यत्र प्रणयावलोकाभिन्नां पूजामिति वचनव्यक्तेः प्रणयावलोके पूजापदम् । पञ्चभिरुपचारैः पूजयेदित्यत्र पञ्चोपचारेषु मीमांसकमते पञ्चोपचाराभिन्नेन पूजनेनेष्टं भावयेदिति बोधात् । एवं द्वादशषोडशचतुःषष्ट्यष्टोत्तरशतोपचारेषु द्रष्टव्यम् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया अभेदार्थिका । एवं यजेरपि द्रव्यादियज्ञेषु प्रवृत्तिः । सेवेस्तु स्त्रीसेवा औषधसेवा राजसेवा इत्यादौ भोगतत्तत्काले भक्षणापेक्षितसमर्पणादौ ह्यर्थे प्रवृत्तिः प्रयोगदर्शनादनुभवाच्च । तदुक्तं सुबोधिन्यां प्रथमद्वितीयाध्याये यजतिस्तुत्यर्थः द्वितीयस्कन्धे यजतिर्भजत्यर्थः । नन्वेवमपि न निस्तारो यतो भज्यादीनां सेवार्थकानां गत्यर्थकत्वम् । षिवू गतावित्यस्य दैवादिकस्य स्त्रियं सीव्यतीत्यत्र सीव्यतीति सेवा कर्मण्यण् स्त्रियां सेवा स्त्रीसेवेति स्त्रीगमनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र यदपि पारिभाषिकं सेवनं तदपि वेदाङ्गव्याकरणेन व्याहतमिति चेदत्रोच्यते । भ्वादौ षिवृ सेवन इत्यत्र षिवृ गतावित्यापत्तिर्विलक्षणार्थं विना विलम्बोपस्थितार्थानामग्रहणात् । अतो रूढ्या देववत्संभावनं सेवापदार्थः प्रथमकक्षायाम् । तिसृष्वपि वा । ननु रूढ्येति भवन्नये कथं संगच्छताम् । वेदान्ते योगमात्रादरणादिति चेत्सत्यम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् । संभावनार्थकं धातुं प्रकल्प्य भज सेवायां षिवृ सेवने सेवृ सेवने इत्यादौ तदङ्गीकारौचित्यात् । प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये 'नष्टप्रायेष्वभद्रेषु' इत्यत्र पूर्वं कथायाः श्रवणमेव इदानीं देववत्संभावनमिति सेवार्थः इति । किं च भजतीत्यादौ गत्यनुकूलो व्यापारोऽर्थः ब्रह्मसंबन्धानुकूलो व्यापारस्तु भक्तिरेव । ज्ञानमक्षरसंबन्धानुकूलो

रश्मिः ।

व्यापारः कर्म तु चित्तशुद्ध्यनुकूलो व्यापार इति भक्तित्वेन ब्रह्मसंबन्धत्वेन कार्यकारणभावात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' इतिवाक्यात् । ननु ज्ञानमपि पूर्वोक्तलक्षणद्वयकमेवातो न ज्ञानोपासनयोर्भेद इति चेत्सत्यम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगे त्रयोदशेध्याये ।

'अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा' ॥

इत्यत्राचार्योपासनत्वात् । कामः संकल्प इत्यत्र धियो मनोवृत्तित्वात् लक्षणद्वयकत्वम् । एवं च मार्गास्त्रय इत्यत्र त्रित्वसंख्याविरोधः । अतो ज्ञानत्वरूपसामान्येनैक्येपि ह्युपासात्वेन माहात्म्यज्ञानत्वेनात्मजीवैक्यज्ञानत्वेनानैक्यमेव । ननु गीतोक्तार्थो हि तज्ज्ञो साधनाध्याये वक्तव्यः 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' इत्यनेन ब्रह्मसूत्रपदैः गीतं प्रकाण्डं भवतीति तत्रोक्तं ज्ञानं न प्राप्नोतीति चेन्न 'तत् समासेन मे शृणु' इति समासाङ्गीकारात् । यद्वा अध्यात्मज्ञानं माहात्म्यज्ञानं तत्त्वज्ञानमात्मजीवैक्यज्ञानम् । तत्त्वमनारोपितरूपमिति माहात्म्यज्ञानमपि तज्ज्ञाने भवत्येव । अध्यात्मज्ञानं प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् चर्म मांसं स्नावास्थि मज्जा एतदधिविधाय ऋषिरवोचदिति शिक्षाश्रुतेरेतज्ज्ञानम् । अतो भक्तः पुरुषो नोपासक इति सिद्धम् । 'द्वयोः सारूप्यात्तद् भ्रमहतिकृते' भक्तिहंसे स्फुटमन्यत् । एवं च भक्तो यत्प्रकारकक्रतुमान् तेन प्रकारेण सायुज्यालौकिकसामर्थ्यभगवत्सेवोपयोगिदेहपशुपुत्रसालोक्यादिमानितः प्रेत्य भवति । ननु क्रतुरग्रे ब्रह्ममननात्मा वक्ष्यते कथं सेवायां मननमिति चेदत्रोच्यते सिद्धान्तमुक्तावल्यां ब्रह्मबोधनमिति निष्प्रकारकज्ञानरूपब्रह्मबोधात् बोधनपदं विहाय मननपदं सिद्धान्तमुक्तावल्याम् ।

'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ।
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत्' ॥

इतिभावनाविधानात् भावितं च भावनायां भावुकैः श्रीहरिधनचरणैः । ननु स्मरणं भवतु मीमांसया परब्रह्मणो विषयत्वादानन्दरूपप्राणशरीरभजनस्य किं प्रयोजनम् । मैवम् ।

'यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ।
मदर्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः' ॥

इत्येकादशस्कन्धे विंशेध्याये मीमांसयाप्येवमेव स्मरणमन्यनिषेधात् । यद्यपि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यधिकरणे 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा' इति छान्दोग्येन कर्मरूपोपासनाशेषत्वमुपनिषज्ज्ञानस्य तदपि सुबोधिन्यां व्यवस्थापितम् । भगवत्सेवां कुर्वाणस्य कामनायां जातायां

रश्मिः ।

कर्मकरणे फलं भवत्येवेत्येवम् । स फलोपकारी शेषशेषिभावः । मदर्चोपासनापि मनस उपासनं मानसीसेवारूपम् । व्याख्यानात् । तथा च श्रुतिरीशावास्योपनिषदि ।

'अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाᳪरताः' ॥

इति ह्युपासाभक्तिभेदमाह 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति' इति द्वितीया कक्षा रतिः । सेवाप्रकारस्तु संप्रदायप्रदीपे पञ्चमे प्रकरणे पूर्णस्याराधने श्रीकृष्णोक्त एव भक्तिमार्ग इत्यादिना भक्तिमार्गमुक्त्वा भजनप्रकार उक्तः । भजनप्रकारमाह ।

'मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्त परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च' ॥

मच्चित्ता इति पञ्चज्ञानेन्द्रियव्यापारो भगवत्युक्तः । मद्गतप्राणा इति कर्मेन्द्रियव्यापारो भगवत्येव युक्तः । मद्गतत्वेन निर्दोषत्वम् । पायोर्मलांशत्यागेनेति प्राणस्य हि क्रियाशक्तिरिति वाक्यात् । एवं च निरोधलक्षणोक्तो निरोधो मर्यादामार्गीयसर्वात्मभावरूपः प्रकारः । 'बोधयन्तः परस्परम्' इति समानशीलैरेव सङ्गोप्युक्तः 'कथयन्तश्च मां नित्यम्' इति श्रीभागवतश्रवणं कीर्तनमप्युक्तम् । एवं सेवाकथालक्षणा भक्तिः सिद्धा । सैव फलरूपा जातेति 'तुष्यन्ति च रमन्ति च' इत्युक्तमिति । सेवाप्रकरणे तु 'यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यम्' इति दास्यकमुक्तम् । टिप्पण्यां दास्यमुक्तम् । पुरुषोत्तमप्रतिष्ठायां तु श्रीभागवतभक्तिवर्द्धिनीनवरत्नाद्युक्तप्रकारेणेत्युक्तम् । पुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रे तु 'लघुस्वमार्गवक्ता च' इत्येकादशस्कन्धनामसु पठितम् । भक्तिरत्ने तदेवोक्तं टीकायाम् । सिद्धान्तमुक्तावल्याम् ।

'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ।
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत्' ॥

इति भावनोक्ता श्रीहरिधनैः सैव प्रपञ्चिता । शृङ्खला तु संप्रदायप्रदीपे श्रीकृष्णोक्त एवेत्यादिनोक्ता । प्रथमस्कन्धे द्वितीयेध्याये शृङ्खलोक्ता । सेवाप्रकरणे उक्ता एकादशे योगेश्वरवाक्यैरुक्ता अप्रतीकालम्बनसूत्रे वक्ष्यामः सप्रपञ्चप्रकारम् । एवं प्रकारेण ब्रह्म सेवमानस्य यथाक्रतोर्ब्रह्म भजनीयं यदा तदा श्रीमदाचार्योक्तपूर्वोक्तरीत्या सद्गुरुवाक्यात् आत्मसमर्पणं कृत्वा सेवाकथाभ्यामेव भजनं कुर्वतः । एतमितिपदेनोक्तोयं प्राणशरीरो हि प्राप्तव्यः तस्य भजनीयस्य चैक्यरूप्यमस्त्येव । अत्र मनोमय इति वेद आत्मोक्तस्तस्याभिसन्निवेशः स च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यत्रानन्तपदार्थः अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः । अतो वेदं शब्दात्मकं विहाय प्राणशरीररूपार्थस्य प्राप्तव्यत्वम् । न च शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसंबन्धान्मनोमयस्यापि प्राप्तव्यत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । प्राणशरीररूपवेदस्यास्तु प्राप्तव्यत्वं सर्वस्य वेदस्य नेति मनोमयस्य प्राप्तव्यत्वाभावात् । अक्षरे त्वेवम् । गणितानन्दापेक्षयाधिकानन्दाविर्भावन उत्तमः पुरुषः । विशिष्याददृश्यत्वाधिकरणे वाच्यम् ॥ ३ ॥ **फलवाक्यस्येति** एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि इतिवाक्यस्येत्यर्थः । खपुष्पमितिवद् बोधकता ।

१. कृष्णः ।

रूपाकथने तादृशं फलं सिद्ध्यतीति चकारार्थः अधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ (१।२।२)

इदमाम्नायते । 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैव-

---

भाष्यप्रकाशः ।

कतैव प्रसज्ज्येतातस्तदपि प्राप्तत्वेनैवावगन्तव्यमित्येष चकारार्थ इत्यर्थः । एवं चात्र जगदुत्पत्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां सत्यसंकल्पत्वादिधर्माणां ब्रह्मणि साधनेन तदसंभवः परिहृतः । प्रयोजनान्तरमाहुः अधिकरणेत्यादि । एतेनैव पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् तथेत्यर्थः । अन्ये त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमाहुः । तदप्येतेनैव दूषितम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ विषयवाक्योपन्यासमुखेनाधिकरणमवतारयन्ति इदमाम्नायत इत्यादि । इदं वाक्यम् । केचन समानप्रकरणे वाजिनामित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकरणे इत्येवाहुः ।

रश्मिः ।

चकारेति अभिधयार्थोनुक्तोपि । शास्त्रार्थस्याधिकरणत्रय्युक्तस्यैवाग्रे प्रपञ्चः इत्युक्तत्वात्तया सह संगतिं सूत्रयन्तोधिकरणप्रयोजनमाहुः **एवं चेति । तदसंभव** इति कर्तृत्वासंभवः । तेन प्रसङ्गः संगतिरिति सूचितम् । **प्रयोजनेति** । चकारस्येति शेषः । **अधीति** व्यञ्जनयाधिकरणपूर्णत्वद्योतक इत्यर्थः । वृत्तिद्वयविरोधरूपं दूषणं व्यञ्जनातिरिक्तस्थले बोध्यम् । **एतेनेति** अधिकरणपूर्वपक्षस्य पूर्वसूत्र एवोपशान्तत्वेपि निराकरणीयजीवपूर्वपक्षस्योपशान्तत्वं नानिराकरणीयजीवपूर्वपक्षस्येत्यत्रानिराकरणीयजीवशङ्कारूपपूर्वपक्षस्योपशान्त्या जीवसाधारणपूर्वपक्षस्यैतेनैवोपशान्तत्वादित्यर्थः । **तथेति** द्योतकत्वेन प्रकारेण चकारः । **अन्य** इति शंकराचार्यप्रभृतयः । **तदपीत्यादि । एतेनेति** अत्रैव पूर्वपक्षोपशान्तिव्युत्पादनेन । **दूषितमिति** वक्ष्यमाणसूत्राणामनपेक्षाबोधनात् दूषितप्रायमित्यर्थः । उभयोः सूत्रयोः शारीरपरमात्मनोर्भेदः स कर्मकर्तृसूत्रादेव सिद्धः । तृतीयसूत्रेऽर्भकौकःस्थितिरुपपादिता सा वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमित्यत्र सिद्धा । एवं तत्तदनुप्रवेशाद् ब्रह्माप्येवमितिभाष्यात् । चतुर्थे विशेषोऽसाधि सोपि कर्मकर्तृसूत्रोक्तभेदपर्यवसायीति । भगवांछैवस्तु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणं द्विसूत्रमाह एतदग्रेधिकरणसमाप्तौ प्रपञ्चयिष्यते ॥ ४ ॥ १ ॥

इति प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ अवतारयन्ति प्रसङ्गसंगत्यावतारयन्ति अस्याधिकरणस्यैकान्तर्यामिरूपनिश्चायनार्थत्वात् । अतोधिकरणाशेषत्वान्नावतरणापेक्षा । विषयवाक्यार्थस्तु स्पष्टः । श्यामाकश्यामाकतण्डुलशब्दार्थावुक्तौ । अन्तरात्मन्निति सप्तम्याश्छान्दसो लुक् । **केचन** इति रामानुजाचार्यभास्कराचार्याः । **अन्य** इति शंकराचार्याः । भगवन्तो माध्वशैवाचार्यास्तु श्रुत्यन्तरमुदाजह्रुः तत्र शैवोदाहृतश्रुत्यन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् माध्वोदाहृतश्रुतिरुच्यते एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति न हि जीवमेव ब्रह्माचक्षत इतिभाष्यम् । एवं भिक्षुभाष्येपि द्रष्टव्यम् । **प्रकरणेति** श्रीमन्थब्राह्मणे ब्रह्मजीवप्रकरणसामान्ये इत्यर्थः । **एवं पाठेति** बृहदारण्यके व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च

भाष्यप्रकाशः।

इदं च वाक्यं न बृहदारण्यकस्थम्। तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठादर्शनादिति। किंतु वाजिशाखायामेवान्यत्रिकं बोध्यम्। भास्कराचार्यादिभिस्तथा कथनात्। तेनात्र प्रसङ्गोऽधिकरणसंगतिः। नन्वत्र पक्षानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वावगतिः। नच समानप्रकरण-

रश्मिः।

खल्वाश्च खलकुलाश्चेतिपाठः छान्दोग्येपि पञ्चमप्रपाठके अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वैष म आत्मान्तर्हृदयेति पाठः। अणवो विन्ध्याचलप्रदेशे प्रसिद्धाः प्रियङ्गवः कङ्गुशब्दवाच्याः गुर्जरदेशे प्रसिद्धाः खल्वाश्च वल्लशब्दवाच्याः। खलकुलाः कुलत्थाः। श्याममकति कुटिलगतिं करोतीति श्यामकः कर्मण्यण्। अक कुटिलायां गतौ भ्वादिः सेट् श्यामस्य कुटिलं संयोगं संबन्धं करोतीत्यर्थः। मकई इतिप्रसिद्धम्। माषा वा। कथनादिति। एवं समानप्रकरणे वाजिनां च श्रुतौ शब्दविशेषः श्रूयते इतिरामानुजभाष्यम्। भास्करभाष्यं समानप्रकरणे वाजिनां श्रुतिरिति। नन्वधिकरणरचनस्य को हेतुः अन्तर्गतत्वे तु पूर्वाधिकरणस्य विविधान्नतृप्तिवत् ब्रह्मजीवयोर्भेदो विविधरूपेण भविष्यतीतिचेन्न। अस्याधिकरणस्य हिरण्मयपदवाच्यं ब्रह्मेति सर्वत्र निश्चयार्थत्वात्। विविधरूपेण भेदसत्ताया निरुपयोगत्वात्। एककर्मकर्तृसूत्रप्रामाण्येन भेदसिद्धेः। तेनेति आनन्दरूपप्राणशरीररूपान्तर्यामिरूपवाक्यार्थे पूर्वाधिकरणोक्तमनुहिरण्मयरूपकथनेन। प्रसङ्ग इति अर्थतो हिरण्मयपदविचारात् संदेहवारणेन प्रसङ्गः। किं च। पूर्वाधिकरणे 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्युक्त्वा 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्युक्तस्य भारूप इत्यनेन प्रतिमाक्रतुत्वेन क्रतुमतः प्रतिमागतभारूपादेरेष म आत्मान्तर्हृदय इत्यत्रैतत्पदेन परामर्शाल्लौकिकत्वशङ्का स्यात्तद्वारणाय पुनरन्तर्हृदये हिरण्मयरूपनिरूपणात्प्रसङ्गः। उपोद्घातस्य भानेपि सर्वासां संगतीनां प्रसङ्ग एवान्तर्भावोपपादनेन स्वमतसिद्धसंगतिलक्षणाक्रान्तत्वात् प्रसङ्ग एव। तथा च सुबोधिन्यां 'स्वहृदये भगवन्तं यावन्न वेद तावन्न कोपि प्रतिमादौ भगवन्तं प्रपूजयेत्' इति। अत्र 'तत्तु समन्वयात्' इत्यादिन्यायमविस्पष्टत्वायाङ्गीचक्रुः नन्विति। अन्यथा...

पक्षेति अत्र पक्षो हिरण्मयः, ब्रह्मत्वं साध्यम्। शब्दविशेषो हेतुः। परं तु हिरण्मयघटादौ साधारण्यमतोनुमानत्वेन भाष्ये वर्णनीयेऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यधिकरणतोनुवृत्तं ब्रह्म पक्षो हिरण्मयत्वं साध्यमिति न साधारण्यमिति निपुणबुद्धयः। समाधिकुशलास्तु अनुमानस्य श्रीमदाचार्यानभिप्रेतत्वेन तत्प्रकाशे कुतोनुमानवर्णनां निपुणबुद्धयः प्रवदन्ति इति च कुतूहलयांबभूवुः। पक्ष इव पक्षस्तस्योपन्यासादित्यर्थः। तदुक्तम्।

यदि स्फुरति दूषणं निपुणबुद्धयः सर्वथा
मदीयवचसि ध्रुवं तदपि युक्तिभिर्दीयताम्।
विचारभरचातुरीफलमिदं हि लोके यतः
समाधिकुशलस्य तद्भवतु चापि कौतूहलम्॥ इति।

ननु ब्रह्म पक्षस्तस्योपन्यासः प्रश्नविषयः कुतः अतो ब्रह्मजिज्ञासेत्यधिकरणाद्ब्रह्मेत्यनुवृत्तावुपन्यासबोधात्। हिरण्मयस्य पक्षत्वे साधारण्यादितिचेन्न। सूत्रेष्वदृष्टस्य पदस्य सूत्रान्तरादनुवर्तनीयत्वात्। तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रे प्रश्नहेतूल्लेखादत्रापि प्रश्नः। ननु ब्रह्मेत्यनुवर्तनीये वेदान्तानुवृत्तिः स्यात्प्रथमसूत्रे ब्रह्मपदस्य वेदान्तवाचकत्वात् न तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तार्थब्रह्मण इति चेन्न शब्दार्थयोरत्यन्ताप्रविवेकाद्ब्रह्मवाचकवेदान्तानुवृत्तौ बाधकाभावात्। समानेति समानं प्रकरणमिति

मयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः' इति। तत्र संशयः। हिरण्मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति। उपक्रमबलीयस्त्वे जीव, उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति।

यत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थता संभवति तद्बलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे।

भाष्यप्रकाशः।

त्वेनैतदुक्तपक्षस्य स्मारणादिति वाच्यम्। तथा सति पूर्वशेषत्वावगत्याऽधिकरणभेदस्यासंगतत्वमित्याशङ्कायां संशयाकारमाहुः तत्र संशय इत्यादि। तथाच तत्र मनोमयत्वादिविशिष्टः पक्षोऽत्र तु हिरण्मयत्वविशिष्ट इति पक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः। नन्वेवं सति पूर्वपादोक्तान्तस्तद्धर्माधिकरणेनैव गतार्थत्वेनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इत्यत आहुः उपक्रमेत्यादि। तथाच तत्रोपक्रमस्य बलिष्ठत्वसाधनात् संशयनिरासः। प्रकृते तु तदभावादेतत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्यमित्यर्थः। ननु प्रथमावगततयोपक्रमस्यासंजातविरोधत्वेन बलीयस्त्वस्यात्रापि तौल्याद् वैयर्थ्यं कथं नेत्यत आहुः यत्रेत्यादि। न हि प्रथमावगततामात्रं बलीयस्त्वे तन्त्रम्। किंतु यत्रोपक्रमादावेकस्यान्यपरत्वेन वाक्यस्यैकार्थता संभवति, विप्रतिपत्तिनिरासेन वाक्यभेदो न भवति तस्य बलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे सिद्धम्। तदैकशास्त्र्यादत्राप्युपादेयमतोऽत्र यस्य बलीयस्त्वं

रश्मिः।

विग्रहे कर्मधारयः समानप्रकरणत्वमेकार्थत्वम्। उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। समानप्रकरणं यथाक्रतुरिति पूर्वाधिकरणोक्तत्वेन एतदुक्तो विषयवाक्योक्तः पक्षो हिरण्मयत्वविशिष्टः तस्याप्यवान्तरात्मन्पुरुषः इतिपक्षः अर्थयोर्भेदौ तद्वान् शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदस्तस्मादिति हेतुः। तथासतीति। समानप्रकरणोक्तपक्षस्यात्रापि सत्त्वाङ्गीकारे सति शंकराचार्योक्तव्याख्यानरीत्या पूर्वाधिकरणशेषत्वावगत्या। तथा चेति तथा चात्रत्यं तद्भाष्यम्। इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः यस्माच्छब्दविशेषो भवतीति। हिरण्मयत्वेति तन्मतसिद्धसूत्रार्थकथनात् पक्ष उक्तः। तथा च भाष्यम् हिरण्मयः पुरुष इति। परेषां भाष्ये रत्नप्रभा शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः तस्मात्तदर्थयोर्भेद इतिसूत्रार्थ इति। अत्र विचार्यमाणे पक्षो हिरण्मयत्वविशिष्टोन्तरात्मन् पुरुषो वा। भेद इति अधिकरणभेदः। एवं सतीति हिरण्मयस्य पक्षत्वे सति। गतेति। अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इति छान्दोग्यश्रुतिर्विषयवाक्यम्। तत्र च हिरण्मयस्यैव पक्षत्वात् इति भावः। उपक्रमस्येति ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत इत्युपक्रमश्छान्दोग्ये। ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्यानन्दमयस्य फलत्वमुक्त्वा स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक स य एवं विदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येति फलं श्रुतम्। तच्च सवितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यते इत्यन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणारम्भः। एवं चोपक्रमो ब्रह्मण इत्येवमुपक्रमस्य बलिष्ठत्वसाधनादित्यर्थः। पूर्वतन्त्र इति षष्ठस्य प्रथमपादेत्रार्षेयस्य हानं स्यादित्यधिकरणे दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधाय एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीत इतिपठ्यते श्रुत्यर्थस्तु ऋषिर्गोत्रप्रवर्तकः कश्यपभरद्वाजादिः तस्य संबन्ध आर्षेयः तं वृणीते कश्यपगोत्रोहं भरद्वाजगोत्रोहमिति तिष्ठन्नुच्चारयन्ति तदुक्तं द्वौ वृणीते द्वावार्षेयावुच्चारयति उपमन्युवशिष्टगोत्रोहमिति एवमाङ्गीरसबार्हस्पत्यभारद्वाजसगोत्रोहमिति त्रीनार्षेयान् वृणीते उच्चारयतीत्यर्थः। न चतुरो वृणीत चतुर आर्षेयान्नोच्चारयति न पञ्चातिवृणीते पञ्चार्षेयानतिक्रम्य षडादीनार्षेयान् नैवोच्चारयेदिति तत्रैकं वृणीत इत्यादि त्रयोपि विधयः एतेषामेक एवेति संशयः। त्रयोपि विधयोऽविशेषादिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु विधित्रयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तिरिति त्रीन् वृणीत

तत्र चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवाराग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनं, फलतो हिरण्मयत्वमिति, न त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीव-

भाष्यप्रकाशः ।

तदुपपादनाय प्रणयनमतो न वैयर्थ्यम् । तथाच तत्समानप्रकरणाभावेन तत्रास्मरणान्न तत्रास्य प्रणयनम् । प्रकृते तु स्मरणेऽपि पक्षभेदोपस्थित्या पूर्वत्र निवेशासंभवेनाधिकरणान्तरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । एवमधिकरणान्तरत्वं प्रसाध्य पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधानि यानि भूतानि जीवदेहाः । न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ तथा सिद्धत्वात् । तेषां निरूपणार्थम् । छान्दोग्ये, त्रीण्येव तेषां बीजानीति श्रावणादत्र चतुर्थस्याधिकस्य कथनार्थमाराग्रमात्रस्य जीवस्यान्तर्हृदये व्रीह्यादिभिश्चतुर्भिर्दृष्टान्तैरौपाधिकस्य परिमाणस्य प्रतिपादकमिदं वचनमिति दृष्टान्तबलादवसीयते । आराग्रश्रुतावङ्गुष्ठमात्रपरिमाणस्य बुद्धिगुणेनोक्तत्वात् । नच हिरण्मयत्वविरोधः । पूर्वाधिकरणसिद्धेन तत्क्रतुन्यायेनोपासनायां फलतो हिरण्मयत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात् । नच तथा ब्रह्मोपासनाङ्गीकारेऽपि बाधकाभावेनोपपत्तितौल्यात् संशय एव पर्यवसानं शङ्क्यम् । तुः शङ्कानिरासे । तादृशो व्रीहियवादिरूपो य आभासो जीवेन स्वात्मतयाऽध्यस्यमानं शरीरं तत्समानत्वं ब्रह्मणो न युक्तम् । निरवद्यत्वात् । अतः साधकबाधकयुक्तिसत्तया संशयनिरासाज्जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । अत्र समादधते **हिरण्मय** इत्यादि । हिरण्मयस्यानन्दमयत्वं तद्धर्माधिकरणे सिद्धम् । आनन्द-

रश्मिः ।

इत्येक एवविधिः । एकं वृणीत इत्यादिवाक्यद्वयमवयुत्यानुवादेन स्तावकं एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते अपि यदा कर्तव्ये तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति चतुर्निषेधपञ्चातिक्रमनिषेधावपि त्रित्वस्तावकावेव । न तु चतुःपञ्चातिक्रमयोर्निषेधो विधेयः । प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः । चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बकारितयाप्रशस्ता त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्कर्मण्यधिकुर्वन् यजमानस्त्रीनेवार्षेयानुच्चारयेदिति तत्र यथा एकं वृणीत इति प्रथमावगतमपि वाक्यभेदापादकत्वेन न विधिवाक्यम् । किं तु वाक्यभेदनिरासकं त्रीन् वृणीत इत्येव तथा प्रकृतेप्युपपादन इत्यर्थः । **ऐक्ये**ति । ननु शास्त्रद्वयं वेदवेदान्तरूपं कथमैकशास्त्र्यमितिचेन्न अङ्गाङ्गिभावमाश्रित्यैकशास्त्र्यात् । नन्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणे यस्य बलीयस्त्वं तत्कुतो नोपपादितं तत्राहुः **तथा चे**ति । तस्योपसंहारस्य समानमुपक्रमेणैकार्थं प्रकरणमुभयाकाङ्क्षारूपं तदभावेन तत्रान्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणे यस्य बलीयस्त्वं तस्योपादानस्य । पूर्वत्रेत्यधिकरणे । **अधिकरणे**ति तेन यच्चैतत्सूत्रीयमितश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः यस्माच्छब्दविशेषो भवतीत्यादि शंकरभाष्यं रामानुजभाष्यं च प्रत्युक्तमित्युक्तमेव पूर्वाधिकरणसमाप्तौ । अस्यार्थस्यानुपपत्तेरित्यादिसूत्रद्वयेनैव प्राप्तत्वात् । भूतपदस्य देहवाचकत्वे संमतिमाहुः **नेति** । **औपाधिकस्ये**ति बुद्ध्याद्यौपाधिकस्य । **दृष्टान्ते**ति व्रीह्यादिदृष्टान्तबलात् । **आराग्रे**ति इयं श्रुतिः श्वेताश्वतरे पञ्चमाध्यायेस्ति ।

'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः' ॥ इति ।

फलत इत्यादिभाष्यं निषेधमुखेन विवरांबभूवुः । **न चे**ति । नत्वेतादृशेति भाष्यं निषेधमुखेन विवरांबभूवुः **न चे**ति । **शरीरमि**ति । न चाभासो हिरण्मय इतिभाष्यं

प्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति प्राप्ते, उच्यते।

शब्दविशेषात् । स हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि, तत्प्राप्तेरेव फलत्वात्। नाप्ययं नियमस्तस्यामेव मूर्तौ लय इति। अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वान्न हिरण्मयः पुरुषो जीवः॥ ५॥

भाष्यप्रकाशः।

मयाधिकरणे च तत्प्राप्तेरेव फलत्वमतो जीवस्य फलमपि हिरण्मयो न भवतीति तद्विरोधाज्जीववाक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः। ननु पूर्वाधिकरणे तत्क्रतुन्यायस्य सिद्धत्वात् तथोपासने स्वरूपसारूप्यान्यतरलाभेन भाष्येऽप्यङ्गीकाराच्च कथं न तस्य फलत्वमित्यत आहुः नापीत्यादि। तैत्तिरीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्याद्यनुवाकद्वयमध्ये पूर्वस्मिन् हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य, द्वितीये चादित्यो वै तेज ओजो बलमित्यादिना तद्विभूतिभूता देवताश्चोक्त्वाऽन्ते वदति। 'ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यꣳ सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति य एवं वेदेत्युपनिषत्' इति। तथाच यदि तत्क्रतुन्यायो नियतः स्याद्धिरण्मयस्य फलत्वं युज्येतापि। न तु तथा। नचैतद्विरोधः शङ्क्यः। यथा क्रतुरित्यत्र पुरुषविशेषणस्याधिकारस्यापि प्रकारांशे निवेशे तदभावात्।

रश्मिः।

व्याकर्तव्यं समानपदव्याकोपात्। **साधकेति** जीवसाधकब्रह्मबाधकयुक्तिसत्तया। **तत्प्राप्तेरिति** आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति श्रुतेः। फलत्वस्य श्रौतत्वादेवकारः। **तद्विरोधात्** हिरण्मयपदविरोधात्। चेति चकारेण 'भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि' इति निरोधलक्षणग्रन्थोक्तस्य[1] वाक्यस्य संग्रहः। **तैत्तिरीय** इति महानारायणोपनिषदि 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचस्तदृचां[2] मण्डलं स ऋचां लोकः, अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकः, अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूꣳषि स यजुषां मण्डलꣳ स यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशश्चक्षुः श्रोत्रमात्मा मनो मनुर्मृत्युः सत्यो मित्रो वायुराकाशः प्राणो लोकपालकः[3] किं कं तत्सत्यमन्नममृतो जीवो विश्वः कतमः स्वयंभूः प्रजापतिः संवत्सरः इति संवत्सरोऽसावादित्यो य एष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मैतदमृतमेष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टिताꣳसमानलोकतामाप्नोति य एवं वेदेत्युपनिषत्'। इत्यनुवाकद्वये। **तद्विभूतीति** आदित्यविभूतिरूपाः। नन्वादित्यो वै तेज ओजो इत्यादिनाऽभेदसंसर्गस्य भासनात् कथं विभूतिरूपत्वमिति चेन्न आदित्य इत्यत्र ङसः सुः सुपां सुलुगिति सूत्रात् आदित्यस्येत्यर्थात्। **अन्त** इति द्वितीयानुवाकान्ते। युनक्तीति युक् सह युक् सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं युजिर् योगे ऋष गतौ इति हैमधातुपाठः। ऋष्टिः समाना ऋष्टिर्यस्य स सार्ष्टिः तत्ताम्। समानस्य सादेशः। समानलोकतामित्यत्र समानपदात् समानैश्वर्यादिगतिस्तामित्यर्थः। **नत्विति** सार्ष्टितासमानलोकतयोरपि प्राप्तिकथनान्न तु तत्क्रतुन्यायो नियतत्वेन प्रकारेणेत्यर्थः। **एतदिति** तत्क्रतुन्यायविरोधोत्रेत्यर्थः। **प्रकारांश** इति थाल् प्रत्ययार्थीभूतो यः प्रकारस्तदंशे। तथाहि यथाक्रतुरिति पुरुषविशेषणम्। यथा येन प्रकारेण क्रतुरस्येत्यत्राधिकारप्राप्तत्वात् प्रकारस्य

१. पुष्टिप्रवाहमर्यादा। २. ऋचयः। ३. लोकपालः कः।

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्येव जीवो युक्त इति चेत्, तत्राह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यथोक्तश्रुतिविरोधस्य दुःपरिहरत्वात् । एवं सिद्धे तन्मूर्तौ लयानियमे हिरण्मयस्य फलताया अपि प्रायिकत्वेन तद्विरोधो दुर्वार इत्युपक्रमस्य पदवैयर्थ्यापादकतयैकार्थताविघटकत्वेन निर्बलत्वान्न तदनुरोधादस्य जीववाक्यत्वमित्यर्थः । एवं सिद्धान्तमभिधाय तस्य सौत्रत्वं प्रकटयन्ति अत इत्यादि । शब्दोक्तो विशेषः शब्दविशेषस्तस्मात् । उक्तरीत्या हिरण्मयशब्देनैवाधिकारविशेषमादाय तत्र लयानियमस्य सूचितत्वात् तथेत्यर्थः । एवं चात्राणुत्वबोधकैर्व्रीह्यादिदृष्टान्तैरन्तरात्मनि वर्तमानस्य जीवत्वं प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वाधिकरणसंगतिमाक्षिप्योपसंहारबलीयस्त्वेन तन्निवार्य पूर्वोक्तं दृढीक्रियत इतीदं पूर्वाधिकरणस्यैव शेषः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति ननु हृदय इत्यादि । तथाच श्रुतेः संदिग्धत्वेऽपि लिङ्गाज्जीववाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः । अभिमान्येव जीव इति अभिमानी जीव एवेति योजना ।

रश्मिः ।

यादृशाधिकारप्राप्तप्रकारेणेत्यर्थात् परंपरया पुरुषविशेषणस्याधिकारस्येत्यर्थः । शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादिति तृतीयाध्याये सूत्राच्छमादिमतः पुरुषस्य क्रतुरपि शमादिकृतप्रकारेण भवति यथा मनोमयः प्राणशरीर इति मननप्रकारो मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं च गार्ग्यस्य स होवाच गार्ग्यः य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति तच्छमादिकृतादित्यत्वेन प्रकारेण ब्रह्ममननमित्यादित्यत्वं प्रकारो दृप्तबालाकिब्राह्मणे । यथाधिकारं सायुज्यादिप्राप्तेस्तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुत्योक्तेस्तत्क्रतुश्रुतिविरोधाभावात् । **श्रुतिविरोधस्य** ब्रह्मणः सायुज्यमित्यादिश्रुतिविरोधस्य । **तद्विरोध** इति हिरण्मयस्य कथमपि जीवपरत्वासंभवेन हिरण्मयपदविरोध इत्यर्थः । **पदेति** हिरण्मयपदवैयर्थ्यापादकतयेत्यर्थः । **तदनुरोधात्** उपक्रमानुरोधात् । यद्यपि पक्षे संभवति जीवस्य फलतो हिरण्मयत्वं तथापि यावद्यथाकथंचिदपि ब्रह्मप्रकरणं सिद्ध्यति तावदन्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति हिशब्दार्थ इत्यनुगमाधिकरणभाष्याद्ब्रह्मप्रकरणत्वमेव युक्तम् । **अत** इति मूर्तौ लयानियमात् । **शब्दोक्त** इति मध्यमपदलोपी समासः । **उक्तमिति** भाष्ये हिरण्मय इत्याद्युक्तरीत्या हिरण्मयशब्देन हिरण्मयत्वरूपो जीवाद्विशेषोभिधीयते । हिरण्मयत्वविशिष्टहिरण्मये हिरण्मयपदशक्तेः । **तेनैव** शब्देनैव तात्पर्यवृत्त्याधिकारे विशेषो हिरण्मयप्राप्त्यनुकूलयज्ञवत्त्वं तमादाय तत्र मूर्तौ । **तथेति** । न हिरण्मयपुरुषो जीवत्वेन प्रकारेण विशिष्टो जीवः । न च तात्पर्यवृत्तौ किं गमकमिति वाच्यम् । यथा क्रतुरितिश्रुतौ यत्प्रकारकः क्रतुरिति क्रतौ प्रकारसामान्यस्यैव गमकत्वात् । हिरण्मयत्वप्रकारकमननस्य हिरण्मयप्राप्तीच्छोरधिकारकृतत्वात् । अधिकरणयोः शेषशेषिभावमाहुः **एवं चेति** । **पूर्वेति** पूर्वाधिकरणसंगतिराक्षेपरूपा तामाक्षिप्य पूर्वाधिकरणे जीवाक्षेपस्य पूर्वपक्षीकृतस्य वारणेप्यत्रोपक्रमबलीयस्त्वमादाय जीववाक्यत्ववदुपक्रमगतसर्वपदेन जडस्योक्तावपि मनोमयत्वादीनां जीवेष्वसंभवादुपक्रमबलीयस्त्वमादाय जीववाक्यत्वमित्याक्षिप्येत्यर्थः । **तं निवार्य** आक्षेपं निवार्य । पूर्वोक्तं ब्रह्मवाक्यत्वं दृढीक्रियते । एवं पूर्वाधिकरणेप्युपसंहारोक्तावाक्यनादरयोर्जीवेष्वसंभवात् ब्रह्मवाक्यत्वं दृढीकृतम् । **शेष** इति तेन प्रसङ्गसंगतिरत्रेति भावः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ **श्रुतेरिति** शब्दविशेषेणासंदिग्धेपि निरपेक्षस्वरूपश्रुतेर्दृष्टान्तपुरुषपदे-

'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति। ननु सर्ववेदानां यन्निःश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति। उच्यते। 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्म, न प्रमाणान्तरवेद्यम्। ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण प्रपन्नस्य पुष्टिभक्तत्वाभावाद् भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वासाभावाद् रथित्वेनैव स्थाप्यत्वान्न तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामवक्तव्यत्वाद् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वसितवेदोद्गमजनकं स्मृत्वा तदर्थमपि स्मृत्वा भगवान् पुरुषोत्तमो वाक्यान्युक्तवान् स्मृतिरूपाणि।

भाष्यप्रकाशः।

रामानुजादयो भगवन्तं श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमत्वेन परब्रह्मत्वेन वदन्तो गीतावाक्यान्येवात्र स्मृतित्वेनोदाहरन्तोऽप्येतत्स्वरूपं न विचारितवन्त इति तत्स्वरूपं तदुपन्यासादिप्रयोजनं च निर्णेतुं विषयवाक्यस्य स्मृतित्वं व्युत्पादयन्ति ननु सर्वेत्यादि। शिष्यरूपेणेति शिक्षणीयरूपेण। 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वं प्रपन्नम्' इति वाक्यात्। निर्विचिकित्सविश्वासाभावादिति अपरं भवतो जन्मेत्यादिरूपात् संशयबोधकवाक्यात् तथेत्यर्थः। रथित्वेनेत्यादि। अग्रिमकार्यकारणार्थं साहंकारताया आवश्यकत्वाद्रथित्वेनैव स्थाप्यत्वान्न तादृशाय साहंकाराय। तादृशदेशकालयोरिति दारुणे देशे काले चेत्यर्थः। गुरुरूपतादृशरूपमिति यो वै वेदाँश्च

रश्मिः।

र्बहुभिरेकस्य हिरण्मयश्रुतेरकिंचित्करत्वात् संदिग्धत्वेपि लिङ्गादयमात्मन् पुरुष इति पुरुषपदसामर्थ्यात्। अभीति अभिमानोऽविद्या सोस्यास्तीत्यभिमानी। पुरुष इति श्रुतौ पुरि देहे शेत इति व्युत्पत्तेर्जीवप्रत्यायनादेवकारः। नन्वयोगव्यवच्छेदमनादृत्यान्ययोगव्यवच्छेदेनैवकारव्याकरणे किं बीजमिति चेन्न अयोगव्यवच्छेदाङ्गीकारे जीवन्मुक्तो व्यावर्तेतातो योजना भाष्यसूचितैव। जीवान्यसामान्ये अभिमानित्वयोगव्यवच्छेदो जीवे चाभिमानित्वं प्रतीयते इति। रामानुजेति। आदिपदेन माध्वाचार्यो भगवान्निम्बार्कश्च। एतदिति गीतारूपम्। तदुपेति आदिपदेन चिन्तनम्। व्युदिति सौत्रत्वाय व्युत्पादयन्ति। स्मेति शेषः। व्युत्पादनस्य भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तित्वात्। लटो वर्तमानकाले विधानात्। भाष्ये। ननु स्मृतिपदेन मन्वादिस्मृत्युपस्थितेः सूत्रे गीतास्मृतीनां कुत उपादानमिति प्रश्न उत्तरमाहुः तं त्विति। तथा च मन्वादिस्मृत्यवेद्यत्वात् तद्वाचकस्मृतिपदप्रयोगस्य श्रीव्यासानभिप्रेतत्वेनोपनिषत्तुल्ये स्मृतिपदं प्रयुक्तमिति भावः। स्मरणात्स्मृतिरुच्यते इति स्मृतिपदप्रयोगप्रयोजकस्मरणं व्युत्पादयन्ति स्म ततश्चेति। प्रपन्नस्येति प्रपत्तिमार्गे प्राप्तस्य। स च

'जगन्नाथे विठ्ठलेशे श्रीरङ्गे वैङ्कटे तथा।
यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत तत्परः'॥ इति निबन्धोक्तः

तिष्ठेदिति प्राप्ते 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति सूत्रेणात्मनेपदम्। अर्जुनाशयप्रकाशस्य स्फुटत्वादीदृशपूजाप्रवाहे स्थितत्वाच्च प्रपत्तिमार्गनिष्ठत्वमत एव गुरूपसत्त्यादिसाधनपरत्वात् मर्यादाभक्तिनिष्ठत्वाच्च पुष्टिभक्तत्वाभावः। प्रकृते। अपरमिति इदं वाक्यं प्रपत्त्या प्रवृत्तस्यार्जुनस्य। अग्रिमेति युद्धरूपाग्रिमकार्यकारणार्थम्। रथित्वेनेति 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वाक्यात्। तादृशायेति प्रपत्त्या प्रपन्नायापीत्यर्थः। श्रुतौ प्रहिणोति हि गतिवृद्ध्योः स्वादिः परस्मैपदी प्रकर्षेण

भाष्यप्रकाशः ।

प्रहिणोति तस्मा इत्यादिश्रुत्युक्तं गुरुरूपं यन्मर्यादाप्रतिपादकं रूपम् । अत्राऽयमर्थः । ब्रह्मण औपनिषदस्यैवात्र विचारप्रस्तावादुपनिषदामेव चिन्तनीयत्वेनास्मिन् विचारे निश्चायनाय स्मृतेर्हेतुत्वेनोपन्यासस्यायुक्तत्वेऽपि वेदस्य परोक्षवादत्वेन सूरिमोहजनकत्वात्तादृशस्यापि योऽर्थबोधः सोऽधिकारविशेषदेशकालविशेषसापेक्ष एवेति तदभावान्मन्दमध्यमाद्यर्थं तदुपबृंहणभूतेतिहासपुराणोपन्यास आवश्यकः । तत्रापि, 'वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्', 'इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन' इति वाक्याद्दृष्यन्तरवाक्यापेक्षया भगवद्वाक्योपन्यास एवावश्यकः । तेषु चोक्तरीत्याऽधिकारिदेशकालानां जाघन्यदर्शनेन भवति वैयधिकरण्यशङ्केति तत्परिहारेणोभयसामञ्जस्याय वाक्यानां स्वरूपमवश्यं विचारणीयम् । तत्र वक्तुरभेदे स्मृतित्वस्यासंगतत्वाद् वक्तर्येव कश्चिदवस्थाभेदो वा रूपभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । तत्रानन्तरूपमिति श्रुत्या

रश्मिः ।

प्रापयति । **तस्मै** ब्रह्मणे । **अयुक्तत्व** इति औपनिषदपुरुषज्ञानविघटकत्वेनायुक्तत्वे । **परोक्षेति** 'दशहूतं सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इति श्रुतेः । 'परोक्षवादो वेदोयं परोक्षं च मम प्रियम्' इति श्रीभागवताच्च । **सूरीति**

'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः' ॥ इति वाक्यात् ।

'मुह्यन्ति यत्सूरय' इति वाक्याच्च । **अधिकारेति** 'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्च'इति श्रुतौ ब्राह्मणोधिकारी स्वाध्यायोध्येतव्य इति देशकालादिविशेषो हि त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणवृत्तित्वमधिकारे । देशकालयोर्विशेषः सोरर्थस्तयोर्नियतत्वम् । **मन्देति** आदिपदेनोत्तमः । तस्य वेदार्थे संदेहाभावात् दार्ढ्यम् । तथा चोत्तमं प्रति वेदार्थदार्ढ्यार्थं मन्दमध्यमयोर्दार्ढ्यसंदेहाभावार्थम् । **इतिहासेति** । इतिह इत्यव्ययं पारंपर्योपदेशे तदास्तेऽस्मिन् । आस उपवेशने हलश्चेति घञ् । **एवेति** उपनिषत्तुल्यत्वादेवकारः तथाचोक्तं इति श्रीमद्गीतासूपनिषत्स्विति । **तेष्विति** वेदेषु वैयधिकरण्यं व्यधिकरणत्वं तादृशदेशकालातिरिक्तदेशकालाधिकरणत्वं तस्य शङ्का तर्कः तत्परिहारेण उभयमुपनिषत्त्वं उपनिषद्देशाद्यतिरिक्तदेशाद्यधिकरणत्वं तस्य सामञ्जस्याय । **वक्तुरिति** वेदस्मृत्योर्वक्तुः । **तदर्थमिति** वेदत्वस्मृतित्वोपपत्त्यर्थम् । **अनन्तेति** न चानन्तानि व्यापकानि रूपाणि यस्येति विग्रहीतव्यमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् । आकाशवृत्तित्वाच्च व्यापकानां रूपाणाम् । न च नीलो नीरूप आकाश इति नीलस्य व्यापकत्वेप्यन्येषामव्यापकत्वमिति शङ्क्यम् । अत एवानन्तान्यनेकानि रूपाणि यस्येति विग्रहात् । न चानन्तं नीलं रूपमस्येति विग्रह इति वाच्यम् । आकाशनिरूपणाभावात् । निःश्वसितमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म वेदेति । अक्षरात्मकं रूपप्रपञ्चजनकमपीति वेदवक्त्रिति नामरूपप्रपञ्चजनकं रूपमुक्तम् । अस्य स्मृत्वेत्यनेनान्वये स्मरणेनैव रूपप्राप्तिः इच्छाशक्त्यधीनत्वे तादृशरूपकारणशक्तेः कृत्वेत्यध्याहृत्य वेदवक्त्रक्षरात्मकं रूपं कृत्वेत्यन्वयः । परंतु रूपान्तरकरणस्यास्मृतत्वात् स्मृत्वेति भाष्याच्च स्मरणमात्रं रूपस्य । **तदर्थमभिधेयार्थं** तात्पर्यार्थं चेति तत्तात्पर्यं तात्पर्यार्थार्थं च स्मृत्वेत्येवं भाष्यं व्याचक्रुः ।

ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते। पुनश्च भगवाँस्तदधिकारेण ब्रह्मविद्यां निरूप्य स्वकृपालुतया, सर्वगुह्यतममित्यादिना भक्तिप्रपत्ती एवोक्तवान्। अतोऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णया उक्ता इत्यध्यवसेयम्। तथैवार्जुनविज्ञानात्,

भाष्यप्रकाशः।

रूपभेदस्य शीघ्रं बुद्ध्वावारोहान्मर्यादाप्रतिपादकं वेदवक्त्रक्षरात्मकं रूपं वेदार्थं तत्तात्पर्यं च स्मृत्वा तत उत्तमोऽपि भगवाँस्तादृशवाक्यान्युक्तवानतः स्मृतिरूपत्वं तेषामुपपन्नमिति। एवं स्वरूपं विचार्योपन्यासप्रयोजनमाहुः तत इत्यादि। वेदान्तार्थनिश्चायकत्वात् तद्विचारोऽपि युक्त एवेति तान्यपि चिन्त्यन्त इत्यर्थः। नन्वेकार्थत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकम्। तत्त्विह न दृश्यते। वेदे मुख्यतया ज्ञानविज्ञानयोरत्र च तथा भक्तिप्रपत्त्योः प्रतिपादनेनार्थभेदादित्यत आहुः पुनरित्यादि। तदधिकारेणेति भक्तिघटितेनाधिकारेण। तथाचाधिकारभेदस्य वेदेऽपि

रश्मिः।

वेदार्थमिति सरस्वतीमाविवासेमधीतिभिरिति श्रुत्युक्ताधीतिभिर्विविधोपचारैः सरस्वतीं परिचरेमेति दुर्गाचार्या निरुक्तटीकायां वेदार्थमाहुः वेदार्थः सुपर्णारूढः। सुपर्णः काल इति तृतीयसुबोधिन्यामस्ति तर्हि वेदे गूढे भक्तिप्रपत्ती अत्र स्मृतिषु स्फुटे कुत उच्येते अत आहुस्तात्पर्यं चेति। ततः ऋषिभ्य उत्तमः। तादृशानि स्मृतिरूपाणि 'स्मरणात्स्मृतिरुच्यते' इति वाक्यात् स्मृतिरूपत्वम्। वेदान्तेति। ननु किं प्रकारकः ऋतुरत्र निश्चितेषु ऋतुषु हिरण्मयविषयको हृदि कार्य इत्यत आहुः वेदान्तेति। तदुक्तं वेदेषु संदेहे गीता निर्णायिका इति। वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्यस्य निबन्धस्य टीकायाम्। तानीति प्रसङ्गात्सर्वापि गीता चिन्त्यते इति बहुवचनान्तानीति। सर्वे ऋतवो निश्चिताः परं स्वमते यः स वक्ष्यतेऽत्रैवाग्रे। एकार्थत्वं वेदान्तगीतयोः। सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थबोधकत्वं तस्य प्रयोजकं पर्यायत्वं कारणम्। इहेति वेदान्तगीतयोः। वेद इति क्रियाप्रतिपादनेपि वेदे 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति श्रुत्या ज्ञानेच्छोत्पादनान्न मुख्यतया प्रतिपादनं किं तु ज्ञानस्य सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेस्तदपि तद्विषयकं तरति शोकमात्मविदिति सर्वात्मभावप्रकरणे छान्दोग्यश्रुतेः अभेदज्ञानं च 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः माहात्म्यज्ञानं च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेर्भक्तनिष्ठं च। विज्ञानस्य 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेर्मुख्यतया प्रतिपादनं विज्ञानं जीवोपि 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः। अत्र गीतायां सप्तमेऽध्याये ज्ञानविज्ञानाख्ये

'भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्'॥

इत्यत्र प्रकृतिद्वयज्ञानं विज्ञानपदवाच्यम्। ज्ञानं तु 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इत्याद्युक्तं ज्ञानिभक्तनिष्ठम्। 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति वाक्यात् भगवद्विषयकम्। अत्रैवाग्रे 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिना भक्तिः।

'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः'॥

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धत्वाद् वेदोऽपीदमेव द्वयं तादृशाधिकार्यर्थं निरूपयति । अत एव ब्रह्मवाक्येषु सृष्ट्यादि-

रश्मिः ।

इत्यत्र 'वासुदेवः सर्वमिति' 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यते' इति प्रपत्तिः । एतेन प्रपत्तावप्यभेदज्ञानं सगुणप्रपत्तिनिवृत्तये व्याख्यातम् । तेन वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यते इति नान्वयः । ननु तथेत्यनेन मुख्यतयेत्यर्थकेन भक्तिप्रपत्त्योर्मुख्यतया प्रतिपादनोक्तेर्ज्ञानविज्ञानयोगाध्याये ज्ञानविज्ञानयोर्मुख्यतया प्रतिपादनं न भक्तिज्ञानयोरिति चेत्सत्यम् । मुख्यतया शेषितया प्रतिपादनसत्त्वात् । एकभक्तिर्विशिष्यते इति वाक्याज्ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इति वाक्याच्च । अन्यच्च । उपक्रमोपसंहाराभ्यामर्थो निर्णीतो भाष्ये पूर्वतन्त्रोक्तोपक्रमोपसंहारयोः पूर्वसूत्र उक्तत्वात् । अत्रोपक्रमे त्वां प्रपन्नमिति प्रपत्तियुक्तत्व-कथनेनाधिकारिणं प्रति उपसंहारे

'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ।
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' ॥

इति श्लोकद्वयेन भक्तिप्रपत्ती उक्ते । अत्र मन्मना भवेति मानसी सेवा मद्भक्त इत्यनेन तनुज-वित्तजसेवे 'यथा भक्तयेश्वरे मनः' इति वाक्यात् । एतच्च भक्तियोगाख्याध्यायस्थ 'मय्यावेश्य मनः' इत्यत्रापि मद्याजी कामनायां सत्यां ज्ञेयः । मुख्याद्यार्हणकर्ता वा वेदोपयोग उक्तः । वेदे ह्येव सुमतीत्यादिषु सेवाप्रकारसत्त्वात् महीधर्यां स्पष्टमिदम् । मां नमस्कुर्विति वन्दनं न पूजायामन्तर्भवति । एकाद-शसुबोधिन्याः । अतोत्र पृथगुक्तम् । सेवायाः प्रकाराय सिद्धान्तमुक्तावल्याम् 'तस्माच्छ्रीकृष्ण' इत्य-नेन स्मरणमुक्तम् । प्रकाराणां बाहुल्यादधिकारिणां च । तथापि फलाव्यभिचारिसाधनं कर्तव्यमिति सुबोधिन्यामुक्तत्वादाचारसंप्राप्तं कर्तव्यम् । इत्येवं मुख्यतया प्रतिपादनमेव हि भक्तिप्रपत्त्योः । **पुनरित्यादीति** पन स्तुतौ बाहुलकादरः । अस्य उकारः 'पुनरप्रथमे' इत्यमरः । तृतीयाया लुक् अप्रथमेन भक्तिघटितेनाधिकारेणेत्यर्थः । प्रथमाधिकारेण तु शोकापनोदनवान् स चकारेण समु-च्चितः अतोपि तृतीयाया लुक् प्रथमाधिकारेणेत्यर्थः । तथाहि । भाष्ये प्रपत्तिरधिकारिशरीरेस्ति प्रपन्नस्येत्यत्राधिकारो योग्यता स प्रपत्तिघटितो जातोऽतो मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेदिति श्रुत्या प्रपन्नस्य मुमुक्षुत्वसत्त्वात् अर्जुनाधिकारो मोक्षयोग्यता तेन ब्रह्मविद्या गीताशास्त्रं इति श्रीमद्भगवद्गीतासूप-निषत्सु ब्रह्मविद्यायामिति कथनात् । निरूप्येत्यन्वयः । ननु प्रथममर्जुनाधिकारेण ब्रह्मविद्या निरूपिता भक्तिप्रपत्त्योर्निरूपणे को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहुः स्वेति । अप्रथमेन भक्तिघटितेनाधिकारेण स्वेत्यादिः । ब्रह्मविद्यायां साधनचतुष्टयं वैराग्यादिमतोऽधिकाराद्भक्तिघटितोधिकारो नान्वेति । स्वस्य कृपालुतयेति हेतौ तृतीया भक्तिरूपव्यापारमन्तरेण स्वकृपालुतयाप्यजामिलवन्मोचनसंभवात् न करणे तृतीया व्यापारनियतत्वात्तस्याः । कृपालुत्वं तु 'कृष्णायाऽक्लिष्टकारिणे' इति गोपालतापनीयश्रुतेः । 'सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' इति पञ्चमाध्याये । **सिद्धत्वादिति** पूर्वतन्त्रे षष्ठाध्याये वेदोक्तकर्माधिकारिणां 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः' इति श्रुतौ वेदान्तोक्ताधिकारिणां च सिद्धत्वात् । **द्वयमिति** भक्तिप्रपत्तिरूपार्थद्वयम् । **तादृशेति** भक्तिघटिताधिकार्यर्थम् । **अत एवेति** द्वयनिरू-

'करिष्ये वचनं तव' इति। चकारात् तन्मूलभूतनिःश्वासोऽप्युच्यते। व्यासस्यापि भगवज्ज्ञानांशत्वाददोषः ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वमात्मत्वं चैकस्मिन्नेव प्रकरणे वदति। शरणमहं प्रपद्य इत्यादौ प्रपत्तिं च श्रावयतीति तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात्सामानाधिकरण्यमिति पूर्वोक्तदोषाभावात् तच्चिन्तनमप्यावश्यकमेवेत्यर्थः। एतस्यार्थस्य सौत्रत्वायाहुः **चकारादित्यादि** । ननु भवत्वत्रैवं, तथापि क्वचित् क्वचिद् व्यासचरणैः पुराणवाक्यान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते, तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहुः **व्यासस्यापी-त्यादि** । बुद्धादिवारणाय, ज्ञानांशत्वादिति। तथाचोक्तस्मृत्या हृदयस्य भगवदाधारत्वेन निर्णीतत्वान्न तद्बलेन ब्रह्मवाक्यत्वपर्यवस्थानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

पणादेव । ब्रह्म वेदः । **एकस्मिन्** छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने ज्ञानप्रकरणे 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि'इत्यधिकरणे तथोक्तेः। 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति', 'तत्तेजोसृजत' इति सृष्टिकर्तृत्वम्। आदिपदेन 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति श्रुत्युक्तं त्रिवृत्कर्तृत्वं सा अव्याकृताख्या देवता इमास्तेजोबन्नरूपाः। हन्तेति हर्षे विषादे तु न क्रीडार्थं कर्तुरात्मनो विषादाभावात्। आत्मत्वं तत्त्वमसीति श्रुतेर्जीवात्मत्वं शरणमिति बृहन्नारायणोपनिषदि[1] वर्तते। **तस्येति** वेदस्येत्यर्थः। **तात्पर्यादिति** अभिधा तु कर्मकाण्डत्वात् कर्मणि। ज्ञानकाण्डत्वाज्ज्ञाने। तात्पर्यं त्वत्र भक्तिप्रपत्त्योरेव। माहात्म्यज्ञानस्यात्मत्वज्ञानस्य च भक्तिप्रपत्ती प्रति कारणत्वात् तथैवानुभवात्।

'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यथो भवेत्' ॥ इति वाक्याच्च।

सामानेति तात्पर्यार्थस्य मुख्यतया वेदेपि भक्तिप्रपत्ती एव मुख्यतया प्रतिपाद्येते इति गीतासामानाधिकरण्यम्। वेदे ज्ञानविज्ञाने तु जीवात्मविषयकज्ञानरूपे भक्तिप्रपत्त्यङ्गभूते न तयोर्मुख्यताविघटके। अभिधया प्रतिपाद्यत्वेन मुख्यत्वव्यवहारो ज्ञानकाण्डमिति समाख्या च। **पूर्वेति** अर्थभेदरूपदोषाभावाद्गीताचिन्तनम्। **भाष्ये**। **अतोऽङ्गत्वेनेति** भक्तिमार्तण्डे प्रमाणप्रकरणे इदमुक्तं भवति। **तथैवेति** भक्तिप्रपत्तिमुख्यत्वप्रकारेणैव विज्ञानात्। **प्रकृते**। **एतस्येति** गीतोपनिषदुभयोक्तस्याहुः समुच्चयं चकारार्थमाहुः **चकारादित्यादीति** निःश्वसितमस्य वेदा इत्यत्र भावे क्तोऽतो मूलभूतनिःश्वासो वेद इत्यर्थः। प्रसङ्गसंगत्याहुः **नन्विति**। **क्वचिदिति** द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे स्मरन्ति चेति सूत्रे।

'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा' ॥ इति।

तथा तृतीयाध्याये तृतीयपादे 'अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्' इति सूत्रे च 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु' इत्यादि श्रीभागवतवाक्यानि। तथा तत्रैव चतुर्थपादे 'अपि स्मर्यते', 'विशेषानुग्रहश्च' इत्येतयोः सूत्रयोः 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः' इति, 'अहं भक्तपराधीनः' इति च वाक्यद्वयमुदाहृतम्। **बुद्धादीति** तस्य वेददूषकत्वात्। आदिपदेन मत्स्यादयः। तेषां तामसत्वात् तथा च तत्सूत्राण्यपि भगवद्वाक्यान्येव। **तद्बलेनेति** हृदयविद्यमानत्वकथनबलेन। **ब्रह्मवाक्यत्वेति** परिरित्र वर्जने ब्रह्मवाक्यत्ववर्जनानुकूलावस्थानं न युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१: महानारायणोपनिषदि:

उपक्रमबलीयस्त्वमाशङ्क्य परिहरति ।

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्येश्वरस्य हृदयदेशस्थितिरयुक्ता, व्रीह्यादिरूपत्वं च । अतोऽर्भकमल्पकमोको हृदयस्थानं यस्य तत्त्वाद् व्रीह्यादितुल्यत्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थ इति चेन्न । निचाय्यत्वात् । पूर्वं प्रथमदूषणं परिहरति । हृदये ज्ञातुं शक्यत इति तदायतनत्वेन प्रतिपाद्यते ।

निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्कारस्तदन्तःकरण एवेति निचाय्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति उपक्रमेत्यादि । असंजातविरोधत्वेन तथाऽऽशङ्क्येत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्त आशङ्कांशं व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । तथाचेश्वरधर्मविरुद्धस्य जीवधर्मस्य बोधनात् स्मृतिरयोग्यतादोषदुष्टेति न सा निर्णायिकेत्यर्थः । समाधानांशं व्याकुर्वन्ति पूर्वमित्यादि । तदिति हृदयम् । तथाच वृत्तिलाभस्थानत्वादायतनत्वव्यपदेशः । अत्रान्ये दृष्टान्तमपि वदन्ति । यथा, सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । कथं वृत्तिलाभस्थानत्वमित्यत आहुः निदिध्यासनेत्यादि । हिर्हेतौ । तदन्तःकरण इति जीवान्तःकरणे । तथाच 'मनसैवानुद्रष्टव्यः' इति-

रश्मिः ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥ तथेति प्रथमाया 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रेण लुक्, उपक्रमबलीयस्त्वम् । स्मृतिरिति 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' इत्यादिः । योग्यतेति अर्थावबोधो योग्यता सा दोषस्तेन दुष्टा । भाष्ये । व्रीह्यादीति व्रीह्यादिभिर्विशेषेणापहीनं तौल्यमीश्वराय दिश्यते दीयते इति तद्व्यपदेशस्तत्तौल्यं तस्मात् व्रीह्यादिजडतौल्यं चेतनतौल्याद्धीनम् । दिश अतिसर्जनेऽतिसर्जनं दानं छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीत्यतिदेशादेवं व्याख्यानम् । अन्यत्र व्यपदेशः कथनं 'उपसर्गेण धात्वर्थः' इति सिद्धान्तकौमुद्या तिङन्तस्य । प्रकृते । तदिति तदित्यस्य हृदयमित्यर्थ इत्यर्थः । तथा चेति ईश्वरस्य वृत्तिर्वर्तनम् तस्या लाभस्य स्थानं तत्त्वात् । अन्य इति शंकराचार्या एव । निदिध्यासनेति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र श्रुतौ पाठक्रममनादृत्य निदिध्यासनानन्तरमित्यादिः । हिरिति शब्दानुकरणत्वान्न विभक्तेर्लुक् । प्रतिपाद्यत इति पूर्वोक्तप्रतिपादने हेतुः । जीवेति । निदिध्यासनं तैलधारावदनवच्छिन्नं ध्यानं परेषामस्माकं तु ह्यसंप्रज्ञातसमाधिरिति पादोपारम्भे उक्तम् । अतस्तन्निदिध्यासनं जीवान्तःकरण इत्यर्थः । न तच्छब्दार्थो जीवः । तत्रैव मनस्येवेत्यर्थः । निचाय्यत्वम् । अत्र 'पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' इति पाणिनीयसूत्रात् ण्यत् छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति महाभाष्यात् आयादेशः धात्वादेः कुत्वाभावो वैयासकसूत्रेण क्रियते विचाय्यो जगन्निवासो भगवान् निचीयतेस्मिन्जगदिति व्युत्पत्तेस्तस्य भावः तत्त्वमावश्यके ण्यः इति ण्ये त्वायादेशो दुर्लभः सौत्रो वा इति पाणिनीयम् । अतो द्रष्टव्यत्वम् । व्यापकरूपं नितरां चाय्यमवयवैः संयोज्यं मनस्येव 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति श्रुतेः । वृक्षेभ्यो विचिनोति फलानीत्यत्र

भक्तौ तु बहिरपीति विशेषः। द्वितीयं परिहरति। एवं व्योमवत्। एवं व्रीह्या-दितुल्यतया यत्प्रतिपादनं चतुर्विधभूतान्तरत्वख्यापनाय। यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्रा इति तथा तद्धृदयाकाशे प्रकटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपाणिपादान्तस्य तत्स्वरूपमिति।

भाष्यप्रकाशः।

श्रुतेस्तत्रैव निचाय्यत्वमिति तस्य प्रशंसया स्थानत्वव्यपदेशोऽतो न स्मृतेरयोग्यतादोषघटितत्व-मित्यर्थः। ननु यदि हृदयमेव वृत्तिलाभस्थानं, नेतरत् तदा तस्य व्यापकतापि दुर्घटा। प्रत्य-क्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वादित्यत आहुः **भक्तौ त्वित्यादि**। तथाच साधनविशेषेण बहिरपि निचायनान्न शब्दस्य नैर्बल्यमित्यर्थः। **द्वितीयं परिहरतीति**। ननु मास्तु स्थानविरोधस्तथापि परिमाणविरोधस्तु स्यादेवेत्यतो द्वितीयं परिमाणविरोधरूपं दूषणं परिहरतीत्यर्थः। **व्योमव-दिति** दृष्टान्तं विवृण्वन्ति **यथेत्यादि**। उपरवा नाम हविर्धाने खाता बिलविशेषाश्चत्वारः। 'दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरवानवान्तरदेशेषु प्रादेशान्तरालान् करोति' इति कल्पे विहिताः। तैर्बिलैर्यथाकाशस्य प्रादेशमात्रं स्वरूपमभिव्यक्तीक्रियते, किमत्र भद्रमित्या-दिमन्त्रैरध्वर्युयजमानयोः परस्परहस्तग्रहणाय। तथात्र व्रीह्यादितुल्यतया प्रतिपादनं चतुर्विध-भूतहृदयाकाशे प्रकटस्योक्तविधस्य ब्रह्मण एव तत्स्वरूपमिति बोधनाय। तैत्तिरीये, 'अतः परं नान्यदणीयस९ हि परात् परं यन्महतो महान्तम्' इत्येकस्यैव नानापरिमाणश्रावणात्। तथाच

रश्मिः।

विभागानुकूलो व्यापारश्चिनोतेरर्थः। अस्मिन् पक्षे व्यापकं रूपं हृदा विभज्य द्रष्टव्यम्। घटेना-काशं विभज्येव। **तस्य प्रशंसयेति** तस्य हृदयस्य प्रशंसया ईदृग् हृदयं यत्रात्मा भातीति किं चात्मलाभस्थानमिति प्रशंसा तस्य ब्रह्मण इति नार्थः। हृदयस्य स्थानत्वव्यपदेश इत्यत्रान्वये हृदयाध्याहारापत्तेः। **शब्दस्येति** 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य। **भक्तौ त्विति** तदुक्तम् 'अपि संराधन' सूत्रे तृतीयस्य द्वितीयपादे। **निचायनादिति** निचायनं विभजनं तस्मात् अर्थाद्विभजनं कृत्वा दर्शनात् निचायनाद्धृदेशस्थस्य बहिरपि संयोजनात् निचीयतेऽस्मिन् धान्या-दिरिति निकाय्यपदव्युत्पत्तेः। **नैर्बल्यमिति** प्रत्यक्षेणापि संराधनसूत्रोक्तेनाप्युपष्टम्भादिति भावः। **व्योमवदिति** एवं व्योमवदिति भाष्यम्। तत्रैवं पूर्वपरामर्शे व्योमवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः। पूर्वं तु व्रीहिर्वा यवो वेति व्रीह्यादितुल्यतया परिमाणप्रतिपादनं तच्चतुर्विधभूतान्तरत्वस्य वृद्धि-ह्राससूत्रोक्तस्य ख्यापनाय चतुर्विधभूतानि जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि। एवमेवं पदं भाष्ये व्याकृतं तत्र दृष्टान्तं व्योमवदिति दृष्टान्तमित्यर्थः स्मेति शेषः। विवरणस्य भूतत्वात्। **हविरिति** हविर्धानमण्डपे। हविरिति हविर्धीयतेस्मिन्निति हविर्धानं शकटं तच्च हविर्धानमण्डपे दक्षिण-मुत्तरं चेति तत्र दक्षिणस्य शकटस्याधस्तादित्यर्थः। तदुक्तं पूर्वतन्त्रे द्वादशेध्याये सप्तमाधिकरणे 'हवि-र्धाने मण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापित इति। अक्षं शकटं लक्षीकृत्य पुरोग्रे अवान्तर्देशेष्ववका-शदेशेषु प्रादेशान्तरालान् प्रादेशो वितस्तिभेदः। **कल्पे** कल्पसूत्रे। **उक्तेति** भाष्योक्तविधस्य न्यायकस्य। **नानेति** 'समो मशकेन समो नागेन' इत्यादिश्रुत्यैकार्थतया नानापरिमाणश्रावणात्

पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्चकारद्वयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसिद्धान्तयोराधिक्योपपत्तिसमुच्चयार्थम् । तेन, अत एव प्राण इतिवदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न परिमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । एवं समाधानांशं व्याकृत्य चकारप्रयोजनमाहुः पूर्वपक्षेत्यादि । तथाचाधिक्यं पूर्वाधिकरणापेक्षया वैलक्षण्यं तत्र या उपपत्तिस्तयोरनुक्तयोः स्फोरणार्थमित्यर्थः । तत्सूचितमर्थमाहुः तेनेत्यादि । तत्रेदमुदाह्रियते । तैत्तिरीये महानारायणोपनिषद्याम्नायते । 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डल५ स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजू५षि स यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति । अत्र संशयः—हिरण्मयः पुरुषः किं जीवो ब्रह्म वेति । तद्बीजं तु विधेयत्वानिर्देशः । तत्रादित्यो वेत्युपक्रम आदित्यस्य मण्डलतापकत्वमुक्त्वोपसंहारे तत्तापकत्वं त्रय्यामुपसंहृतम् । तेनादित्यस्त्रयीशरीरः सिद्धः । शरीरस्य चान्तस्तदभिमान्येव युक्तः । मण्डलस्य हृदयाद्यपेक्षया महत्त्वेऽपि परममहत्परिमाणापेक्षयाल्पत्वेन तत्र जीव-

---

रश्मिः ।

चकारेति चकारयोः प्रयोजनम् । **पूर्वपक्षेत्यादीति** चकारद्वयं पुनरर्थे प्राथम्यार्थकं तत् स्वल्पाक्षरमिति सूत्रलक्षणविरुद्धमतश्चकारद्वयं व्यर्थं सत्किंचिज्ज्ञापयति एतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसिद्धान्तयोराधिक्ये वैलक्षण्ये या उपपत्तिस्तस्याः समुच्चयं ज्ञापकसिद्धं फलम् ।········भाष्यार्थः । **पूर्वाधिकरणेति** अन्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणापेक्षया न तु प्रकृताधिकरणापेक्षया एतदधिकरणापेक्षयेति संस्कृतापत्तेः । **तत्रेति** वैलक्षण्य इत्यर्थः । न तु पूर्वाधिकरण इत्यर्थः । त्यदादीनामव्यवहितपूर्वपरामर्शित्वात् । **तयोरुपपत्तिवैलक्षण्ययोः** । अत्र भाष्ये पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरिति प्रयोगस्तत्र यद्यपि पूर्वं सिद्धान्तपदमपेक्षितं 'अल्पाच्तरं पूर्वम्' इति पाणिनिसूत्रात् तथापि राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् 'राजदन्तादिषु परम्' इति सूत्रेण पूर्वप्रयोगार्हस्य परनिपातः । **तत्सूचितमिति** पूर्वाधिकरणापेक्षया उपपत्तिवैलक्षण्ययोः स्फोरणात् सूचितम् । **तेनेत्यादीति** उपपत्तिवैलक्षण्ययोः स्फोरणेन । यथा 'अत एव प्राणः' इत्यधिकरणे सत्यपि 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यधिकरणान्तरम् । पूर्वोक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य निगमनायात्र व्याख्यातम् । तद्वत् सप्तम्यन्ताद्वतिः । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यधिकरणे सत्यपि शब्दविशेषात् इत्यधिकरणान्तरमपीति सूचितमित्यर्थः । **तत्रेदमिति** तत्र किमेतादृशवाक्यान्तरं कौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ किमाधिक्यं कोपपत्तिरित्याकाङ्क्षायामिदं वक्ष्यमाणमुदाह्रियते इत्यर्थः । **विधेयत्वेति** ब्रह्मजीवयोर्विधेयत्वानिर्देशः । 'हिरण्मयः पुरुष' इत्यत्र पदद्वयमपि ब्रह्मजीवसाधारणमिति भावः । **त्रय्यामिति** 'त्रय्येव विद्या तपति' इत्येवकारेणादित्यव्यवच्छेदात् । **तेनेति** उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थप्रतिपादननियमेन त्रय्यादित्ययोश्च सामानाधिकरण्यनियमेन च सिद्ध इति । यद्यपि त्रयी वेदः स आत्मा प्रातिशाख्ये उक्तस्तथाप्यत्र विद्वतां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसत्त्वात्सामानाधिकरण्यासंभवः तथाचैवमुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वमिति भावः । **स्मृतेश्चेति** सूत्रम् । ननु ह्यादित्ये विद्यमानत्वादादित्याभिमानी युक्त इत्यत्राहुः स्मृतेश्चेत्यवतार्य 'ज्योतिषां रविरंशुमान्' इति स्मृतेरित्यर्थयित्वा रवावादित्ये ज्ञातस्य विभूत्यन्तर्गतत्वेनेश्वरस्यादित्ये स्थितिरित्यादित्ये विद्यमानत्वं नाभिमानिप्रयोजकमित्येवं स्पष्टार्थकत्वादव्याख्यायार्भकौकस्त्वसूत्रार्थमाहुः **शरीरस्येति** । **हृदयेति** आदिपदेन मनः । अणुमानादिति ननु

भाष्यप्रकाशः।

स्यैव मानात्। पुरुषपदेन पूर्वोक्तार्चिर्गतयजुःपुरुषस्यैव व्यपदेशाच्च। नच हिरण्मयत्वविरोधः। तस्योपासनाफलत्वायानुवादात्। नचात्रोपासनाबोधकपदाभावान्नैवमिति शङ्क्यम्। अत्रापेक्षितगुणान्तरबोधके, 'आदित्यो वै तेज ओजः' इत्यव्यवहितोत्तरानुवाके, य एवं वेदेत्युपसंहारेण तस्या उक्तत्वात्। अतो नेदं ब्रह्मवाक्यमिति सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण सिद्धान्तमाह न, निचाय्येत्यादि। यथा हृदये निचाय्य एवमादित्येऽपि। स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति श्रुत्यन्तरात्। नच तत्र जीवो वक्तुं युक्तः। तदग्रे, स य एवंविदित्यादिना विदो जीवस्य वेद्याद् भेदेन निर्देशात्।

'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः।
एकस्तद्वेद भगवानादित्यो ज्योतिषां पतिः'॥

इति स्मृतेश्च। एवं त्रय्यामपि, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति'इति श्रुत्या तदर्थत्वादिति। ननु पुरुषत्वेन व्यपदेशाज्जीवत्वं तस्येति चेत्तत्राह व्योमवदिति। यथोपरवबिलेषु प्रादेशमात्रत्वं व्योम्नोऽभिव्यज्यते, तथात्र पुरुषरूपं तस्येति न दोषः। ततश्चान्तरादित्ये यः पुरुषो यजुःपुरुषेणाभिव्यज्यते स हिरण्मय इत्येवं विधेयनिर्देशस्याप्युपपन्नत्वात् स ब्रह्मैवेत्यर्थ इति॥ ७॥

रश्मिः।

परममहत्परिमाणवतो ब्रह्मणः। जीवस्यैवेत्येवकारव्यावर्त्योर्थोप्ययम्। नन्वेष म आत्मान्तर्हृदय इति श्रुत्या हृदयस्यान्तस्तद्धर्माधिकरणेन चादित्यस्य ब्रह्मायतनत्वात्कथं तत्र ब्रह्मणोऽमानमित्याकाङ्क्षायामाहुः पुरुषपदेनेति। पुरुषस्यैवेति। योग्यत्वादिति भावः। एवकारेण पुरा आसेति व्युत्पत्तिसिद्धब्रह्मवाचकपुरुषपदवाच्यव्यवच्छेदः 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे' इति वाक्योक्तपुरुषाकारवाचकपुरुषपदम्। पुरि शेते इति व्युत्पत्तिः। पूरत्र साम्नां लोकोर्चीरूपः। हिरण्मय इति जीवे। अन्विति। फलतो हिरण्मयत्वस्यान्यत्रिकस्य नानुवादः। तस्या इति वेदनरूपायाः उपासनायाः। सूत्रेति अर्भकौकस्त्वादिति चेदिति सूत्रांशेनाशङ्क्य तर्कयित्वा पूर्वपक्षयित्वेति यावत्। निचाय्यो हृदा विभाज्यः द्रष्टव्य इति फलितमिति यावत्। आदित्येपीति निचाय्य इत्यर्थः। आदित्येन विभाज्यः शाब्देन श्रोत्रेण द्रष्टव्य इत्याहुः स यश्चायमिति। स परोक्षः अयं श्रुतिप्रत्यक्षगः। असौ विप्रकृष्टः शाब्देन श्रौत्रेणैकत्वेन द्रष्टव्यो यतः स परोक्ष एक इति श्रुतिविषमपदव्याख्या। न च तत्रेत्यादित्ये सौत्रमेवं पदं व्याचख्युः एवमिति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण त्रय्यामपीति सौत्रैवमिति पदस्यार्थः। तदर्थत्वादिति वेदानामभ्यस्यमानवेद्यकर्मार्थत्वात्। एवं पदार्थसमासाविति-शब्दः। पुरुषत्वेनेति पुरि शयनस्य बोधकपुरुषपदप्रवृत्तिनिमित्तेन पुरुषत्वेन। तथेति आदित्यादिषु परिच्छिन्नत्वं तद्वदिति शेषोस्त्यभिव्यज्यत इति योजना। सिद्धमाहुः ततश्चेति। इतीति। अत्रोपपत्तिवैलक्षण्येस्ति, तथाहि अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणादत्राधिकरण उपपत्तिरुपसंहारबलीयस्त्वेनान्तःस्थस्य ब्रह्मत्वव्यवस्थापने करणकारकरूपम्। एतादृशवाक्यान्तरे महानारायणोपनिषत्स्थे तूपक्रमोपसंहारकवाक्यतया ब्रह्मत्वव्यवस्थापनमित्युपपत्तिः। तथा चान्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणभाष्यं तस्माद्देहातिरिक्तेप्युपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद्ब्रह्मेति मन्तव्यमिति। अत्र हिरण्मयत्वं ब्रह्मधर्मः स उपपत्तिपूर्वकः। वैलक्षण्यं च सिद्धान्ते आदित्यतदभिमानिभ्यां पूर्वाधिकरणेऽत्रापि भाष्यं तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादन्य एव नाभिमानीति। अत्राधिकरणे वैलक्षण्यमुप-

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

बाधकमाशङ्क्य परिहरति। यदि सर्वेषां हृदये भगवाञ्जीववत् तिष्ठेत् तदा जीवस्येव तस्यापि सुखदुःखसाक्षात्कारस्तत्साधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेन्न। वैशेष्यात्। विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्। सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषः। तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते, न जीवे इति जीवस्यैव भोगो, न ब्रह्मण इति। वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः। अपेक्षित एव भोगो, नानपेक्षित इति। न तु तस्य

भाष्यप्रकाशः ।

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८॥ बाधकमिति जीवतुल्यतापत्तिरूपं बाधकम्। सम्यग् अभिनिवेशेन भोगः संभोगः, सम्यग्भोगो यस्मादिति वा संभोगः। तयोः प्राप्तिर्जीवतौल्यमापादयतीति तदाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । **अग्रिमाधिकरणविरोधादिति।** अग्रिमाधिकरणत्रयविषयवाक्येषु भोगप्रतिपादनात् तदनङ्गीकारे तद्विरोधादित्यर्थः। बहुव्रीहिविग्रह मङ्गीकृत्याहुः **तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति।** अपेक्षित एवेत्यादिनियमे दृष्टान्तमुखेन मानमाहुः

रश्मिः ।

पत्तिप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मधर्मस्य वैलक्षण्यं सिद्धान्ते। एतादृशवाक्यान्तरे तूपपत्तावुपक्रमस्यापि सत्त्वाद्ब्रह्मधर्मस्य वैलक्षण्यम्। पूर्वपक्षे 'अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' ब्रह्मशरीरं पूर्वाधिकरणे। अत्राधिकरण उपक्रमेण जीवस्यैवाराग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनमित्युपपत्तिः। अतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति वैलक्षण्यम्। एतादृशवाक्यान्तरे तु पूर्वपक्षे त्रयीशरीरादित्यस्थोभिमानी जीवो हिरण्मयः पुरुष इत्युपपत्तिः। अभिमानिप्रतिपादकमिति वैलक्षण्यम्। न च शरीरस्य चान्तस्तदभिमान्येव युक्त इति अर्भकौकस्त्वसूत्राशङ्काग्रन्थो न शब्दविशेषादिति सूत्रे पूर्वपक्षग्रन्थ इति चेन्न शब्दविशेषसूत्रपूर्वपक्षग्रन्थस्यार्भकौकस्त्वसूत्राशङ्काग्रन्थेनुवादाङ्गीकारातिरिक्तपूर्वपक्षाङ्गीकारे गौरवात्। तथाच भाष्यं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरित्यर्भकौकस्त्वसूत्रस्य। न चाधिकरणयोर्विषयवाक्यावधारणे विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणेन्तःपदात् तद्घटितश्रुतेर्द्रागुपस्थितेरथ य एषोन्तरादित्य इत्यस्याः श्रुतेर्विषयवाक्यत्वावधारणं शब्दविशेषादित्यधिकरणे तु अन्तःपदाभावादपहतपाप्मपदघटितश्रुतेः पूर्वाधिकरण एव गतत्वात् हिरण्मयशब्दविशेषघटितश्रुतेरवधारणम् ॥ ७॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्॥ ८॥ तत्साधनेत्यादि । वक्ष्यमाणभाष्यादाहुः **सम्यग्भोग** इति। वेति विकल्पे। सुखदुःखसाक्षात्कारस्तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति भाष्यात्। भाष्ये चकारः पुनरर्थे न तु समुच्चये । **तत्साधनेति** सुखदुःखसाधनानि चक्षुरादीनि आदिपदेन तद्विषयाश्च तेषां तत्साधनत्वेन परिग्रहः । व्यापकस्येन्द्रियसंबन्धसत्त्वात्। तथा चानश्नन्नित्यर्थवादः। **भाष्ये। विशेष** इति सर्वरूपत्वं सर्वानुकारित्वेन सर्वेषु रूपाण्यस्येति स्वमात्मा तस्य कर्तृत्वं 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' इति श्रुतेः तस्य भावः सत्ता स ब्रह्मणि वर्तते अन्यथा सर्वेषु रूपाणि न स्युः आनन्दाश्च सर्वेषु न भवेयुः सर्वाणि रूपाणि न स्युः 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते' इति श्रुतेः। 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः जीवाशक्यक्रियत्वात्। न च विशेषादित्येव सूत्रे हेतुरस्तु सत्ताभावे 'नासतो विद्यते भावः' इति स्मृतेः। कार्यरूपाणि कार्यानन्दाः कार्यं च न स्यात् । अत एव स्वार्थे ष्यञ् न व्याख्यातः न च

रश्मिः।

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः इति वृत्तिस्थानापन्नग्रन्थातिक्रमः शङ्क्यः। सत्ताया एव प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वात्। न च विशेषत्वघटत्वादीनां प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वं न सत्ताया इति वाच्यम्। भावे त्वतलोर्विधानाद्विशेषत्वघटत्वादीनां विशेषघटादिसत्तानतिरेकात्। अनवच्छिन्नत्वं विशेष इति न व्याकृतम्। मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः, 'विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्' इति वाक्याच्च मायानवच्छिन्नत्वाभावात्। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतौ मायेन्द्रियाणि इति निबन्धेस्ति। न चेन्द्रियानवच्छिन्नत्वं विशेषः प्रकृतेस्त्विवति शङ्क्यम्। चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः। अत्र चक्षुराद्यभिन्नं ब्रह्मेति प्रथमया प्रतिपादनादनवच्छिन्नत्वं सुस्थिरमिति शङ्क्यम्। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेशावच्छिन्नत्वेनांशतस्तदभावेप्यंशितस्तत्सत्त्वात्। न चापहतपाप्मत्वहिरण्मयत्वसत्यज्ञानान्तत्वस्वातन्त्र्यसार्वज्ञ्यधर्मादिरहितत्वानि विशेष इति शङ्क्यम्। विस्फुलिङ्गौष्ण्यवज्जीवेष्वपि ब्रह्मत्वे सत्युक्तधर्मसत्त्वात्। न चोक्तत्रिकमपि जीवेष्वस्त्विवति शङ्क्यम्। तस्य जीवेष्वनुपयोगात्। स आत्मानं करोति यदा तदात्मान्तर्गतमुक्तजीवानां वास्तविकानामुद्गमेन संसारित्वप्रसङ्गात्। तथाच न स पुनरावर्तत इति श्रुतिविरोधः। मुक्तानां मनोवागगोचरानन्दत्वेपराधप्रसक्तिः। सर्वरूपत्वे मुक्तानां संसारप्रसङ्गः। सर्वेषामन्तःस्थितिप्रयोजकानां संसारित्वात्। अतस्त्रिकं ब्रह्मत्वे सत्यपि जीवानां तेषु नाङ्गीकरिष्यामः। नापि निष्कर्मत्वमध्यासशून्यत्वं च विशेषः, मुक्तानां सत्त्वात्। एवमथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यधिकरणाद्ब्रह्मपदमनुवर्त्य सप्तम्यन्तं विभक्तिविपरिणामेन कृत्वा सूत्रं व्याख्याय संभोगप्राप्तिरिति चेन्न तदभावादित्यसूत्रयित्वा वैशेष्यादिति यदुक्तं तेन ब्रह्मणि भोगे वैशेष्यं सूचितं तत्सहेतुकं विवरामासुः **वैशेष्येति**। **अपेक्षित** इति अनुकूलसंवेद्यं सुखमपेक्षितं तथा च भोगः सुखसाक्षात्कारमात्रम्। अनपेक्षितो दुःखरूपो भोगः। **प्रकृतेति**। **अग्रिमेति** तेन भाष्यस्याग्रिमाण्यधिकरणानि तेषां विरोधादित्यर्थः। अत एव 'नाहं भक्षितवान्' इत्यस्य सुबोधिन्यामनश्नन्न्योभिचाकशीतीति श्रुत्या भोगाभावप्रतिपादनं भागवतमतपरं 'असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत्'। इति भोगः सिद्धान्तरहस्ये प्रसाधितः। ननु ब्रह्मणः पूर्णानन्दस्य आत्मन्येव रुद्धसमस्तभगस्य का स्पृहा तथा च श्रुतिर्माण्डूकोपनिषत्स्था।

'भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे।
देवस्यैष स्वभावोयमाप्तकामस्य का स्पृहा'॥ इति।

अत्र प्रतिप्रसव उच्यते 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनामुष्मिन् मनःकल्पनम्'। 'भक्त्या जानाति चाव्ययम्' इत्यादिश्रुतिभिर्भक्तिमार्गः स प्रपञ्चवत्स्वप्राप्तये निर्मितः स उपबृंह्यते।

'अहं भक्तपराधीनः ह्यस्वतन्त्र इव द्विज'।
'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा'।

इत्यनेन दुर्वाससं प्रति भगवद्वाक्येनातो भक्त्या निवेदितमश्ना (त्याशा च) त्येव तदुक्तं 'तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः' इति। परमपेक्षितसमर्पणं विवक्षितं 'अपेक्षित एव भोग' इति भाष्यात्। अपेक्षितसमर्पणस्य दास्यलक्षणत्वेन भाष्ये दास्यभक्तिराद्दताऽत एवान्यत्रापि तद्ग्रहणं ज्ञेयम्। न चाधुनिकानां प्रयतात्मत्वाभावात् नाश्नाति किं त्वाशैवेति शङ्क्यम्।

'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः'॥

भोगाभाव एव । अग्रिमाधिकरणविरोधात् । यथेन्द्रियाधिष्ठातृदेवानाम् । तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीवस्यापि तथात्वे तस्यापि तद्वदेव भविष्यति ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयं शब्दविशेषाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यथेत्यादि । तथाचानुमानमेव मानमिति भोगप्राप्तावपि न जीवतौल्यापत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति जीवस्य कुत उभयभोग इत्यत आहुः तत्त्वमसीत्यादि । तथाच ब्रह्मभावाभावेन कामकर्मादिवशगत्वाद् बन्धदशायां तथेत्यर्थः । तथाच तदभावायैव साधनानां विधानमिति भावः । तदेतत्प्रासङ्गिकमुक्तम् ।

अन्यच्च पूर्वाधिकरणेऽन्तर्हृदयवर्तमानस्यान्तर्यामित्वे निश्चायितेऽपि पुनरस्मिन्नधिकरणे यत्तथात्वप्रतिपादनं तत्तदाकारनिश्चायनार्थम् । यथा कौण्डपायिनां सत्रे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्देन नित्याग्निहोत्रधर्मा अतिदिश्यन्ते । तथा, हिरण्मयः पुरुष इति शब्दाभ्यामन्तस्त-

रश्मिः ।

इति वाक्यात्तथा च नृसिंहोत्तरतापिनीयश्रुतिः आनन्दभुग् इति । बृहदारण्यकेपि 'यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीतीति नैवेह किंचनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इत्युपक्रमेऽग्रपदेन 'कालोस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः' इति गीतोक्तकालेऽभावसत्तां नासीदित्यनेनोक्त्वेहपदवाच्याश्रयश्चोक्तः । तन्मनोकुरुतेति श्रुतौ त्यदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्षकत्वात् 'ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति श्रीगीतातोग्रपदवाच्यकालात्मकं ब्रह्म तत्पदेनोच्यते इह पदवाच्याश्रयो वोच्यते न मृत्युरुपष्टब्धार्थग्रहणाच्च । **अपेक्षित एवेत्यादीति** । इदं न प्रतीकम् । **नियम इति** । अपेक्षित एवेत्यवधारणे । **यथेत्यादीति** 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' इति वक्ष्यमाणाधिकरणे इन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां भोगो वक्ष्यते । **तथा चेति** वैशेष्यादिति हेतुप्रकारेण यथेत्यादिभाष्योक्तदृष्टान्तप्रकारेण चेत्यर्थः । प्रकारवचने थाल् तच्छब्दात् । अनुमानं तु ब्रह्म अपेक्षितभोगवत् सर्वरूपादिमत्त्वात् इन्द्रियाधिष्ठातृदेववदित्यत्र पक्षे साक्षाद्धेतुसाध्ये दृष्टान्ते तु इन्द्रियाधिष्ठातृदेवेषु परंपरयेति विवेकः । **एवं सतीति** हृदयदेशे वर्तमानत्वे ब्रह्मांशत्वे च सति उभयस्यापेक्षितानपेक्षितस्य । व्यतिरेकमुखेन भाष्यं व्याचख्युः **तथा चेति** । तथेति उभयभोगवत्त्वप्रकारेण । जीवस्यापि तथात्वे ब्रह्मभावे ब्रह्मवदेव भोगो भविष्यतीति भाष्यार्थः । **तदभावायेति** बन्धदशाभावाय । अधिकरणार्थमुपसंहरन्ति स्म **तदेतदिति** । अधिकरणम् । वाक्यान्तरेपीदं सूत्रं योज्यम् । यत्पूर्वसूत्रसमाप्तावेवं चाणुत्वबोधकैरित्यादिना सूत्रस्य पूर्वशेषत्वमुक्तं तदन्येषां सूत्राणामुभयाधिकरणशेषत्वमाह नाधिकरणप्रयोजनमाहातस्तदाहुः **अन्यच्चेति** । पूर्वाधिकरण इत्यन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणे । **तत्तदेति** तस्यान्तर्यामिण आकारनिश्चायनार्थम् । **कौण्डपायिनामिति** अन्तस्तद्धर्माधिकरणविषयवाक्योक्तस्य हिरण्मयपुरुषस्य य आकारस्तस्यातिदेशार्थम् । एतच्च सप्तमस्य तृतीयपादे पूर्वतन्त्र उक्तम् । 'क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । अग्निहोत्रशब्दो न नामधेयं किं तु प्राथमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशक इति अग्नये होत्रं यस्मिन् कर्मणि तत्कर्माग्निहोत्रम् । अत्राकारसमर्पकं तु पूर्वाधिकरणभाष्यमेव तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थ इति । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणभाष्यं च । अनन्त-

भाष्यप्रकाशः ।

द्धर्माधिकरणविषयवाक्योक्तहिरण्मयपुरुषाकारातिदेशार्थमिदमधिकरणमिति मम प्रतिभाति ।

यदत्र शैवः, प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं द्विसूत्रमङ्गीकृत्य अविनाभावरूपाद्वैतोपगमेन विशिष्टाद्वैतवादं चानुसृत्य, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योक्तोपासनायां ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वोपपादनायाऽथर्वशिरोवाक्यानि 'अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः' इत्यादीन्युदाहृत्य ब्रह्माहमित्यादिना विश्वरूपत्वमात्मन प्रपञ्चयित्वा विश्वरूपत्वे सोऽन्तरादन्तरंः प्राविशदित्यनुप्रवेशमेव हेतुत्वेनाह। तदसंगतम्। एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशान इति

रश्मिः ।

मित्यनन्तमूर्तिता च प्रतिज्ञातेति। शैव इति भगवानिति शेषः। **अविनेति** 'अहमेकः प्रथममासे' इत्यादिश्रुतिविचारेण सिद्धमविनाभावरूपाद्वैतं तस्योपगमेन। 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' । इत्यादिश्रुतिषु अचिद्वस्तुचिद्वस्त्वीश्वराणां यथायथं भोग्यत्वभोक्तृत्वनियन्तृत्वैः स्वरूपविवेकात्रयोपि भिन्नाः, माया च तमोरूपा । तमः परे देव एकीभवतीत्यविभागापत्तिदशायां विभागव्यपदेशानर्हरूपेण ब्रह्मण एवावस्थानाद् विशिष्टाद्वैतवादं चानुसृत्येत्यर्थः। तृतीयाधिकरणे प्रथमपादे रामानुजमतनिरूपण उक्तम्। तथापि शैवस्तु रामानुजमतस्यैव चौरो माध्वमतस्य क्वचित्तद्विरुद्धांशामेव श्रुतिमुदाहरन् भिन्नं प्रस्थानमभिमन्यते इति चतुर्थाधिकरणप्रकाशादेतन्मतेप्यविरुद्धम्। विरुद्धा वा श्रुतिस्तद्भाष्ये द्रष्टव्या आसमासीदिति क्वचित्पाठः वर्तामीति पदव्यत्ययश्छान्दसः अत्र धातुत्रयमुत्पत्त्यर्थकमिति प्रहस्ते मध्यमवादे **इत्यादीनीति** । **आदिपदेन** इति सोन्तरादन्तरं प्राविशत् दिशोन्तरं प्राविशदिति श्रुतिसंग्रहः। **ब्रह्माहमित्यादिनेति**। नन्वयं प्रकाशोशोभनः । अथर्वशिरसि सोहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्मेतिश्रुतौ अब्रह्मेतिपदच्छेदादिति चेन्मैवम्। अत्राब्रह्माहमित्यकाराभावो लेखकप्रमादात् अब्रह्माहमित्यस्यादि सोहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्मेति तदब्रह्माहमित्यादि । अब्रह्माहमित्यादि यस्य तदब्रह्माहमित्यादि तदब्रह्माहमित्यादि च तदब्रह्माहमित्यादि च तयोः समाहारः तदब्रह्माहमित्यादि तेन तदब्रह्माहमित्यादिना सरूपैक्यशेषः तस्मात्। यद्वा सोहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्मा अत्र ब्रह्म आ इति च्छेदः अब्रह्मपदार्थस्याभावात्। न च प्रायपाठविरोधः । सावित्र्यहमित्यादौ मिथुनाभावात् न च आ ब्रह्मेति पदच्छेदः 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन' इतिवाक्ये तादृशपददर्शनादिति वाच्यम्। तथा सति ब्रह्मव्याप्याहमित्यर्थो भवति तदर्थस्याङोऽभावेपि प्रत्ययाद्गौरवात् । ब्रह्माहमित्यादिनेति भाष्यप्रकाशाच्च । तथा च सोहं यः प्रवेशकर्ता सोहं नित्या सोऽर्डा अनित्यश्च त्वा सोऽर्डा व्यक्तः ब्रह्म आ । नित्यः स्वरूपतः अनित्य आविर्भावतिरोभाववान् 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः' इति वाक्यात् व्यक्तो भक्तेच्छया प्रकटागणितानन्दः 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तः' इतिगीतावाक्यात् अक्षरवाचकाव्यक्तपदसमभिव्याहारात् 'अक्षरादपि चोत्तम' इतिवाक्याच्च अव्यक्तोक्षर उक्तवाक्यात् ब्रह्म आ इति श्रुतिस्मरणे आ तदुक्तं श्रीभागवते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' 'इति रसो वै सः' इति श्रुतिश्च । एतद्विश्वरूपात्पृथक् ।

'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम्' ॥ इति ।

मुण्डकेऽक्षरस्योर्णनाभिदृष्टान्तैरुक्तरूपत्वात् वक्ष्यते चादृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यधिकरणे । ननु सोहमित्यभेदस्यान्तरा भूतग्रामवदिति सूत्रविरुद्धस्योपादानात् ज्ञानमार्गीयाक्षरपरतया नित्यानित्य-

भाष्यप्रकाशः ।

महोपनिषदि सृष्टिप्राकाले ईशानसत्तानिषेधेनाऽत्रत्यास्तिवर्ततिभवतीनां सत्तार्थकत्वस्य वक्तुमशक्यतया, 'यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे', 'ततो युद्धमवर्तत', 'नन्दपत्न्यां भविष्यसि' इत्यादिवज्जननार्थस्यैव ग्राह्यत्वेन प्रतिकल्पं प्रथमोत्पत्तिबोधकतया, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यस्यापि, नासीद्वर्तते भविष्यति चेति पुरुषविपरिणामेन तास्वेव क्रियास्वन्वयस्य युक्तत्वेन रुद्राविनाभावरूपाद्वैतबोधकतायाः वक्तुमशक्यत्वात् । नच, सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्मेत्यग्रिमसंदर्भे विश्वरूपत्वस्य स्वस्मिन् प्रपञ्चनात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । महोपनिषदुक्तनिषेधेन सिद्धे तस्याब्रह्मत्वे वामदेववच्छास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या वाहंपदप्रयोगाद्रुद्ररूपेणाविनाभावस्यासिद्धेः । नापि, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदिति प्रवेशोक्त्या तत्सिद्धिः शङ्क्या । स प्रसिद्धः

रश्मिः ।

इतिश्रुतिव्याख्यानमस्तु इति चेन्न ज्ञानेन भक्त्येति श्रुत्योक्तसूत्रभेदेप्यभेदस्य सत्त्वात् । 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हि' इतिसूत्रात् । ननु तथापि भक्त्याविरहेण कुतः संयोगं विहायेति चेन्न । विरहे आन्तरस्य परमफलत्वात् तथा चेश्वरो भक्त्येति भक्तिर्मुख्या युक्ता सर्वात्मभावरूपा तस्यां योहंकारादेशो 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि' इत्यधिकरणे सोपि युक्तः । एवं च ब्रह्माहमित्यादिना विश्वरूपत्वमात्मनः प्रपञ्चयित्वेति भाष्यप्रकाशः शोभनोस्त्येवेति । भावाद्वैतविरुद्धमिव मन्यमानाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतिविरोधं भक्त्या ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति चेति श्रुतिविरुद्धं च जानन्ते ईक्षत्यधिकरण इदमित्थतया निरूपणाविषयत्वेनोक्तादन्यं रुद्राधिकधर्मवन्तं श्रीविष्णुं नारायणं निरूपयामासुः एको हेत्यादिना । अत्रत्येति अत्रत्यानां अस्तिवर्तति भवतीनामत्रोत्तरपदे इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति सूत्राद्धातुनिर्देशे इक्श्तिपौ कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वन्द्वः । **नन्देति** जन्मप्रकरणेस्ति । **इत्यस्या** इतिश्रुत्याः । **युक्तत्वेनेति** अध्याहारदोषाभावायेति भावः । **अशक्यत्वादिति** अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति त्रयोदशाध्यायगीतातः ।

'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत् ।
अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते' ॥

इति सप्तमस्कन्धाच्च तथा । **विश्वरूपत्वमिति** । 'भूस्त आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोसि ब्रह्म' इतिश्रुत्या स्वस्मिन् प्रपञ्चनात् तस्याविनाभावस्य सिद्धिः । **तस्येति** श्रीरुद्रस्याब्रह्मत्वं सर्वप्रथमसत्ताकत्वं ब्रह्मत्वं तदभावोऽब्रह्मत्वं तस्मिन् । **वामदेवेति** शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् इतिसूत्रे प्राणस्तथानुगमादित्यधिकरणे स्पष्टम् । शास्त्रदृष्टिर्ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिः वामदेवस्य । ब्रह्मदृष्टिस्तु अहं ब्रह्मेत्यार्षेयं ज्ञानम् । तदत्र सोहमिति । **असिद्धेरिति** ननु तदेतद्रुद्रचरितमिति श्रुतेः रुद्ररूपेणाविनाभावोस्त्वन्यथा श्रुतिविरोध इति चेन्न । श्रुतावेतत्पदात्समीपतरवर्तिनोर्थस्य रुद्रचरितत्वात् । तथा च श्रुतिः अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरो यस्माद्भक्त्या ज्ञानेन भजन्त्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च यः सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः तदेतद्रुद्रचरितमिति । अत्राथशब्दो भिन्नप्रक्रमे इत्येतच्छब्दो रुद्रचरितत्वं भक्तचरिते नियमयति । ननु 'समीपतरवर्तिनि चैतदो रूपम्' इति कोशे तरप्प्रत्ययान्तं समीपपदं न तमप्प्रत्ययान्तमिति रुद्रचरितत्वं भक्तचरिते ततोन्यत्रापि भवतु इति चेन्न एवमप्यहमेकमासमित्यादिश्रुत्युक्तस्य रुद्रचरितत्वाभावात् दूरत्वेन चरितस्य ब्राह्मत्वात् । **स** इति यद्यपि देवैः पृष्टो रुद्रस्तत्पदेन पराम्रष्टुं योग्य-

भाष्यप्रकाशः ।

परमात्मा अन्तरादन्तरं दहरपुण्डरीकं प्राविशदतस्तदभेददृष्टित्वात् तथेत्यर्थात् । अन्यथा प्रथमपुरुषादिप्रयोगविरोधापत्तेरिति । किंचाविनाभावरूपाद्वैतोपगमस्य चिदचिदीश्वरभेदसिद्धिसापेक्षत्वेन, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिविरुद्धत्वस्य प्रागेवोपपादितत्वेन तदादरस्याप्यसंगतत्वमेवेति दिक् ।

यदप्यनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिकं षट्सूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य बृहन्नारायणोपनिषदो महोपनिषदिति नामान्तरं चाभिधाय, तत्रत्ये 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वर ँ शाश्वत ँ शिवमच्युतं नारायणं महाज्ञेयम्' इत्यादिवाक्ये, किं परमेश्वरमूर्त्यात्मा तद्विभूतिर्नारायणो विश्वपतित्वादिलक्षणकतया प्रतिपाद्यते ? किं वा परमेश्वरः शिवः ? इति संदिह्य सहस्रशीर्षं देवमित्यारभ्य सहस्रशीर्षादिविशिष्टत्वेन नारायणस्यैवोद्दिष्टतया अभ्यासात्, समुद्रेऽन्तमिति समुद्रशायित्वरूपतल्लिङ्गात् तद्वाचकाच्युतहर्यादिशब्दप्रयोगाच्च नारायण एव विश्वपतित्वादिलक्षणकत्वेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमाह । अत्र नारायणान्तर्यामी परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । कुतः । विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः । पशूनां पतये वृक्षाणां पतये जगतां पतये नम इत्यादिना शिव एव परमेश्वरे निखिलभुवनाधिपत्यमभ्यस्यते । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशिनीभिरिति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं निषिद्ध्यते । विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरिति विश्वाधिकत्वं तस्यैव श्रूयते । अतो विश्वपतित्वादिलक्षणो नारायणात्मा परमेश्वर एवेत्याह । अग्रिमसूत्रे च पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिना नारायणहृदय-

रश्मिः ।

स्तथापि भागत्यागलक्षणापत्त्या ब्रह्माभेददृष्टिरेव परामृष्टः । अन्तरा ब्रह्मपुरात् गुह्याद्गुह्यतरं प्राविशत् प्रविष्ट इति प्रहस्ते । **तदभेददृष्टित्वात्** ब्रह्माभेददृष्टित्वात् । **प्रथमेत्यादि** प्रथमपुरुषः प्राविशदिति तस्य प्रयोगस्य विरोधापत्तिः । न च स शिवः प्राविशदिति श्रुतिवाक्यमस्त्विति शङ्क्यम् । सोहं नित्यानित्य इत्यस्य शिववाक्यत्वात् तन्मध्यपातिन एतस्य शिववाक्यत्वार्थं सोहं प्राविशदित्यर्थात् । अत्र च प्रथमपुरुषश्रुतिविरोधापत्तेः स शिवरूपः प्रसिद्धः परमात्मेत्यर्थस्य शोभनत्वात् । आदिपदेन ब्रह्माहमित्यत्र सुवर्णे कुण्डलतावद्ब्रह्मण्यहंताविरोध इत्यस्मत्पदप्रयोगविरोधः संगृह्यते । **चिदिति** चिच्चाचिच्च ईश्वरश्चैषां समाहारः चिदचिदीश्वरं तस्मिन् । समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति नपुंसकता । **प्रागिति** । तृतीयाधिकरणे एवं शैवमतस्याप्यसंगतिर्बोध्येत्यादिना । **नामान्तरमिति** तथा च श्रुतिः एतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यमिति । **समुद्र** इति महानारायणोपनिषदीयम् । अन्तं स्वरूपं 'अन्तः स्वरूपे मनोहरे' इति विश्वात् । समुद्रे तमिति पाठे तु तं श्रीनारायणं प्रसिद्धम् । **अत्रेति** नारायणस्य अन्तर्यामी परमेश्वर इत्यर्थः । पूर्वं षष्ठीतत्पुरुषं विधाय पश्चात्कर्मधारयः । नारायणान्तर्यामिणः परमेश्वरत्वस्य विधेयत्वात् । एवं च सूत्रस्य शारीरो नारायणो विश्वपतित्वादिगुणको न अनुपपत्तेरित्यर्थः । **एक** इति । द्वितीया इति सोर्डा द्वितीयः । येति वर्णागमः । इ अ इत्यव्यये । इको यणचि । य इत्यस्मात् सोर्लोपो न य इमानीत्यत्र य इत्यस्य श्रवणात् । तस्थुरिति स्थाणुः । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च इति श्रुतेः । तस्थौ ईशनीभ्य इति च पाठे स्पष्टोर्थः । इतीति इत्यथर्वशिरःश्रुत्या । नारायणेति षष्ठीतत्पुरुषः । कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रार्थमाहुः **अग्रिम** इति । **पद्मेति** पद्मकोशप्रतिकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमित्यादिना ध्येयं कर्म ध्याता नारायणः कर्ता तयोर्व्यपदेशाच्च पद्मकोशेत्यादिश्रुताविति सूत्रार्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

मेवोच्यत इत्यङ्गीकृत्य शिवनारायणयोर्ध्येयध्यातृभावमाह। शब्दविशेषसूत्रे च, नारायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रे नारायणात् परमिति समासमङ्गीचकार। स्मृतेश्चेति सूत्रे,

'एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्' ॥

इति गीतावाक्यम्,

'अहं यथावदाराध्यः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते' ॥

इति भारतीयमश्वत्थामानं प्रति शिववचनं च स्मृतित्वेनोदाजहार। तत्सर्वमसंगतमेव। द्वापरादिस्थलोकव्यामोहनाय पाद्मवाराहादिप्रसिद्धस्य, त्वामाराध्य तथा शंभो ग्रहीष्यामि वरं सदेत्यादिवरदानस्य यथावत्पदेनात्र बोधनात् कृष्णाराध्यत्वेऽपि शिवस्य परब्रह्मत्वासिद्ध्या, गीतोक्तरूपस्याप्यनुगीतोत्तरमुत्तङ्कोपाख्याने।

'ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान् ददृशे यद्धनञ्जय' ॥

इत्यारभ्य,

'तद् दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ।
विस्मयं च ययौ विप्रस्तद् दृष्ट्वा रूपमैश्वरम्' ॥

इति पूर्वं अर्जुनेनेदानीमुत्तङ्केन च दृष्टस्य रूपस्य वैशम्पायनेन कण्ठत एव वैष्णवत्वप्रतिपादनादुत्तङ्केनापि, विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशमिति निगमनाच्चोपपादनमन्तरेणैव वैष्णवत्वसिद्ध्याऽनुगीतायामपि विष्णोरेवेश्वरत्वसिद्ध्या शैवमतानुपष्टम्भकत्वात्।

रश्मिः ।

अङ्गीचकारेति तथा च शब्दविशेषो नारायणपरं तस्मादिति सूत्रार्थः। **अहमिति** शिवः। अक्लिष्टेत्यत्र क्लिष विलेखनेनिट्। प्रातिलोम्येन दूषणान्याहुः **द्वापरेति**। 'द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु' इति शिवं प्रति केशववाक्यात्। अतथ्यानि वितथ्यानि मोहशास्त्राणि कारय इतिवाक्यात् तत्स्थलोकानां व्यामोहाय। एवं पाद्मप्रसिद्धिरुक्ता। वाराहादिप्रसिद्धिरपि द्रष्टव्या। **यथावदिति** यथेत्यव्ययाद् द्वितीयाया लुक् यं प्रकारमर्हामि यथावत् तदर्हमिति सूत्रेण वतिः प्रकारश्च पूर्वोक्तवरदानं वरदातृस्वरूपं लघूपात्तं तसिलादयः प्राक्पाशपः इत्यव्ययत्वे सोर्लुक् अव्ययादाप् सुप इति सूत्रात्। तत्पदेनेत्यर्थः। अतिदेशकं पदमुक्तम्। मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रपदवत्। **अत्रेति** भारतीये। ननु त्वामाराध्य तथेति पदैः अहं यथावदाराध्य इत्याराधनस्य कुतो न बोधनं पुराणे इति चेन्न 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः' 'चक्रे भारतमाख्यानं वेदार्थैरुपबृंहितम्' इतिवाक्यात्पुराणोत्तरं भारताख्यानेन पुराणे भारतीयाराधनस्याप्राप्तेः। **तत** इति वैशंपायनवाक्यम्। स भगवान् तस्मा उत्तङ्काय। विष्णोरिदं वैष्णवं विराड्रूपम्। ऐश्वरं ईश्वर उपसंहारकः प्रधानत्वेन गृह्यते यत्र तदैश्वरम्। शैषिकप्रत्ययः। विश्वकर्मन्निति निरुक्तौ देवपत्नीनामसु पठितम्। **वैष्णवत्वेति** ईश्वरप्रधानविराड्रूपत्वसिद्ध्या। **विष्णोरेवेति** यद्यपि मूलरूपे सर्वे शब्दा वाचकतां भजन्ते तथापि प्रहस्ते व्यवहारमनुरुध्य प्रापितमत्रानूदितम्। तथा चामरः 'ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः' इति। न चेश्वरस्य विष्णुत्वम-

भाष्यप्रकाशः।

नारायणपरं ब्रह्मेत्यस्यापि प्रथमाप्रायपाठपतितत्वेन तत्र पञ्चमीसमासनिवेशस्याशक्यवचनतया पदभेदपक्षेऽपि, सुपां सुलुगिति सूत्रेण सोर्लोपे सुखेन तथा पाठसिद्ध्या पुरुषसूक्त एव सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टरूपेण जगदुपादानतयाः श्रूयमाणतया च, नारायणपरं ब्रह्मेत्यनेनापि शब्दविशेषेण तदनुपष्टम्भात्। सहस्रशीर्षं देवमित्यनुवाके कर्मत्वबोधकद्वितीयाया नारायण एवाभ्यासान्नारायणपरं ब्रह्मेत्यादिप्रथमान्तप्रायपाठपतितस्य, नारायणपरो ध्यातेत्यस्य, ध्यानं नारायणः पर इत्येतत्समभिव्याहृतस्य वस्तुपरिच्छेदनिवर्तकतायाः स्फुटत्वाच्च तस्य कर्तृत्वे पर्यवसानं वक्तुमशक्यमिति तेनापि तन्मतानुपष्टम्भात्। इतः पूर्वस्मिन्ननुवाके, अणोरणीयानिति मन्त्रे ईशाख्यस्य शिवस्य प्रस्तुतात्ममहिमरूपत्वेनैव सिद्धत्वान्मध्येऽपि, यो देवानां प्रथममिति मन्त्रे महर्षित्वादिभिर्मुख्यविभूतितया सिद्धत्वाच्च, दहरं विपापमित्युपान्त्यमन्त्रेऽपि तद्धृदयाकाशस्यैव ग्राह्यत्वात्।

रश्मिः।

न्वये क्लिष्टत्वादित्येवकारः। अर्श आद्यजन्तं वेश्वरपदम्। स्मृतेश्चेति सूत्रार्थसंगतिं व्युत्पाद्य शब्दविशेषसूत्रार्थासंगतिमाहुः **नारायणेति**। **प्रथमेति** अस्य चतुर्थचरणं 'तत्त्वं नारायणः परः' अग्रे च नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः' इति। न च द्वितीयाप्रायपाठः शङ्क्यो नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम्। इतिपूर्वार्धात् नारायणं परं ब्रह्मेति पाठानङ्गीकारात्। उत्तरार्धे तत्त्वं नारायणः परः इति प्रथमाप्रायपाठात् प्रथमाप्रायपाठः। **अशक्येति**। ननु तत्त्वं नारायणः परः नारायणपरो ज्योतिरिति समासप्रायपाठविरोध इतिचेन्न। कर्मधारयैरप्युभयसामञ्जस्यात्क्वचित्पुस्तकादौ नारायणः परं ब्रह्मेत्यादिभेदनिर्देशाच्च। **अपदभेदेति** नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः, नारायणपरो ज्योतिरित्यत्रापदभेदप्रकृते इत्यर्थः। **सोर्लोप** इति तत्त्वनारायणपदोत्तरीभूतस्य सोर्लोपे। **तथेति** अपदभेदत्वेन पाठसिद्ध्या। **श्रूयमाणेति** 'ततो विराडजायत' इतिश्रुत्या इत्यर्थः। कर्मकर्तृसूत्रार्थासंगतिमाहुः **सहस्रेति**। **एवेति** एतेनान्यस्य शिवस्य व्यवच्छेदात् कर्मत्वनिबन्धनं यद्ध्येयत्वं तन्निरस्तम्। ननु नारायणपरो ध्यातेति श्रुतिप्रामाण्यात् कर्मधारयमाश्रित्य कर्तृत्वमप्यस्तु ततश्च पञ्चमीसमासोस्तु नारायणपरमित्यत्र ध्यातृत्वमप्यस्तु ततश्च शंभुवमिति सहस्रशीर्षानुवाकस्थपदेन शिवे ध्येयत्वमप्यस्तु इति चेत्तत्राहुः **नारायणेति**। **प्रथमान्तेति** तथा च नारायणपरमित्यत्र सोर्लुगिति भावः। **इत्येतदिति** इत्येतत् संनिहितस्य एतस्य सांनिध्यतः उक्तस्य एतद्विशेषणप्रयोजनमाहुः **वस्त्विति**। वस्तूनां ध्येयध्यातृध्यानादीनां परिच्छेदः एतेषामेकतमत्वं तन्निवर्तकतायाः सर्वरूपत्वसमर्पकताया इति फलितम्। **तस्येति** नारायणपरो ध्यातेत्यस्य श्रुतिवाक्यस्य कर्तृत्वे ध्यानकर्तृत्वमात्रेऽशक्यं किं तु सर्वरूपत्वे। अग्रे

'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः'॥

इतिश्रुतेः। 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इतिसूत्रासंगतिमाहुः **इत** इति। **प्रस्तुतेति** प्रस्तुतस्य अम्भस्यपारे इतिश्रुत्या नारायणस्यात्मनो महिमा मुख्यविभूतिस्तद्रूपत्वेन। प्रहस्ते उपपादनादेवकारः। **महर्षित्वेति**। आदिपदेन

'यो देवानां प्रथमं पुरस्तात् विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवो शुभया स्मृत्या संयुनक्ति'॥

भाष्यप्रकाशः ।

'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।
सत्त्वे च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे मनसा विधीयते' ।

इति चतुर्थस्कन्धे सतीं प्रति शिववाक्येन, अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरमित्यादिना, विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्या पितामहेत्यन्तेन गारुडद्वितीयाध्याये ब्रह्माणं प्रति शिववाक्येन च तदुपबृंहणादपि रुद्रस्य ध्यातृत्वेनैव सिद्धत्वाच्च । इदं यथा तथा मया प्रहस्ते निपुणतयोपपादितमित्युपरम्यते प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयं शब्दविशेषाधिकरणम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

इत्यत्रोक्तानि हिरण्यगर्भत्वजायमानत्वदेवत्वानि । विश्वाधिक इत्यत्र विश्वाधिप इतिपाठान्तरम् । तदपेक्षयार्थः । शास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या वार्थः पूर्वत्र अधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रे आधिक्यस्य ब्रह्मधर्मत्वात् । उपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेन दह्रमित्यादौ शिवादियतिहृदयाकाशस्यैव ग्राह्यत्वात् । उपक्रमादर्थकरणादेवकारः । ननु यतीनां भक्तानां हृदयाकाशः तत्र न शिवस्य

'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' ।
'परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति' ।

इत्यादिश्रुतिभ्यामिति चेत्तत्राहुः तत्त्वमिति । मनसेति नमसेति पाठान्तरम् । मे मम शिवस्य । अहं शिव इत्यर्थः । इदमिति इदं पूर्वोक्तमुपपादितम् । ननु भवत्वेवं तथापि शिवस्य भगवन्महिमरूपत्वं यदत्रोद्घोष्यते तत्कुत्रोक्तमिति चेदुच्यते तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदीत्यादिनोपपादितम् । ननु यमन्तःसमुद्रे इति तत्तरणेशपदस्याणोरणीयान् इतिश्रुतिस्थस्याक्रतुपदवाच्यनारायणमहिमवाच्यसामानाधिकरण्यं पूर्वानुवाके तथास्तूत्तरस्मिन् समुद्रे तमित्यनुवाके विश्वशंभुवमितिपदात्

'अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्' ॥

इति शिवस्य भगवन्महिमरूपत्वोद्घोषकश्रुतेः । तथा विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्थान्तरे नारायणेनुपपत्तिरूपं दूषणमिति चेदुच्यते । यदन्तः समुद्रे कवयो वदन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इत्यादिश्रुतिषु शंभुवाचकपदाभावात् पूर्वानुवाके नारायणोस्ति उत्तरानुवाके च समुद्रे तं विश्वशंभुवमिति समुद्रशायित्वलिङ्गेनोक्तं वस्तु विष्णुरूपं ब्रह्मरूपं

'रुद्रोऽरुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः षण्मुख एव च ।
गरुडो ब्रह्म विष्णुश्च नारसिंहस्तथैव च
आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाम्भसि' ॥

इतिश्रुत्या द्वादशानां समुद्रशायित्वात् ततश्च विश्वं च शं च भुवं च विश्वशंभुवम् । अमोलुक् । पदत्रयमुवङनुरोधात् । प्रहस्ते पदत्रयस्य व्याप्य नारायणः स्थित इत्यनेनान्वयमनादृत्य अनन्तमव्ययं कविं समुद्रे तं विश्वशंभुवं विश्वपुरुषमुपजीवतीति योजना प्रहस्तटीकायां स्वीकृता । अन्यथा 'व्याप्य नारायणः स्थित' इतिवाक्यादनन्तमव्ययमित्यादिवाक्यस्य भेदापत्तिः । न च नारा आपस्ता अयनं यस्येति नारायणयोगोयं रुद्रपरोपीति शङ्क्यम् । विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ (१-२-३)

कठवल्लीषु पठ्यते। 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्यो-

---

भाष्यप्रकाशः।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ पूर्वाधिकरणे परमात्मनः पुरुषहृदयदेशस्थित्यवधारणे जीववत् सुखदुःखभोगप्राप्तिमाशङ्क्य समाप्तौ परिहृता। स परिहारस्तदा युज्येत, यदि तस्य भोगः सिद्धः स्यात्। अतस्तत्साधनायोपोद्घातेनेदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यमाहुः कठवल्लीषु पठ्यते इति द्वितीयवल्लीसमाप्तौ पठ्यते। अत्र शंकराचार्यादयोऽस्यामुपनिषद्यग्नि-जीवपरमात्मनां प्रकृतत्वात् त्रिकोटिकं संशयमुपगच्छन्ति। तदयुक्तम्। अग्नेः कोटिपातस्या-

रश्मिः।

इति कोशेन पातरि योगनिश्चयात्। पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शिवमच्युतमिति श्रुत्युक्तेषु शिवेश्वरत्वयोर्नारायणेनुपपत्तिः तां चैवं परिजह्रुः अथर्वशिरसि यत्सर्वान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वर इति श्रुतिः सर्वान् विषयान् त्याजयित्वा देवमुपदिश्य तदर्थबोधनद्वारा विषयवैरस्यमुत्पाद्याधिकारिणं कृत्वा दत्तेनात्मज्ञानेन मनःस्थिरतायै चाष्टाङ्गयोगजन्यैश्वर्येण च भक्तान् महति ब्रूयादिति न्यायो नेदं निर्वचनमिति व्याख्यानं च। अत्राष्टाङ्गयोगजन्यैश्वर्यवानीश्वरो भक्तान् महति ब्रूयाचेन्महेश्वरः। ईश ऐश्वर्ये, ईशितुं शीलमस्य स्थेशभासेति वरच्। एवं (निषान्न) निष्ठान्तस्येश्वरशब्दस्येश्वरे प्रवृत्तिनिमित्तमैश्वर्यं परं तु योगजन्यमिति तेन व्यवच्छिद्यते तस्य नारायणे प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्वाभाविकैश्वर्यम्। श्रुतेरमरस्य निर्बलत्वात्। एवं नारायणविश्वपत्यादिपदानां बहूनामनुग्रहे न्याय्ये शिवपदमपि 'वेदः शिवः शिवो वेदः' इतिवाक्याद्वाचकानां वेदानां नारायणे वाच्यवाचकाभेदोपचाराद्युक्तमिति। एवं 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इतिसूत्रार्थस्पृक् प्रहस्ते किंचिदुक्तम्। कर्मकर्तृसूत्रार्थस्पृक् प्रहस्ते किंचिदुच्यते। निरुपाध्यधिष्ठेयां गुहां पद्मकोशेत्यादिभिर्महानारायणोपनिषदि विवृत्त्याधिष्ठातारमाह तस्या शिखाया मध्ये इत्यनेनेति न शिवनारायणयोर्ध्येयध्यातृभावरूपं दूषणमिति। यद्वा। किंचायं मन्त्रः पूर्वतापिनीयप्रथमोपनिषदीत्यादिना परब्रह्मणि शिवशंभुरुद्रादिशब्दानां शक्तिरुक्ता। तथा च प्रहस्तः। एवं च शिवशंभुरुद्रेशानमहेश्वरादिशब्दा अपि मुख्यवृत्त्या तत्रैव प्रवर्तन्ते।

'नारायणः शिवो विष्णुः शंकरः परमेश्वरः।
एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम्' ॥

इतिवाराहेणोपबृंहणाच्चेति। न च नारायणे शिवादिशब्दानां शक्तिर्नोक्ता किं तु परब्रह्मणीति शङ्क्यम्। परब्रह्मण इदमित्थतया ज्ञानागोचरत्वेन नारायणे इदमित्थतया पर्यवसानात्। ईश्वरशब्दस्य शक्तेः पृथगपि विचारः कृतः यत्तु ज्ञानघनापरनामा सुदर्शनाचार्य इत्यादिना ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ संगतिं वक्तुं वृत्तमनुवदन्ति स्म **पूर्वाधीति**। **परिहृतेति** संभोगप्राप्तिसूत्रे परिहृता। **सिद्ध** इति पूर्वतन्त्रे निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति भावः। **उपोद्घातेनेति** 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः' इति लक्षणकेन। चिन्तां भोग-

पसेचनम् । क इत्था वेद यत्र सः' इति । अत्र वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वं वदन् यच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह । तत्र संशयः । किं जीवो, ब्रह्म वेति । सच्चिदानन्दरूपत्वं सर्वोपास्यत्वं पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धम् । सर्वभोक्तृत्वं साधयति ।

भाष्यप्रकाशः ।

संगतत्वादित्याशयेनाहुः अत्रेत्यादि । ओदनस्य चेतनभोग्यत्वेन तत्समभिव्याहृतयच्छब्दार्थभूतस्य भोक्तुरचेतनतायास्तत्समभिव्याहारेणैव निवृत्तेरग्नेस्तथात्वाज्जीवब्रह्मकोटिक एव संशयो युक्त इत्यर्थः । नन्वेतस्मिन् विचारे का वा संगतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः सच्चिदित्यादि । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मण इति संबन्धषष्ठ्या ब्रह्मधर्माणामावश्यकानां संगृहीतत्वादुपासने ज्ञाने चापेक्षितेषु धर्मेषु द्वयोः सिद्धौ तृतीयस्यात्तृत्वस्यापि स्मरणात् प्रसङ्ग एव संगतिरित्यर्थः । नच जन्माद्यधिकरणचतुष्टयेन सच्चिदानन्दरूपत्वस्य, तद्धर्माधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य च प्रथमपाद एव सिद्धत्वात् पुनर्विचारस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । तद्विषयवाक्येषु, ब्रह्मविदिति, हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति पदात् तत्र तेषां ज्ञानशेषतया विचारादुपासनायां तेषामनुपयोग इति शङ्कानिरासायावश्यकत्वात् । नच पूर्वाधिकरणे कथं सच्चिदानन्दरूपविनिगमनेति शङ्क्यम् ।

रश्मिः ।

चिन्ताम् । प्रकृतो भोगपरिहारः । **तथात्वा**दिति अचेतनत्वात् । न च ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । परमात्मपदेनैव तद्ग्रहणात् । अत एवकारः । **का वे**ति । उपोद्घातस्योक्तत्वेपि भोगचिन्तापि संभोगसूत्रे कृतैवेति तयैव चिन्तयोपोद्घातसंगतिसिद्ध्यानया भोगचिन्तया नोपोद्घातसंगतिरिति हृदयवतः प्रश्नः । तथैवोत्तरयांबभूवुः **तथा चे**ति । **आवश्यकाना**मिति 'परास्य शक्तिर्विविधैव' इति श्रुतेरनावश्यकब्रह्मधर्मप्राप्तौ विशेषणमिदम् । आवश्यकत्वं च संदिग्धत्वम् । **उपासन** इति आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिषूपासनम् । 'य एवंविद्' इत्यादि श्रुतिषु ज्ञानं माहात्म्यज्ञानं तैत्तिरीयोपनिषदि प्रकृतश्रुतिपूर्वा श्रुतिः 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति । अस्यां श्रुतावादित्यपुरुषयोः स्थितयोर्वस्तुनोरेकत्वं ब्रह्ममाहात्म्यम् । तद्य एवमिति श्रुतौ वैवंपदेन परामृश्य विदित्यनेन तद्विषयकज्ञाननिर्वचनात् तत्त्वमसीत्यादौ जीवाभेदज्ञानम् । तयोरपेक्षिता धर्मा जगज्जन्मादिकर्तृत्वादयस्तेषु द्वयोर्जनकत्वपालकत्वयोः पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धिः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे सच्चिदानन्दरूपत्वस्य प्रतिपादनात् । आनन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थ इति भाष्यात् । शब्दविशेषादित्यधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य प्रतिपादनात् यथा चत्वार उपरवा इत्यादिभाष्यात् । तस्यां सत्याम् । **प्रसङ्ग** एवेति एवकारेणोपाद्घातव्युदासः । **विषयवाक्ये**ष्विति सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति तेषु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यस्यापि समन्वयकाले पदजन्यपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वेन व्याख्यानस्य व्याख्येयब्रह्मवित्पदसापेक्षत्वेन चापेक्षितत्वाद्धेतोः पदादित्यर्थः । अपरत्र श्रुतौ दृश्यत इति पदात् । तेषां सच्चिदानन्दरूपत्वसर्वोपास्यत्वात्तृत्वानां वित्पश्यत्यर्थतया पारार्थ्यं शेषलक्षणम् । उपासनायामुप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपायाम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपासीत' इति श्रुत्युक्तायां प्रथमाधिकरणोक्तायां च प्रथमपादे सच्चिदानन्दरूपत्वादेः सिद्धावपि शब्दसंदेहवारणाच्छब्दस्य मुख्यवृत्तिर्लक्षणा वा तात्पर्यं चेति संदेहावारणादर्थसंदेहवारकेऽ-

ब्रह्मक्षत्रयोरशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो न भवत्येवेति कथं संदेह इति चेदुच्यते। ओदनोपसेचनरूपकत्वाज्जीवधर्मत्वम्। स्थानाज्ञानाच्च न हि सर्वगतस्य स्वहृदयेऽपि प्रतिभासमानस्य, क इत्था वेद यत्र स इत्यज्ञान-

भाष्यप्रकाशः।

सर्वं खल्वित्यत्र सद्रूपतायाः,सत्यसङ्कल्पादिपदैश्चिद्रूपताया, अनादरत्वेनानन्दरूपतायाश्च बोधनेन तत्सिद्धेरिति । एवं द्वितीयाधिकरणे विषयवाक्येऽप्यन्तरात्मन्नित्यधिकरणनिर्देशात् तस्य च स्थानस्य सर्वसाधारण्यात् सर्वोपास्यत्वसिद्धिः स्फुटैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः। तस्यैवान्तिमे सूत्रे भोगस्य स्मरणात् तस्यालौकिकत्वनिश्चायनायैतदधिकरणमित्युपोद्घातोऽपि संगतिरित्यपि बोधितम् । अधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य समादधते ब्रह्मक्षत्रेत्यादि । स्थानाज्ञानादिति विवृण्वन्ति नहीत्यादि। तथाच पूर्वाधिकरणद्वये सर्वगतत्वादिरूपेण सिद्धौ स्थानाज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाद्-ज्ञातस्थानकत्वं जीवधर्म एवेत्यर्थः। नन्वेवं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकपदार्थानां रूपकाज्ञानाभ्यामन्य-

रश्मिः।

स्मिन् पादे मुख्यवृत्तिस्फोरणेनार्थसंदेहवारणस्यावश्यकत्वादित्यपि लिङ्गं बोध्यम् । **सद्रूपेति**। नन्विदं परिदृश्यमाणं सद्ब्रह्मेति वचनव्यक्तेः कथं ब्रह्मणः सद्रूपताया बोधनेन तत्सिद्धिरिति चेन्न। ब्रह्म संदित्यपप्रयोगः मृद्घट इत्यपप्रयोगवत् । तस्मात्सदिदं ब्रह्मेत्युक्तावपि ब्रह्मणः सद्रूपता मन्तव्येत्याशयात्। **सत्येति** आदिपदेन भारूपादि । स्पष्टम् । **अनादरेति** न विद्यते आदरः संभ्रमो यस्येत्यनादरस्तत्त्वेनेत्यर्थः । आप्तकामत्वात् सर्वानपेक्षत्वेनेति यावत्। सर्वस्यानन्दापेक्षित्वेनानन्दस्य सर्वानपेक्षित्वम्। अन्यापेक्षानन्देपि अन्यस्यानन्दानतिरेकात् सर्वानपेक्षित्वम्। सच्चिदपेक्षितत्वेपि जीवानामन्यापेक्षित्वं नानन्दस्य द्वैताभावात्। **तत्सिद्धेरिति** सच्चिदानन्दरूपत्वसिद्धेः। **एवं द्वितीयेति** शब्दविशेषादित्यधिकरणे। **सर्वेति** हृदये ब्रह्मोपासकानां सर्वेषामुपास्यत्वसिद्धिः। स्वोक्ताया उपोद्घातसंगतेः भाष्यसूचितत्वमाहुः **तस्यैवेति** । द्वितीयाधिकरणस्यैव । एवकारेण प्रथमाधिकरणव्युदासः । भोगस्य भोगेऽपेक्षितत्वस्य भाष्ये स्मरणात् । अपेक्षितभोगस्यालौकिकत्व इत्यर्थः। न चापेक्षितपादार्थो रश्मौ तत्रैव विवृत इति स एतद्विरोधीति शङ्क्यम्। प्रपञ्चवद्भक्तिमार्गस्यापि स्वप्राप्तये सृष्टत्वेन भक्तिमार्गापेक्षितालौकिकभोगस्य रश्मौ विवृतत्वात् प्रपञ्चरूपापेक्षितालौकिकत्वाविवरणात्। उपोद्घातस्तु उक्तलक्षणकः। **अधीति** विषये संशयस्याधिकरणसार्थक्ये प्रयोजकत्वात्तदभावेनाधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य। **भाष्ये। ओदनेति**। रूपकमभेदरूपकम्। ब्रह्मक्षत्रं च ओदन इति ब्रह्मक्षत्रयोरोदनाभेदोक्तेः अयं हि धूर्जटिः साक्षादित्यत्राभेदरूपकम्। अयमपरः शंभुरित्यादौ ताद्रूप्यरूपकम् । रूपकस्याभेदरूपकताद्रूप्यरूपकभेदेन द्वैविध्यात् । **जीवधर्मत्वम्** निषिद्धकर्तृजीवधर्मत्वम्। 'काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथंचन' इति निबन्धे एषामनुपयोगकथनात्। तथा चौदनं चोपसेचनं चौदनोपसेचने तयो रूपकमभेदः स एषां ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां ते ओदनोपचनरूपकास्तेषां भावः ओदनोपसेचनरूपकत्वं तत्त्वात्। **तेषाम्** ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनामत्तृत्वस्य निषिधादत्तृत्वस्य ब्रह्मण्यभावात् जीवधर्मत्वं जीवधर्मवृत्तान्तं श्रुतिर्वक्तीति भाष्यार्थः। **स्थानाज्ञानादितीति** स्वोक्तमित्यर्थः। **सर्वगतत्वेति**। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वगतत्वमाकाशस्येव घटादौ। आदिपदेनान्तरात्मन्निति श्रुत्युक्तं स्वहृदयेन्यहृदये च प्रतिभासमानत्वम् । **ब्रह्मवाक्येति** अचरब्रह्मक्षत्ररूपं

१. इदमिति।

मुपपद्येत । अलौकिकसामर्थ्याच्च संदेहः ।

तत्र निषिद्धत्वाल्लौकिकभोजनवन्निरूप्यमाणत्वात् स्थानाज्ञानाच्च कश्चिदुपासनोपचितालौकिकसामर्थ्यो महादेवादिरत्ता भविष्यति । न तु तद्विरुद्धधर्मा भगवान् भवितुमर्हति, अक्लिष्टकर्मत्वादिधर्मवान् । तस्माज्जीव एवोपासनोपचितमहाप्रभावो वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

भाष्यप्रकाशः ।

थात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथं संदेह इत्यत आहुः **अलौकिके**त्यादि । ननु जीवे कथमलौकिकसामर्थ्यसंभव इत्याकाङ्क्षायां तत्साधयन्त एव पूर्वपक्षमाहुः **तत्रे**त्यादि । 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इतिश्रुत्या स्वपरप्राणवियोजनरूपाया हिंसाया निषिद्धत्वादत्र च ओदनरूपकेण तस्याः लौकिकतौल्यस्य च सूचनात् तथा । **महादेवादि**रित्यादिपदेन रुद्रवतोऽग्नेः संग्रहः । महादेवस्य निषिद्धभोक्तृत्वं त्वगस्त्यसंहितायां प्रथमाध्याये महादेवेनैव पार्वतीं प्रत्युक्तम् ।

'भक्त्यार्पयन्ति ये मह्यं तवापि पिशितादिकम् ।
उत्पादयन्ति चानन्दं गणेभ्यो वा सुरेश्वरि ॥
तवापि मे मदीयानामस्माकं पिशितादिकम् ।
तृप्तिमुत्पादयत्येव विधिनाऽविधिनार्पितम्' ॥

इति । **तद्विरुद्धधर्मे**ति अनिषिद्धालौकिकभोजनकृत् । विरुद्धधर्मवत्त्व उपपत्तिः **अक्लिष्टे**त्यादि । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्तो विषयवाक्ये हेतुपक्षबोधकपदादर्शनात् कथमस्य सूत्रस्य तद्विषयत्व-

रश्मिः ।

सर्वमारकमृत्युरूपं साधकम् । रूपकमभेदोऽज्ञानं स्थानाज्ञानं ताभ्यामन्यथात्वं जीवपरत्वं तस्य । **ओदनेति** ओदनाभेदेन तस्या हिंसायाश्चकाराच्छ्रुतौ निषिद्धकर्तृजीववृत्तान्तस्य । **महादेवेति** पूर्वपक्षे महादेवस्य जीवकोटौ निवेशेन भाष्ये सिद्धान्ते मुख्यविभूतित्वं ध्वन्यते । प्रहस्ते तथोपपादनात् । **रुद्रवत** इति यो रुद्रो अग्नाविति अथर्वशिरःश्रुतेः । उपसंहारस्य रुद्रे प्रसिद्धिमनुरुध्याग्निविशेषणम् । रुद्रवतोग्निमतो ह्योंकारस्य ब्रह्मविद्योपनिषदि ।

'सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः' ॥

इति श्रुतेः सामवेदद्योलोकदेवेश्वरपरमाहवनीयरूपमकाररूपस्येति तु न समगृहीषुर्भोगशरीरस्यैवाधिकृतत्वं न शरीरिणः इति । अग्नेः तत्त्वस्य सार्वजनीनत्वात् महादेवस्याहुः **महादेवस्येति** पूर्वपक्षत्वाद्यत्रकुत्रत्यं वाक्यमाहुः **अगस्त्येति** । **तथापीति** तथा मे मह्यं मदीयानामपि अस्माकमपि पिशितादिकमामिषादिकं विधिनाऽविधिना वा । **अक्लिष्टेत्यादीति** ।

'ॐ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे' ॥

इति गोपालतापिनीयादादिपदेन वेदान्तवेद्यत्वम् । **तदविरुद्धेति** भाष्यव्याख्यानभाष्यं वैतत् । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते इति भाष्यलक्षणसंगमनाय । **अस्येति** प्रत्यक्षस्य हेतुपक्षबोधकस्य

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ अत्ता भगवानेव । कुतः । चराचरग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याप्यचाल्यम् । तयोरत्ता न जीवो भवितुमर्हति ।

'यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्' इति न्यायात् । अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनं भोक्तृत्वाय । प्रलयकर्तृत्वान्नायुक्तत्वम् । सर्वत्र

भाष्यप्रकाशः ।

मितिशङ्कापरिहाराय ब्रह्मक्षत्रपदं चराचरोपलक्षकमिति लाक्षणिकव्याख्यानस्यासंगतत्वबोधनाय चाहुः चरमित्यादि । अचाल्यमिति प्रवाहनित्यत्वादचाल्यम् । श्रुतौ चकारद्वयेन वर्णान्तरस्यापि संग्रहः । तेषामपि भक्तावधिकारेण मुक्तियोग्यत्वात् । देवोऽसुरो मनुष्यो वेति वाक्यात् एवं सति पूर्वोक्तस्यात्ता जीवो भवितुं नार्हति । अत्तुर्जीवभावे तदात्तानां मोक्षासंभवात् । ननु मृत्युञ्जयत्वेन संहारकत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च तस्य प्रसिद्धत्वान्मुख्यविभूतिरूप एव सोऽस्तु, न जीवो, न वा परः । बाधकानामुक्तत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः यत्रेत्यादि । यथा ह्यमात्यो युवराजो वा राजकार्यं कुर्वन्नप्यन्येभ्योऽतिशयवानपि, न राजभोग्यं भुङ्क्ते तदसाधारणं कार्यं वा करोति । अत उपासनोपचयादिना जातेऽपि सामर्थ्ये न तस्य तादृशमत्तृत्वं शक्यवचनमित्यर्थः । ननु तादृश भोक्तुर्ब्रह्मत्वे बाधकानामुक्तानां का गतिरित्यत आहुः अस्मदादीत्यादि । तुः शङ्कानिरासे । तथाच यथा सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र ब्रह्मणः केवलत्वेऽभिसंहितेऽप्यग्रपदेन कालोपरञ्जनमस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं, तथात्र भोजने लौकिकवद्वचनमपि । नचात्र निषिद्धत्वं बाधकम् । निषेधस्य जीवेऽपि देहसंबन्धानन्तरमेव प्रवृत्तेरनुज्ञापरिहारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वादशरीरे ब्रह्मणि तदप्रवृत्तेस्तं प्रति निषिद्धत्वाभावात् । अन्यथा प्रलयेऽपि हिंसायास्तौल्यात् तत्कर्तृत्वमप्ययुक्तं स्यात् । तथा सति प्रलय एव न भवेदतस्तत्रेव भोक्तृत्वेऽपि नायुक्तत्वम् । नापि स्यानाज्ञानं बाधकमित्याहुः । सर्वत्रेत्यादि सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि, हन्त तिरोसानीति श्रुतेः सृष्ट्यनन्तरं तिरोधानेनाऽज्ञायमानत्वात्

रश्मिः ।

तत उक्तं वाक्यं विषयं यस्य तत्त्वं तद्विषयत्वम् । इति लाक्षणिकेति शंकराचार्यरामानुजाचार्याभ्यां कृतस्य । अचाल्यमविकम्प्यम् । वर्णान्तरेति च पुनः क्षत्रं च वर्णद्वयं वैश्यशूद्ररूपं ओदन इत्यर्थः । एवं सतीति शंकराचार्यभाष्यानुरोधेन वर्णद्वये संगृहीते सति । तदेति तदा प्रलयकालेत्तानां भक्षितानामभिसंविशन्तीत्युक्तमोक्षासंभवात् । प्रसिद्धेति अमरे श्रीभागवतेऽथर्वशिरसि चेत्यर्थः । स महादेवः । राजभोग्यमिति स्त्र्यादीत्यर्थः । तदसाधारणमिति पत्रेषु निश्चयाक्षरादिरूपम् । यत्र महादेवादावतिशयो दृष्टः एतादृशात्तृत्वरूपः सः स्वं शिवादिपदं तदर्थः शिवादिरूपस्तस्यानतिलङ्घनात् । अतिलङ्घनमत्रातिशये दृष्टे भवति शिवाद्यर्थाभावापरब्रह्मार्थोऽस्त्यतिशयादिति भाष्यार्थः । उक्तानामिति पूर्वपक्षग्रन्थ उक्तानाम् । पूर्वपक्षोक्तनिषिद्धत्वरूपं दूषणं परिहरयन्तः प्रलयेत्यादिभाष्यमवतारयन्ति स्म न चात्रेति । अनुज्ञेति । इदं सूत्रं द्वितीयाध्यायतृतीयपादे 'अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्' इति । न भवेदिति न च मा भूत्प्रलय इति शङ्क्यम् । स्याप्यादिति पूर्वोक्तसूत्रविरोधात् । नापि रूपकं बाधकं 'आनुमानिकमप्येकेषां शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च' इति सूत्रे रूपकस्यानिषिद्धकर्तृजीवविषये स्वीकारात् । सर्वत्रेति भाष्यं विवरीतुमाहुः नापीति । भवतीति क्रियापदम् । सर्वत्रेति यतः सर्वत्रेति यदध्याहारः कर्तव्यः अग्रेऽत इति

विद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः स्थानाज्ञानमुक्तम् । ब्रह्मक्षत्रयोरपि मोक्षापेक्षित्वान्मृत्युसंबन्धमात्रेण भगवति भोक्तरि प्रवेशार्थं योग्यरूपत्वमेवौदनत्वम् । प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन ग्रहणादत्ता भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्यक्षरूपस्य फलस्याभावेन तदभिसंधाय स्थानाज्ञानमत्रोक्तं, न तु स्थानविषयकं परोक्षज्ञानमप्यभिसंधायातो न दोषः । ननु भवत्वेवं, तथापि क्लिष्टकर्मत्वं कथं निवर्ततामित्यत आहुः **ब्रह्मक्षत्रे**त्यादि । मोक्षापेक्षिणो ह्यत्रादनीयत्वेनाभिप्रेयन्ते । ते च देहसंबन्धे निवृत्ते मुच्यन्ते, न तु सदेहाः । अतो यथा तण्डुलानां वह्न्यादिसंबन्धेनावयवशैथिल्येन विकृता वोदनत्वं, तथात्र मोक्षापेक्षिणां भोक्तरि भगवति प्रवेशार्थं कथंचिन्मृत्युसंबन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमेवौदनत्वम् । यथा कंसादीनां, कुरुपाण्डवसैन्यानां च । अत एव, तदेव रूपं दुरवापमाप, 'यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीय'मित्यादीनि वाक्यानि । न चैवं मृत्योरुपसेचनत्वासंभवः । अत्रात्र वै मृत्युर्जायत इत्यनेकमृत्युपक्षे, अशनया मृत्युरेवेत्येकमृत्युपक्षेऽपि मुच्यमानब्रह्मक्षत्रप्राणानामत्रैव समवनीयन्ते प्राणा इति श्रुतेस्तस्मिन्नेव लयेन तद्धर्मात्मकोशनाया-

रश्मिः ।

दर्शनात् । **फलस्ये**ति चक्षुरादिफलस्य प्रत्यक्षरूपफलस्याभावमभिसंधाय । **परोक्षे**ति शाब्दज्ञानमित्यर्थः । न च शाब्दापरोक्षमस्त्येवेति शांकराशङ्का प्रभवत्यत्रेति शङ्क्यम् । सिद्धान्तानुसारेण शाब्दप्रत्यक्षानङ्गीकारात् । दोषो ब्रह्मपरत्वे स्थानाज्ञानरूपः । **क्लिष्टे**ति कृष्णायाक्लिष्टकारिणे इति श्रुतिप्रसिद्धमिदं प्रतियोगिक्लिष्टकारिरूपक्लिष्टकर्म रूपं तस्य भावः क्लिष्टकर्मत्वम् । अधीतवेदान्तानां ब्रह्मजिज्ञासार्हत्वात् ब्रह्मपदेनैव तद्धर्मस्फूर्तिः । **कथंचिन्मृत्य्वि**वति मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति वाक्यात् कथंचित्प्रलयकालाद्यनुसंधानप्रकारेण देहविस्मरणमात्रेण । **कंसे**ति अत्रादिपदेन प्रलम्बजरासंधौ तयोः कालानुसंधानं बलभीमरूपैः प्रकारैः मृत्युसंबन्धमात्रेण योग्यरूपत्वं कुरुसैन्यानां युयुधानो विराटश्चेत्यादिगीतोक्तानां पाण्डवसैन्यानां भवान् भीष्मश्च द्रोणश्चेत्याद्युक्तानां पार्थान्योन्यप्रकारैस्तथा । **अत एवे**ति मोक्षार्थं मृत्युसंबन्धादेवेत्यर्थः । **हरिणे**ति आविष्टेन प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये द्वयोरावेशित्वं भीमस्य तु नरः फाल्गुनः इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेरिति वैष्णवतन्त्राद्बोध्यम् । अन्येषां

'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्' ॥

इति वाक्यात्तेजोंशसंक्रमो बोध्यः । **इत्यादीनी**ति । 'पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत' इत्यादीनि । मृत्योर्विस्मरणात्मकस्य ब्रह्मणि सर्वज्ञतया प्रवेशासंभवात् उपसेचनत्वासंभवमाशङ्कमानस्य शङ्कामपनुदन्तः **न चैव**मिति । स्वयमत्स्यमानं सदन्यस्यादनहेतुरुपसेचनं सिच्यतेऽनेन करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । **अत्रात्रे**ति स्थाने स्थाने । **अनेके**ति शतमृत्युपक्षे अनित्यो मृत्युरत्र पक्षे जायत इति श्रुतेः । **अशनये**ति वर्णविकारः अशनाया अशनावानित्यर्थः । छान्दसः प्रत्ययः । **एकमृत्य्वि**वति नित्यमृत्युपक्षेपि 'प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान्' इत्यस्य सुबोधिन्यां दशमे प्रथमाध्याये स्पष्टमिदम् । मुच्यमानयोर्ब्रह्मक्षत्रयोः प्राणानामित्यर्थः । मृत्युरपीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तद्धर्मे**ति । **अशनाये**ति वैदिकं पदं पूर्वमुपपादितम् । अशनाया इति वर्णविकारपरित्यागः अशनाया हि

ननु किमित्येवं प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्यो वा मृत्युं साधनीकृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्यादित्यत आह ।

भाष्यप्रकाशः ।

दिरूपो मृत्युरपि तेषां जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशतीति तस्योपसेचनत्वमपि युक्तमेव । एवं सिद्धे तेषामोदनोपसेचनभावे तदत्तृत्वेनाक्लिष्टकर्मत्वमपि भगवतोऽनायासेनैव सिद्धम् । दुश्चिकित्स्यव्रणादिव्यापन्निवारकागदङ्कारकृतिवत्तस्योत्तमफलत्वात् । एवं प्रलयेऽपि सुषुप्तिवत्सुखजनकत्वमेव । नानासंसृतिक्लेशनिवृत्तिफलकत्वात् । तस्मादत्र बाधकानामभावात् साधकयुक्तीनां सत्त्वादस्मिन् वाक्येऽत्ता भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः । किंच । मोक्षापेक्षिब्रह्मक्षत्रप्राणानामुत्क्रमणाभावेनान्तःप्रकटे भगवत्येव लयादन्तर्यामित्वमपि सिद्धं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति नन्वित्यादि । अयमर्थः । विषयवाक्ये पक्षादिबोधक-

रश्मिः ।

मृत्युरिति बृहदारण्यकश्रुतिस्थप्रसिद्धं पदं वा । आदिपदेनात्यन्तविस्मृतिरूपो मृत्युः । **प्रविशतीति** विस्मरणरूपो मृत्युः स्वविस्मरणरूपः सन् सार्वज्ञ्याविघटकतया स्मरणात्मकज्ञानरूपत्वेन प्रविशति न तु विस्मरणत्वेन रूपेणेत्यर्थः । अत्यन्तविस्मरणस्यात्यन्तविस्मरणत्वात् । अशनया मृत्युः स्वाभावरूपतृप्तिरूपेण प्रविशति । **इतीति** । युक्तत्वे हेतुः । **अनायासेनेति** । सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । न ह्यदन् क्लिष्टकर्मा भवति । ननु दृष्टान्तमात्रेण कथं क्लिष्टकर्मत्वं निवर्ततामिति चेत्तत्राहुः **दुश्चिकित्स्येति** । अगदं करोतीत्यगदङ्कारः । कर्मण्यण् भिषगित्यर्थः । तथाच फलतोऽक्लिष्टकर्मत्वं विवक्षितमिति भावः । कृतप्रयत्नापेक्षत्वाच्चाक्लिष्टकर्मत्वं कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रभाष्ये स्फुटम् । **तस्येति** क्लिष्टकर्मणः उत्तमं फलं व्रणादिनिवृत्तिर्दृष्टान्ते मोक्षो दार्ष्टान्तिके यथाकथंचिद् दुःखोत्तरं सुखदृष्टान्तमुक्त्वा नानाक्लेशानन्तरं दुःखाभावोत्तरं सुखदृष्टान्तमाहुः **एवमिति** । सुषुप्तिवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः सुखं दुःखाभावरूपं एवकारेण दुःखव्यवच्छेदः । **नानेति** प्रलयसुषुप्त्योर्नानेत्यादिः । **भाष्ये** । **तत्रैवेति** जीवेष्वेव । एवकारेण मनो व्यावर्त्यते स्मरणाभावरूपमृत्योर्मनोधर्मत्वं कामः संकल्प इति श्रुतौ धीनां मनोधर्मत्वेनोक्तेः । प्रतियोग्यभावयोः सामानाधिकरण्यनियमात् । अतस्तत्रैव लीनः लीङ् श्लेषणे श्लेषं प्राप्तोऽग्रे मोक्षप्रलयोत्तरकाले जन्ममरणे आदिपदेन तज्जन्यभयं तेषामभावाय स्वस्य जीवानां च मृत्युरपि भगवत्येव प्रविशति मृत्युर्यस्योपसेचनमिति श्रुतेरुपसेचनस्य भगवति प्रवेशस्यौचित्यात् । **प्रकृते** । इत्यर्थ इति तथा च श्रुतिः ब्रह्म तर्हि अग्निरिति न चैवं रुद्रोऽत्ता इति सिद्धम् । यो रुद्रोऽग्नाविति श्रुतेरिति वाच्यम् । ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेरग्नेर्ब्रह्मत्वे सिद्धे अग्निनिष्ठस्य रुद्रस्य द्रुतमनुपलभ्य शिवरूपत्वात् । तथा च श्रुतिः 'अथ कस्मादुच्यते रुद्रो यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्र' इति । भाष्ये एवकारेण महादेवादिव्यावृत्तिः सूत्रार्थस्तु अत्ता भगवान् चराचरग्रहणात् । चराचराणामन्तःप्रवेशनादिति । भाष्ये न्यायचर्चा नोरीकृतापि कस्मैचित्प्रयोजनाय भाष्यप्रकाशे स्वीकृतात्राप्युच्यते । तथा च अत्तृत्वस्य साध्यत्वे हेतुसाध्यतावच्छेदकैक्यप्रसङ्गेन हेतोः साध्यसमत्वापत्तिः । अतोऽनुवृत्तं ब्रह्म भगवत्पदेन गृहीत्वा भगवत्त्वं प्रसाध्यते । न चैवं सूत्रे पर्वतो धूमादितिवदप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । ईदृशस्थले स्वल्पाक्षरमिति सूत्राददोषात् । **चोदयतीति** स्मेति शेषः । चोदनस्य भूतकालिकत्वात् । **पक्षादीति** यस्येत्यत्र संदिग्धसाध्यवत्पदार्थाभावात् पक्ष-

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः। न जायत इत्यारभ्याऽऽसीनो दूरं व्रजतीत्यादिना माहात्म्यं वदन्नन्ते, यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेत्याह। अतः प्रकरणानुरोधात् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति। अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे तृतीयं अत्ता चराचरेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पदाभावेऽपि चराचरदिपदैर्मृत्य्वरादिगतं धर्ममादृत्य योगवृत्त्या तानि बोधयित्वा तेषां ग्रहणस्य लिङ्गत्वं च कल्पयित्वा निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वकल्पनापेक्षया पूर्वपक्षोक्तानां निषिद्धत्वादीनां शीघ्रं बुद्धावारोहात् तेन न्यायेन जीव एवात्र ग्रहीतुमुचितः। स चेत् साधारणो न समर्थस्तदा संहारेऽधिकृतो यमो देवतारूपं मृत्युं, देवतारूपो मृत्युर्वा रोगादिरूपं मृत्युं साधनीकृत्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं सर्वं प्राणिजातं स्ववशे करोतीति युक्तम्। अतोऽस्य जीववाक्यत्वमेवादरणीयमिति। अत्र सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते।

प्रकरणाच्चेति ॥ १० ॥ जीवप्रश्नोत्तरश्रवणानन्तरम्, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रश्नान्तरे कृते सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना प्रकरणान्तरं प्रवृत्तमत इदं ततोऽतिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रकरणम्। तत्र सर्वे वेदा इति मन्त्रे संक्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय, ॐकारस्य संक्षेपरूप-

रश्मिः ।

बोधकपदाभावः। आदिपदेन साध्यहेतुबोधकपदाभावौ। **मृत्य्वादीति** ब्रह्मक्षत्रे आदिपदेन ग्राह्ये। धर्मं चरत्वरूपमचरत्वरूपं च। वेदान्ते वृत्त्यन्तराभावादाहुः **योगवृत्त्येति** तदुक्तम्—

'ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः।
तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित्' ॥

इति पत्रावलम्बने। **तानि** ब्रह्मक्षत्रमृत्युरूपाणि। **लिङ्गत्वं** ब्रह्मवाक्यत्वे लिङ्गत्वम्। **तेनेति** पूर्वपक्षन्यायेन। **अत्रेति** हेतुभूताशङ्कायाम्। **भाष्ये**। **इत्यत इति** शङ्कारूपहेतोः सूत्रमाहेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥१०॥ प्रकरणं प्रकृष्टं साधकतमम्। 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रात्। प्रकरणस्य दूषणराहित्यं यथा अन्नमयादिषु विकारमयडंशेषु प्रायपाठे च पतितानन्दमये साधकतमं विकारे मयटः प्रायपाठः तत्प्रकरणपरं द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रेण दूषणरहितं नास्तीति प्रकरणाभावान्न मयट्। उपक्रमो वा प्रकरणं देशकालौ प्रकरणमिति निबन्धटीका तदपेक्षया प्रकरणाधिकार एव ग्राह्य इति ग्रन्थश्च ताभ्यां देशकालाधिकारः प्रकरणम्। प्रकृतमिति परे इत्याशयेनाहुः **जीवेति**। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीति जीवप्रश्नः हन्त तदिदं प्रवक्ष्यामीत्युत्तरं तयोः श्रवणानन्तरमित्यर्थः। **कृत** इति प्रचेतसा कृते। प्रकरणेति प्रकरणं प्रकृष्टं साधकतमं देशकालौ जीवप्रसाधनादेशकालादन्यद्ब्रह्मसाधनं देशकालरूपं प्रकरणान्तरं ब्रह्मप्रसाधनं देशकालात्मकं प्रकृतमित्यर्थः। **ब्रह्मण इति** ब्रह्मणः प्रसाधनं देशकालरूपम्। ब्रह्मणः प्रकृतमिति त्वनन्वितम्। तथा च शंकराचार्यादिभाष्यं यत्कारणं प्रकरणं परमात्मनो 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिप्रकृतग्रहणं च न्याय्यमिति न च प्रकरणाच्चेति चकारार्थो यो न जायत इत्याद्युक्त इति वाच्यम्। लिङ्गस्य

भाष्यप्रकाशः।

तामुक्त्वा एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मेति मन्त्रद्वये सर्वफलदायकत्वादिना तत्प्रशंसामुक्त्वा तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो माहात्म्यं, न जायत इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्वदन्नन्ते तस्यैवात्तृत्वं मृत्युरेवाह। तद्यदि यमो देवतारूपो मृत्युर्वात्तृत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, न जायत इति मन्त्रे तस्य जननमरणाभावं न वदेत्। पुराणादिषूभयोरपि जन्यत्वस्मरणात्। यमो यमी श्राद्धदेव इति, तत्राऽपानस्ततो मृत्यु-रिति। वेदेऽपि न मृत्युरासीदमृतं न तर्हीति। जन्यत्वं च नश्वरत्वव्याप्तम्। तथा आसीनमन्त्रे,

रश्मिः।

चकारार्थत्वात्। तथा च भाष्यम्। 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गमिति। रामानुजभाष्यं प्रकरणं चेदं परस्यैव ब्रह्मणः 'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' इत्यादि प्रकृतं 'क इत्था वेद यत्र सः' इत्यपि हि तत्प्रसादादृते तस्य दुरवबोधत्वमेव पूर्वप्रस्तुतं प्रत्यभिज्ञायत इति प्रकरणलिङ्गाभ्यां पर एव स्थितमिति भास्कराचार्यभाष्यम्। **सर्व** इति।

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्'॥

इति मन्त्रे तपांसि तपःप्रतिपादकपुराणानि। **उक्त्वेति** तस्मिन्नेव मन्त्रे ओमित्येतत् इति पदत्रयेण। ए इति भिन्नं वा पदम्। इति **मन्त्रेति**।

'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छसि तस्य तत्।
एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते'॥

इति मन्त्रद्वये। आङ्पूर्वो लबि शब्दावस्रंसयोर्धातुः भ्वादिरात्मनेपदी। मह पूजायां पूज्यते। **सर्व-फलेति** यो यदिच्छसि इति श्रुत्युक्तसर्वफलदायकत्वम्। आदिपदेन ब्रह्मलोके पूज्यत्वम्। **जननेति** जनन-मरणयोरभावम्। **जन्यत्वेति**। क्व जन्यत्वस्मरणमित्यत्राहुः **यम** इति। अष्टमस्कन्धत्रयोदशाध्यायेऽस्ति द्वितीयं द्वितीयस्कन्धदशमाध्याये मरणं क्व स्मर्यत इति चेच्छृणु मृत्युर्वा न म्रियेत चेदिति श्रीभागवते 'मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते' एवं यमस्यापि शापाज्जननमरणाभ्यां शूद्रत्वम्। ननु न मृत्युरासी-दिति नश्वरत्वं मृत्योः श्रूयते न जन्यत्वमिति चेत्तत्राहुः **जन्यत्वं चेति**। नश्वरत्वस्य या व्याप्तिस्तद्व्याप्ति-विशिष्टं लिङ्गमित्यर्थः। नश्वरं जन्यत्वादित्यत्र ध्वंसे साध्याभाववति हेतोर्वृत्तेरसाधारण्यमतो **जन्यत्वं चेत्यादौ** जन्यत्वं च जन्यभावत्वमिति शङ्क्यम्। ध्वंसप्रागभावयोः सिद्धान्ते कारणावस्थाविशेषत्वात्। कार्यस्थितिप्रतिकूलां कारणावस्थां पश्यत इह घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्ययात्। न चाभावमुख-प्रतीतिर्बाधिकेति वाच्यम्। तमसि भावमुखप्रतीतेरिवात्राप्यभावमुखप्रतीतेरबाधकत्वात्। न च ध्वंसानङ्गीकारे नष्टस्य पुनरुन्मज्जनापत्तिरिति वाच्यम्। तादृगवस्थातिरोभावेन निमित्तविघटनेन च तथापादयितुमशक्यत्वात्। यत्र चावस्थातिरोभावो निमित्तान्तरसमवधानं वा तत्रोन्मज्जनेपि बाधका-भावात्। ताम्रादिघटेषु भङ्गोत्तरमपि निमित्तान्तरेण पुनः संधानदर्शनात्। न च तद्घटान्तरमेवेति वाच्यम्। प्रत्यभिज्ञाबाधापत्तेः। आश्रमवासिकपर्वस्थकुरुपाण्डवसैन्यस्य अपकृततक्षकदग्धवटतरु-जीवनस्य भारतादौ दर्शनात्। तादृशस्थले पदार्थान्तरत्वाङ्गीकारे।

रश्मिः ।

'एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम्' ॥

इत्यादिवाक्योक्तविहारादीनां विरोधापत्तेः । तक्षककृतकश्यपनिवर्तनस्यापि वैयर्थ्याद्यापत्तेश्च । न च ध्वंसादिशब्दाभिलापबाधः । कार्यकारणादिशब्दवदेतेषामपि सापेक्षवृत्तिकत्वेनावस्थामपेक्ष्याभिलापोपपत्तेः । तस्माद् ध्वंसो नावस्थातिरिक्तः । एवं कार्योत्पत्त्यनुकूलां कारणावस्थां पश्यत एवेह कपाले घटो नास्तीति प्रत्ययात् न प्रागभावोप्यतिरिक्तः । अत्र प्राञ्चः । उत्पन्नस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यापत्त्या प्रागभावोतिरिक्तः । तन्न । कालोपाधीनां क्रमिकत्वेन निमित्तसामग्रीप्रविष्टस्य कालोपाधेस्तदानीमभावात् । जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया कॢप्तस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्याभावान्न तदापत्तिः । यदि जन्यद्रव्याभावस्य जन्यद्रव्योत्पत्तिकालिकौत्पत्तिकध्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहात्ताद्दशद्रव्याभावस्य ताद्दशाभावानां च कारणताकल्पनापेक्षया लाघवादेक एव प्रागभावो हेतुः कल्प्यते इति विभाव्यते तदापि तत्कालोत्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्तानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् प्रागभावरूपधर्मिकल्पनाधिकेति न प्रागभावो युक्तिसह इत्यपि वदन्ति । केचित्तु स्वानधिकरणतन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सर्वेषां तन्तूनां तत्संयोगादीनां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनं सहस्रतन्तुकपटस्थले आवश्यकमिति तदपेक्षया प्रागभावस्यैव लघुत्वेन हेतुत्वौचित्यात् । न चैवं द्वित्रिचतुर्षु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् । चरमसंयोगयुक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वोपगमात् । न चैवं स्वानधिकरणतन्तुष्वपि पटोत्पत्तिर्न भविष्यति चरमसंयोगाभावात् तथाच प्रागभावकल्पनमनुचितमिति शङ्क्यम् । चरमसंयोगस्य यद्धेतुत्वं तन्न समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तथा सति इतरेष्वपि तन्तुषु समवायेन पटोत्पत्तिदर्शनात् तत्र च समवायेन चरमसंयोगाभावेन व्यभिचारादतः कालिकसंबन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसंबन्धेन चरमोत्पन्नसंयोगव्यक्तेर्हेतुत्वमावश्यकम् । एवं च कालिकसंबन्धेन स्वानधिकरणतन्तुष्वपि चरमसंयोगस्य सत्त्वेन पटोत्पत्तिनिवृत्त्यर्थं प्रागभावस्य हेतुतोचितेत्याहुः । कश्चित्तु पूर्वोक्तयुक्त्या भवतु प्रागभावोतिरिक्तस्तथापि न तस्य सप्रतियोगित्वं मानाभावादित्याह तदपि न । पूर्वोक्तरीत्या निमित्तसामग्रीप्रविष्टकालोपाधेः स्वानधिकरणतन्तुषु चरमसंयोगस्य कालिकसंबन्धेन सत्त्वेप्यभावात् । ननु पक्वे घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिः तत्रोपादानस्य निमित्तसामग्र्याश्च सत्त्वेन विलक्षणस्पर्शरूपादिप्रागभावं विना न निर्वाह इति चेत्ताद्दशपरिणामिस्पर्शादिस्वभावादेव सिद्धेः । ननु[1] यत्र पक्वे स्वभावस्य धर्मत्वेन तत्कल्पनेपि प्रागभावापेक्षया लाघवात् । एवमव्याप्यवृत्तिसंयोगात्तत्तदवच्छेदेनोत्पत्तौ स्वभावस्यैव नियामकत्वं ज्ञेयम् । न चेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वापात इति वाच्यम् । तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयतयात्यन्ताभावविषयत्वात् । नापीह कपाले घटप्रागभाव इति प्रतीतिस्तत्र मानं तस्या एवाभावात् । तथाग्रहेपि प्रतिवाद्यनादरणीया असार्वजनीनत्वात् । किंचोक्तप्रतीत्या आपाद्यमानः प्रागभावः किं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक उत तत्तद्धटप्रतियोगिकोनैकः । नाद्यः, सर्वेषु घटोपादानेषु तत्सत्त्वात् सर्वेभ्यः कपालेभ्यः सर्वघटोत्पत्त्यापत्त्या नियमभङ्गापत्तेः । न द्वितीयः ।

१. अवधारणे ननु ।

भाष्यप्रकाशः।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति स्वस्य तस्य च भेदेन ज्ञातृज्ञेयभावं च न वदेत्। अत इदं मृत्य्वादिदेवताव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मण एव प्रकरणम्। तथा सत्यासीनादिमन्त्रेषु यथा विरुद्धधर्माधारत्वादिरूपं तन्माहात्म्यमवदत्तथात्रोक्तविधातृत्वस्वरूपमपीति तथेत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्।

रश्मिः।

अभावज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनतया तदानीं प्रतियोगिज्ञानाभावेन तत्प्रतीत्यनुदयापत्तेः। न च प्रतियोगिज्ञानस्य घटत्वेन रूपेण सत्त्वात् प्रत्ययो निर्बाध इति वाच्यम्। तथा सतीह घटत्वावच्छिन्नप्रागभावः इति तस्या आकारात् प्रागभावस्यापि सामान्यापत्त्या पूर्वकल्पीयदोषापत्तेः। ननु प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरप्रविष्टस्य पूर्ववर्तित्वस्य कथं ग्रहणम्। तस्य प्रागभावावच्छिन्नसमवर्तित्वरूपतया प्रागभावग्रहाधीनत्वादिति चेन्न। कार्यविषयकाग्रिमजननज्ञानेनैव तद्ग्रहणसंभवात्। तादृशज्ञानस्य लोकप्रवाहादेव संभवात्। प्रागभावग्रहाधीनत्वाङ्गीकारे तु प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्ववर्तित्वस्यापि प्रागभावघटिततया प्रागभावज्ञानाधीनज्ञानकत्वेनात्माश्रयापत्तेः। तस्मान्न कारणावस्थातिरिक्तः प्रागभावः। ननु कारणावस्थयापि न नियमसिद्धिः। तथाहि। कारणावस्थायाः कारणफलोपधानदशारूपत्वेन येभ्यः कारणेभ्यो यत्कार्यमुत्पद्यते तत् कार्यं प्रति तेषां यदि कारणत्वेन फलोपधानं तदा वटबीजादपीक्षूत्पत्तिप्रसङ्गः। यदि च कारणविशेषरूपेण कपालत्वादिना तथात्वं तदाप्येतेभ्यः कपालेभ्यः एतद्घटोत्पत्तिनियमासंभवः। तज्जातीयं प्रति तस्यापि सामान्यत्वात्। अथैतत्कपालत्वादीनां तथात्वं तदा विनिगमनाविरहो बहुकपालजन्यं घटं प्रति तावत्सु तथात्वं कल्पनीयमिति गौरवग्रासश्चेति न तयापि नियमसिद्धिरिति चेन्मैवम्। सत्कार्यवादे कार्यस्य कारणे सत एव ततोभिव्यक्तेः। यत्र यत्कार्यसत्ता तत एव तदुत्पत्तिरिति सुखेन नियमसंभवात्। न च बहुकपालजन्ये घटादौ गौरवग्रासः समुदायस्यैव तत्र कारणत्वात्, एकस्यैकमेव कारणमिति सिद्धान्तात् इति दिक्। अतः सुष्ठूक्तं जन्यत्वं च नश्वरत्वव्याप्तमिति।

तथासीनेति 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः, कस्तं मदा'इत्यादिमन्त्रे। **स्वस्येति** स्वस्य मृत्योः, तस्यात्तृत्वेनाभिप्रेतस्य भेदेन। **उक्तेति** उक्तविधं विरुद्धं यदत्तृत्वं तस्य स्वरूपम्। **तथेति** ब्रह्मप्रकरणत्वेन प्रकारेण यद्यप्ययं भाष्यार्थः। वाक्यैकवाक्यता प्रकरणं उभयं किमित्याकाङ्क्षायामाहुः **न जायत** इति। न जायत इत्यादिभिरात्मनो माहात्म्यवतो वचनं यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेत्यत्र यच्छब्दार्थबाहुल्येप्येकार्थनियमनार्थं त्यदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्। एवं च न जायत इत्यादीनां ब्रह्म च क्षत्रं चेत्यस्यैकवाक्यता माहात्म्यवतो यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चौदन इत्येवम्। अतः प्रकरणानुरोधात् पूर्वोक्तसिद्धान्तोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोक्तप्रकरणलक्षणानुरोधी तथापि भाट्टभास्करैः क्रियाया एव चेदं विनियोजकं न सिद्धवस्तुन इत्युक्तेर्ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनो न विनियोजकम्। रामानुजाचार्यभाष्येप्येवं व्याख्यान इदं दूषणं ज्ञेयम्। अतः प्रकरणं साधकतमं करणमिति सूत्रोक्तं प्रकृष्टं करणं प्रसाधकतमं रूपं विवक्षितम्। **शेष**मिति सिद्धार्थकथनपरं चकारार्थपरं च भाष्यं स्पष्टम्। अधिकरणत्रय्याः संगतिमुक्त्वा प्रलयकर्तृत्वाद्यायुक्तत्वमिति भाष्याज्जन्माद्यधिकरणेन संगतिं वदन्तस्तत्र प्रलयकर्तृत्वमर्थो यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेत्यनया वा स्फुरितः प्रलयकर्तृत्वमर्थः कृष्णायाक्लिष्टकारिण इति श्रुतिविरुद्ध इव भातः स विचारितः

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र चात्तृत्वस्य ब्रह्मणि निश्चायनात् प्रलयकर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसंगत्योक्त्वा तदसंभवो निवारितः । सर्वे वेदा, एतद्ध्येवाक्षरमित्युपक्रमात् सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यमपि जीवतुल्यभोगाभावार्थं सूचितं ज्ञेयम् ।

माध्वास्तु, स यद्यदेवाऽसृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति सर्वमदितेरदितित्वमिति बृहदारण्यकीयाग्निब्राह्मणस्थश्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

विज्ञानभिक्षुस्तु,

'य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सते' ॥

इति कठवल्लीस्थाम् ।

अत्तृत्वरूपस्य विषयस्य तत्र स्फुटत्वात् । अत्तृत्वं च प्रलयकर्तृत्वमेव सर्वे व्याकुर्वन्ति ।

रश्मिः ।

इत्याहुः **अत्र चेति । अवसरे**ति जन्मादिसूत्रे जगज्जन्मादिकर्तृत्ववचनसमये स्फुरितोपि प्रलयकर्तृत्वरूपोऽसंभावितोर्थोऽविचारित एव स्थितः । जगज्जन्मादिकर्तृत्वं निमित्तमुत समवायित्वं ब्रह्मणि शब्दरूपप्रमाणसंचारः कथं सदसतः परस्मिन्निति जिज्ञासायाः प्रतिबन्धकीभूतायाः सत्त्वात् । तन्निवृत्तौ प्रथमपादेन सत्यां द्वितीयपादेन 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणविषयवाक्ये यच्छब्दार्थो मुख्यवृत्त्यानन्दप्राणशरीररूपो वाक्यार्थ इति भाष्यान्मनोमयप्राणशरीरभारूपादिविशेषणप्रतिपाद्यं ब्रह्मेति भवत्यवधृतिः । शब्दविशेषादित्यधिकरणेन पञ्चाधिकरणानन्तरमन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणोक्तस्य 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् । एतैः सर्वैरादित्यमण्डलं विधास्यते' इत्यारणश्रुतेः प्रसङ्गाद्धिरण्यपदस्य स्मृत्यादिसिद्धान्तसिद्धे हिरण्मयेर्थे यथा व्रीहिर्वा यवो वेतिश्रुत्युक्ते मुख्यवृत्तिरित्युच्यते । एवमन्याधिकरणेषु आकाशादिमुख्यवृत्तिः सिद्धैवेति प्रलयकर्तृपदस्य मुख्यवृत्तिः कथमित्याकाङ्क्षायामवश्यवक्तव्यप्रलयकर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसंगत्योक्त्वा तदसंभवः प्रलयकर्तृत्वासंभवो निवारित इत्यर्थः । अत्तृत्वं मोक्षदातृत्वम् । इदमेव गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारवत्त्वं तदन्यमतानुक्तमुपपादयितुं माध्वादिमतान्याहुः **माध्वास्त्वि**ति । **सर्वमदिते**रिति तददितेरदितित्वमिति पाठः । कठेति चतुर्थवल्लीस्थाम् । श्रुत्यर्थस्तु मध्वदं कर्मफलभुञ्जानं यद्यपि तथापि प्रलयानुपयोगान्मधुब्राह्मणस्थाः पृथ्व्यादयः पदार्थाः मधूनि तान्यत्तीति मध्वदः कर्मण्यण् । तं वेद, जीवम् । 'जीवो जीवमजीवयत्' इतिवाक्यात् । **विजुगुप्सत** इति रक्षितुमिच्छति अभयस्य प्राप्तत्वादात्मानं देहं न रक्षितुमिच्छतीति । **सर्व** इति शंकराचार्यप्रभृतयः । स्वसिद्धान्तोपयोगित्वेन पूर्वं ब्रह्मक्षत्रमोक्षदातृत्वरूपमत्तृत्वं संयन्ति स्म **अत्र तदि**ति । कठवल्ल्यां प्रलयकर्तृत्वप्रसङ्गादर्शनात् । **तदित्थम्** । प्रथमवल्ल्यां तावत् त्रयाणामग्निजीवब्रह्मणां प्रश्ना उत्तराणि च तत्र द्वयोः प्रश्नोत्तराणि ब्रह्मप्रश्नोत्तरे तु द्वितीयवल्ल्यां तत्र समाप्तौ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेति श्रुतिः । अत्र मोक्षोद्देश उचितो न प्रलयस्य । तृतीयवल्ल्याम् ऋतं पिबन्ताविति प्रक्रम्यात्मानं रथिनं विद्धीति मोक्षोपायनिरूपणात् । यत्तु रामानुजाचार्याः न चेदं कर्मनिमित्तं भोक्तृत्वमपि तु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुभूतस्य ब्रह्मणो विष्णोः संहर्तृत्वं 'सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यत्रैव दर्शनादिति तन्न तृतीयवल्ल्यां हीदं तत्र पूर्वसंबद्धार्थं

भाष्यप्रकाशः।

तत्तु व्याख्यानं न युक्तम्। अत्र तत्प्रसङ्गादर्शनात्। पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये तज्जलानिति विशेषणेन जन्मादित्रयस्य ब्रह्मकर्तृकताया उक्तत्वात् प्रथमपादे चोपपादितत्वात् तेषु केवलस्य संहर्तृत्वस्यैवेह पुनर्विचारे कारणस्यानुपलम्भाच्च। अतोऽत्र तद्भिन्नस्य प्रलयातिरिक्तकालिकमोक्षफलकस्य धर्मान्तरस्यैव विचार इत्येव युक्तम्। जिज्ञासासूत्रे संबन्धषष्ठ्या उपपादितत्वेन ज्ञानोपासनयोस्तद्धर्मविचारस्योपयोगितया आवश्यकत्वादिति। भिक्षूदाहृतस्य तु भूतभव्येशानत्वरूपे स्पष्टे ब्रह्मलिङ्गे विद्यमाने उपपादनसापेक्षलिङ्गग्रहणस्यानवसरपराहतत्वमेव। माध्वोदाहृते तु, नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशना ययाऽशनाया हि मृत्युरित्युपक्रमे जिघत्सा-

रश्मिः।

एवोचितः। पूर्वं त्वात्मानं रथिनं विद्धीति जीवप्रकरणम्। जीवस्यात्र विष्णुपदप्राप्तिरुच्यते न विष्णोः संहर्तृत्वमिति।

'जीवप्रकरणं ह्येतन् मुक्त्युपायोस्य रूप्यते।
योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम्'॥

इत्यानुमानिकसूत्रभाष्यकारिका। एतच्चतुर्थपादे आनुमानिकाधिकरणे स्फुटीभविष्यति। अधिकरणेषु तत्प्रसङ्गादर्शनमाहुः **पूर्वाधिकरणे**ति। **प्रथमे**ति 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणे स्वाप्ययादिति सूत्रे च। **कालिके**ति 'कालाट्ठञ्' इति शेषाधिकारस्थसूत्राट्ठञ्। **धर्मे**ति अत्तृत्वरूपस्य धर्मान्तरस्य। **तद्धर्मे**ति मोक्षफलकात्तृत्वरूपधर्मविचारस्य ज्ञानोपासनयोः 'एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते' इत्यत्र ज्ञात्वा महीयत इति पदोक्तयोः। ज्ञा अवबोधने मह पूजायाम् पूजोपासनेति पर्यायः। ननु क इत्था वेद यत्र सः इत्यत्र तच्छब्दार्थो न जायत इति आरभ्य अस्या श्रुतेरुक्तत्वात् न जायत इत्यादिश्रुत्युक्तः स कथमेतदालम्बनमिति तत्पूर्वश्रुतिप्रोक्तज्ञानोपासनयोः सेत्स्यतीति चेन्न। द्वितीयवल्लीस्थत्वेन न जायते इति श्रुतिपूर्वश्रुतिग्रहणेप्यक्षतेः। वल्ल्यन्तरस्थयोर्विश्वेदेवा उपासते अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति ज्ञानोपासनयोर्वा ग्रहणम्। **अनवे**ति तथा चान्तस्तद्धर्मोपदेशात् इत्यधिकरणे भाष्यम्। एकोप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयतीति तथा च मध्वदरूपतत्सूत्रविषयवाक्यत्वलिङ्गस्य सत्त्वादिदं विषयवाक्यमिति न भ्रमितव्यमिति भावः। **नैवेहे**ति। श्रुत्यर्थस्तु इह परिदृश्यमान आश्रये इहेत्यस्याधिकरणार्थकप्रत्ययान्तत्वात्। आश्रयस्य प्रत्यक्षत्वं 'अथ वा शून्यवद्गाढम्' इत्यस्य निबन्धस्य टीकायामुक्तम्। अत इह संसारमण्डल इति व्याख्याने प्रत्ययार्थः क्लिष्टान्वयी संसारस्यानाश्रयत्वात्। अग्र इतिपदं पूर्ववृत्तान्तं वक्ति न कालसत्ताम्। इह अग्रे इति वा। मृत्युनेति मृत्युरसत् तम इति यावत्। मृत्युर्वै तम इति बृहदारण्यकश्रुतेः। मृत्युर्मरणदेवयोरिति विश्वात्। दैवेनेत्येके। शबलेनेत्यपरे। अत्यन्तविस्मरणेनेति भागवतमते। मृत्युना तमसेदं जगत् आवृतं वृङ् संभक्तौ क्र्यादिरात्मनेपदी। आसमन्तात् वृतं सम्यग् भक्तं सेवितमासीत्। भक्तिमार्गप्रवेशानन्तरं भगवान् मृत्युसकाशात्प्राणिनो बहिः कृतवान् सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय इति श्रुतेः। अनुभूयते च तमसावरणम्। भगवत्सेवया तमआवरणभङ्गः पुनर्बहिष्कृतं मृत्युस्तेषां प्राणिनामन्तःपातितवान्। स मृत्युरशनयारूपः। अशनया मृत्युरेवेति श्रुत्यन्तरात्। अशनयेति वर्णविकारः। अशनाया अशनावानित्यर्थः। अयं मृत्युरनुमेय इत्याह अशनेति अशनायेति केचित्। अशितुमिच्छा अशनाया प्रसिद्धा

रश्मिः ।

यया मृत्युः कीदृशो मृत्युः अशनायेति अशनावान् छान्दसः प्रत्ययः । अशनयानुमेय इत्यर्थ इति । न त्वशना इच्छारूपा मनोधर्मः 'कामः संकल्पः' इति श्रुतेः । कुतस्तरां तमोरूपमृत्युधर्मोऽशनायेतिपदेनोच्यते इति चेत्सत्यम् । प्राणिनामन्तःपातितस्य मृत्योः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनाशनावत्त्वात् । अशनायया प्राणिषु अशनावान् मृत्युः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनानुमीयत इति । अशना इच्छारूपा इहपदोक्ताश्रयधर्मः। 'स ईक्षांचक्रे'इति श्रुत्यन्तरात्। नन्वाश्रयस्याशितुमिच्छा न संभवति। अनश्नन् इति श्रुतेरिति चेन्न कर्मफलस्याशितुमिच्छाया निषेधात् । प्रलये सर्वमशितुमिच्छाया आश्रये सत्त्वात् । तदुक्तं प्रश्नोपनिषदि । संवत्सरो वै प्रजापतिः प्रजाकामो वै प्रजापतिः तस्याशितुमिच्छा स्त्रीप्रत्ययेन ब्रह्मानन्दकं तादृशानन्देन जग्धमन्नं स्वदोषेण मृत्युजनकं भवति तदुक्तं यया मृत्युः ययाशितुमिच्छया प्राणिनामन्तरशनाया हि मृत्युः पातितः । एतदुक्तं प्रश्ने अकथबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोतप्यत स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजा करिष्यत इत्यादित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिरिति। अत्र प्रजापतिः संवत्सर इति श्रुतेः प्रजापतिः संवत्सरः प्रजापतिपदं योगेनाश्रयरूपसंवत्सरपरम् । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्र योगो यद्यपि तथापि समुदायशक्तिरपि शक्तिसंकोचलक्षणा रूढिरूपा । प्रजापतिपदस्य लक्षणा वा । ननु नैवेह किंचनाग्र आसीत् इति किंचनपदेन नकारेण च यावद् वस्तुनिषेधात् अग्रपदेन पूर्ववृत्तान्तकथनाच्छून्यवादः प्रतीयत इति चेन्न मेनेऽसन्तमिवात्मानमिति वाक्ये आत्मनोऽसत्त्वेन मननस्मरणात् । अथवा शून्यवद्गाढमिति निबन्धाच्च न च यदि चेदंपदेनेहपदोक्त आश्रयो गृह्येत तदा तस्य मृत्युसंबन्धापत्तिरिति शङ्क्यम् । तमस्त्वज्ञानजं विद्धीति वाक्यात् अज्ञानाभावेन तमःसंबन्धाभावात् । तस्य प्राकृतत्वात् । यत्र तमःसंबन्धः प्रतिपाद्यते यथा संहितायां जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् । इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमाꣳसि गूहतामजुष्ट इत्यत्र तत्र तमो न प्राकृतमपि तु तामसी दैत्यपक्षेषु मायेति कृष्णोपनिषच्छ्रुतेः वैकुण्ठस्थं तमो बोध्यम् । सत्त्वरजस्तमसामात्मगुणत्वस्य श्रीभागवते स्मरणात् । गोपाविन्द्राग्नी इति चेन्न वेदार्थो रामकृष्णयोरिति श्रुतेः । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमित्यस्य तृतीयानुवाकश्रुतिवाक्यस्यानुपक्रमत्वेनोक्तार्थानिर्णायकत्वात् । अकृण्वन् । कृ हिंसायां स्वादिः । अमृतस्य मोक्षस्य नाभिं नभतुभ हिंसायां दिवादी क्र्यादी च। णभू भ्वादिरपि जुषन्त इति जुषप्रीतिसेवनयोस्तुदादिरात्मनेपदी जुष परितर्कण इति नास्ति चुरादित्वेन णिच्प्रसङ्गात् परस्मैपदित्वेन परस्मैपदप्रसङ्गात् ततः परो लेड् अडभावश्छान्दसः। गूहतां गूहन्ताम् गूह संवरणे भ्वादिरुभयपदी जुषेः कर्मत्वेन गुहेः कर्मत्वात् गूहेतामिति द्विवचने तु इमावित्युक्तस्य कर्तृत्वं स्यात् । अजुष्टेत्याव आ। अजुष्टौ पूर्वापरविरोधे तु यस्य कस्यार्थस्य तमःसंबन्धोऽवार्य एव । न त्वयमर्थो नास्त्येव यावानिति वाक्यात् । उक्तश्रुतेश्च । महाभाष्यादौ ह्यग्निपरा श्रुतिर्व्याकरणपरत्वेन व्याख्यातेति च । विद्वन्मण्डनेपि श्रुतयो व्याकृता एव कृष्णलीलापरतया । यदि चेदंपदेन विवर्तात्मकं जगदुच्यते तदा मृत्युरासीदित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । न चेदंपदेन विवर्तत्वेप्यर्थवृत्तान्तावेदने तात्पर्यं पञ्चाक्षर्या इदमावृतमित्यस्या इति वाच्यम् । नैवासीदिदमासीदिति विरोधापत्तेः । न च नैवासीदिदमासीदित्यनेनैव विवर्तत्वमिति शङ्क्यम् । विवर्तत्वे जगतस्तददर्शित्वेनेदमिति प्रयोगानापत्तेः । अत इदमिहपदोक्तमधिकरण-

रश्मिः।

मित्यर्थः। मृत्युना तमसा ज्ञानावरकेण विस्मरणजनकत्वेन मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति वाक्योक्तेनावृतमिति श्रीभागवतं मतं पूर्वोक्तान्नातिरिच्यते। कोशोक्तपक्षयोर्दैवपक्षे इदं दैवेन सेवितम्। वृङ् संभक्ताविल्यस्याङ्पूर्वस्य रूपमावृतमिति भज सेवायां संपूर्वः संभक्ताविति। इदं मायाशबलितेनावृतमित्यपरे। केचित्तु मृत्युनैवेदमिति श्रुतिप्रामाण्यादेव प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणसत्तामाहुः तत्तथैव परं जगदाश्रये कार्यकारणांश इति युक्तम्। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति गीतातः। नैवेहेति सावधारणश्रुतौ कृष्णाश्रयोक्तेः। किं च मृत्युस्तमः तमश्च तमु काङ्क्षायां दिवादिस्तस्य रूपमिति स्वरवर्णानुक्रमहैमधातुपाठे तमु काङ्क्षायां दिवादिरिति धातुपाठे ताम्यति काङ्क्षतीति तमः। असुन् पचाद्यचि तमशब्दोकारान्तोपि अमरटीकायां भट्टोजीदीक्षितपुत्रकृतायां तमस्तु राहुः स्वर्भानुरित्यस्य व्याख्यासुधायाम्। तमु ग्लानौ इत्यस्य रूपे तमस्तमौ राहुगुणतिमिरेषु वाच्येषु सत्सु। तमांसि गुणतिमिरसिंहिकेया इति त्रिकाण्डशेषादित्युक्तं मृत्यौ वाच्ये तमु काङ्क्षायामित्यस्य रूपम्। यद्यपि मृत्युरत्यन्तं हर्षक्षयं जनयति तमु ग्लानावित्यस्य रूपे कृते मृत्युर्वाच्यो भवति तथापि त्रिषु तमु ग्लानावित्यस्य रूपेषु चरितार्थेषु मृत्यौ तमु काङ्क्षायामित्यस्य रूपमप्यङ्गीकृत्योच्यते। एवं च मृत्युनाकाङ्क्ष्यत इति काङ्क्षा कर्मणि प्रत्ययः। काम्यन्त इति कामा इत्यानन्दमयाधिकरणभाष्यवत्। इच्छाविषयेणेदमधिकरणमासमन्ताच्छब्दार्थशङ्काराहित्येन सम्यग्भक्तिमार्गनियमैर्युतं वृतं सेवितमित्यर्थः संपन्नः। अत्रेच्छा कस्य ग्राह्या ब्रह्मणो भक्तस्य वा तत्र सर्वाभावनिरूपणाद्भक्तस्याप्यभावे ब्रह्मणः सा। सापि आप्तकामत्वेन विषयविशिष्टा ग्राह्या। विषयास्तु स्थित्युत्पत्त्यन्तरूपाः तेषु संहारविषयिणी या सात्राप्तकामरूपा तस्य संहारस्य कामरूपस्याप्राप्तत्वात् परं तु ब्रह्मेच्छा यथास्थित्युत्पत्त्यन्तविषयिणी तथा भक्तिमार्गविषयिण्यपीच्छा यथा जगन्निरमासीत्तथा भक्तिमार्गमपीति। भक्तिमार्गविषयिणी तु ह्यचलत्वं चापेक्ष्येति सूत्रेण भक्तेच्छा सा भक्ताभावात् इहपदोक्ताश्रयपञ्चके आध्यात्मादित्रितयविदाश्रयस्यापि सत्त्वात्तन्निष्ठा। सोश्नुते सर्वान् कामानित्यत्र तच्छब्दार्थभक्तस्य स्वातन्त्र्यात्। स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रात्। ब्रह्मणस्तु स्वातन्त्र्यं नास्ति सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति तृतीययाऽप्राधान्यं ब्रह्मणो यतः 'सहयुक्ते अप्रधाने' इति सूत्रात्। आश्रयलक्षणेपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्युक्ते सति ब्रह्मण्यमृते साधुरिति व्युत्पत्तिपक्षे भक्तसत्त्वात्तस्येच्छा। ईश्वरस्याप्तकामत्वेन भक्तिमार्गविषयिण्या इच्छाया अभावात्। 'रसो वै स' इतिश्रुतौ दशरसरूपत्वेन ब्रह्मणो न लक्षणश्रुतौ ब्रह्मातिरिक्तनिवेशः। रसस्याविर्भावस्तु भक्तेच्छयात्मतः 'आत्मत आविर्भावतिरोभावौ' इति छान्दोग्यश्रुतेः। स भक्तस्तु रमादिरूपः। वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये।

श्रीवराह उवाच—'पूर्वब्रह्मलये जाते न किंचिदवशिष्यते।
तत्त्वानि प्रकृतिं यान्ति जीवाः सुप्ता भवन्ति हि॥
न जानन्ति सुखं दुःखं तदाहं रमया सह।
अप्राकृते जले देवि क्रीडन् तिष्ठामि मीलया'॥

इति मील निमेषे भ्वादिः परस्मैपदी सेट्। श्रीभागवतेपि।

'गोपानां दर्शयामास स्वं लोकं तमसः परम्।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्'॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रावणात् तस्याश्च श्रुत्यन्तरे विजिघत्सोऽपिपास इति ब्रह्मणि निषेधेनोपपादनसापेक्षत्वात् प्रकरणस्यापि संदिग्धत्वमेव । तस्मादुक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति दिक् ।

रश्मिः ।

इति श्रुतिश्च रसो वै स इति । रसे रमाऽऽलम्बनविभावः । निरुक्ते मूले तु सत्यमुदकनामसु पठितं मृत्यू रोदसीः उदकं ज्ञानं शेषश्च सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेरर्थाः । मृत्युनेदमित्यस्या रोदसीरूपलोकमात्रा आसमन्ताद्वृत्तं संसेवितमित्यर्थः । मूले निरुक्ते श्येनः सोमः चन्द्रमाः मृत्युः इत्यादिना प्रसिद्धान्यनामानुरोधेनान्यार्थो भवति तथापि पृथ्वी गौः धेनुः इला रोदसीरिति पञ्च प्रसिद्धनामानि ततो बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाद्रोदसीर्गृहीता चन्द्रमसा वा तुरीयतत्त्वत्वात् चन्द्रमसोस्या पञ्चाध्याय्याष्टीकायां निरुक्ते । नित्यलीलावादेनापि स्फुटमुपपादनीयम् । मायाशबलितं ब्रह्म कारणमिति पौराणिकमतम् । प्रकृतमनुसर्यते । **जिघत्सेति** अत्तुमिच्छाया अशनापदेन श्रावणात् । **श्रुत्यन्तर इति** । **छान्दोग्यस्थे** सिद्धान्ते तु ह्यविजिघत्सत्वेपि संभोगप्राप्तिसूत्रे विशेषभोगोपपादनाद्युक्तम् । **प्रकरणेति** अपिपदेन वाक्ये विषयवाक्यत्वस्य संग्रहः । **दिगिति** विस्पष्टत्वेन विषयवाक्यत्वस्य संदिग्धत्वम् । ननु विषयवाक्यस्य न विस्पष्टत्वं सर्वात्तृत्वेन ब्रह्म अदितिपदसामर्थ्येन देवमाता वेति संदेहात् तत एव विषयवाक्यत्वमपीति चेन्न स इति परामर्शकोऽग्न्याख्यप्राणस्य तस्य च सर्वात्तृत्वसंभवात् । तस्यादितिपदवाच्यत्वस्यापि संभवात् । न च 'स ऐक्षत' इत्यत्राग्न्याख्यप्राणस्य स इत्यनेन परामर्श उक्तः सोग्निर्ब्रह्म भवतु ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेः । श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्ततांग्निरिति श्रुत्या नैवेह किंचनाग्र आसीदिति श्रुतिमुपक्रम्य पाठाद्ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेरग्निर्ब्रह्म तस्य प्राणाख्यस्यात्तृत्वसंभवोक्त्या अत्ताऽचराचरसूत्रे अत्ताग्निः स भवतु न च निर्वर्तनं बाधकं आविर्भावतिरोभावयोर्मुरवैरिधर्मत्वेन बाधकाभावादिति वाच्यम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' 'ब्रह्म तर्हि अग्निः' 'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नाम' 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्' 'प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'मनो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्माणि प्रोक्तानि तेषां वाराहेऽत्र च व्यवस्था कृता । तथाहि जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् इत्यधिकरणे सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्युक्तं ब्रह्म निर्णीतम् । ओमित्यस्याः श्रुतेः वाराहे लक्ष्म्यादिरूपपरत्वमक्षरब्रह्मपरत्वमस्यामेव श्रुतौ । ब्रह्म तर्हीत्यस्याः श्र्याचार्यपरत्वं पुराणे आचार्येषु ब्रह्मभेदबुद्धेरपराधेषु गणनात् । शकुनिब्रह्मणः आनन्दमयोभ्यासादित्यधिकरणे स्वरूपनिरूपणात् । अन्नमयादीनामपि तत्रैवाधिकरणे स्वरूपनिरूपणात् । आचार्यपरत्वेप्यस्याधिकरणस्य ब्रह्मजिज्ञासानतिक्रम इति चेदोम् । ननूक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति प्रकाशस्य विरोध एवकारादिति चेन्न अस्य प्रकाशस्याप्रतीताभिन्नब्रह्मपरत्वाभावात् । सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुत्युक्तब्रह्मणो द्वितीयाधिकरण उपक्रमात् । उपक्रान्तब्रह्माभेदेनाचार्याणां प्रसङ्गात् स्मरणं कृत्वाधिकरणरचना प्रतिज्ञातब्रह्मजिज्ञासाऽविरुद्धैव परम् । ननूक्तविषयवाक्ये सूत्रीयशब्दासंसर्गादिदमेव विषयवाक्यं युक्तमिति चेन्न अस्मादेव भाष्यात् सूत्रीयशब्दघटितमेव विषयवाक्यमिति नियमाभावसूचनात् । अत एव संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दादित्यधिकरणे सोश्नुते सर्वानिति विषयवाक्यं सूत्रपदैरघटितमेव फलाध्याये वक्ष्यते । अत उक्तं दिगिति । नन्वत्ता भगवानित्यत्राधिकरणे सिद्धं स भगवान् परमशिवः । मैत्रायणीयोपनिषदि तमो वा इदमेकमास तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपमित्यादिना तमोधिष्ठातुः परस्य

भाष्यप्रकाशः ।

शैवस्तु प्रहस्तादेव पराहत इति न तदर्थं पुनः प्रयतनम् । अतः पूर्वोक्तमक्षुण्णम् ॥ १० ॥

इति तृतीयं अत्ता चराचरेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

संकल्पेनाविद्याख्यस्य तमसो गुणविभागं निरूप्य तस्य तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति गुणिभ्य एभ्यस्तत्त्वान्तरं दर्शितमिति । सोत्ता भवतु न त्वदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यधिकरणोदित इति भगवच्छैवमतशङ्कायामाहुः **शैवस्त्विति** । भगवानिति शेषः । अत्र **प्रहस्तः** । तन्न परं ब्रह्म किंतु ब्रह्मणो नान्तरीयकः पाद इति न तत्र निर्व्याजमहिम्नः सिद्धिः । तथाहि ब्रह्मोपनिषत्तापिनीययोर्नान्तरीयकपादत्वनिरूपणमुक्त्वैवमेव मैत्रायणीयोपनिषद्यपि मैत्रिशिष्यः शाकायन्यो वालखिल्यप्रजापतिसंवादमुपक्षिप्य तन्मुखेन ध्येयस्य प्राणाख्यस्यात्मनः स्वरूपं यो ह वोपरिस्थः श्रूयते गुणेषु स वा एष शुद्धः पूतः शून्यः शान्तो प्राणो निरात्मानन्तोऽक्षयः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वे महिम्नि तिष्ठति तेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रणोदयिता चैषोस्येत्युक्त्वा स पुरुषसंज्ञोंशेन शरीरे प्रविश्यावर्तत इति चोक्त्वा अथ यो ह वै खलु तस्य सोंशोयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वाख्यस्तेनेदं शरीरं तथेत्युक्त्वा प्रजापतिर्वा एकोग्रेऽतिष्ठत् स नारमतेत्यादिना बह्वीनां प्रजानां तत्कृतानां सृष्टिं चोक्त्वा ततः पूर्वोक्तरूपस्यात्मनोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञस्यास्मदादिशरीरस्य बन्ध इत्युक्त्वा तन्निवृत्तिप्रकारं चोक्त्वा चतुर्थप्रपाठके पुनर्वालखिल्यानां अग्निर्वायुरादित्यः कालोऽपः प्राणोन्नं ब्रह्म रुद्रो विष्णुरेकेन्यमभिध्यायन्त्येकेन्यं कतमः श्रेयः सोऽस्माकं ब्रूहीति प्रश्ने ब्रह्मणो वा एता अग्र्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्येत्युक्त्वा तस्यैव लोके प्रतिमोदतीह यो यस्यानुषक्तः इत्येवं ह्याह 'ब्रह्म खल्विदं वा व सर्वं' इत्यादि तत्तनूपासकस्य तत्तत्सालोक्यं कृत्स्नक्षये पूर्वोक्तपरमपुरुषैक्यं च फलमुक्त्वा ततः पञ्चमे परब्रह्मणः सर्वात्मत्वादिरूपमहामाहात्म्यप्रतिपादने कौत्सायनीस्तुतिमुखेन कृत्वा ततस्तमो वा इदमग्र आसीदित्यादिना तमोभवनं ततः परप्रेरणेन वैषम्याद्रजस्ततस्तथैव सत्त्वं तस्यापि रसश्रवणं तस्य योंशः स प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वाख्यः अस्य प्रागुक्ता एतास्तनव इत्युक्त्वा ततो भिन्नप्रक्रमेण अथ यो ह खलु वा वास्य तामसोंशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योयं रुद्र एवमेवास्य राजसोंशो ब्रह्मा तथैव सात्त्विकोंशो विष्णुरित्युक्त्वा स एष एकस्त्रिधाभूतोष्टधैकादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा चोद्भूत इत्यादिमाहात्म्यमस्योवाच एवं सति याश्चतुर्थे प्रपाठके दश तनव उक्तास्ता गुणातीता एषेच्छामात्रेणैव प्रकटा इति ज्ञायते । तत्रैव तेषां ब्रह्मत्वविधानात् । याः पुनः पञ्चमे उक्तास्तास्तु सगुणस्य । प्रजापतिं तादृशमुपक्रम्य राजसादिपदोक्तिपूर्वकं पाठात् । न चास्य प्रागुक्ता एतास्तनवः इति कथनात् तासामेतदभिन्नत्वं शङ्क्यम् । प्रागुक्तास्तनवोस्यैता इत्यन्वयात् । प्रतिपुरुषस्य मूलपुरुषभिन्नत्वेन तन्मूर्तीनामपि तथात्वस्यैवौचित्यात् । प्रकृतच्छेदे एतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणपरामर्शिताया ज्योतिरधिकरणे सिद्धत्वेन चोद्यानवकाशाच्च । एवं सत्येते तामसरुद्रादयो यस्यांशास्तत्तत्त्वान्तरं संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गं प्रजापतिविश्वक्षेत्रज्ञादिनामकं प्रतिपुरुषरूपमेव सिद्ध्यति । यस्याग्र्यास्तनवोऽग्न्याद्या दशोक्ताः कृत्स्नप्रलये तत्तनूपासकानां यदैक्यं कौत्सायनस्तुतौ यन्माहात्म्यं यो गुणेषूपरिष्ठोस्ति यस्यायं प्रजापतिः प्रतिपुरुषः स तु महापुरुषः अशरीरोऽमृतः सर्वात्मको ह्येवेति सिद्ध्यति । अत एव षष्ठे प्रपाठके दशमकण्डिकायां भोक्तृभोज्यविचारे यथाग्निर्वै देवानामन्नादः

रश्मिः ।

सोमोन्नमग्निनैवान्नमिति दृष्टान्तमुक्त्वा एवंवित्सोमसंज्ञोयं भूतात्माग्निसंज्ञो ह्यव्यक्तमुखा इतिवचनात्पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्ते इत्यनेन चिदाभासत्वेनाग्निसंज्ञस्यापि संकल्पाभिमानलिङ्गत्वात् त्रिगुणस्य सोमसंज्ञत्वेन भूतात्मनो भोज्यकोटौ निवेश उक्तः तेन तदंशिनः प्रजापतेरपि तथात्वं स्फोरितम् । ततस्त्रयोविंश्यां ॐमित्येतदक्षरस्य यदग्रं तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरत्वाय तदेतदुपासीतेत्युक्त्वास्यैव मूर्ध्नि स्थाने अभ्यास उक्तो न शिवस्य एवमेवान्त्यकण्डिकायां निष्कामाग्निहोत्रफलकथनेपि परमाकाशे सौरसौम्याग्नेयसात्त्विकमण्डलानि भित्त्वा शुद्धः सत्त्वान्तरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतन्त्रं चैतन्यं स्वे महिम्नि तिष्ठमानं पश्यत्यत्रोदाहरन्ति ।

'रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।
तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोच्युतः' ॥

इत्याद्युक्तम् । अत एव सप्तमप्रपाठकप्रान्तस्थे ।

'चाक्षुषः स्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात्परश्च यः ।
भेदाश्चैतेस्य चत्वारः तेभ्यस्तुर्यं महत्तरम्' ॥

त्रिभ्यस्तुरीयस्य महत्तरत्वमेवोक्तं न तु महत्तमत्वम् । द्वितीयेन च त्रिपाद्ब्रह्मभोज्यत्वमेवोक्तम् । अतो द्वैतिभावेपि शिवतत्त्वविवेकाभिमतस्य भोग्यकोटित्वात् तत्परस्य तद्भोक्तुर्ब्रह्मण एव पुरुषस्य तुरीयः परममहिमेत्येव सिद्ध्यतीत्युपनिषदर्थनिश्चयः इति । अस्माद् द्वितीयवादस्थप्रहस्तादपि पराभवं प्राप्त इत्यर्थः । प्रहस्तार्थस्तु **नान्तरीयक** इति अन्तरशब्दोत्रात्मवाचकः अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरात्मनि च' इत्यमरात् । अन्तरीयकः गहादिभ्यश्चेति छः शेषेर्थे स्वार्थे कः आत्मीयः न अन्तरीयको नान्तरीयकः न शब्देन सुप्सुपेति समासः । नात्मीयश्चतुर्षु पादेष्वनुस्यूतो नेत्यर्थः । ननु चतुर्णां पादानां प्रसिद्धत्वेन पञ्चमः पादः कुत इति चेन्न । तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभातीति श्रुतेस्तुरीयस्य रूपं स आदित्यः स विष्णुरिति श्रुत्या स्वयममनस्कमश्रोत्रमिति श्रुत्या च द्वेधा निरूपणात् । सगुणनिर्गुणयोर्विद्वन्मण्डनेऽभेदात् व्यष्टिसमष्टिभेदे च ग्राह्यपञ्चमपादरूपं रत्नं परिग्राह्यमिति भावः । गुणेषूपरिस्थो निर्गुण इत्यर्थः । **ब्रह्मचारिण** इति वालखिल्यसंबोधनम् । **ब्रह्मत्वेति** तनूरुक्त्वा ब्रह्म खल्विदं वा व सर्वमित्यनेन तासां ब्रह्मत्वविधानात् । अस्यैता इति सगुणा इत्यर्थः । **ज्योतिरिति** । इदमधिकरणं पूर्वतन्त्रे द्वितीयपादे 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्' इत्यत्र चिन्तितम् । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत इति श्रुतं तत्र किं प्रकृते ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणालक्षणो गुणो विधीयत उत कर्मान्तरं विधीयते इति संशयः । तत्र प्रकरणप्रमाणाज्ज्योतिष्टोमानुवादेन गुणविधिरयमिति प्राप्ते उच्यते । नायं गुणविधिः । अथेत्यनेन प्रकरणविच्छेदात् । न चैष इत्येतच्छब्दानुपपत्तिः । तस्य संनिहितज्योतिःशब्देनान्वयात् । ज्योतिःशब्दोपि प्रकृतविच्छेदादुक्तमपरामृशन् अपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं कर्माभिधत्ते । अतो नूतनसंज्ञया कर्मभेदः । तथैव विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरपि ज्ञेये इति सिद्धान्तितम् । तथात्रापीत्यर्थः । **यथाग्निर्वा** इति यथाग्निर्वै देवानामन्नादः सोमोन्नमग्निनैवान्नमित्येवंवित्सोमसंज्ञोयं भूतात्माग्निसंज्ञोप्यव्यक्तमुखा इति वचनात् पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ (१-२-४)

तस्यैवाग्रे पठ्यते । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता' ॥ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥ अयं भोगो व्यापिवैकुण्ठे अन्यत्र वास्तु,

रश्मिः ।

त्रिगुणं भुङ्क्ते इति यो हैवं वेद संन्यासी च योगी चात्मयाजी चेति । अर्थस्तु यथा देवानां मध्येऽग्निरन्नादोऽन्नस्य प्रसिद्धः सोमोऽन्नमदनीयमग्निनैवान्नमन्नादेन सहभूतमदनीयमिति सिद्धं श्रुत्यन्तरे । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तद्रसः सोमः एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति एवं वेदेषु प्रतिपाद्य मनुष्येष्वतिदिशति एवंवित् वित् ज्ञानी । एवं देववदन्नसहभूतस्तथा च भोक्ताग्नीषोमात्मकस्य जगतः इत्यर्थः । तदुपपादयति सोमसंज्ञोयं भूतात्मा अग्निसंज्ञोप्यव्यक्तमुखा इति । अयं भूतात्मा केवलः प्राकृतः सोमसंज्ञः अन्नभूतः ईदृशोपि अव्यक्तं प्रधानं मुखं भोक्तृत्वादिप्रवृत्तिद्वारं यस्य सोऽर्डादेशः । इति तादृशत्वादग्निसंज्ञोपि भवति । तथा चात्राप्यन्नान्नादयोः सहचारेणैकस्यैव भोग्यभोक्तृभाव इत्यर्थः । अत्र ज्ञापकमाह वचनात् पुरुषो हि इत्यादि हि निश्चयेन पुरुष इति अव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्ते इति वचनात् । भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन च व्यपदेशादित्यर्थः । एवं ज्ञाने फलमाह **यो हैवं वेदे**त्यादि । तदेतदुक्तं भोज्यकोटौ निवेश उक्त इत्यन्तेन । एतेन सिद्धमाह **तेने**त्यादि । **सर्वापरत्वाये**ति सर्वमपरं यस्मादिति सर्वापरं तस्य भावः सर्वापरत्वं तस्मै मोक्षायेत्यर्थः । **चाक्षुष इत्यादि** चाक्षुषः जाग्रद्बोक्ता दक्षिणाक्षिस्थितो विश्वः । स्वप्नचारी स्वप्नभोक्ता तैजसः । सुप्तं सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञः । सुप्तात्परोऽवस्थात्रयरहितस्तुरीयः । एते च चत्वारो अस्य परब्रह्मणो भेदास्तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यस्त्रिभ्यस्तुर्यं महत्तरमुत्कृष्टतरं तत्र हेतुमाह त्रिषु जाग्रदादिषु एकपादेकांशं ब्रह्म चरेत् । चरति अनुगतं तिष्ठति । उत्तरे त्रिपादंशत्रयवच्चरत्यनुवर्तते तस्माद् ब्रह्मांशाधिक्यात्तुरीयमुत्कृष्टमित्यर्थः । नन्वेवं विभागः कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजकमाह **सत्ये**ति । सत्यं प्राणादिरूपं चिदात्मा च । अनृतं पराग्रूपं पृथिव्यादि तयोः अन्तर्यामिब्राह्मणे यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य यस्यात्मा शरीरमित्यन्तेनोक्तयोश्चिदचिच्छरीरयोरुपभोगार्थं महात्मनः परब्रह्मणः द्वैतिभावः । द्वैतं नानात्वमस्यास्तीति द्वैती तद्भावः तथा च तदर्थमयं विभागः इतिसर्वोपनिषदर्थ इत्यर्थः । एवं तदुपन्यस्तश्रुतीनामाभासत्वमुपपत्तिपूर्वकं प्रदर्शितमिति तट्टीकायाम् । **अत इति** पूर्वोक्तं भाष्यमक्षुण्णम् । टुक्षु शब्दे अदादि परस्मैपदी सेट् दूषितं भाष्यमित्यशब्दितमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ नतु
'मुक्ता एव तु तिष्ठन्ति सत्यज्ञानमनन्तके ।
अमुक्तानां च प्रलयोऽप्योग्ये जायते कथम्' ॥
सत्यज्ञानमित्यत्रामव्ययमित्याकाङ्क्षायामाहुः **अन्यत्रेति** । फलतः स्थानाज्ञानाद्यत्रकुत्रचिद्रमा-

किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्य वाक्यस्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वार्थं ब्रह्मवाक्यत्वं पूर्वशेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति प्रकरण-निर्णयः । मध्ये पाठादेवं संदेहः अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

न त्वन्तर्हृदयेऽपीत्याशङ्कावारणाय । किंच, ये पूर्वाधिकरणेषु धर्मा उक्तास्तेऽन्तर्वर्तिन उक्ताः । अन्तर्वर्ती च हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिश्रुत्या, अहमित्यादिप्रत्यग्वित्त्या चान्तर्वर्ती जीव एव सिद्धः । ब्रह्म तु व्यापकत्वात् सार्वत्रिकमुदासीनं, न त्वन्तरेव विशेषतः सिद्धम् । तथा सति पूर्वाधिकरणेषु यन्माहात्म्यमुक्तं तज्जीव एव भविष्यति, न ब्रह्मणीति जीवनिवारणेन तत्र तत्साधनाय चेदमधिकरणमुपोद्घातसंगत्या आरभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यस्थलकथनपूर्वकं तद्वाक्यमुदाहरन्ति **तस्यैवाग्र इत्यादि** । पुरःस्फूर्तिको वाक्यार्थस्तु, ऋतं सत्यं सुकृतस्य सम्यक्त्वमवगत्य कृतस्य कर्मणः फलं पिबन्तौ भुञ्जानौ । यद्यप्येको भुङ्क्ते, नेतरस्तथापि, छत्रिणो यान्तीतिवत् समुदाये गौण्या पिबन्ताविति प्रयोगः । लोके अस्मिञ्च्छरीरे, गुहां हृदयाकाशं प्रविष्टौ । गुहामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । गुहाया विशेषणं, परमे परार्द्धे इति । बाह्यपुरुषस्थानापेक्षया परम उत्कृष्टे । तत्र हेतुः परार्द्धत्वम् । परार्द्धं ब्रह्मणः स्थानम् । तत्र हि भक्तैर्ज्ञानिभिरुपासकैश्च ब्रह्मोपलभ्यत इति । तौ छायातपौ संसारित्वासंसारित्वाभ्यां धर्माभ्यां परस्परविलक्षणौ ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलं त एव कथयन्ति, किंतु पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताः श्रौतस्मार्ताग्निमन्तस्त्रिकृत्वो नाचिकेतोऽग्निर्यैश्चितस्तादृशा गृहस्था अपि वदन्तीति । मुख्योऽर्थस्त्वग्रे भाष्य एव वक्तव्यः । तत्रोक्तेऽर्थे संशयं तद्बीजं चाहुः **किमिदमित्यादि** । **प्रकरणनिर्णय इति** प्रकरणेन कृतो निर्णयः । ननु वल्लीसमाप्त्या पूर्वप्रकरणसमाप्तेस्तदुत्तरप्रकरणगतत्वस्य स्फुटत्वात् कथं संदेह इत्यत आहुः **मध्य इत्यादि** । तथाच,

रश्मिः ।

वैकुण्ठश्वेतद्वीपव्यापिवैकुण्ठ..

तत्र वा । **उपोद्घातेति** प्रकृतः प्रलयस्तत्सिद्ध्यर्था चिन्तां तद्धृदयेपि भोगसाधनरूपां तामुपोद्घातं विदुर्बुधाः । **तया संगत्या** । **तद्वाक्यम्** विषयवाक्यम् । **एक इति** एको जीव इतरोन्तर्यामी 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेः । **समुदायेति** एकसार्थवाहित्वविशिष्टे गौणी यथा छत्रिणो यान्तीत्यत्र राज्ञश्छत्रित्वात् तथा पानापानकर्तृसमुदाये । पा पाने इति धातोः कर्तृप्रत्ययान्तस्य गौण्येत्यर्थः । **परार्धमिति** परार्ध्यमिति पाठे परार्धं ब्रह्मणः स्थानमर्हतीति परार्ध्यं हृदयम् । **त्रिरिति** नचिकेतवाक्यानामध्ययनं तदर्थज्ञानमनुष्ठानं चेति त्रित्वं बोध्यम् । इत्यर्थः शंकरभाष्यटीकायाम् । **श्रौतस्मार्तेति** पञ्चाग्नयः स्मार्ताः सभ्यावसथ्ययोः स्मार्तत्वात् । त्रयोग्नयः श्रौताः गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनरूपाः त्रयोऽग्नय इति योगतत्त्वोपनिषदः श्रुतेः । **मुख्य इति** अस्यार्थस्य शांकरकृतत्वेन मायावादिमतसंमतत्वादस्मादन्यो मुख्य इत्यर्थः । **उक्त इति** पुरःस्फूर्तिकेर्थे । **बीजमिति** पूर्वशेषत्वमुत्तरशेषत्वं च । **प्रकरणेति** 'क इत्था वेद यत्र सः' इत्यत्र प्रकरणशब्दार्थ उक्तः । **नन्विति** यस्य ब्रह्म चेति श्रुतिर्द्वितीयवल्लीसमाप्तावेतदग्रे तृतीयवल्लीप्रारम्भे ऋतं पिबन्ताविति श्रुतिः द्वितीयवल्लीसमाप्त्या न जायते इत्याद्युक्तब्रह्म-

बद्धमुक्तजीवौ भविष्यतः। उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी। उभयथापि न ब्रह्मवाक्यम्। द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात्। ब्रह्मवाक्येऽपि न प्रयोजनसिद्धिः।

भाष्यप्रकाशः।

'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते'॥

इति पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात् कयाचित् संगत्या पूर्वशेषत्वस्यापि शक्यवचनत्वाद्, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादेः प्रागेव पाठाच्च संदेह इत्यर्थः। ननु तर्ह्यर्थेन निर्णयोऽस्त्वित्यत आहुः अर्थेत्यादि। बद्धमुक्तजीवाविति हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यनेन बद्धस्य, मत्वा धीरो न शोचतीत्यनेन मुक्तस्य च पूर्वत्रोक्तत्वात् तदनन्तरपठितस्य द्वित्वस्य तद्विषयत्वप्रत्यभिज्ञानात्तावेव युक्तौ, न तु जीवपरमात्मानौ। अनश्नन्निति श्रुत्या परमात्मनो भोगाभावादिति। इन्द्रियमनसी इति यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यादौ तयोरेवाग्रे निरूपणात्। पिबन्ताविति पानकर्तृत्वव्यपदेशस्त्वेधांसि पचन्तीतिवत् करणे कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवपक्षे बुद्धौ केवलायामिवोभयत्राप्युपपत्स्यते।

रश्मिः।

प्रकरणस्य समाप्तेः। तदुत्तरं प्रकरणं ऋतं पिबन्ताविति श्रुत्यन्तरम्। आत्मानं रथिनं विद्धीति जीवप्रकरणं तद्गतत्वस्येत्यर्थः। **आत्मानमिति** जीवप्रकरणबोधकादित्यर्थः। ब्रह्मप्रकरणबोधकान्न जायते म्रियते वा विपश्चित् इत्यारभ्य यस्य ब्रह्म चेत्यन्तात् पश्चादिति मध्ये पाठः। ततश्च संदेह इत्यर्थः। **पूर्वत्रेति** ऋतमित्यस्य पूर्वत्र द्वितीयवल्ल्यामित्यर्थः। **तद्विषयेति** मुक्तबद्धजीवविषयत्वस्याधीतेन मीमांसकेन छायातपयोर्द्वित्वमिदं तन्मुक्तबद्धजीवनिष्ठमिति मनसि संनिधानात् प्रत्यभिज्ञानं तत्तेदंताप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तस्मात्। न च ताविमौ छायातपाविति प्रत्यभिज्ञानमस्त्विति शङ्क्यम्। गौरवात्। **यस्त्विति।**

'यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः'॥ इति।
'यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः'॥

इति अयुक्तमनइन्द्रियाणि। छाया विषयसुखानुकूल्येन सुखस्य श्यामत्वेन मन आदीनामप्यस्वच्छत्वात् युक्तमनइन्द्रियाणि। आतपः भजनानन्दानुकूल्येन ज्ञानानुकूल्येन वानन्दस्य श्यामत्वेपि स्वेषां मन आदीनां स्वच्छत्वात् कर्तृत्वोपचारादिति। इदं नैयायिकमते। आख्यातस्य पाकं करोतीति पचति इत्यत्र करोतिना विवरणात्। यत्नार्थकत्वेनेधःसु तदभावात्। वैयाकरणास्तु पच्यर्थो व्यापारो नैकविधः फूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादिभिस्तत्तद्रूपेण वाच्यः। देवदत्तोग्निरेधांसि पचति पचन्तीत्यत्र तत्तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। न च नानार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेव शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात्। आख्याते क्रियैकत्वव्यवस्थाप्यावच्छेदकबुद्धिविशेषमादायैव। उक्तं च वाक्यपदीये।

'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।
बुद्ध्या प्रकल्पिता भेदाः क्रियेति व्यपदिश्यते'॥ इति

'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः' इत्याख्यातार्थ आश्रय इत्याहुः। तथाच देवदत्तः

अथ मन्यते, उपनिषत्पाठादन्यत्रानिर्द्धाराज्जीव ब्रह्म परत्वेऽपि तयोरभेदाद् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य युक्तेति। तथापि कस्य निर्णायकत्वं, प्रकरणस्यार्थस्य वेति। उभयोरपि संदिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेदुच्यते।

भाष्यप्रकाशः ।

उभयथेति उत्तरशेषत्वे च। ननु, येयं प्रेते विचिकित्सेत्यनेन जीवस्य, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यनेन परमात्मनश्च पूर्वं पृष्टत्वात् पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मानौ सुखेन संभविष्यत इति तावेवात्र ग्राह्यावित्येकदेशिकृतं समाधानं दूषयन्ति **द्वयोरित्यादि**। ब्रह्मवाक्यत्वाय हि परमात्मनिरूपणमत्राङ्गीकार्यम्। तत्प्रयोजनं च मुख्यतया परमात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपत्तिः। सा तु द्वयोस्तुल्यतया मुख्यत्वेन प्रतिपादनाद् दुर्घटेत्यपार्थं तस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यर्थः। ननूपनिषदो रहस्यविद्यास्तासु यदुच्यते, तन्निर्द्धारितमेवोच्यते । अत उभयोर्ऋतपातृत्वमन्यत्रानिर्णीतमत्र निर्धारयितुं प्रवृत्तं वाक्यमिन्द्रियमनसोर्ग्रहण उपचारदोषेण दुष्यतीति तदभावायास्य जीवब्रह्मपरत्वाङ्गीकारेऽपि तयोरवस्थाभेदेनैव भिन्नतया वस्तुत ऐक्याद् वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि ब्रह्मवाक्यत्वमक्षतमित्येकदेशिकृतं समर्थनं दूषणार्थमनुवदन्ति **अथेत्यादि**। तद् दूषयन्ति **तथापीत्यादि**। **संदिग्धत्वादिति**। अर्थस्य संदिग्धत्वं जीवद्वयनिरूपणकोट्यनिरासाद् बोध्यम्। तथाच तदङ्गीकारे विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः। एवमेकदेशिमतदूषणेन विचारमाक्षिप्य तत् समर्थयन्ति **उच्यत इत्यादि**। शास्त्रं व्यासप्रणीतं श्रौतवाक्यस्थसंदेहवारकम्। अतस्तत्र पूर्वं संदेहाकारस्य निर्णयः

रश्मिः ।

एधोभिः पचतीत्यत्र फूत्काररूपव्यापारवदेधांसि पचतीत्यत्राधःसंतापनरूपव्यापारमाश्रित्यैधःसु मुख्यमेव कर्तृत्वमिति ध्येयम्। तदादिन्यायस्तु तदादिपदस्य क्वचिद्घटादित्वं शक्यतावच्छेदकं क्वचित्पदादित्वं क्वचित्कुड्यत्वं क्वचित्कुसूलत्वमिति। **बुद्धीति** बुद्ध्या पदार्थान् जानातीत्यत्र करणत्वेन बुद्धेस्तस्यां केवलायां कर्तृत्वोपचारः। **एकदेशीति** शंकराचार्यकृतम्। एकदेशित्वं तु ब्रह्मवादैकदेशालम्बनात् तथाहि पुच्छस्याक्षरब्रह्मणो हि पराकाष्ठापन्नवस्तुत्वं भूयसां श्रुतिभागानां सगुणपरत्वोपगमेनालम्बन्ते तथा निबन्धोक्तषड्विधवैदिकसृष्टिषु मायिकसृष्टेर्ग्रहणमिति अन्यदेवमुन्नेयम्। यद्वा जैमिनिबादरिकाशकृत्स्नौडुलोमिप्रभृतय एकदेशिनः सूत्रोक्तत्वात्। **ब्रह्मवाक्यत्वमिति** एतेन ब्रह्मवाक्य इति भाष्ये ब्रह्मवाक्यपदं भावप्रधानं ब्रह्मवाक्यत्व इति भाष्यार्थः। **तदङ्गीकार इति** एकदेश्युक्ताङ्गीकारे। **आक्षिप्य** निर्भर्त्स्य। तदित्यव्ययम् विचारमित्यर्थः। **श्रौतेति** श्रुतिसूत्रे एका कोटिरिति निबन्धटीका।

'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि।
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम्॥
उत्तरोत्तरसंदेहवारकं परिकीर्तितम्'।

यद्यपि तथापि सूत्रेषु अप्यविरुद्धम्। शिक्षाच्छन्दसोर्वेदस्वरूपे उपकुर्वतोरप्यनुष्ठान उपकाराङ्गीकारात्। ननु कारिकायां शास्त्रं वा श्रीकृष्णवाक्यमस्त्विवति चेन्न। अधिकरणघटकसंशयस्य उत्तरोत्तरसंदेहवारकं परिकीर्तितमिति निबन्धेऽविवक्षणात्। **तत्रेति** श्रौतवाक्ये। **समेति** कारिकोक्तनिर्णयपदवाच्यसिद्धान्तनिर्णयविषयीभूतसिद्धान्तः। अनर्थकम् न अर्थो निवृत्तिर्यस्मात् तादृक्

संदेहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः।
जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येऽपि न क्षतिः ॥

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः। ऋतं पिबन्ताविल्यत्रैवं संशयः। किं जीवद्वयं निरूपयति, आहोस्विज्जीवब्रह्मणी वेति। तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्यत्वाद्,

भाष्यप्रकाशः।

कार्यः। अन्यथा तु समाधानमनर्थकमेव स्यात्। नचोक्तयोरुभयोरपि संदिग्धत्वात् केन स निर्णय इति शङ्क्यम्। **पदशक्त्या तु निर्णयः**। संदेहाकारस्य। कस्य पदस्य शक्त्येति चेत्। **जीवादुत्कर्षशब्देन**। जीवं प्राप्य उत्कर्षबोधको यः शब्दस्तेन। वाक्ये द्वयोः पक्षयोर्न क्षतिः। तथाच तादृशपदस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षो जीवपरमात्मपक्षश्चेति द्वावपि संग्रहीतुं शक्येते इत्यर्थः। जीवादुत्कर्षशब्दः को वेत्यपेक्षायां व्याकुर्वन्ति गुहेत्यादि। इदं पूर्वोत्तरपक्षयोर्विवरण एव स्फुटीभविष्यति। ननु, यः सेतुरीजानानामिति मन्त्रस्यापि प्रकरणद्वयमध्ये पाठोऽस्तीति स कुतो न विचार्यत इत्यत आहुः ऋतमित्यादि। तथाच तत्राक्षरं ब्रह्म स्फुटमेव श्रूयते इति संदेहाभावात् स न विचार्यते, किंत्वत्रैवैवं संशयादयमेव विचार्यत इत्यर्थः। एवं संशयं साधयित्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि। अयमर्थः। यद्यस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं भवेत् तदा पूर्ववह्ययामि-

रश्मिः।

स्यात्। पूर्वपक्षोत्थानद्वारा संदेहान्तरस्य समाधानान्तरप्रवृत्तिजनकत्वात्। **उक्तयोरिति** अर्थप्रकरणयोः। **स** इति निर्णयविषयीभूतसिद्धान्तः। **पदेति** पदानां गुहात्मपदानाम्। शक्त्या अभिधावृत्त्या तात्पर्यवृत्त्या च सिद्धान्तस्य निर्णय इति। कारिकार्थोपि कस्य निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाहुः **संदेहाकारस्येति**। संदेहस्याकारो यस्मै सिद्धान्ताय स तथोक्तः सिद्धान्तस्तस्येत्यर्थः। **कस्येति** जीवनिरूपणं सूत्रे कुतः ब्रह्मविचारस्य प्रतिज्ञानात् यदि स्वस्माद्ब्रह्मोत्कर्षार्थं तर्हि कस्य पदस्य शक्त्या जीवनिरूपणमिति प्रश्नः। **जीवं प्राप्येति** जीवादित्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी व्याकृता। तथाच जीवाद् ब्रह्मोत्कर्षशब्देनातपशब्देन कृत्वा छायापदशक्त्या वाक्ये श्रुतिवाक्ये जीवनिरूपणं सूत्रे त्वात्मा चात्मा चात्मानावित्येकस्यात्मपदस्य शक्त्या जीवनिरूपणम्। अतः पक्षयोः जीवद्वयजीवपरमात्मद्वयरूपयोरेकतरयोर्द्वयोर्जीवपरमात्मनोर्न क्षतिः ब्रह्मनिरूपणीयेपि जीवनिरूपणस्य नासंगतिरित्यर्थः। **तथाचेति**। तादृशपदमात्मच्छायापदम्। तस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षपरमात्मपक्षश्चेत्येतयोः एकतरौ द्वौ जीवपरमात्मानौ अप्येवकारार्थः। तावेव संग्रहीतुं शक्येते इत्यर्थः। **जीवादिति** छायात्मपदे जीवशब्दो जीवादुत्कर्षशब्दः को वेत्यपेक्षायामित्यर्थः। **गुहेत्यादीति** गुहाशब्द उत्कर्षबोधक एव। जीवाश्छिद्राणि च ब्रह्म तु गुहां प्रविष्ट इत्युत्कर्षः। स्पष्टमातपशब्दस्योत्कर्षबोधकत्वम्। गुहाशब्देनातपशब्देन चेति भाष्यार्थः। कारिकायामुत्कर्षशब्देनेत्येकवचनात्। संशयनिरूपणं तु ह्यधुना भविष्यति। अतः संदेहपरत्वेन न प्रकाशो व्याख्यातः सिद्धान्तपरत्वेन तु व्याख्यातः। संदेहाकारस्येत्यत्र संदेहस्येत्येव वदेयुः। सिद्धान्तपक्षे तु ह्यत्राकारपदं सार्थकम्। न च सिद्धान्तस्येति संदेहाकारस्येत्यत्र वदेयुर्यदि सिद्धान्तपक्षोभिप्रेयादिति शङ्क्यम्। कारिकायां संदेहवारकमित्यनेन संदेहपुरस्कारेण सिद्धान्तोक्तेः। एतेन सिद्धान्तपदाश्रवणात्कारिकायां संदेहपदश्रवणात् संदेहपरत्वेन व्याख्यानं युक्तमिति प्रत्युक्तम्। **एव स्फुटीति**। अस्योपपादनसापेक्षत्वात् एवकारः। अन्यत्र नेत्यन्ययोगव्यवच्छेदकः। तथा चैष कारिकार्थः। ननु जीवपरमात्मनिरूपणेऽर्थप्रकरणयोः संदिग्धत्वेन विचारकरणाभाव इति चेत्तत्राहुः **संदेहवारकं शास्त्रमिति**। सूत्रजातं संदेहस्य श्रुतिष्वधिकरणान्तर्गतस्य वारकं पूर्वपक्षोप-

यस्तु विज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वदविद्वतोर्वक्तव्यत्वात् तदर्थमुभयोः प्रथमं निर्देश उचितः । मन्त्रेऽपि, ऋतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतलोकत्वम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्वेकवचनम् । परमपरार्ध्यं सत्यलोकः । तत्रोभयोर्भोगात् । अविद्यया पिहित-प्रकाशत्वादविदुषः छायात्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाशत्वादातपत्वं विदुषः । अत एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति । पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताश्चेतरम् । इन्द्रिय-मनसोस्त्वचेतनत्वान्न वाक्यार्थसंगतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषनिर्णयः । तस्माद् बद्धमुक्तजीवपरतयोपपन्नत्वात् तत्प्रकरणपाठान्न ब्रह्मवाक्यमिति । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

यत्राप्युपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन च ब्रह्मोच्यत इति प्रकरणस्य तौल्यादेकवचनमेवात्र वदेत् । वदति द्विवचनमतोऽत्र, न ब्रह्माभिप्रेतं, किंतु बद्धमुक्तजीवावेवाभिप्रेतौ । अतः प्रथममुभयोर्निर्देशः । नचैवं मन्त्रवर्णासंगतिः । मन्त्रेपि ऋतपदेनोक्तरीतिकं द्विविधं सुखमुच्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतत्वेन तज्जन्यस्य शरीरस्य लोकत्वम् । तत्र गुहा तत्तदुपयोगी तत्त्वविचारो गुहेव गुहा । यदि गौणी नाद्रियते, तदा हृदयाकाशः । न च विचारादेर्भिन्नत्वाद् द्विवचनं

रश्मिः ।

शमद्वारा निरासकम् । न सूत्रजाते सिद्धान्तोपपादके शास्त्रे संदेहवारके पदानां गुहाप्रविष्टात्मपदानां शक्त्याभिधया वृत्त्या तात्पर्यवृत्त्या च तु सिद्धान्तस्य निर्णयो भवतीत्यर्थः । ननु भवतु निर्णयः परंतु ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञातेति जीवनिरूपणार्थमात्मानाविति द्विवचनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राहुः जीवादिति । जीवाद्ब्रह्मण उत्कर्षस्य बोधकः शब्दस्तेन प्रयोजनेन हेतुना वाक्ये सूत्रात्मके विषयवाक्ये वा द्वयोर्जीवब्रह्मणोरपि न क्षतिर्नासंगतिरूपो दोष इत्यर्थः । जीवनिरूपणमपि संगतमिति भावः । यः सेतुरिति अयं मन्त्रः ऋतं पिबन्तावित्यस्याग्रे पठितः । मन्त्रस्तु 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् । अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि' इति । श्रुत्यर्थस्तु सेतुः सेतुरिव सेतुः ईजानानां नाचिकेतं वयं शकेमहि यजमानानां कर्मिणां नाचिकेतोग्निस्तं वयं शकेमहि शक्नुवन्तः ज्ञातुं चेतुं च । तौल्यादिति तेन भाष्ये समासत्वादित्यत्र सामान्यात्तौल्याद्वेति पाठः । एकवचनमिति पूर्व-पक्षत्वान्मायाप्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरोऽविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इत्यादिप्रकारेण जीवब्रह्मवादादेकवचनम् । मन्त्रेपीति भाष्यमवतारयन्ति स्म न चैवमिति । विद्वदविद्वतोर्भिन्नफल-कत्वादेककर्तृपानकर्तृत्वासंगतिः । सुखमिति शक्यतावच्छेदकं सुखत्वमत्र गृह्यते न तु विषयसुखत्वं नापि मोक्षसुखत्वमिति नर्तमित्येकवचनविरोधः इत्यर्थः । मार्गेतिभाष्यं विवरामासुः प्रवृत्तीति । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' इति तमेवैकं जानीथात्मानमिति वा । सुकृतेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सुकृतेति । सुष्ठु कृतस्य कर्मणो देहजनकत्वात् सुकृतत्वेन रूपेण वर्तमान-कर्मणा जन्यस्य शरीरस्य लोकत्वं प्रकाशकत्वं लोकृ दर्शने भ्वादिरात्मनेपदी सेट् । ननु ज्ञान-मार्गफलं नोक्तमिति चेन्न ज्ञानानन्तरमावरणभङ्गादृतपाने शरीराभावादृतं पिबन्तौ इत्यनेनैव शाब्दाप-रोक्षकथनात् । गुहेति भाष्यं विवरामासुः तत्र गुहेति । तत्र जीवन्मुक्तेपि ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्। गुहा हृदयाकाशस्तत्र सकृदेकस्मिन् प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्युभयोः

भाष्यप्रकाशः।

शङ्क्यम्। जात्यपेक्षयैकवचनस्यापि युक्तत्वात्। परमः परश्चतुर्मुखो यत्र मीयते तादृशं परार्धमुत्तमं सत्यलोक एव। तत्रोभयोः। शतजन्मीनस्वकर्मशुद्धस्य कर्मिणो वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य सन्न्यासिनश्च भोगादिति। विद्वदविद्वतोरिति विच्छब्दान्मतुप्। योग इति संबन्धे। शेषं स्फुटम्। एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा समाधानं व्याकुर्वते गुहामित्यादि। एकस्मिन्निति एकदेत्यर्थः। अत्र हेतुर्हिशब्देन सूच्यते। तं विवृण्वन्ति अनेनेत्यादि। अनेन जीवेन सहात्मनेत्यर्थः। नच सहार्थे

रश्मिः।

'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः'॥

इत्यत्र भक्तिपदेन स्मरणस्याप्युक्तेः। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र मननोक्तेश्च युक्तिभिरनुचिन्तनस्य मननपदार्थत्वात्। हृदयाकाशौ वेति पाठः। जीवन्मुक्तस्य लोकस्य च। जातीति भाष्यं विवरांचक्रुः न चेति। गुहे इति द्विवचनम्। एकेति गुहामित्येकवचनम्। परममिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म परम इति। तत्रोभयोरिति भाष्यं विवरांबभूवुः तत्रोभयोरिति 'शतजन्मभिः पुमान्' इत्यादिवाक्यानि।

'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे'॥

इति श्रुतिश्च। एवं पूर्वार्धं व्याख्याय तत्र किंचिदाहुः विद्वदिति मतुबिति। वसुप्रत्यये तु विद्वदविदुषोर्विद्वोऽविदुषोरिति प्रयोगौ स्याताम्। विच्छब्दान्मतुपि तु विद्वांश्च विद्वांश्च विद्वांसौ तयोर्विद्वतोः झय इति सूत्रेण मतुपो मस्य वः संप्रसारणं तु वसोर्न मतुपो वस्य। 'वसोः संप्रसारणम्' इति सूत्रात्। भाष्ये। न वाक्यार्थेति। अन्तःप्रवेशनानुकूलो व्यापारो वाक्यार्थो न मुख्यक्रियात्वाभावात्। वदन्तीति वद व्यक्तायां वाचि व्यक्तवागनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः। कर्तृकर्मान्वयविशिष्टः। तथाचेन्द्रियमनसोर्गौणक्रियाऽयोगे तद्द्वारा मुख्यक्रियाऽयोगः सेयमसंगतिः। यथा सैन्धवमानयेत्यत्र भोजनकाले आननक्रियायामश्वायोग इति विशेषेण लवणस्य निर्णयः। प्रकरणेति द्वितीयवल्ल्याः समाख्या ब्रह्मप्रकरणेतरजीवप्रकरणपाठादित्यर्थः। प्रकृते। एकस्मिन्निति न गुहाविशेषणम्। गुहायाः स्त्रीत्वात्। किं तु कालविशेषणमित्याशयेन व्याचक्रुः एकदेति। हृदयाकाशविशेषणत्वे तु न दोषः। तथाच भाष्यं न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे इति। आत्मनेति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन तृतीया। आत्माभिन्नास्मत्पदार्थोनुप्रविश्येमास्तिस्रो देवता इत्यर्थः। सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति छान्दोग्ये सैवात्र संदिग्धेति यथाह तट्टीकायां देवता अप्रत्यक्षभूताः सूर्यबिम्बवदनुप्रविश्यात्मना संसृज्य तद्देहाभिमानीभूत्वा

प्रवेशश्रवणात् । न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं संभवति पूर्वाधिकरणे यथाभिलषितभोगो भगवति साधितः । प्रकारान्तरेणापि,

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीया चेत् स्यात् तदोक्तं संभवेत् । सैवात्र संदिग्धेति वाच्यम् । 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' इत्यादौ श्रावितस्य निहितत्वादेः स्वरूपेण प्रवेशं विनानुपपत्त्यात्र तथा निश्चयात् । यद्यपि तत्र परमात्मनः सिद्धवन्निर्देशस्तथापि, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्यन्तरात् प्रवेशहेतुक एवेत्यर्थः । नन्वत्र जीवपदात् तयोरेव सोऽस्त्वित्यत आहुः न हीत्यादि । हृदयाकाशे हि जीवस्य प्रवेशो नामादिव्याकरणार्थः । व्याकरणं चैकेनैव संभवति । अत एवैकवचनम् । अन्यथा जीवाभ्यामित्यादि वदेत् । पुराणेष्वपि,

'चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ।
विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत' ॥

इत्यादौ देहोत्थापनायाप्येक एवोक्तः । अतो व्यष्टिदेहेऽप्येक एव मन्तव्यः । अन्यथा करणाधिपौ द्वौ स्याताम् । ततश्च सुकृतदुष्कृतभोगोऽपि श्रुत्यादौ द्वयोरुच्येत । व्यवस्था च भज्येत । अतो जीवद्वयमेकत्र प्रवेष्टुं नार्हतीति कार्यबलात् सहार्थेऽपि सती तृतीया जीवस्य ब्रह्मसाह्यमेव गमयतीत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तत्र तथापि प्रकृतमन्त्रार्थः कथं संगच्छत इत्यत आहुः अर्थ इत्यादि । यथेति भिन्नं पदं नित्यसंबन्धात् तथापदमध्याहरति । तेनास्मिन्नधिकरणे जीवेन

रश्मिः ।

नामरूपे नाम्ना रूपेण च सूक्ष्मं पिण्डं व्याकरवाणीति । अत्रास्मत्पदार्थः सूर्यो बिम्बं यथातपरूपेणानुप्रविश्य तापयति एवं जीवेनात्मना देवताः प्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्यतः स्वयं सूर्यबिम्बवदप्रविष्ट इति प्रविश्येत्यत्रानन्वितो जीवेनेत्यत्र स्वस्य जीवसाहित्यं प्रवेशे विघटयन् सहार्थे तृतीयां विघटयति । ननु तर्हि न संदिग्धेति चेन्न गुहां प्रविष्टाविति श्रुतावेव सहप्रवेशज्ञापनादिति । श्रुत्योर्विरोधे विकल्पः प्राप्तस्तमसहमाना विकल्पापादकश्रुत्यां सहार्थे तृतीयां साधयामासुः **गुहाहितमिति** ।

'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' ॥

इति मन्त्रः । अस्यार्थः गुहायां हृदयाकाशे आहितं स्थितम् । गह्वरे अनेकानर्थसंकुले देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषम् । अध्यात्मयोगः ब्रह्मणि चित्तसमाधानं तेन प्राप्तं यदधिगमो ज्ञानं ज्ञानाभिन्नभक्तिर्वा तेन तया वा विदित्वेत्यर्थः । व्योमन्निति सप्तम्या लुक् । **निहितेति** आदिना मत्वेत्युक्तम् । मननं हर्षशोकत्यागश्च । **अत्रेति** । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यत्र । **तथेति** सहार्थे तृतीयात्वेन तृतीयानिश्चयात् । **तत्रेति** गुहां प्रविष्टावित्यत्र गत्यर्थाकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तो भूते लुङा विगृह्य प्राविविक्षतामिति प्रविष्टाविति सिद्धवन्निर्देशः कर्तव्यः । **तत्सृष्ट्वेति** इदं सर्वं सृष्ट्वा सच्च त्यच्चेति सद्ब्रह्मास्माकं त्यत्तत्सृष्टं नास्ति तत्सृष्ट्वेत्यादिश्रुतेरर्थः शंकरभाष्ये । **तयोरिति** प्रतिबिम्बभूतजीवयोः । **नामादीति** आदिपदेन रूपमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेरित्यर्थः । **पुराणेष्विति** एकपुराणोदाहरणेन गतार्थत्वान्न पुराणान्तराण्युच्यन्ते । इत्यादाविव्यादिपदेन पुराणान्तरवाक्यानि । **करणेति** करणानि इन्द्रियाणि यथोक्तं श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् स्वरूपाऽमृतपातारौ। सुकृतमपि ब्रह्मैव। 'तस्मात् तत्सुकृतमुच्यते' इति श्रुतेः। स एव लोकः। उपचारात् षष्ठी।

अक्षरं वा परमपरार्ध्योपरि तत्रत्यानां परिदृश्यमानत्वाच्छाया प्रतिसारूप्यं सायुज्यं गतस्य जीवस्यापि तथात्वात् ततोऽपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटा-

भाष्यप्रकाशः।

सहापि विवक्षितरीतिकं भोगं साधयतीत्यर्थः। तमेव प्रकारं स्फुटीकुर्वन्ति ऋतमित्यादि। उपचारादिति राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारात्। उपचारमरोचयन्तो लोकपदस्यार्थान्तरमाहुः अक्षरमित्यादि। तथाच, परमे परार्धे इति या सप्तमी सा वृक्षाग्रे श्येन इतिवदौपरिष्टिकसामीप्ये। तेनोपचाराभावादक्षरमेव लोक इत्यर्थः। छायातपौ विवृण्वन्ति तत्रत्येत्यादि। तत्रत्यानामक्षरात्मकभगवल्लोकस्थानां जीवब्रह्मणोः परिदृश्यमानत्वादन्येषां चापरिदृश्यमानत्वात्

रश्मिः।

'निर्भिन्ने त्वक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः।
चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्'॥

अत्र त्वष्टा सूर्यः। चक्षुषोरधिप एकः। न च 'निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम्' इत्यत्र अश्विनाविति द्विवचनेन करणभूतनासाधिपौ द्वावुक्तौ इति चेन्न साहित्यात् यथा पुनर्वसू 'स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ' इति स्वर्गवर्गे तावुभाविति द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचनाभाव इति स्वामी। अयं प्रायोवादः 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस्र एव च' इति मार्कण्डेयात् नासत्याविति दस्राविति चैकवाचकयोरुभयोः प्रयोगो गौण इति व्याख्यासुधायाम्। **श्रुत्यादा**विति 'अन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इतिश्रुतौ। आदिना

'यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम्।
परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते'॥

इति समाधिभाषायाम्। **द्वयो**रिति प्रतिबिम्बितजीवयोः। **व्यवस्थे**ति द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेति श्रुत्या द्वयोः प्रवेशे द्वयोर्भोगापत्त्या तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति भोगाभोगव्यवस्था च भज्येतेत्यर्थः। **कार्ये**ति सुकृतदुष्कृतभोगबलात् **जीवस्ये**ति निरूपितं षष्ठ्यर्थः। **ब्रह्मे**ति ब्रह्मणि साह्यम्। सुप्सुपेति समासः। उपचारमसहमानानां युष्माकं न कर्मणा वर्धते नो कनीयात् इति श्रुतेर्ब्रह्मणि कथं सुकृतजन्यो भोगः इत्याशङ्कते **ननु भवत्विति**। **नित्येति** यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्। **ऋतमित्यादी**ति श्रुत्यर्थस्तु स्पष्टः। श्रुतिकथनेन ऋतं जलनामसु पठितमपि अत्र न विवक्षितमिति सूचितम्। **राहो**रिति। राहुभिन्नं शिरः इति बोधः। **अरोचयन्त** इति वैकुण्ठश्रीगोकुलेतरत्र जीवभोगो जीवरूपेण अवताररूपेण चेन्द्ररूपेण वा सुकृतलोके न तु मुक्तैर्जीवैरतोऽरोचयन्त इत्यर्थः। **तत्रत्याना**मिति 'कर्तृकर्मणोः कृति'इति सूत्रेण कर्तरि षष्ठी। **जीवे**ति कर्मणि षष्ठी। **परी**ति मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति वैयाससूत्रात्। एवमिति भाष्ये छाया तेजोऽभावः कोशे परं तु छायापुरुषस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धत्वात् प्रतिनिधिसारूप्यं यस्य छाया तस्य प्रतिनिधिसारूप्यम्। युनक्तीति युक् सहयुक् सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं तत्प्राप्तस्य गोप्यादेः

'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः।
येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धामामीयुरञ्जसा'॥

नन्दत्वादातपः परोक्षवादः। काण्डत्रयेऽपि तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणम्। अतो युक्त एवायमिति हिशब्दार्थः।

भाष्यप्रकाशः।

तान् प्रत्येवं कथनं परोक्षवादः। प्रतिसारूप्यमिति प्रतिकूलं सारूप्यम्। विरुद्धं प्रतिबिंबवत् सारूप्यमित्यर्थः। त्रयाणामिति ज्ञान्युपासककर्मिणाम्। तथाचायं मन्त्रार्थः। परो मीयते यत्र, परस्य वा मा लक्ष्मीर्यत्र तादृशे परार्धाऽभिधलोकोपरितने अक्षरात्मके लोके, गुहां सत्यब्रह्मपुरस्थं दहरपुण्डरीकं वेश्म प्रविष्टौ सुकृतस्य ब्रह्मणः ऋतं स्वरूपाऽमृतं पिबन्तावनुभवन्तौ जीवपरमात्मानौ ब्रह्मविदो ज्ञानिनः पञ्चाग्नय उपासकास्त्रिणाचिकेताः कर्मिणश्च छायातपौ पूर्वोक्तरीत्यातिसरूपत्वेऽपि विलक्षणौ। भगवतः परोक्षप्रियत्वात् तत्तोषार्थं परोक्षवादेन वदन्तीति। तेन जीवब्रह्मपक्षाङ्गीकारेऽपि, न मन्त्रार्थासंगतिरित्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि। यत एवं मन्त्राऽर्थोऽतोयं गुहाप्रविष्टात्मत्वरूपो हेतुर्ऋतपात्रोर्जीवपरमात्मत्वसाधने युक्त इति हिशब्दार्थः।

रश्मिः।

इत्येकादशद्वादशाध्यायोक्तस्य जीवस्य मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्येतरस्य चापि पुष्टभक्तस्य सायुज्यं गतस्यापि तथात्वात् छायारूपत्वात्। ननु सायुज्ये कस्य छायेति चेन्न जीवत्वस्यौपाधिकत्वाभावात् सायुज्येपि जीवत्वात् महत्वप्राकट्येनाणोरणीयसो महतो महीयस ऐक्यात्। ननु सायुज्ये तिरोहितानामप्यानन्दैश्वर्यादीनामाविर्भावात् तेजोरूपत्वं न तु छायारूपत्वमिति चेन्न जीवत्वस्यौपाधिकत्वाभावात् किं च 'छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः' इति सिद्धान्तमुक्तावल्याश्छिद्रभूतेष्वानन्दस्य श्यामस्याविर्भूतत्वेन तेजोभावरूपेषु छायात्वमपि। आतपत्वं समर्थयामासुः **तत्तोपीति**। विशिष्टं शिश्लृ विशेषणे रुधादिः परस्मैपदी अनिट् विशेषणं सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति सहार्थेऽप्रधाने तृतीयाऽतः उत्कृष्टं वा। शिष हिंसायां भ्वादिः परस्मैपदी धातुस्तु सेट्त्वान्न गृहीतः। ननु प्रकटानन्दत्वाच्छयाममस्तु तद् भास्वरशुक्लातपरूपमिति चेन्न श्यामभास्वरशुक्लयोर्भास्वरशुक्लस्य मुख्यत्वाच्छयामस्यातपत्वमपीति। सूर्यनारायणे प्रसिद्धम्। अत एवं कथनं परोक्षवाद इत्यर्थः। अन्येषामक्ष्णः परत्वात्परोक्षं तस्य वादः परोक्षवादः इत्यर्थः। **ज्ञानीति** ब्रह्मविदो वदन्ति इति ज्ञानिनो ज्ञानकाण्डे पञ्चाग्नय इति स्मार्ता उपासका उपासनाकाण्डे पञ्चरात्रे त्रिणाचिकेता इति कर्मिणः कर्मकाण्डे। भक्तास्तु 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इति सूत्रात् परिपश्यन्ति इति तेषामपरोक्षवाद इति ते न संगृहीताः। ज्ञानिनो वा माहात्म्यजीवब्रह्मैक्यज्ञानिनो अपेक्ष्यन्ते येषां भक्तिकारणवन्तः। **सत्येति** ब्रह्मपुराणमन्यत्रासत्यत्वाद्विशेषणम्। **सत्येति**। **दहरेति** अत्यन्तानुग्रहभाजामिदं 'आन्तरं तु परं फलम्' इति सुबोधिन्याः। **पूर्वोक्तरीत्या** भाष्योक्तरीत्या। **अतिसरूपत्वम**त्यन्तसरूपत्वम्। **परोक्षेति** 'परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति श्रुतेः। **अतोयमिति** अयं सिद्धान्त इत्यर्थस्य स्पष्टत्वेनाविवरणार्हत्वं ज्ञात्वानुमानपक्षं 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणभाष्यासंमतमप्यन्येषां रोचनार्थमाहुः **गुहां प्रविष्टेति**। तथा च त्रयोदशाध्याये गीता ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिरिति अयं परोक्षवाद इति नार्थोऽसौत्रत्वात्। हेतुः **ऋतेति** हेतुरित्यत्र विरतिरतः संहिताभावान्न हेतुर्ऋतपात्रोरिति प्रयोगो नापि हेतू ऋतपात्रोरिति। ऋतशब्दस्याजादित्वहशादित्वयोरन्यत्र दर्शनात्। ऋतपातारौ जीवपरमात्मानौ गुहाप्रविष्टात्मत्वात्। यन्नैवं तन्नैवं घटवत्। हि शब्दोवधारणे भाष्य उक्तस्तं सिद्धान्तरूपं गुहा-

नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह तद्दर्शनात्। तयोर्दर्शनं तद्दर्शनं तस्मात् जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात्। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके, नायमस्तीति चैके, एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहमिति जीवः पृष्टः। 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यति तद्वद' इति ब्रह्मापि पृष्टम्। तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवं निरूपयन्नुभयोस्तुल्यत्वेन महाभोगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्तयति। अतो ब्रह्मवाक्यमेवैतदिति सिद्धम्॥ ११॥

भाष्यप्रकाशः।

तथाच गुहाप्रविष्टात्मरूपस्य हेतोरस्पष्टत्वेऽपि ब्रह्मलिङ्गत्वं युक्तमित्यर्थः। प्रकरणस्य हेतुलिङ्गतासाधकत्वात् तन्निश्चायनाय सूत्रशेषमवतारयन्ति नन्वित्यादि। व्याकुर्वते तयोरित्यादि। पूर्वप्रकरणे ब्रह्म निरूप्यात्र प्रकरणे जीवं निरूपयन्नुभयोस्तौल्यं विना महाभोगासंभवात् तेन तं निरूपयन् महाभोगरूपफलार्थं मध्येऽनेन मन्त्रेण तुल्यत्वबोधकं स्वरूपं कीर्तयतीत्यतो ब्रह्मणः प्रकृतत्वान्नाप्रकृतत्वदोष इत्यर्थः॥ ११॥

रश्मिः।

प्रविष्टात्मत्वरूपं हेतुमवधारयतीत्याहुः तथा चेति। अस्पष्टत्व इति श्रुतिसूत्रयोस्त्रितयस्येति तृतीयापञ्चमीरूपस्याभावादस्पष्टत्वेपि ऋतपात्रोर्ब्रह्मत्वसाधकत्वमप्युक्तम्। प्रकरणस्येति हेतोर्लिङ्गता हेतुलिङ्गता तस्याः साधकत्वात्। हेतुर्गुहाप्रविष्टात्मत्वरूपो ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्मप्रकरणात्। यत्र यत्प्रकरणं तत्र तल्लिङ्गमिति व्याप्तिः। अनुमाननिरूपणे वह्निप्रकरणे धूमवदिति दृष्टान्तः। तन्निश्चायेति प्रकरणनिश्चायनाय। नन्वित्यादीति जीवब्रह्मणोरप्रकृतत्वादिति भाष्येर्थः। व्याकुर्वत इति आत्मनेपदं स्वेषामाचार्याणां तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वेन जीवब्रह्मणोरप्रकृतत्वे तयोर्महाभोगसाधनमप्रकृतं शिथिलं स्यादिति तयोः प्रकृतत्वोपपादनफलमात्मगामीति प्रकृतत्वं तयोर्व्याकुर्वत इत्यर्थः। तयोरित्यादीति। प्रतिपादनीयत्वादिति। ननु दर्शनप्रतिपादनीयत्वयोः कथं पर्यायतेति चेन्न प्रतिपादनीयत्वं ब्रह्मजीवनिष्ठं जातित्वाभावात्कुत्रान्तर्भवतु ब्रह्मजीवयोरिति चेन्न धर्मान्तर आविर्भाव्य ब्रह्मजीवयोरन्तर्भवतु न तं विना धर्मत्वेन प्रतीतिबाधात्। न च धर्मान्तरमेव तयोरन्तर्भवत्विति शङ्क्यम्। गौरवात्। अतः प्रतिपादनमभिधा। घटोस्तीत्यत्र घटपदे घटार्थाभिधावत्। तादृशाभिधार्हं प्रतिपादनीयम्। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति तयाभिधया दृष्टं प्रतिपादनीयम्। मीमांसकानां शक्तिग्रहणप्रनाड्यां प्रयोजकवृद्धेनोक्तः प्रयोज्यवृद्धो घटमानयेति तदा मध्यस्थोवधारयति। घटपदाभिधया दृष्टो घटो घटपदप्रतिपादनीय इति तद्वत्। अभिधया दृष्टत्वं जातित्वाभावात् दर्शनमेवं प्रतिपादनीयत्वं दर्शनमित्येवं पर्यायत्वेन दर्शनात्। प्रतिपादनीयत्वादिति पर्याय इति निष्पन्नम्। श्रुत्यर्थस्तु या इयं प्रेते मृते मनुष्ये विचिकित्सा संशयः का सा इत्यत आहुः अस्तीति। अस्ति शरीरेन्द्रियबुद्धिमनोव्यतिरिक्तो देहान्तरसंबन्ध्यात्मेत्येके नायमेवंविधोस्तीत्येक इति। एतज्जीवसंबन्धिनीं विद्यां एतज्जीवसंबन्धिविद्यां जानीयां वाहं कीदृशस्त्वया मृत्युनाऽनुशिष्टः शिक्षितो विशेषणकृतो वा शिक्ष् विशेषणे हिंसितस्तु न सेट्त्वात्। वराणामेष वरस्तृतीयः। अत एवं संदेहे कोसौ जीव इति प्रश्न इति जीवः पृष्टः इति। अन्यत्र धर्मादिति कृतं जगदकृतं खपुष्पादिकं अकृतं नित्यं वा तयोः समाहारः कृताकृतं तस्मात्। भव्यात् भाविन इति प्रतीकसंगृहीतभाष्यार्थः। पश्यतीत्यत्र क्वचित्पुस्तके उपनिषदि पश्यसीति पाठः। तत्र ब्रह्मेति भाष्यं विवरांबभूवुः पूर्वप्रकरण इति। महेति 'एकोहं बहु स्यां प्रजायेय' इत्यत्र

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणानि पूर्वोक्तानि जीवब्रह्मणोरेव संगतानि। अग्रिमं वा,आत्मानं रथिनं विद्धि, सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति जीवप्राप्यं ब्रह्माह। अत उभयोरेव सर्वव्यावृत्त्या कथनादग्रिमग्रन्थपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमेव । द्वा

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ अनेनापि हेतुना ब्रह्मणः प्रकृतत्वमेव दृढीक्रियते। विशेषणं किमित्यपेक्षायामाहुः **विशेषणानीत्यादि**। **पूर्वोक्तानीति** पूर्वस्यां वल्ल्याम्, अणोरणीयानित्यादिषु द्रष्टृद्रष्टव्यत्वप्रसन्नप्रसादार्हत्ववरणैकलभ्यत्ववरणीयत्वादीनि। ननूक्तमेतस्योत्तरशेषत्वमतः पूर्वप्रकरणस्थान्यनुपयुक्तानीत्यत आहुः **अग्रिमं वेत्यादि**। **उभयोरिति** जीवब्रह्मणोः। **सर्वव्यावृत्त्येति** शरीराद्यात्मकसर्वजडव्यावृत्त्या। अन्ये तु मुण्डके, श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि च,

रश्मिः ।

प्रोपसर्गोक्तः प्रकर्षो ह्युच्चनीचभावेन तं तत्र भोगः । अत्र तु महाभोगो मोक्षापेक्षिहृदयस्थस्येति तौल्यं विनासंभवः। तथा च ।

'अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः' ॥

इति श्रुत्युक्ताणुत्वमहत्वाभ्यामन्यैराविर्भूतैश्वर्यादिभिश्च तौल्यमिति भावः ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥१२॥ **पूर्वस्यामिति** ऋतं पिबन्तावित्यस्याः पूर्वस्यां द्वितीयवल्ल्याम्। **इत्यादिषु** विशेषणेषु। द्रष्टा उक्तायां श्रुतौ तमक्रतुः पश्यति द्रष्टा जीव उक्तः द्रष्टव्यत्वं तमणोरणीयांसं महतो महीयांसं गुहायां निहितमुक्तवतीत्यतो द्रष्टव्यं भवतीति ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वमुक्तम्। वीतशोक इति प्रसन्नो जीव उक्तः। धातुः प्रसादादिति प्रसादपदसामर्थ्येन धाता प्रसादेन पोषकः प्रसादायार्हस्तत्त्वं प्रसादार्हत्वम्। अग्रेतनश्रुत्योर्विशेषणानि एतैर्विशेषणैश्चरितार्थानि। तथाहि। आसीनो दूरं व्रजतीति मन्त्रे मदामदं हर्षाहर्षं विरुद्धधर्माधारं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति मृत्यन्यो ज्ञातुं नार्हतीति जीवनिरूपणाभावान्नोभयविशेषणनिरूपणे तस्य प्रयोजनम्। मृत्युर्यद्यपि जीवस्थानापन्नीयो वक्तुं शक्यते तथापि बृहदारण्यके मृत्युस्तम इति जीवत्वाभावात्। ज्ञातृज्ञेयत्वं वा मृत्योर्जीवत्वे तु। अशरीरं शरीरेष्विति मन्त्रे धीरो न शोचति इति प्रसन्नो जीव उक्तः। महान्तं विभुमात्मानमिति महद् ब्रह्मोक्तम्। ते विशेषणे पूर्वमुक्त इति नायमात्मेत्यस्यां श्रुतौ विशेषणे ये ते आहुः **वरणैकेति**। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुत्यंशोक्तं वरणैकलभ्यत्वं 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्' इति वरणीयत्वमेतादृशो वरणीयो भवत्यात्मप्रदः। आदिना ।

'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्' ॥

इत्यत्र विरतो जीव उक्तः शान्तः समाहितश्च शान्तमनसश्च प्रज्ञानेनैवमाप्नुयादिति प्रज्ञानाप्तव्यत्वं ब्रह्मण इति ब्रह्मोक्तम्। अग्रे यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेति श्रुतिस्तस्यामवेतृत्वेन जीव उक्तः अवेद्यत्वेन ब्रह्मोक्तम्। अवेत्ता जीवोऽवेद्यं ब्रह्म इति तयोर्विशेषणे स्तः। ननूक्तमिति मध्ये पाठादित्यादिभाष्यविभाग उक्तम्। **एतस्येति** ऋतमिति श्रुतिवाक्यस्य। **पूर्वेति** विशेषणानि। **अग्रिमं वेतीति** ग्रन्थमात्रं

सुपर्णेति निःसंदिग्धम्। चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चयार्थः॥ १२॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे चतुर्थं गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम्॥ ४॥

भाष्यप्रकाशः।

द्वा सुपर्णेति मन्त्रे चाऽयमेव न्याय इति वदन्ति। तद् दूषयितुमाहुः द्वेत्यादि। अत्तृत्वानश्नत्वाभ्यां

रश्मिः।

जीवब्रह्मप्रतिपादकं तत्तु 'आत्मानं रथिनम्' इत्यादि। अस्यार्थः। आत्मानं ब्रह्मपं जीवं रथस्वामिनं जानीहि इत्याहुः श्रुतयः। आत्मानमिति रथोऽस्यास्तीति रथी तं रथिनं रथिरूपकं जीवात्मनः। 'शरीरं रथमेव तु' शरीरे रथरूपकम्। 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' बुद्धौ सारथिरूपकम्। 'मनः प्रग्रहमेव च' मनसि रश्मिरूपकम्। 'इन्द्रियाणि हयानाहुः' एकादशेन्द्रियेषु अश्वरूपकम्। 'विषयांस्तेषु गोचरान्' शब्दरूपरसगन्धस्पर्शेषु मार्गरूपकम्। 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' आत्मानो मनोभिः संयुज्यन्ते मनांसि इन्द्रियैरिन्द्रियाणि भोग्यैः शब्दरूपरसगन्धस्पर्शैस्तदा भोक्तेत्याहुः। बुद्धिसारथेर्विनियोगमाह यस्त्वविज्ञानेति विज्ञानं बुद्धिरत्र 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इति विज्ञानसारथिर्यस्तु' इति बुद्धिविज्ञानयोः पर्यायताश्रावणात्।

'यस्त्वविज्ञानवान् भवति अयुक्तेन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥
यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते॥
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः'। सोध्वन इत्यादि।

अर्थस्तु स्पष्टः। बुद्ध्या पदार्थान् जानातीति ज्ञाने करणत्वेन बुद्धिसारथेर्विनियोग उक्तः। 'दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या' इति श्रुतेः। जीवप्राप्यमिति तथा च प्राप्यप्राप्त्यर्हौ जीवब्रह्मविशेषणे। नन्वत्र ऋतपातृत्वमुभयोः कथमिति चेन्न सायुज्यमत्र वाच्यम्। 'सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम्' इति निबन्धात् सायुज्ये तु मुण्डकोपनिषदि।

'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।
तथाक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्रैवापियन्ति'॥
'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'॥ इति।
'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्'। इति गीता।

जीवानामक्षरब्रह्मात्मकत्वेनाक्षरात्परस्य प्राप्यत्वेनोभयोः ऋतपातृत्वम्। एवं जीवप्राप्य ब्रह्माहेत्यर्थः। अन्य इति शंकरानन्दा भास्कराचार्याश्च वदन्तीति तथा च शंकरभाष्यम्। एष एव न्यायो द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्येवमादिष्वपीति। भास्करभाष्यं च द्वा सुपर्णेत्यत्राप्ययमेव न्याय इति। भास्कराचार्यमतेऽन्ये त्विति भाष्यविभागे द्वा सुपर्णेति मन्त्रे चेत्यत्र चोप्यर्थे। द्वा सुपर्णेतिमन्त्रेऽपीत्यर्थः।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वयोर्विशेष्यमाणत्वेन, 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' इति समनन्तरमन्त्रे च जीवपरमात्मनोरुक्तत्वेनासंदिग्धतया जीवान्तरस्य जडस्य च तत्र द्वितीयकोट्यप्रवेशाज्जीवपरमात्मानौ स्फुटौ प्रतीयेते । अतो न्यायप्रयोजनाभावादयुक्तमित्यर्थः । नच तत्र परमात्मनोऽनशनस्योक्तत्वाद्, ऋतं पिबन्तावित्यत्र जीवद्वयमेव युक्तमिति शङ्क्यम् । पूर्वोक्तयुक्तिभिर्द्वितीयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ जीवान्तरस्य तत्राशक्यवचनत्वेन ब्रह्मणो भोगसिद्धेर्द्वा सुपर्णेति मन्त्रे जीववदशनाभावस्यैवानश्नन्नित्यत्र व्याख्येयतया जीवद्वयस्यात्राशक्यवचनत्वादिति । एवमत्र हृदयस्थस्य भोगसाधनेन पूर्वाधिकरणसिद्धोऽपि भोगः प्रकरणैक्यान्मोक्षापेक्षिहृदयस्थस्यैवेति साधितम् । तथा मन्त्रव्याख्यानेनानन्दमयत्वरूपं वैशेष्यं च बोधितम् ।

शंकराचार्यास्तु, द्वा सुपर्णेति मन्त्रमुपन्यस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति व्याख्याय, तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्र-

रश्मिः ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादिति सूत्रार्थं शंकरभाष्योक्तमाहुः **अत्तृत्वेति** । दर्शनादित्यंशस्य विवृतप्रायत्वाद्विशेषणाच्चेति सूत्रार्थमनुवदन्ति स्म **समाने वृक्षे** इति । निमग्नः मगि गतौ भ्वादिः परस्मैपदी सेट् क्तः । अविद्याकामकर्मरागादिभाराक्रान्तो निश्चयेन देहात्मभावं प्राप्तोऽयमेवाहमस्य पुत्रो नप्ता इत्यादिना । न कस्यचित्समर्थोहं किं मे जीवितेनेत्यादिदीनभावोनीशा तया शोचति संतप्यते मुह्यमानः । यदा कदाचिच्छुद्धकर्मसु संचितनिमित्तः अनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च जुष्टं सेवितं विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव परमेश्वरस्येति पश्यति तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । **जीवान्तरेति** अपर आहेत्यादिशंकरभाष्योक्तस्य तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वस्य जीवस्य अनश्नन् इति ज्ञः परमात्मेत्युक्तस्य परमात्मनो क्षेत्रज्ञत्वेन रूपेण जीवान्तरस्य । **जडस्येति** अन्तःकरणस्य सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वादिति शंकरभाष्यात् । तथा च जीवपरमात्मानावित्येव न तु जीवक्षेत्रज्ञौ नाप्यन्तःकरणशारीरौ श्रुत्यनर्थत्वात् । **तत्रेति** द्वा सुपर्णेत्यत्र । **एवेति** वेदः परमाप्तोक्षरमात्रमपि अन्यथा न वदतीति जन्माद्यस्य यत इत्यधिकरणभाष्यात् । पिबन्ताविति श्रुतेर्निरपेक्षस्वरूपायाः प्रामाण्यादेवकारः । **भोगसिद्धेरिति** अतो न पिबन्ताविति निरपेक्षस्वस्य नापि भाष्यस्य प्रामाण्यहानिरिति भावः । **प्रकरणेति** ननु द्वितीयवल्लीसमाप्त्या पूर्वाधिकरणविषयवाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणस्थत्वं तृतीयवल्ल्यारम्भेऽस्याधिकरणस्य विषयवाक्यं जीवप्रकरणे इति कथं प्रकरणैक्यमिति चेन्न । जीवब्रह्मणोर्भोगसाधनप्रकरणैक्यस्य प्रसङ्गसंगत्यात्र विवक्षितत्वात् । ननु ब्रह्मणो भोगसिद्धिरुक्ता सा पैङ्गिरहस्यसंमत्यास्य न्यायस्य शंकराचार्यैः द्वा सुपर्णा इत्यत्र संचारणात् । पिबन्तावित्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवल्लक्षणा न तु जीवब्रह्मणोर्मद्यभोग इत्याकाङ्क्षायामाहुः **शंकरेति** । ऋतं पिबन्तौ इति पूर्वोपन्यासेनाधिकरणरचनायां भोगं दृष्ट्वा भ्रान्ता एष एव न्यायो द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्येवमादिषु अतिदेशभाष्ये द्वा सुपर्णेत्यादिः । **ताविति** सत्त्वपदवाच्यः ज्ञपदवाच्यश्चेत्येतौ । **व्याख्यायेति** द्वा सुपर्णेति मन्त्रमन्तःकरणपरमात्मपरत्वेन व्याख्याय कुत इत्याकाङ्क्षायां श्रुतिं पेठुः **तदेतदिति** । **येनेति** अन्तःकरणेन । उपद्रष्टा उप समीपस्थशरीरस्य द्रष्टा । **तावेताविति** अन्तःकरणशारीरौ । ननु नेदमतिदेशभाष्यमपि तु

भाष्यप्रकाशः।

ज्ञाविति तत्र निष्कर्षादत्रत्यः सिद्धान्तस्तत्र न युज्यत तर्ह्येतदधिकरणपूर्वपक्ष एव तदर्थोऽस्त्विति चेत् सोऽपि न। न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसत इत्यादिफलकथनात्। सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्ररूपोऽभिप्रेयते। अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञ इति व्याख्यानात्। यत् पुनः सत्त्वस्य भोक्तृत्वकथनं तत्तु सुखादिविक्रियावति सत्त्वेऽध्यारोपेण। अस्याः श्रुतेः क्षेत्रज्ञभोक्तृत्वबोधन एव तात्पर्यात्। न ह वेत्युक्ते फलवाक्ये अविद्यासंश्लेषाभावरूपफलकथनेन तथा निश्चयात्। इदं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वं सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते। वस्तुतस्तु सत्त्वस्याचेतनत्वात् क्षेत्रज्ञस्य चाविक्रियत्वान्नान्यतरस्यापि। किंच। सत्त्वस्याविद्याप्रत्युपस्थापितसद्भावत्वेन तत्त्वतोऽसत्त्वात् सुतरां न संभवतीत्याहुः।

रश्मिः।

द्वासुपर्णेति निःसंदिग्धमिति भाष्यस्य प्रकाशेऽतृत्वेत्याद्युक्तमत आहुः **तत्र निष्कर्षादिति**। पैङ्गिरहस्ये निष्कर्षात् भाष्ये निष्कर्षादित्यर्थः। निष्कृष्टोयमर्थ इति भावः। **अत्रत्य** इति अधिकरणस्य सिद्धान्तो विज्ञातपरमात्मरूपः। **तत्रे**ति द्वा सुपर्णेत्यत्र। **पूर्वे**ति पूर्वपक्षे बुद्धिक्षेत्रज्ञरूपोर्थ एव द्वा सुपर्णेति ऋगर्थोस्त्वित्यर्थः। **न ह वा** इति। स्यादेवं यदि बुद्धिभिन्नः संसार्यस्यां प्रतिपाद्येत न त्वत्र संसार्यभिप्रेयते किं तु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्याशयेनाहुः न ह वा इति रज इत्युपलक्षणः रजःसत्त्वतमोरूपा अविद्या माया वा।

'विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्।
बन्धमोक्षकरी त्वाद्ये मायया मे विनिर्मिते'॥

इति वाक्ये मायाऽविद्ययोर्भेदात्। रजो रागो वा एवंविदि विदुषि किमपि स्वकार्यं न आध्वंसते न संपादयति ज्ञानेन स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः। उपसर्गेण ध्वंसेर्बलादन्यार्थप्रतीतेः।

'ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः।
तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित्'॥

इति पत्रावलम्बनान्नाध्वंसत इत्यस्य न आगच्छति इत्यर्थो वा नेषद्ध्वंसतेऽपि तु सर्वा ध्वंसतेऽधःपततीत्यर्थो वा न प्रमाद्यतीति वा न हर्षक्षयं करोतीति वा। ध्वसूङ् अवस्रंसनगत्योः स्रंसूच् प्रमादे इत्यस्यावस्रंसनं तस्मिन्। प्रमादो मदेच हर्षे दिवादिः मदै ग्लपनहर्षयोर्वेति स्रंसूध्वंस्वधःपतने स्वरवर्णानुक्रमहैमधातुपाठे आद्याः। स्रस्विति धातुपाठे। इयं श्रुतिर्मुण्डकश्वेताश्वतरयोर्नास्ति। श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि भविष्यति। अत इत्यादीत्यत्रादिपदार्थो मन्त्रोपनिषदि द्रष्टव्यः। **अभिप्रेयत** इति अर्थोभिप्रेयते। **व्याख्यानादिति** द्वा सुपर्णेत्यत्रान्यपदमनूद्य ज्ञ इति व्याख्यानात्। इममर्थं श्रुतिस्मृती अप्याहतुः 'तत्त्वमसि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति। **यत्पुनरिति**। **सत्त्वस्येति** अन्तःकरणस्य। द्वा सुपर्णेत्यत्र भोक्तृत्वकथनम्। सुखादिविक्रियाभाववति सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोगो न संभवत्यतः सत्त्व इत्यस्य विशेषणं सुखादीति संसारिभोक्तृत्वस्याध्यारोपेण। **निश्चयादिति** तथा च भोग आविद्यक एवेति भावः। **इतरेति** सत्त्वस्य स्वभावोधिष्ठाय मनश्चेन्द्रियाणि विषयानुपसेवते इति। क्षेत्रज्ञस्य स्वभावस्तावदनश्नन्नभिपश्यति ज्ञ इति पैङ्गिरहस्योक्तः। **कल्प्यत** इति तथा चात्रास्याः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरेकतरस्याप्यबोधकत्वाद्दतं पिबन्ताविति 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' इत्यधिकरणविषयवाक्यं न प्रक्षान्तरमाद्दतमिति भावः। **अन्यतरेति** कर्तृत्वभोक्तृत्वादयः। इत्याहुरिति यत्र वा अन्यदिव स्यात्

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतायाः समन्वयसूत्र एव व्युत्पादितत्वेन, आविद्यकत्वस्य च, तदनन्यत्वादिसूत्रेषु दूष्यत्वेन सत्त्वात् सद्भावस्याभ्युपगमैकशरणत्वात् सिद्धे तत्सद्भावे तस्य जडत्वेनाभोक्तृत्वेऽपि तेन जीवीयश्रुत्युक्तभोगानादरस्यायुक्तत्वात् । नचानश्नदादिपदव्याख्यानव्याकोपः शङ्क्यः । येन स्वप्नं पश्यतीत्यस्य येन हेतुना स्वप्नं पश्यति तत् तस्माद्धेतोरेतत् स्वप्नद्रष्टृ

रश्मिः ।

तत्रान्योन्यत्पश्येतेत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयन्ती श्रुतिर्यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदित्यादिना विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयन्तीममेवार्थमाहेति भावः । श्रुतौ न्यायसंचारणमश्रौतमित्याहुः तत्रेति । **तदनन्यत्वेति** । द्वितीयाध्याय इत्यर्थः । तथा च 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' इति कारणानन्यत्वं कार्यस्येति क्व पारमार्थिकदशायामपि कर्तृत्वाद्यभावो येन छत्रिणो यान्तीतिवत्पिबन्तावित्यत्र लक्षणेति न्यायावतारणमश्रौतमित्यर्थः । स्वरूपलक्षणोपपादने पूर्वमुपपादितः पारमार्थिकदशायां महाभोगः वाराहे च ।

श्रीवाराह उवाच—'पूर्वं ब्रह्मलये जाते न किंचिदपि शिष्यते ।
तत्त्वानि प्रकृतिं यान्ति जीवाः सुप्ता भवन्ति हि ॥
न जानन्ति सुखं दुःखं तदाहं रमया सह ।
अप्राकृतजले देवि क्रीडंस्तिष्ठामि मीलया[1]' ॥ इति

श्रुतिश्च 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति । **अपीति** अपिपदेन न्यायसंचारणमयुक्तम् । तदीयपदाघटिते सूत्रे तस्याः श्रुतेर्विषयत्वं प्रायिकमिति समुच्चीयते । ननु शंकरभाष्ये विज्ञानपरमात्मानौ हि ऋतं पिबन्ताविति विषयवाक्यमुपन्यस्य सिद्धान्तितम् । द्वा सुपर्णेति श्रुतिमुपन्यस्यान्तःकरणक्षेत्रज्ञाविति सिद्धान्तितम् । तावतैव मन्त्रवर्णैकवाक्यताविघटनात् विघटितायां च तस्यां मन्त्रान्तरे तन्न्यायसंचारणमसंगतमग्रिमग्रन्थस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिः'इत्याशयेनाहुः **न चानश्नदिति** । पैङ्गिरहस्ये क्षेत्रज्ञोऽनश्नन्नन्यश्चाभिचाकशीति पश्यति । यङ्लुग्वा पुनःपुनरतिशयेन काशति शब्दं करोति काश शब्दे काशते दीप्यते वा काश दीप्तौ ह्यभिपूर्वः । आकाशोपि शब्दं करोति दीप्तेरननुभवाच्च नेमावर्थौ । एतान्यनश्नदादिपदानि तेषां व्याख्यानं 'अनश्नन् अभिपश्यति ज्ञः' इति 'अनश्नन्नन्योभिचाकशीति' 'अनश्नन्नभिपश्यति ज्ञः' इति पैङ्गिरहस्यश्रुतेः तस्य व्याकोपः । अयमर्थः । जीवब्रह्मभोग ऋतं पिबन्तावित्यत्राङ्गीकृते द्वा सुपर्णेत्यस्या व्याख्याने ज्ञस्य क्षेत्रज्ञस्यानश्नन्नित्यादिना भोगाभावे सिद्धे तदेकवाक्यतया जीवब्रह्माभोगे वाच्ये पिबन्तावित्यत्र पिबदपिबदर्थयोर्लक्षणा ततश्च जीवभोगासंभवोपि च यत्र वा अन्यदिवेति श्रुत्या विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावोक्तेः भोगकर्तृत्वं सांसारिकदशायां पारमार्थतस्तु भोगाभाव एव इति ऋतमित्यत्र भोगाङ्गीकारे व्याख्यानस्य व्याकोप इति । स्यादेवं यदि ज्ञपदेन क्षेत्रज्ञः संसार्यपेक्ष्येत किं तु मुक्तो ज्ञस्तस्य तु ज्ञानमार्गे भोगाभाव एव तावता किं दूषणमित्याशयेनाहुः **येन स्वप्नमिति** । येन कफवातपित्तरूपेण हेतुना स्वप्नमिति वैद्यकाः दृष्टानुध्यानेनापीति ज्योतिर्विदः पुरुषोत्तमेनेति कठवल्ल्यां वेदान्तिनः शुद्धेति प्रस्थानरत्नाकरे पुरुषोत्तमाः। 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यत्र मायोपादानकं

१. मील निमेषे ।

भाष्यप्रकाशः।

सत्त्वं सत्त्वोपाधिकं चैतन्यमित्येवममुक्तं व्याख्यायाथ योऽयमित्यादिना मुक्तं व्याकरोतीत्यमुक्तजीवीयभोगस्य मुक्ताभोगस्य च सिद्धेस्तदभावादिति। न चैकस्मिञ्छरीरे जीवद्वयनिवेशस्यासंगतत्वान्नायं श्रुत्यर्थ इति शङ्क्यम्। अत्र, समानं वृक्षमिति समानपदस्य तुल्यवाचकतया शरीरभेदस्यैवाभिप्रेतत्वेनोक्तदोषाभावात्। नचैवं जीवानां बहुत्वेन, द्वा इत्यादिद्वित्वसंख्याविरोधः। प्रकारपरत्वेनाविरोधात्। सयुक्तस्य त्वेककालावच्छिन्नप्रवेशत्वेनाप्युपपत्तेः। सखित्वस्य चाक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखाय इतिवत् सारूप्येणेति। अतो, नैव किंचित् करोमीतिन्यायेन स्थातव्यमित्युपदेशायेदं पैङ्गिरहस्यव्याख्यानम्। न ह वा एवंविदीति फलवाक्येन तथा निर्णयात्। नचैवं श्रौतव्याख्यानुरोधेन मुण्डकाद्युक्तैतन्मन्त्रेऽप्ययमेवार्थोऽस्तु, न तु जीवब्रह्मपर इति शङ्क्यम्। तत्र प्रकरणस्य ब्राह्मत्वेन ब्रह्मणः प्रतिक्षेपानर्हत्वात्। 'अतो ह्याम्नान्तेपूभौ ह्याम्नानस्यार्थवत्त्वात्' इति

रश्मिः।

स्वप्नम्। मायया मायोपादानं सत्त्वं मायिकमिति मायोपाधिकं चैतन्यं सत्त्वमित्येवमुपाधिविशिष्टत्वेन देहाद्यध्यासेन चामुक्तं व्याख्यायेत्यर्थः। मुक्तमिति न च शारीरपदादमुक्तत्वं शङ्क्यम्। उपद्रष्टेत्युपपदात् क्षेत्रज्ञपदाच्चाध्यासातिरिक्तशरीरसंबन्धस्य स्फोरणात्। उपपदेन शरीरस्य उप समीपे द्रष्टा ज्ञाता अध्यासरहित इत्यर्थात् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति गीतातोप्यध्यासाभावो ज्ञेयः। शरीरपदं जीवन्मुक्तताया ज्ञापकम्। अयमिति मुक्तामुक्तरूपः। शरीरेति दात्रेण तुल्यं छिनत्तीति दात्रवत्क्षुरश्छिनत्तीत्यत्र दात्रक्षुरयोर्भेदो यथा तथा शरीरान्तरेण समानं तुल्यं वृक्षं शरीरम्। प्रकारेति द्वा इत्यत्र द्वित्वसंख्या तस्याः प्रकारौ मुक्तामुक्तत्वे तत्परत्वं द्वित्वावच्छिन्ने ये मुक्तामुक्तत्वे तदवच्छिन्नौ सुपर्णासुपर्णावित्यर्थः। सयुजेत्यत्रोपपत्तिमाहुः सयुक्तस्येति। युनक्तीति युक् सहयुक् सयुक् तस्य भावस्तत्त्वं तस्य त्वेकेन कालेनावच्छिन्नः प्रवेशो ययोः तावेककालावच्छिन्नप्रवेशौ मुक्तामुक्तजीवौ तयोर्भावस्तत्त्वं तेनाप्युपपत्तेः। मुक्तस्य ब्रह्माण्डकोट्याश्रयत्वेनामुक्तस्याणोः संपर्कस्योपपत्तेः। सखाया इत्यत्र तामाहुः सखित्वस्येति समानशीलव्यसनवत्त्वं सखित्वं अक्षण्वन्त इत्यत्राक्षिकर्णवत्त्वेन सारूप्यं सखित्वं तदत्र संभवति तयोः शरीरवत्त्वेन सारूप्यात् समानशीलव्यसनवत्त्वं तु नास्ति मुक्तामुक्तत्वाभ्यां महावैलक्षण्यात्। अतो नैवेति गीतावाक्यमिदं मुक्तवदमुक्तेन स्थातव्यमित्युपदेशाय मुक्तामुक्तयोरेकत्र निरूपणम्। कर्ता कारयिता हरिरिति। न ह वा इति मुक्तमात्रविषयोयं हेतुः व्याख्यातैषा। 'ब्रह्मविदाप्नोति परं तदेषाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिना स्वोक्तव्याख्यातं तद्वत्पैङ्गिरहस्यं व्याख्यायाशशङ्किर न चेत्यादि। मुण्डकेति आदिपदेन श्वेताश्वतरोपनिषत्। अयमेवेति। बद्धमुक्तरूपः। अत्ता चराचराधिकरणे प्रकरणादप्यत्तृत्वं परमात्मनः साधितं तत्प्रकरणमत्राधिकरणे चकारेण समुच्चितं तद्भाष्य उक्तमतो द्वा सुपर्णेत्यस्यामपि प्रकरणं ध्वन्यते। द्वा सुपर्णेति चकारः प्रकरणोक्तेतिभाष्यवाक्ययोः सान्निध्यादित्याहुः तत्र प्रकरणस्येति। 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' अग्रे 'ब्रह्मैवेदममृतम्' इति तदग्रे द्वितीयमुण्डकसमाप्तिस्तृतीयमुण्डके द्वा सुपर्णेति समाने वृक्षे पुरुष इति तदग्रे यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमिति अत्र तृतीयमुण्डके सर्वत्र जीवब्रह्मनिरूपणं कर्मकर्तृभावेनेति जीवब्रह्मणोः साधकतमं प्रकृष्टं तद्रूपं प्रकरणं देशकालरूपं वा प्रकरणं तस्य ब्राह्मत्वेन श्वेताश्वतरे च चतुर्थाध्याये तद्ब्रह्मेत्युपक्रम्य 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्'

भाष्यप्रकाशः।

पूर्वतन्त्रीयन्यायाद् द्वावप्यर्थौ प्रकरणानुरोधात् तत्र तत्र व्यवस्थितावङ्गीकार्यौ तत्र पाठविशिष्ट-मन्त्रस्येवात्रार्थविशिष्टस्यैव तस्य प्रकरणिना ग्रहणात्। अर्थभेदं विना व्याख्यानवैयर्थ्यादिप्रसङ्गा-दिति। अतो मन्त्रवर्णैक्येऽप्यर्थभेदान्नैकवाक्यत्वम्। ऋतमित्यस्य तूभयभेद इति सुतरां तथेत्य-स्मिन् मन्त्रे तन्न्यायसंचारणमसंगतमेवेति दिक्।

एवं चात्र परमात्मनोऽलौकिकभोगयोगे दोषराहित्यस्य प्रसङ्गेन विचारात् प्रलयकर्तृत्वे दोषरहितत्वं समर्थितमितीदं पूर्वस्यैव शेषः॥ १२॥

इति चतुर्थं गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम्॥ ४॥

रश्मिः।

इत्यस्याग्रे द्वा सुपर्णेति। समाने वृक्ष इति अत्र प्रकरणं प्रायपाठसहितम्। उपलक्षणमेतत्। मुक्तजीवनिरूपणेपि ब्रह्मनिरूपणस्याक्षतेरिति हेतोः। 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'। अतो भाष्ये द्वा सुपर्णेति निःसंदिग्धमिति कथनात् निःसंदिग्धस्याविषयवाक्यत्वेन तत्र चकारः। प्रकरणोक्तेति भाष्यवाक्य-सांनिध्येन द्वा सुपर्णेत्यस्यामपि प्रकरणं ध्वन्यत इत्यप्रयोजकमिति निरस्तम्। पूर्वं हेतुमङ्गीकृत्य व्यवस्थामाहुः **अतो द्व्याम्नातेष्विति**। तृतीयस्याष्टमे पादेयं न्यायोस्ति तत्र दर्शपूर्णमासयोरध्वर्यु-काण्डे याजमानकाण्डे च वाजस्य मा प्रसवेनेत्ययं मन्त्रः आम्नातः तत्र यजमानेनैव प्रयोक्तव्यः अध्वर्युणा वा उभाभ्यामपीति वेति संशयोर्थस्य स्रुक्व्यूहनादेराध्वर्यवत्वात् मन्त्रोपि तेनैव प्रयो-क्तव्यः इति पूर्वः पक्षः। प्रकरणद्वयपाठवैयर्थ्यपरिहारायोभाभ्यां प्रयोक्तव्य इति सिद्धान्तः। मन्त्रप्रकाशितार्थमनुष्ठास्यामीति अत्र न प्रमदितव्यमिति च तयोराशयः। उभौ मन्त्रप्रयोक्तारौ द्व्याम्नातेषु मन्त्रेषु। **द्वाविति** मुक्तबद्धजीवरूपौ जीवब्रह्मरूपौ वा। **तत्र तत्रेति** पैङ्गिरहस्ये मुण्डकश्वेताश्वतरयोश्च। व्यवस्थित्यङ्गीकारे सदृष्टान्तं हेतुमाहुः **तत्र पाठेति**। न च मन्त्रस्वरूप-मेव प्रकरणिना गृह्यते न तु पाठोपीति वाच्यम्। पाठविशिष्टमन्त्रस्यैव प्रकरणे विपरिवृत्तेः पाठा-तिक्रमे कारणाभावात्। अत एव प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठसिद्धिः। अन्यथा स्मृतिस्थेनापि मन्त्रे-णार्थप्रकाशनसंभवात् नैकान्तेनोच्चारणं सिद्ध्येत्। अतः पाठविशिष्टमन्त्रस्यैव प्रकरणिना ग्रहणम्। तस्येवात्र मुण्डकादौ पैङ्गिरहस्ये चोक्तार्थविशिष्टस्यैव तस्य मन्त्रस्य प्रकरणिना ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञेन च ग्रहणादित्यर्थः। **व्याख्यानेति** पैङ्गिरहस्योक्तव्याख्यान इत्यर्थः। आदिपदेन प्रकरणम्। **मन्त्र-वर्णेति** पैङ्गिरहस्यमुण्डकश्वेताश्वतरमन्त्राणामैक्येपि। **उभयेति** द्वा सुपर्णेति मन्त्रशब्दार्थोभयभेद इत्यर्थः। **तथेति** नैकवाक्यता। पञ्चमाङ्गमधिकरणस्याहुः **एवं चेति**। **शेष** इति तथा चोपोद्घातः संगतिरित्यर्थः। **माध्वास्तु** ऋतं शुभं हरिः पिबेत् शुभाशुभे जीवः पिबेत्।

'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं तु हरिः पिबेत्।
पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचित्'॥

इति पाद्मात्। यो वेद निहितं गुहायामित्यादिना प्रसिद्धं हिशब्देन दर्शयतीत्याहुः। तत्पौ-राणमिश्रश्रौतं मतम्। अस्माकं तु शुद्धो ब्रह्मवादः।

'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि।
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम्'॥ इति निबन्धात्।
'कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि।
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः'॥ इति निबन्धाच्च

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ (१-२-५)

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्

भाष्यप्रकाशः ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ अतीतेषु त्रिष्वधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण लौकिकभोगबाधकं रूपं परिहृत्याग्रिमाभ्यां चराचरग्रहणाद्युगपदुभयप्रवेशाच्च संपद्यमानदशास्थो मोक्षदशास्थश्चेत्युभयविधोऽपेक्षितो भोगः साधितः । इदानीं संसारदशायां किं वैशेष्यमित्याकाङ्क्षायां तन्निर्णेतुमिदमारभ्यत इत्युपोद्घातरूपां संगतिं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति य एष इत्यादि । श्रूयते इति छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके उपकोसलविद्यायां श्रूयते । वाक्यार्थस्तु, ब्रह्मेतीत्यन्तं पुरःस्फूर्तिकः । अग्रे तु पूर्ववाक्ये यदाचार्येणोक्तम्, अहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त

रश्मिः ।

न चोक्तपाञ्चात्सिद्धान्तेऽपि जीवब्रह्मरूपार्थं विहाय शुभशुभाशुभपातारौ स्तामिति चेन्न पुराणमतस्य सिद्धान्ते पृथक्त्वात् । न च भेदं विना ऋतं ब्रह्मात्मकं परस्परं पातुं शक्यं नेति शङ्क्यम् । सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा इमैवारुण्यो इति पैङ्गिश्रुतेः अस्या अभिप्रायो 'अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः' इति सूत्रे वक्ष्यते । विशेषणाच्चेति सूत्रे 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्' इति ।

'पृथग्वक्तुं गुणास्तेन न शक्यन्तेऽमितत्वतः ।
यतोतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् ॥
एतस्माद्ब्रह्मशब्दोयं विष्णोरेव विशेषणम् ।
अमिता हि गुणा यस्मात् नान्येषां तमृते विभुम्' ॥ इति ब्राह्मे ।

विष्णुस्तु ब्रह्मविद्योपनिषदि ।

'यजुर्वेदान्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
विष्णुश्च भगवान् देवः उकारः परिकीर्तितः' ॥ इति ।

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं तदन्तर्गतोंकारान्तर्गतः । ब्राह्मस्य हिरण्यगर्भमाहात्म्यप्रतिपादकत्वेन राजसत्वेन ब्राह्मणोपेक्षितत्वाच्च ॥ १२ ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ वैशेष्येणेति 'संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' इति सूत्रे वैशेष्येण सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषस्तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते इति भाष्योक्तेन वैशेष्यपदसूचितापेक्षितभोगभोक्तृत्वेन च भोगेऽङ्गीकृते यद्बाधकं दुःखसाक्षात्कारतत्साधनादिपरिग्रहरूपं तत्परिहृत्येत्यर्थः । **अपेक्षित** इति यत्प्रयन्तीति श्रुत्या 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरः पुरुष आविशत्' इति श्रुत्या चानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति श्रुत्या वापेक्षितः । इच्छां विना चराचरग्रहणयुगपदुभयप्रवेशयोरनाविर्भावात् । अत उभाविष्टावपेक्षितौ । किं वैशेष्यमिति भाष्ये विवृतमपि संभोगप्राप्तिसूत्रे कर्मफलप्राप्तिरूपदूषणदूषितमित्याकाङ्क्षायां निर्लेपत्वमपहतपाप्मत्वं च वैशेष्यं निर्णेतुमित्यर्थः । उपोद्घातेति प्रकृतं वैशेष्यं तद्भोगसाधकं तदा सिद्ध्येद्यद्यपहतपाप्मत्वं निर्लेपत्वं च वैशेष्यं स्यात् । तत्प्रकृतसिद्ध्यर्था चिन्ता निर्लेपत्वापहतपाप्मत्वचिन्ता तामुपोद्घातं विदुर्बुधास्तद्रूपामित्यर्थः । स इति जाबाल आचार्यः । **बोध्य** इति वाक्यार्थो बोध्यः । अन्यैरिति

ब्रह्मेति। तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः। प्रतिबिम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा। विरुद्धार्थवाचकत्वात् संदेहः।

तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिबिम्ब एवायम्। ब्रह्मप्रकरणस्य च समाप्तत्वादेषा सौम्य तेऽस्मद्विद्या आत्मविद्या चेत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्ता।

भाष्यप्रकाशः।

एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते इति फलम्। तत्र निदर्शनं स आह तद् यद्यपीत्यादि। तत् तत्र इदं निदर्शनम्। यद्यप्यस्मिन् अक्षिपुरुषस्थानभूते अक्षिणि, सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति धारया भूयः पातयति, वर्त्मनी अक्ष्यावरणादिभूते पक्ष्मणी एव गच्छति प्राप्नोति। ते एवार्द्रे स्निग्धे च भवतो, न त्वक्षि। तथाच यत्स्थानस्येदृशं माहात्म्यं तस्य ज्ञाने सति पापसंश्लेषो न भवतीत्यत्र किं वक्तव्यमिति बोध्यः।

अत्रान्यैश्चतुष्कोटिकः संशय उपन्यस्तः। किमत्र प्रतिबिम्बात्मा निर्दिश्यते, विज्ञानात्मा वा, इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता वा, परमेश्वरो वेति। स न युक्तो, दृश्यत इति पदेन विज्ञानात्मदेवतयोरदृश्यमानयोर्निरासादिति बोधयितुं संशयाकारमाहुः तत्रेत्यादि। ननु दर्शनविषयत्वं ब्रह्मणोऽपि नास्तीति संशय एवात्र न घटत इति शङ्कायां तद्बीजमाहुः विरुद्धेत्यादि। दृश्यते इत्युक्तं दर्शनम्, अमृतत्वादिकं च परस्परविरुद्धावर्थौ, तद्वाचकत्वात् तथेत्यर्थः। पूर्वपक्षमाहुः तत्र दृश्यते इत्यादि। प्रकरणसमाप्तौ हेतुरुपसंहारदर्शनादिति। तत्सिद्ध्यर्थमित्युपसंहारसिद्ध्यर्थम्। ननु मास्तु तत्रोपसंहारस्तथा सति प्रकरणैक्याद् ब्रह्मवाक्यत्वमेवास्येत्यत आह

रश्मिः।

शंकराचार्यप्रभृतिभिः। चतुष्कोटिक इति भास्कराचार्याणां किं छायात्माक्षिस्थाने निर्दिश्यते किं वाधिष्ठात्री देवतादित्योथ वेश्वर इति त्रिकोटिकः। विज्ञानात्मदेवतयोरिति छायात्माप्युपलक्षणविधया द्रष्टव्यः। तथेति अमृतत्वादिना ब्रह्म दृश्यते इति दृश्यत्वेन च प्रतिबिम्बमित्यर्थः। ननु विरुद्धार्थवाचकत्वं वाक्ययोः प्रतीयते तत्कुत्रास्तीति चेन्न। प्रस्थानरत्नाकरे नन्वस्त्वेवं पदवाक्ययोरतिरेकस्तथापि न त्रयाणां वर्णपदवाक्यानां वाचकत्वम्। पदैः पदार्थोपस्थापने वाक्यार्थत्वेनाभिमतस्यान्वयस्य संसर्गमर्यादया पदैरेव भानसंभवेन वाक्यानां वाचकत्वकल्पने वाक्य एव शक्तेः पर्यवसानस्य वैयाकरणैरेवोपपादितत्वात्। नापि पदोपस्थापितपदार्थानामेव करणत्वं साधीयः। संपूर्णवाक्यश्रवणोत्तरं जायमानस्य बोधस्य पूर्वपदानां नष्टत्वेन नित्यपक्षे व्यञ्जकनाशात्तिरोहितत्वेन चोपस्थापकाभावात्पदार्थानुपस्थितावनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। अविद्यमानानां प्रकारान्तरेण बोधकत्वस्याशक्यवचनत्वात्। न च पूर्वपदानां निवृत्तत्वेपि संस्कारेण तेषामुपस्थितौ तदुपस्थापितानां करणत्वमिति युक्तम्, गौरवात्। वाक्यार्थबोधस्याशाब्दत्वापत्तेश्चाक्षुषादिपदवच्छाब्दपदस्यापि करणार्थकपदप्रकृतिकत्वेन तत्समाख्याविरोधापत्तेश्च। नापि वृत्तिमत्पदज्ञानमेव करणमिति युक्तम्। एवमप्यशाब्दत्वस्यापत्तेः। न च वाक्यज्ञानकरणत्वपक्षेप्ययं दोष इति वाच्यम्। ज्ञायमानवाक्यस्यैव करणत्वाङ्गीकारादित्यादिग्रन्थात्। उपसंहारसिद्ध्यर्थमिति उपसंहारः कदा सिध्येद्यदा ब्रह्मधर्माणाममृताभयादीनां प्रतिबिम्बोपासनार्थत्वं स्यात्। अत उपासनापरतैव ब्रह्मधर्मप्रतिपादकवाक्यस्य युक्तेति भाष्यार्थः। 'एषा सौम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या च' इति श्रुतावेषा अव्यवहितपूर्वोक्तेत्यर्थादेवकारः। ननु मास्त्विति।

अविरोधे हि ब्रह्मपरता। उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः, अक्षिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्षम्। सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् बहिः सन्निधाने तस्य स्थानस्योत्कृष्टत्वात् तत्र भगवन्तमुपदिशति । लोकं वा व तेऽवोचन्

भाष्यप्रकाशः ।

अविरोधे हीत्यादि। यदि हि दृश्यत इत्युक्तं दर्शनं न विरुद्ध्यते तदा तथात्वं शक्यवचनं, न तु तदभावेऽपीत्यर्थः । ननु त्वन्मतेऽप्यभयादिपदविरोध इत्यत आह उपास्यत्वेनेत्यादि । सिद्धान्तं व्याचक्षते उपपद्यत इत्यादि । आर्षमिति साधनविशेषजन्यम्। तद्व्युत्पादयन्ति सर्वत्रेत्यादि। उत्कृष्टत्वादिति जलाद्यसंश्लेषेण तन्माहात्म्यबोधकत्वात्। तेन स्वल्पस्थानोपदेशोऽपि न तस्य ब्रह्मत्वबाधक इत्यर्थः। नन्वात्मविद्योपसंहारस्य पूर्वं दर्शितत्वात् प्रकरणाननुग्रहे हेतोः साध्यसमत्वे कथं ब्रह्मतासाधकत्वमित्यत आहुः लोकमित्यादि। उपकोसलेन ब्रह्मोप-

रश्मिः ।

अयमर्थः । एषा त इत्यग्निवाक्यम् । एषाऽव्यवहितपूर्वोक्तास्मद्विद्याऽस्माकमग्नीनां विद्या प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युक्त्वात्मविद्येत्युक्तवाहुरग्नयः आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति। गतिमात्मनः स्थानं तथाग्निना स्वोक्तात्मविद्याचार्योपदेशं विना न फलतीत्यनेन सूचितम् । एवं चाप्युक्तविद्याया एवाचार्येण य एषोक्षिणि पुरुष इत्यादिनोक्तत्वात् तत्रोपसंहारः प्रतीयमानोपि निष्प्रयोजनकः । यद्वा। एषा वक्ष्यमाणा यथा तदेषाभ्युक्तेत्यत्रानन्दमयाधिकरण एषेत्यस्यार्थः । तथा चोपक्रमवाक्यं तत् न तूपसंहारवाक्यमिति प्रतीतिरप्युपक्रमविषयिणी न तूपसंहारविषयिणीत्यात्मनिरूपणस्यासमासत्वान्मास्त्वित्यर्थः । तदभाव इति अविरोधाभावे विरोध इति यावत् । ननु विरोध इति वक्तव्ये नञ्द्वयं किमर्थमिति चेन्न पूर्वत्राविरोध इत्यत्र नञि वक्तव्ये तदभावनिरूपणे द्वितीयनञावश्यकत्वात्। त्वन्मते पूर्वपक्षिमते। उपास्यत्वेनेति ब्रह्मधर्माणाममृताभयादीनां प्रतिबिम्बस्योपास्यत्वेन तत्रान्वयो भविष्यतीत्यर्थः। साधनेति। 'भक्त्या जानाति चाव्ययम्' इति श्रुतेः 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' इति स्मृतेश्च भगवद्दर्शने साधनं इदं विशेषोपि भवति । कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्ज्ञानकर्मप्रतिपादकत्वेन तयोः सामान्यात् । साधनविशेषो ब्रह्मविद्या वा बृहदारण्यके तदाहुः यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद् ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' सर्वत्र ब्रह्मदर्शने साधनविशेषः 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' इति सूत्रोक्तस्तज्जन्यं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं सर्वात्मभावरूपम् । तन्माहात्म्यमिति स्थानमाहात्म्यम् । तेनेति स्थानमाहात्म्येन। तत्र व्योमवन्निचाय्यत्वेन ब्रह्मणः । हेतौ स्वरूपासिद्धिमुपपत्तिरूप आह नैयायिकस्तामनूद्य पराचक्रुराचार्या इत्याहुः नन्वात्मेति वस्तुतस्तु स्थानस्योत्कृष्टत्वादिति हेतुमुक्त्वा हेत्वन्तरमाहुः लोकमित्यादीत्येव ग्रन्थो युक्तः। अनुमानस्य वेदान्ते सर्वत्रानुपयोगात् । 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यधिकरणे केचिदत्र जन्मादिसूत्रमित्यादिभाष्यात्। अत्रान्तरः परमात्मा अमृतादिधर्मोपपत्तेः । यदेवं तदेवं आदित्यान्तरवत्। यन्नैवं तन्नैवं संसारवदित्यत्र ब्रह्मप्रकरणाननुग्रहेण हेतोः साध्यत्वेन साध्यसमत्वम्। एतत्फलं तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यत्रेव। परामर्शस्तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तथा च स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः । उपकोसलेनेति । उपकोसल-

'अहं तु ते तद्वक्ष्यामि' इति महदुपक्रमाच्च । प्रतिबिम्बमात्रस्य च न पुरुषत्व-नियमः । तस्माद् विरोधाभावाद् ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

देशेऽपह्नुतेऽपीमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इति वदता आचार्येणाग्निकृते उपदेशे ज्ञाते, उपकोसलेनाचार्याज्ञयाऽभ्युक्तेऽनूदिते, आचार्यो लोकं वा व किल तेऽवोचन्नित्यनेन कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति यदवोचन्नग्नयस्तल्लोकं प्राप्यमवोचन् । श्रुतौ लोकानिति पाठे त्वग्निविद्याप्राप्याः पृथिव्यादयः आत्मविद्याप्राप्यं ब्रह्म चैकशेषवृत्त्या संगृह्यते । तत्राग्निविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायस्यादित्यपुरुषोपासनादिरूपस्य तैरुक्तत्वादात्मविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायभूताम्, 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति तैराचार्यवक्तव्या गतिर्या बोधिता साऽवशिष्यते । सा तु ज्ञातापि तदा भवति यदा प्रतिबन्धकापगम इत्यभिसंधायाचार्य आह । अहं तु ते तद्वक्ष्यामीत्यादि । तत एवं फले श्रुते, उपकोसलः श्रद्धापूर्वकं, ब्रवीतु भगवानिति विज्ञापितवाँस्तदा, य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तम् । तेन तद्वक्ष्यामीति या प्रतिज्ञा सा महत आत्मविद्यागतिकथनस्यैवोपक्रमस्तस्मात् । तथा चाग्निभिस्तदुपसंहारे कृतेऽपि पुनस्तस्या एवोपक्रान्तत्वेन प्रकरणस्य सत्त्वान्न हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकरणे श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वाद्दर्शनश्रुतिसंकोचोऽनुचित इति प्रतिबिम्बपुरुष एवात्राङ्गीकार्य इत्यत आहुः प्रतिबिम्बेत्यादि । सत्यं संकोचोऽनुचितः स्याद् यदि दर्शनविषयस्य प्रतिबिम्बस्य पुरुषत्वं

रश्मिः ।

नामा कश्चित् ब्रह्मचारी स जाबालाचार्येण प्रवासं चिकीर्षताग्निनोदितेनाज्ञप्तोऽग्नीन् द्वादशवर्षाणि परिचचार तस्मै परिचर्यया तुष्टा गार्हपत्याद्यग्नयः प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिदिशुः तस्मिन्नुपदेशे ब्रह्मविद इव ते सोम्य मुखं भातीति को नु त्वानुशशासेति प्रवासादागतेनाचार्येण जाबालेन पृष्टेनोपकोसलेन को नु मानुशिष्याद्भो इत्यपह्नुतेपीत्यर्थः । इमे इति इमेऽग्नयः पूर्वमन्यादृशमीदृशा उपदेशोन्मुखा इति नूनं निश्चयं वदताचार्येण । ज्ञात इति अपूर्वभक्त्या । आचार्येति किं नु सोम्य किल तेऽवोचन् इत्याचार्यप्रश्नेनेत्यर्थः । हे सोम्य तेऽग्नयः इतीदमिति ह प्रतिजज्ञ इत्यनेनानूदिते । अग्निविद्येति अग्नीनां गार्हपत्याद्यग्नीनां विद्याभिः प्राप्यः 'अथ हैनं गार्हपत्योनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्यः' इति पृथिव्यादयः आत्मनः प्राणादेर्विद्या तया प्राप्यम् । लोकृ दर्शने इति भ्वादे रूपमिदं लोकमिति । तथा च यज्ज्ञानं तत्प्राप्यमेवेत्याशयेन पर्यायो ब्रह्म चेति । एकशेषवृत्त्या लोकश्च लोकश्च लोकश्च लोकाः 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषः अनया वृत्त्येत्यर्थः । तैरिति अग्निभिः । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वान् उपास्ते इत्यादिनोक्तत्वात् । प्रतीति प्रतिबन्धकमाचार्यसंबन्धाभावः तदपगम इत्यर्थः । अहमिति कर्तृताख्यसंबन्धेन तद्ब्रह्मविद्यां वक्ष्यामीति । आदिपदेन 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति श्रुतिसंग्रहः । श्रद्धेति भगवन्निति महापूज्यसंबोधनादिति भावः । ब्रवीतु मे भगवन्निति तस्मै होवाचेति श्रुतिः । हेतोरिति हेतोः प्रकरणेनोपक्रमरूपेण देशकालरूपेण वा सिद्धत्वं न तु साध्यत्वेन साध्यसमत्वमित्यर्थः । हेतुरमृताद्युपपत्तिरूपः स्वरूपासिद्धो नेत्यर्थः । दर्शन इति । दृश्यत इति श्रुतिर्निरपेक्षो रवः तस्य संकोचः साधनवतां दर्शनरूपः । पुरुषत्वमिति द्वादशाङ्गत्वम् । 'द्वादशाङ्गो हि पुरुषः' इति । द्वादशाङ्गत्वमादाय

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संयद्वाम इत्याचक्षते। एतꣳ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति। एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति। एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति। वामानि कर्मफलानि। तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात्। कर्मफललयः कर्मफलदानं च यत इति स्वर्गापवर्गफलदातृत्वमुक्तम्। सर्वलोकेषु

भाष्यप्रकाशः।

नियतं स्यात्। तदेव तु न। अन्येषामपि प्रतिबिम्बात्। अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसंकोचस्तव मतेऽपि तुल्यः। प्रकरणविरोधश्चाधिक इति न प्रतिपुरुषस्योपासनाविधायकमिदं, किंतु ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः॥ १३॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोर्वादकवलितत्वात् सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते एतमित्यादि। तथाचान्तरपदेन पूर्वसूत्रादेव स्थानप्राप्तेरस्मिन् सूत्रे स्थानादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः। एतेषां संयद्वामत्वादीनां कथं ब्रह्मत्वगमकतेत्याकाङ्क्षायामेतद् व्याकुर्वन्ति वामानीत्यादि। कर्मफललय इति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः, सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमितिवत् सर्वेषां सुखानां तत्रैव श्लिष्टत्वेन

रश्मिः।

प्रतिबिम्बे पुरुषपदप्रयोगः। अन्येषामिति पुरुषभिन्नानाम्। अतो विषयेति विषयवाक्यवशेन प्रतिबिम्बवशेन दृश्यत इति दर्शनश्रुतिः। पुरुषप्रतिबिम्बमात्रे संकोचः॥ १३॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ वादेति व्याप्तिशोधकतर्कैर्वादकवलितत्वम्। सर्वं सर्वमयमिति तापिनीयश्रुतेरुपास्ये प्रतिबिम्बेऽपि ह्यमृतत्वादिधर्मोपपत्तिरूपस्य हेतोरभावाद्वादकवलितत्वं तु न। अखण्डब्रह्मवादत्वेन सखण्डब्रह्मवादेनुपयोगात्। अनुमानपक्षस्य भाष्यासंमतत्वे तु स्थाननिर्देशानन्तरं तद्वृत्तित्वस्मरणेन प्रसङ्गासंगत्या धर्माणां वक्तव्यत्वात् सूत्रान्तरं पठित्वेत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षत इति ग्रन्थः। एतमिति एतं यथोक्तम्। आचक्षते ब्रह्मविदः। अत्र हेतुमाह एतं हीति हि यस्मादेतं पुरुषमाश्रित्य वा। सर्वाणि वामानि टुवम उद्गीर्णे भ्वादिः परस्मैपदी उद्गीर्णानि, वननीयानीत्यन्ये शोभनकर्मणः फलानि। सर्वेऽभिसंयन्ति सम्यगभिमुखं यन्ति इण् गतौ प्राप्नुवन्ति, उत्पद्यन्त इत्यन्ये तथाच संयन्ति शतृप्रत्ययान्तं वामानि यस्मिन् स संयद्वाम इति व्युत्पत्तिः। वामनीपदव्युत्पत्तिः एष हीति। वामान्युद्गीर्णानि कर्मफलानि प्राणिभ्यः प्रापयति। भाम क्रोधे इत्यस्य रूपं नास्तीत्याह एष हीति। तथाच भातीति भा कर्तरि क्विप् अमतीत्यमः अम गतिशब्दभक्तिषु भ्वादिः पचाद्यच् भा च अमश्च भामौ भावप्रधानः तौ नयति प्राप्नोतीति भामनी भात्वं भानमेव अत एव भाष्यं सर्वलोकेषु भानं चेति। अन्तरपदेनेति अक्षिसापेक्षेणाक्ष्यन्तरवाचकेन। अतद्गुणेति न तस्य वर्तिपदार्थस्य गुणा विशेषणानि तेषां संविज्ञानं यत्र क्रियान्वयित्वेन सोऽतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तथा च स्थानादिव्यपदेशादित्यत्र स्थानमादिर्येषां ते स्थानादयः संयद्वामादयः तेषां व्यपदेशादिति सूत्रार्थः। संयद्वामपदेन स्वस्मिन् कर्मफललय उक्तः। कर्मफलानि सुखात्मकानि तेषां लयः श्लेषः लीङ् श्लेषणे। आनन्दरूप इत्याहुः एतस्यैवेति। तत्रेति अक्षिपुरुषे। ननु पृथिव्यादीनामग्निविद्याप्राप्यानामात्मविद्याप्राप्यब्रह्मणश्च का व्यवस्थेत्यत आहुः

भानं च। एष इति तमेवाऽक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादि व्यपदिश्यते। न हि प्रतिबिम्बात्मनः स्थानादिव्यपदेशः संभवति। चकारादेतत्तुल्यवाक्यस्याप्ययमे-

---

भाष्यप्रकाशः ।

लोकादीनां तदवयवत्वेन च तत्रैव लय इत्यर्थः। एतेन स्थानपदस्योक्तरीत्या लयार्थकत्वमित्यपि व्याख्यातम्। तदा तु तद्गुणसंविज्ञान एव। तथा चैतैः संयद्वामत्वादिभिरसाधारणधर्मैरत्र ब्रह्मैव निश्चीयते। अतः पूर्वसूत्रोक्तो हेतुरपि तस्यैव साधक इत्यर्थः। एतं न्यायं वाक्यान्तरेऽप्यतिदेष्टुं सूत्रे चकार इत्याहुः चकारादित्यादि। तत्स्मारयन्ति इन्द्रेत्यादि। तत्रापि प्रथमे पर्याये, य एषोऽक्षिणीत्यारभ्यैतद् ब्रह्मेत्यन्त एवमेवोपदिष्टत्वात् तदित्यर्थः। ननु तत्र, अथ योऽयमित्यादिना प्रश्ने प्रजापतिना, एष एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति प्रतिबिम्बस्यैव निगमनात् कथं तस्यैतदेकवाक्यत्वमिति शङ्कायामाहुः अथेत्यादि। एतदग्रे, उदशराव इत्यादिना इन्द्रविरोचन-

रश्मिः ।

लोकादीनामिति ब्रह्मपृथिव्यादीनामित्यर्थः। **तदवयवत्वेनेति** अक्षिपुरुषतदवयत्वेनाक्षिपुरुष एव संश्लेष इत्यर्थः। **एतेनेति** कर्मफललय इति भाष्येण उक्तरीत्या ब्रह्मत्वगमकताप्रश्ने कृते उक्ताया ब्रह्मतागमकतारीतिरक्षिपुरुषे लयप्रणाडी तया कृत्वा। ब्रह्मणि स्थीयतेऽनेनेति स्थानं लयः करणे प्रत्ययस्तस्माल्लयार्थकत्वमपीत्यपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थः। **तद्गुणेति** तस्य वर्तिपदार्थस्य गुणा विशेषणानि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयित्वेन यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः। एवकारस्तु स्थानस्य क्रियान्वयित्वेन संविज्ञानादतद्गुणसंविज्ञानव्यवच्छेदकः। **संयद्वामेति** आदिपदेन वामनीभामन्योर्भावौ। ब्रह्मैवेत्यनेकेषां धर्माणामुपासनागमकत्वे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यधिकरणोक्तधर्माणामप्यारोपसंभवेन स्वारसिकब्रह्मासिद्धेर्महानेवानयः स्यादित्यनेकेषामुपासनागमकत्वाभाव इत्येवकारः। **असाधारणेति** संयद्वामत्वं कर्मफललय इति भाष्येण व्याकृतं वामनीत्वं कर्मफलदानं चेति भाष्येण विवृतं स्थितिरूपं कर्मफलं स्वर्गापवर्गलक्षणं ब्रह्माणं प्रति परान् प्रति च यतो भवति कर्मणा ब्रह्मणो विमोकस्योक्तेः कर्महिरण्यगर्भयोर्मुख्यत्वात् तदुभयमुक्तम्। भामत्वं सर्वलोकेष्विति भाष्येणोक्तमुत्पत्तिरूपम्। लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति ईक्षतेरित्यधिकरणभाष्योक्तेः। **अत** इति अनेकेषामुपासनागमकत्वाभावात्। **साधक** इति अस्तु वादकवलितत्वं परं तु ह्यविद्वद्दशायां एकस्या अपि श्रुत्यन्तराननुगृहीतायाः अनुरोधोऽपार्थ इति भावः। विषयवाक्यान्तरसमुच्चये चकार इत्याहुः **एतमिति**। **तदिति** वाक्यम्। **तत्रेति** इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतेश्च संवादे। अयमेव भाष्यार्थश्छान्दोग्ये दशमप्रपाठकेस्ति। **पर्याय** इति तौ प्रति प्रथमे वाक्यनिर्माणे प्रकारे वा। **तदित्यर्थ** इति वाक्यमित्यर्थः। **अथ योयमिति**। अथ योयं य एषोप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम इत्येष उ एवैषु एतेषु परिख्यायत इति होवाच' इति श्रुत्या एष उ एवैषु सर्वेषु अन्तेषु परिख्यायते इति पाठान्तरम्। अस्या अर्थः। एष हृदयस्थः उ एव आत्मा सर्वेषु यथोक्तेषु एष्विति पाठेप्ययमर्थः। अबादिषु वर्तमानेषु। अन्तेषु मध्येषु। एतेष्विति पाठेप्ययमर्थः। परिख्यायते इति ह प्रजापतिरुवाचेति। **तस्यैतदिति**। य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यस्य संदिग्धस्य एतस्य अप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे इत्यसंदिग्धस्यैकवाक्यत्वमित्यर्थः।

वार्थः। इन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवादे। अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायत इत्यासुरम्। न तु य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि। तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मैव ॥ १४॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं संपाद्यते। उपासनापरत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह सुखविशिष्टाभिधानात्। एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति। यद्यत्रोपा-

---

भाष्यप्रकाशः।

योर्बोधं परीक्ष्य ताभ्यां शरीर एवात्मत्वेन ज्ञाते प्रजापतिना, अनुपलभ्यात्मानमित्यादिना तद्दोषकथनात् तस्यैवासुरत्वं बोधितम्। श्रुत्या चोपपादितम्। अतस्तदेवासुरं, न तु ततः पूर्वतनमपीत्यर्थः। नच प्रजापतिनैवं श्लिष्टं किमित्युक्तमिति शङ्क्यम्। अधिकारपरीक्षार्थत्वात्। नच मिथ्याभाषित्वं प्रतारकत्वं वा। अन्तर्यामिब्राह्मणे तस्य सर्वान्तरत्वश्रावणात् प्रतिबिम्ब अबादौ चात्मनः सत्त्वेन, यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति कथनेन तदुभयाभावादिति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ अभिधानं विवृण्वन्ति एतदमृतमित्यादि।

रश्मिः।

परीक्ष्येति उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथ तन्मे प्रब्रूतमित्यादिना परीक्ष्य एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुरिति श्रुत्या। **ताभ्यां शरीरे** बिम्बभूते द्विवचनान्तं पदम्। ज्ञाते सतीत्यादिनेत्यनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वासुरा ते पराभविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान् जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचेत्यनया तस्या उपनिषदोऽविचार्य देहपरिचरणकथनात् आसुरत्वरूपदोषकथनात् तस्यैवाथ योयं भगवोप्सु परिख्यायते इति वाक्यस्यैवासुरत्वं बोधितं श्रुत्या चासुराणा ँ ह्येषोपनिषदिति श्रुत्या चोपपादितमतः पूर्वोक्तं वाक्यमेवासुरम्। षष्ठप्रपाठकश्रुतिभ्रमं भाष्ये वारयामासुः **न त्विति**। **पूर्वतनं** दशमप्रपाठकस्थं न तु षष्ठप्रपाठकस्थम्। श्रुत्यर्थस्तु उदशरावे उदकपूर्णे शरावे आत्मन इति कर्म युवामिन्द्रविरोचनौ न विजानीथः शेषं स्पष्टम्। अनुपलभ्य यथोक्तमात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामज्ञात्वाऽननुविद्य स्वप्रत्यक्षतां चाकृत्वा विपरीतनिश्चयौ भूत्वा एताविन्द्रविरोचनौ व्रजतः गच्छेयाताम्। अतः यतरे ये केचन देवा वा असुरा वा एतदुपनिषदः एताभ्यां मिथ्या गृहीता प्रतिबिम्बात्मविद्या सैवोपनिषद्येषां त एत**दुपनिषदः** एवंविज्ञाना एतन्निश्चया भविष्यन्ति ते पराभूता भविष्यन्तीत्युक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वा स्वगृहं गच्छन् योसुरराजो विरोचनः स ह शान्तहृदयः एव सन् असुरान् जगाम तेभ्योसुरेभ्यः एतां शारीरात्मबुद्धिरूपामुपनिषदं प्रोवाचेति। **श्लिष्टमिति** देहात्मवाचकं पदमुपदेशान्तराद्द्वारान्तरात्मव्यञ्जकम्। श्लेषाभिव्यञ्जकपदाभिन्नमित्यर्थः। **अधीति** निवृत्तिप्रवृत्तिमार्गाधिकारपरीक्षार्थम्। देहस्याप्यात्मत्वात्। उभयोः कुत्रात्मन्यधिकार इति **न चेति**। अक्षिपुरुष ब्रह्मदिदर्शयिषोः प्रजापतेर्मिथ्याभाषितं प्रतारकत्वं चेत्यर्थः। न च भाषितमित्यनेनानन्वयः शङ्क्यः। कर्मादीनामपि संबन्धसामान्ये षष्ठ्यभिधानात्। प्रजापतेरिति कर्तरि षष्ठ्यङ्गीकारात्। **अबादाविति** आदिपदेन देहः। **कथनेनेति** पराभवरूपफलकथनेन तदुभयस्य मिथ्याभाषितप्रतारकत्वरूपस्याभावादिति। इति सूत्रार्थसमाप्तौ। तथा चात्मोपनिषदुक्तेषु त्रिष्वात्मसु विरोचनस्य बाह्यात्माधिकारात् न तदुभयमित्यर्थः॥ १४॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ अभिधानमिति अक्षिपुरुषं निर्दिश्य

सना विधीयेत, एष आत्मेति । तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्धर्माणां पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमानन्दः, अभयं चिद्, ब्रह्म सत्, सच्चिदानन्दरूप आत्मेत्युक्तं भवति । अत, एष इत्यक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चितोर्न ब्रह्मख्यापकत्वमिति सुखमेव निर्दिष्टम् । अतः सुख-

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । अत्र ह्येतद्विशेषणत्रयं पूर्वमभिधायाग्रे संयद्वामत्वादय उच्यन्ते । तेनैतत्त्रयस्य स्वरूपबोधकत्वमिति ज्ञायते । तच्च सच्चिदानन्दात्मकमतोऽत्राऽमृतपदमानन्दवाचकमिति सनत्कुमारेण सुखरूपं भूमानं प्रस्तुत्य, यो वै भूमा तदमृतमिति छान्दोग्ये श्रावणाज्ज्ञेयम् । अभयपदं चिद्वाचकमिति त्वभयं ह वै जनक प्राप्तोऽसीति ज्ञानोपदेशोत्तरमभयपदेनोपसंहारात् । ब्रह्मपदं सद्वाचकमिति च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र प्रथमनिर्देशादिति । एवं सति पूर्वं यदग्निभिः कंपदेन सुखविशिष्टमुक्तं तदत्राऽमृतपदेनाभिधीयते । नच सच्चितोरपि स्वरूपभूतत्वाद् ब्रह्मविख्यापकत्वं शङ्क्यम् । तयोर्यथायथं जडे जीवे च प्रव्यक्तत्वेनैकान्तिकतथात्वाभावात् । अतः

रश्मिः ।

सुखविशिष्टमभिधीयते एष आत्मेति होवाचेत्यनेन एतदमृतमित्यनेन वा तदभिधानं शब्दविशेषम् । **एतदिति** अमृताभयब्रह्मात्मकमक्षिपुरुषस्य विशेषणत्रयम् । **श्रावणादिति** नवमप्रपाठके श्रावणात् । **अभयं हेति** बृहदारण्यके श्रुतिरियम् । **ज्ञानोपेति** ज्ञानं चित्पदार्थः । **प्रथमेति** तथा च पाठक्रमे सत्यत्वेन ब्रह्मोपस्थितेः सद्ब्रह्मेति भावः । न च सति साधुः सत्यमिति सत्यपदं पूर्वाधिकरणे व्युत्पादितमत्र प्रत्ययरहितं कुतो व्याकृतमिति शङ्क्यम् । व्युत्पत्तिर्व्याकरणरूपाङ्गसिद्धा प्रत्ययरहितं सत्पदं ब्रह्मवाचकं 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुत्या सत्पदमत्र व्युत्पत्तिसिद्धार्थवाचकम् । 'ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतातः । प्रसङ्गादुच्यते । सत्तामात्रमित्यत्र वर्णागमः सन्मात्रमित्यर्थ इति । **पूर्वमिति** आत्मविद्यानिरूपणे छान्दोग्ये । एतावत्पर्यन्तमेतदमृतमित्यारभ्याभिधीयते इत्यन्तभाष्यतात्पर्यमुक्तम् । तस्य भाष्यस्यार्थः सुखविशिष्टस्याभिधानमेतदमृतमिति श्रुत्युक्तसुखविशिष्टाक्षिपुरुषमभिधीयते अनेन एतदमृतमिति वाक्येनेत्यत एतदमृतमितीत्यन्तं वाक्यं सुखविशिष्टाभिधानादिति सूत्रांशस्य पर्यायः । उपासनार्थं धर्मापेक्षणात् कुतोमृतादिवचनं व्यर्थमित्यत आहुः **तद्धर्माणामिति** । उपासनाधर्माणाम् । **पूर्वं** संयद्वामत्वादीनाम् । **तस्मादिति** उपासनार्थत्वाभावात् संयद्वामत्वादिविशेषणैर्लयादिरूपब्रह्मासाधारणधर्माणामुक्तत्वाच्च । अमृतादिपदानामानन्दादौ शक्तिः भाष्यप्रकाश उक्तैव । ननु पदत्रयप्रतिपाद्यब्रह्मण्येकसत्पदशक्तिः कथमित्याकाङ्क्षायामस्त्येवमेव यदि तल्लक्षणलक्षितं ब्रह्ममात्रं प्रतिपाद्यं स्यात्तत्त्वेवं सर्वोपनिषदुक्तलक्षकस्यात्मनो निरूपणीयत्वादित्याहुः **सच्चिदिति** । तथा च सर्वोपनिषद्यात्मलक्षणं त्वंपदार्थादौपाधिकाद्विलक्षण आकाशवत्सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रतत्पदार्थश्चात्मेत्युच्यत इति । त्वंपदार्थादौपाधिकाद्विलक्षणः अमृतमभयं चैतत् समीपतरवर्ति आकाशवत्सूक्ष्मः केवलश्च सत्तामात्रतत्पदार्थः ब्रह्म सदिति भाष्येणोक्तं तदेतदाहुः **आत्मेत्युक्तं भवतीति** । सुखविशिष्टाभिधानादित्यत्र सूत्रांशे करणव्युत्पत्तिमाहुः **अत इति** । एष आत्मेति होवाचेत्यनेन निर्दिश्य सुखविशिष्टमाचार्येणाभिधीयते एतदमृतमित्यनेनेति करणे ल्युट् । सच्चितोरिति भाष्यं विवरांबभुवुः **न च सच्चितोरिति** । **ऐकान्तिकेति** एकोऽद्वितीयो अन्तः स्वरूपं स्वार्थे ठक् ।

विशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति। एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः। चकारात् सदादिभिरपि। तस्माद् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णीय फलतो निर्णयमाह। श्रुतोपनिषत्कस्य, श्रुता उपनिषद् विद्या येन तस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या साऽक्षिपुरुषविदोऽप्युच्यते। अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कर्म कुर्वन्ति, यदि च नार्चिषमेवाभियन्तीत्युपक्रम्य

भाष्यप्रकाशः।

सुखमेव विशेषणत्वेन निर्दिष्टम्। सदादिभिरिति आनन्दसहभूतैः सच्चित्संयद्वामत्वादिभिः।

रामानुजाचार्यास्त्वेतदग्रे, अत एव च स ब्रह्मेति सूत्रान्तरं पठन्ति। अर्थस्तु, अत एव सुखविशिष्टाभिधानादेव, स खंपदोपदिष्ट आकाशो ब्रह्मेति। तत् पूर्वसूत्रेण गतार्थत्वादन्यैर्नाद्रियते ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ एतत्सूत्रप्रयोजनमाहुः स्वरूपत इत्यादि। फलत इति। फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् तथेत्यर्थः। ब्रह्मविदो या गतिरिति एतस्या ब्रह्मविदो गतित्वं छान्दोग्य एव पञ्चाग्निविद्यायां तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादिना श्रावितम्। सैवात्र प्रत्यभिज्ञायते। गीतायामपि।

'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' ॥

इत्यनेन च। अथेत्यादि वाक्यार्थस्तु, अथेति प्रतिज्ञायाम्। यदु चैव यदि, अस्मिन् अक्षिपुरुषवेत्तरि मृते, शव्यं शवसंस्काररूपमौर्ध्वदैहिकं कुर्वन्ति ज्ञातयो, यदि च न कुर्वन्ति, उभय-

रश्मिः।

तस्य तथात्वं ख्यापकत्वं तस्याभावात्। आनन्देति इदं विशेषणं सूत्रीयसुखसंबन्धिपदार्थसमुच्चयसूचनायान्यथा घटादीनामपि समुच्चायकश्चकारः स्यादिति। विशिष्टं निर्दिष्टं वेदितव्यमिति शेषः। पूर्वसूत्रेणेति अन्तरसूत्रे पूर्वपक्षे आत्मविद्या चेत्युपसंहारदर्शनात् इति भाष्येण यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं प्राणं चाहास्मै तदाकाशं चोचुरिति श्रुतिस्मरणात्तस्याश्च निःसंदिग्धत्वाद्गतार्थत्वादित्यर्थः। नाद्रियत इति अनादरान्न लिख्यते रामानुजाचार्यान् प्रत्येव सूत्रप्राकट्यादिति भावः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ स्वरूपत इति अक्षिपुरुषं स्वरूपतो निर्णीयेति भाष्यार्थः। ननु फलस्य निर्णयः केन प्रकारेण अक्षिपुरुषं ब्रह्मेत्यक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वनिर्णयः इत्याकाङ्क्षायामाहुः फलस्येति। अक्षिपुरुषब्रह्मत्वे तात्पर्यस्य वक्तुरिच्छात्मकस्य तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वात्मकस्य प्रस्थानरत्नाकरोक्तस्य वा लिङ्गत्वं हेतुत्वं तस्मात् तात्पर्यविषयत्वेन प्रकारेणाक्षिपुरुषस्य तथाब्रह्मत्वमित्यर्थः। प्रतीके ब्रह्मविद इति प्रविदो या गतिरित्यपि भाष्यपाठः। अर्थस्त्वयमेव ब्रह्मण एव प्रकृष्टत्वेन तद्विद एव प्रवित्त्वादिति। छान्दोग्यार्थस्तु साधनाध्यायेस्ति प्रयोजनाभावान्नोच्यते। प्रत्यभीति तेर्चिषमेवाभिसंभवन्तीति वाक्येन सेयं प्रविदो गतिरिति तत्तेदन्ताप्रकारकं ज्ञानं क्रियत इत्यर्थः।

'चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति ब्रह्मविदोऽप्येष एव मार्गः पुनरावृत्तिरहितः । चकारस्तूक्तसमुच्चयेनाधिकरणपूर्णत्वबोधकः ॥१६॥

भाष्यप्रकाशः ।

थापि तेषामक्षिपुरुषविदां न परलोके फलवैषम्यमित्युक्त्वा विद्यावतां गमनप्रकारं वदति अर्चिषमित्यादिना **अमानव** इति । मनुकृतसृष्टावनुत्पन्नः । मनवश्च शिवपर्यन्ता बोध्याः । 'सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुः' इति चतुर्थस्कन्धे मैत्रेयेण महादेवेऽपि मनुपदप्रयोगात् । तेन भगवतो दूत इत्यर्थः । **देवपथ** इति देवैर्गमयितृभिरुपलक्षितो मार्गः । **ब्रह्मपथ** इति । ब्रह्मणः प्राप्यस्य परस्य संबन्धी मार्गः । **आवर्तमिति** । आवृत्तिसाधनभूतमार्गम् ।

मायावादिनस्तु, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सद्योमुक्तिमेवाङ्गीकुर्वाणा इमां गतिं नाद्रियन्ते । तत्तु व्याख्येयश्रुतिविरोधादेवोपेक्ष्यम् । अतिकृपातदभावसहकारेण सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योरुपपत्त्योक्तश्रुतिविरोधाभावेनैतद्वक्तुर्भ्रान्तत्वापत्त्या चैतत्त्यागायोगादिति ॥ १६ ॥

रश्मिः ।

अग्निरिति अग्न्यभिमानिनी देवता । एवमग्रेपीति टीकायाम् । **अर्चिषमिति** अर्चिरभिमानिनीं देवतामेवाभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यादिनेत्यादिपदेन 'अर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तन्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषः' इत्यादि । अर्थस्तु अर्चिषः सकाशादहर्देवतां अह्न आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षं देवतां आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् सविता उदङ् उत्तरं देशमेति तान् षण्मासान् देवताः मासेभ्यः संवत्सरदेवतां संवत्सरादादित्यं सूर्यं आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमभिसंभवन्तीति प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । **तत्पुरुष** इति तत्र स्थाने स्थितानेतान् उपासकान् स अमानवं व्याचख्युः **अमानव** इतीति । **दूत** इति दूतो ब्रह्म गमयतीत्यर्थः । **देवैरिति** मध्यमपदलोपी समास इति भावः । **अङ्गीकुर्वाणा** इति स्वेभ्योमुक्तिरित्यात्मनेपदविग्रहकं पदमुक्तम् । **कुर्वत** इति कुर्वाणा इति । **नाद्रियन्त** इति श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन स श्रुतोपनिषत्कः तस्य या गतिस्तस्या अभिधानादिति सूत्रार्थं वदन्तो नाद्रियन्ते । शंकरभाष्ये तु श्रुतरहस्यविज्ञानस्य या गतिर्देवयानाख्यासाऽक्षिपुरुषविदोभिधीयमाना दृश्यत इति सूत्रार्थः । **व्याख्येयेति** क्रममुक्तिबोधकव्याख्येया अर्चिषमेवाभिसंभवतीत्यादिश्रुतिस्तद्विरोधादित्यर्थः । ननु कारणवैजात्याभावेन फलवैजात्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्सद्योमुक्तिरेवैका मुख्या क्रममुक्तिस्तु सगुणब्रह्मपरेत्याकाङ्क्षायां कारणवैजात्यमाहुः **अतिकृपेति** । एतच्चतुर्थचरणे आनुमानिकमप्येकेषामित्यधिकरणे स्फोटिष्यति । **उक्तेति** सद्योमुक्तिबोधकश्रुतीत्यर्थः । **एतद्वक्तुः** क्रममुक्तिवक्तुः प्रजापतेः । **एतदिति** । क्रममुक्तिप्रतिपादकश्रुतिजातस्य निर्गुणमुक्तिप्रतिपादकत्वत्यागायोगात् । न च सगुणपरत्वेनास्या उपपत्तिरिति शङ्क्यम् । सगुणनिर्गुणकल्पनाया असंगतत्वस्य जन्माद्यस्य यत इत्यधिकरणे उक्तत्वात् साधनाध्याये वक्ष्यमाणत्वाच्च । **भाष्ये** । **पुनरावृत्तीत्यादि** तथा च श्रुतिः 'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते' इति श्रुतेः । श्रुत्यर्थस्तु उत्तरेण उत्तरायणेन तपसा पुराणोक्तसाधनालोचनेन तपसा सर्वात्मभावेन वा श्रत् सत्यं दधातीति श्रद्धा तया विद्यया 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इति सूत्रात्सर्वात्मभावेनान्यया च विद्यया कर्मरूपया ज्ञानमन्विष्य इष्ट्वा इच्छा-

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । ननूपासनापरत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तद्धर्मव्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः । अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन संगच्छन्त इत्येवं प्राप्त उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थिते-

---

भाष्यप्रकाशः ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः इदमित्यादि । तथाचोक्ताधिकरणद्वयविषयवाक्ये उपासनाप्रसङ्गाभावेन संदेहानुदयादत्र तु तदुदयात् पुनर्विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षं ग्राहयन्ति नन्वित्यादि । विभजन्ते तद्धर्मेत्यादि । प्रतिबिम्बपुरुषस्य ह्युपासना ब्रह्मत्वेन कर्तव्यात्रोच्यते । ब्रह्मत्वं तु तदैव बुद्धावारोहति, यदा ब्रह्मधर्मास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । अतो व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशवता ब्रह्मणा तुल्यं वर्तमानतया प्रतिबिम्बपुरुषेऽवगते उपासना सिध्यतीति तत्परत्वे सर्वा उपपत्तयो गत्यभिधानान्ताः संगता भवन्तीति दर्शनश्रुतिसंकोचो न युक्तस्तस्याः प्रथमावगतत्वेनासंजातविरोधतया मुख्यत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते इतरो नेत्यादि । भवेदिति दृश्यत इति पदेन दृश्यतया प्रतिपाद्यं भवेत् । अयमर्थः । त्वया ह्यक्षिस्थाने दृश्यत्वकथनात् प्रतिबिम्बपुरुषो वाक्यार्थत्वेनापाद्यते । तत् तदा स्याद् यदि दृश्यत्वं तस्य नियतं स्यात् । तदेव तु न । कुतः । अस्थिरत्वात् । तथाहि । किमत्राचार्येण स्वचक्षुर्गत

रश्मिः ।

विषयं कृत्वा अभिजयः स्वाधीनीकरणं यत्नः सर्वात्मभावे न त्वादित्यमण्डलमध्यवर्तिनः स्वाधीनीकरणं योग्यत्वात् । अन्ये तु ब्रह्मामृतवर्षिण्यां अथ देहपातानन्तरं ब्रह्मचर्यादितपसा हेतुनात्मानमनुसंधाय तद्विद्यया ध्यानाख्ययोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनादित्यादिद्वारा कार्यं ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थमाहुः । **चकारस्त्वित्यादि** उक्तसूत्रार्थसमुच्चयरूपार्थेन साकमधिकरणचरमवर्णतिरोभावस्य व्यञ्जनया बोधक इत्यर्थः । एतेन निपातस्य समुच्चयाभिधायकत्वमधिकरणचरमवर्णध्वंसस्य द्योतकत्वमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ पूर्वत्रानन्दमयाधिकरणे नेतरोनुपपत्तेः इति सूत्रोपन्यासः सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् इत्यधिकरणे अनुपपत्तेस्तु न शारीरः इति सूत्रोपन्यासोऽत्र तु अधिकरणोपन्यासस्तद्बीजं संदेहोदयमाहुः **तथाचेति** । उक्ताधिकरणद्वयं आनन्दमयसर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणद्वयम् । तद्विषयवाक्ये को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यत्र स क्रतुं कुर्वीतेत्यत्र च पूर्वाधिकरणयोर्निषेधनिरूपणं नाधिकरणेन कृतं तत्र हेतुमाहुः **उपासनेति** । **विचार** इति अधिकरणात्मकविचारः अधिकरणेन विचारो वा । विषयसंदेहोपव्यक्तेः पूर्वपक्षमाहुरित्याहुः **पूर्वेति** । **अत** इति भाष्यमवतारयामासुः **अत** इति । **व्यपेति** विशिष्टो ह्यपदेशो व्यपदेशः सोस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्यस्तत्तुल्यत्वेनेत्यर्थः । तदेवाहुर्व्यपेति । **तुल्यमिति** 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिः । इतिवदित्यास्यार्थ उक्तो अग्रे भावः सत्ता तदर्थमाहुः **वर्तेति** । सदत्र वर्तमानं तस्य भावो वर्तमानता सत्ता तया । **दर्शनेति** य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इति श्रुत्युक्ता दर्शनश्रुतिर्दर्शननिरूपको निरपेक्षो रवस्तस्याः संकोच इत्यर्थः । **इतरो** नेत्यारभ्य **सुतरामनवस्थितिरित्यन्तं** भाष्यं विवरामासुः **अयमर्थ**

रस्थिरत्वात् । उपदेशकवाक्यत्वादुपदेष्टुरेव चक्षुर्गतं भवेत् । तथाच वक्तुर्दर्शनाभावादनाप्तत्वम् । द्रष्टुरपगमे चापगच्छति सद्वितीये तु सद्वितीयः । उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्वितीयोपासनायामपि श्रवणमननयो-

भाष्यप्रकाशः ।

उपदिश्यते, परचक्षुर्गतो वा । आद्ये वक्तुरनाप्तत्वादस्थिरत्वम् । द्वितीये तु द्रष्टरि पश्यत्येव प्रतिबिम्बात् तदपगमे प्रतिबिम्बस्याप्यपगमादस्थिरत्वम् । द्रष्टरि सद्वितीये तस्य सद्वितीयत्वादेकत्वोपदेशस्य विरोधादस्थिरत्वम् । उपासनाकाले च चित्तस्य स्थैर्याय नेत्रनिमीलने प्रतिबिम्बमालाभावादुपास्यस्याभावादुपासनायाः सुतरामस्थिरत्वम् । यदि च द्वितीयं विना तदसंभवात् पत्नीद्वितीयस्य यागादिवत् सद्वितीयस्यैवोपासनाऽत्रोपगम्यते, तदा तु वाक्यश्रवणकाले श्रोतुरेकत्वादुपासनाकाले चान्यसापेक्षत्वाच्छ्रवणमननयोः प्रकारभेदेन भिन्नविषयत्वात् प्रमीयमाणा-

रश्मिः ।

इति । **वाक्येति** विषयवाक्यार्थत्वेन । **वक्तुरिति** स्वचक्षुर्गतस्य स्वेनादर्शनात् यथादृष्टार्थवादित्वाभावेनानाप्तत्वादित्यर्थः । यदि च दर्पणादिना स्वचक्षुर्गतं पश्यन्नुपदिशतीति कल्प्यते तदा तु दर्पणाद्यप्रयोज्यदर्शने मनोभावे मन्तुर्दर्शनाभावादनाप्तत्वादस्थिरत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यत्रमना अभूवं नापश्यमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति । भाष्यार्थस्तु अवस्थितिः स्थिरस्य धर्मोऽनवस्थितिरस्थिरधर्मस्तदाहुः **अस्थिरत्वादिति** । **अनाप्तत्वमिति** ततो व्यवहितहेतोरस्थिरत्वमिति शेषः । अस्थिरत्वादितरो नात्र वाक्यार्थः इति । तथा च वस्तुनो य एषोक्षिणि पुरुष इति वाक्येन प्रतिपन्नस्य प्रतिबिम्बत्वेनोपादानेऽनाप्तोक्तत्वात् य एष इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । अप्रमाणवाक्यप्रतिपन्नस्य सदा विचारकोपासकहृद्यस्थिरत्वम् । विचारकहृदि अप्रामाणिकोक्तं न तिष्ठत्यनधिकारादिति । **द्रष्टुरिति** भाष्यं विवरामासुः **द्वितीये त्विति** । **अस्थिरत्वमिति** सदोपासनाऽविषयत्वमित्यर्थः । अस्थिरस्योपासना सदा न भवतीति भावः । **तस्येति** प्रतिबिम्बस्य । **एकत्वेति** पुरुषो दृश्यत इत्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । एतद्विरोधादस्थिरत्वं पूर्ववत् । **उपासनेति**भाष्यं विवरांबभूवुः **उपासनेति** । **अस्थिरत्वमिति** सदोपास्याविषयत्वम् । **सद्वितीयेति** भाष्यं विवरांचक्रुः **यदि चेति** । **अन्येति** श्रोतुर्गुर्वादिसापेक्षत्वात् प्रकारावेकत्वं द्वित्वं च तयोर्भेदेन **भिन्नविषयत्वा**द्येकविषयत्वात् । यथा प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ भावार्थपादभाष्ये निरूपितौ तद्वदुपासनायामाहुः **प्रमीयमाणेति** । वेदान्तेष्वपि मन्त्रब्राह्मणयोः सत्त्वम् । 'आनन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास९ स्वाहा' इति महानारायणोपनिषच्छ्रुत्यां विरजाहोमरूपप्रयोगकरणत्वेन 'प्रयोगकरणभूतः शब्दो मन्त्रः' इति लक्षणकत्वात् मन्त्रत्वम् । एतदतिरिक्तस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यस्य प्रयोगकरणशब्दत्वाभावेन 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति लक्षणकत्वाद् ब्राह्मणत्वम् । अतः प्रमीयमाणानुष्ठीयमाना चोपासना तयोरवस्थयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । एकविषये द्विविषया नास्ति द्विविषये एकविषयोपासना नास्ति इति वैरूप्यं ततोनवस्थितिश्चलत्वम् । न च 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति श्रुतिवाक्यस्य मन्त्रत्वं ब्राह्मणत्वं चेति संकर इति शङ्क्यम् । 'यत्र ब्राह्मणानां मन्त्र इति समाख्या स मन्त्रः' इति लक्षणादरेण मन्त्र इति व्यवहाराधीनाखण्डोपाधिरूपमन्त्रत्वाश्रयणेन संकराभावात् । ब्राह्मणानां व्यवहारमनतिक्रम्य श्रुतिवाक्ये

र्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः। वक्तुरेव नियमे गुरोर्निर्बन्धेन सुतरामनवस्थितिः।

किंच। मनसा ह्युपासनं कर्तव्यम्। तत्र चासंभव एव। तादृशधर्मवत्त्वं च न संभवति। आसुरत्वं च भवेदिति चकारार्थः। तस्मादक्षिस्थाने सहज एव यो भगवानस्ति तत्परमेवैतद्वाक्यमिति सिद्धम्। व्यापकसर्वगतस्य सर्वतः पाणि-

भाष्यप्रकाशः।

नुष्ठीयमानावस्थयोरुपासनायाः प्रकारैक्याभावेन वैरूप्यादनवस्थितिः। यदि च श्रवणदशायां वक्तुः सत्त्वाद् वैरूप्यं परिह्रियते, तदा तु वक्तुरेव सद्वितीयत्वनियमे गुरोर्निर्बन्धापत्त्या निर्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वेन च सुतरां दुष्टत्वादनवस्थितिरिरिति। एवमनवस्थितिं व्युत्पाद्यासंभवं व्युत्पादयन्ति किंचेत्यादि। तत्रेति मनसि। तथाच प्रतिबिम्बस्य संनिधापयितुमशक्यत्वादुपासनाया असंभव इत्यर्थः। उपासनार्थं धर्माणां कल्पितत्वाङ्गीकारे सर्वैर्व्याख्यातस्य वक्ष्यमाणप्रकारकस्यासंभवस्येष्टत्वापादने पूर्वपक्षनिरासस्य कर्तुमशक्यत्वादेवं व्याख्यातम्। अथेतरव्याख्यातमपि संग्रहीतुं चकारसूचितं दूषणद्वयमन्यदाहुः तादृशेत्यादि। आत्मत्वाऽमृतत्वादिधर्मवत्त्वं प्रतिबिम्बस्य न संभवति। तस्या उपासनायाः प्रतिबिम्बपरत्वे तस्या आसुरत्वं विरोचनप्रतिपन्नत्वेन श्रावितं भवेत्। ततश्च गतिविरोधो भवेदिति चकारार्थ इत्यर्थः। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। सहज इति स्वाभाविकः। ननु तथापि व्यापकस्य ब्रह्मणः स्वल्पे स्थाने स्थितिः कथमुपपद्यत इत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति व्यापकेत्यादि। तथाच सर्वतः

रश्मिः।

मन्त्रत्वब्राह्मणत्वयोरेकतरदङ्गीकुर्मः। वक्तुरेवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति। वैरूप्यमिति श्रवणकालेपि श्रोतुः सद्वितीयत्वेनोपासनाया प्रकारैक्याद्वैरूप्यं परिह्रियत इत्यर्थः। सद्वीति। श्रोतृसद्वितीयत्वे नियमः 'सप्तमी शौण्डैः' इत्यत्र सप्तमीति योगविभागात् सुप्सुपेति सूत्राद् वा समासः। गुरोर्निर्बन्धो निराधित्वम्। संबन्ध इति यावत्। स गुरुमेवाभिगच्छेदिति श्रुत्याभिगम्यस्याज्ञसव्यत्वाभावात् द्रव्यादिसंकोचादिनापि गुरुसंबन्धाभावाच्च। कर्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः। अहरह उपास्यस्य गुरुनिर्बन्धकरणाशक्यत्वप्रयुक्तो न कदापि उपास्यत्वापत्तिदोषस्तत्कर्मत्वं दुष्टत्वादित्यत्र कर्मणि क्तप्रत्ययात्। इतीत्येकहेतुसमासौ। असंभवमिति द्वितीयं सौत्रं हेतुम्। संनिधेति। ननु चक्षुष्ठस्य सर्वस्थब्रह्मवन्मनसि संनिधापनसंभवात् कुतोऽसन्निधापनमिति चेन्न उपासायाश्चित्तशोधकत्वात्तदनुष्ठानात्पूर्वं चित्तस्याशुद्ध्या तथात्वात्। शुद्धे एव दर्पणादौ प्रतिबिम्बनियमात् तथा चान्योन्याश्रयादसंभव इत्यर्थः। अमृतत्वादीनां निरुपाधिकानां प्रतिबिम्बेष्वसंभवादिति शंकराचार्यादयो व्याचख्युस्तदनादरे बीजमाहुः उपासनेति। वक्ष्यमाणेति तादृशेत्यादिभाष्यविभागे वक्ष्यमाणेत्यर्थः। आपादने सति। पूर्वपक्षेति उपासनापरत्वेपि सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन संगच्छन्त इति पूर्वपक्षनिरासस्य। इतरेति शंकराचार्यादिभिर्व्याख्यातमसंभवमपि। चकारेति नच वाचकत्वमुपसर्गस्य स्वमतेप्यस्ति तत्कुतो न व्याकृतमिति वाच्यम्। एतेषां प्रस्थानरत्नाकरे वैयाकरणमतादरात्। अनुक्तसमुच्चयेभिधा नैयायिकानां मम त्वनुक्तसमुच्चये व्यञ्जनेति भावः। चकारेति व्यञ्जनया चकारार्थ इत्यर्थः। तामिति स्थितिम्। पूर्वाधिकरणेऽस्य प्रश्नस्योत्तरं व्यञ्जनया कृतमत्र त्वभिधया स्थितिमुपपादयन्ति स्मेत्यर्थः। सर्वत इति सर्वतः सार्वविभक्तिकस्तसिः पाणयः पादा अन्ताश्च यस्य सः सर्वतः पाणिपादान्तः तस्य भावः सर्वतः पाणि-

पादान्तत्वादानन्दमूर्त्तिर्भगवानेव । ब्रह्मवादे त्वेषैव मर्यादा । सगुणवादो ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीपादे पञ्चममन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पाणिपादान्तत्वेन पुरुषत्वस्य प्राकट्यात् स्वल्पमपि स्थानं पर्याप्तं भवतीत्यत उपपद्यत इत्यर्थः । ननु सगुणस्योपाधिविशेषपरिच्छिन्नतया तावति स्वल्पे स्थाने स्थितिरुपपद्यत एवेति तद्विहाय सर्वतः पाणिपादान्तत्वं किमर्थमाद्रियत इत्यत आहुः **ब्रह्मवाद** इत्यादि । ब्रह्मैव सर्वमिति वादो ब्रह्मवादः । स च 'बहु स्याम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धः । तत्र च सर्वतः पाणिपादान्तत्वं श्रुतौ गीतायां च सिद्धमतस्तथाङ्गीक्रियते । यः पुनः सगुणवादः स तु ब्रह्मवादाज्ञानादेकदेशमादाय जघन्याधिकारिणः प्रति प्रवृत्तोतो नाद्रियत इत्यर्थः । भोगस्त्वक्षिपुरुषस्य मण्डलब्राह्मणे, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽथेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे जीवसंसारदशायां श्रावितः । इन्द्राणीं च भगवान् स्वात्मानमेव कृतवान् । 'स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्' इति पुरुषविधब्राह्मणश्रुतेः । एवं चैतेनाधिकरणत्रयेण संभोगप्राप्तिसूत्रभाष्ये सूचितं

रश्मिः ।

पादान्तत्वं तेन । **प्राकट्या**दिति तावत्या मायाया अपसरणेन प्राकट्यात् । **उपाधी**ति उपाधिर्माया अक्षिपुरुषोपाधिस्तूपाधिविशेष इत्यर्थः । **ब्रह्मैवे**ति मध्यमपदलोपी समासः । **बहु स्यामि**ति एकोहं बहु स्यामित्यर्थः । श्रुताविति ।

'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' ॥ इति ।

श्रुतौ श्वेताश्वतरे तु 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इति पाठभेदेन गीतायां त्रयोदशे च । **सगुणवाद** इति आरोपापवादसंगत्या 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इति गोपालतापिनीयश्रौतगुणगणवानेकः गुणानपोह्य शुद्धोऽपर इति । **एकदेश**मिति अरूपवत्सूत्रोक्तम् । **जघन्ये**ति अरूपवत्सूत्रे एकदेशिमतेन समाधानमाहेति भाष्यात् । उत्तमाधिकारिणः प्रति तूभयव्यपदेशाधिकरणोक्तसिद्धान्तसिद्धः वृद्धिह्रासभाक्त्वसूत्रसिद्धान्तसिद्धो अथ वा आत्मकृतेः परिणामादिति सूत्रसिद्धो वा ब्रह्मवादः प्रवृत्तः । यस्त्वत्रैवादृश्यत्वादिगुणकसूत्रे ब्रह्मवादो वक्ष्यते यश्च 'अतः प्रबोधोस्मात्' इत्यधिकरणे मुग्धेर्धसंपत्तिसूत्रे वक्ष्यते स ब्रह्मवादो ब्रह्मस्वरूपविषयो द्वितीयो जीवविषय इति ब्रह्मैव सर्वमिति वाद इति विग्रहं न भजतः । ननु गोपापालतापिनीयश्रुत्या सगुणनिर्गुणविभागः कृत एवारोपापवादसंगत्या इति चेन्न तापिनीयानां ब्रह्मत्वात् । ननु ब्रह्म न भिद्यते इति चेन्न साकारं ब्रह्म न भिद्यते सकलयुक्त्या सिद्धत्वात् इतरत्त्वन्योन्यं भिद्यत एव सकलप्रमाणासिद्धत्वात् । श्रुत्यर्थस्तु नारायणकृतटीकायां कथितं सगुणं निर्गुणं च सकाम्या मेरोः शृङ्ग इत्यादिना । सगुणं पूर्वं ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीदित्यादिना निर्गुणमुपासने, न वस्तुतत्त्वमपेक्षितमिति न्यायेनान्तर्ब्रह्मादिबुद्धिरेतस्मिंस्तत्त्वदृष्टिः क्रियत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं स्वरूपपदोपादानं तेन श्रीवत्सादिकं वस्तुतश्चित्स्वरूपादिकमेव न त्वारोप इति भाव इति । नन्वथ मायाशबलितं ब्रह्मासीदिति श्रुत्या सिद्ध्यतु सगुणनिर्गुणविभाग इति चेन्न सा श्रुतिरिन्द्रियशाबल्यमाह न तमःशाबल्यं तापिनीयोक्तं नापि सर्वोपनिषदि सदसती मायोक्ता तच्छाबल्यमाहेति । **असूचित**मिति । तथाच भाष्यं सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषः तद्भावो ब्रह्मणि वर्तत इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वस्वकर्तृत्वभेदेन त्रिविधमपि वैशेष्यं साधितं ज्ञेयम् । एवं चात्र निर्दोषत्वरूपे वैशेष्य एव प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वात्मकं तज्ज्ञातुरपि दोषनिवारकत्वरूपं च हेतुद्वयमुपोद्घातत्वेनोक्तमितीदमपि तस्यैव शेषः ।

अत्र विज्ञानेन्द्रेण काण्वपञ्चमाध्यायस्थं, यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति प्रश्ने प्रवृत्तम्, एष त आत्मा सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां

रश्मिः ।

कथं साधितमित्यपेक्षायामाहुः एवं चेति । निर्दोषत्वेति सर्वरूपत्वे स्वस्वरूपलयकर्तृत्वं 'कूर्मोऽङ्गानीव सर्वतः' इतिवाक्यात् कूर्मवत् । अतो भगवान्निर्दोषस्तत्त्व इत्यर्थः । नन्वन्यद्वारापि प्रलयकर्तृत्वं संभवति स्वस्यैव प्रलयकर्तृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यं च स्यादिति चेन्न आनन्दरूपत्वे आनन्दभुक् इति श्रुतेः स्वाप्ययाच्चेति सूत्राच्च नान्यापेक्षत्वात् । ननु सगुणस्य लयकर्तृत्वमिति चेन्न स्वकर्तृत्वे स्वस्य निर्गुणात्मनः कर्तृत्वमिति त्रिभिः शब्दैर्निर्दोषत्वम् । तद्रूपे वैशेष्य इत्यर्थः । स्वारसिकार्थाहितनिर्दोषत्वमित्येवकारः । त्रिविधं वैशेष्यं निर्दोषत्वरूपं तस्यातिरिक्तत्वे गौरवमित्येवकारः । निमित्तं सप्तम्यर्थः । तादृशवैशेष्यार्थं विषयवाक्ये अमृताभयैतद्ब्रह्मपदैः प्रकटा ये सच्चिदानन्दास्तद्रूपत्वात्मकं हेतुं द्वितीयं 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति स्वरूपतो निर्णय उक्तः । प्रथमो विषयवाक्यात् पूर्वं द्वितीयो हेतुरुक्तः । अक्षिपुरुषज्ञातुर्दोषः पापं तन्निवारकत्वम् । एतद्धेतुद्वयमुपोद्घातत्वेन प्रकृतं यद्वैशेष्यं तत्सिद्ध्यर्थां चिन्तां हेतुद्वयविषयिणीमुपोद्घातं विदुर्बुधाः । तत्त्वेनोपोद्घातविषयत्वेन । उपोद्घातपदं स्वविषये लाक्षणिकम् । इदमप्यधिकरणं तस्यैव शब्दविशेषादित्यधिकरणस्यैव शेषः । संभोगप्राप्तिसूत्रस्यैव वा शेषः । शब्दविशेषादित्यधिकरणस्य संभोगसूत्रात्पूर्वं समाप्तत्वात् वैशेष्ये हेतुद्वयमनुमानसंग्रहे त्वेवं ब्रह्म वैशेष्यं सर्वरूपत्वादिसत्ता उक्तभाष्यात् तद्वत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात् आत्मवत् । अत्र प्रत्येकं साध्यं अन्यथा हेतुसाध्ययोः सत्तासत्त्वयोरैक्ये साधारण्यप्रसङ्गात् । सत्त्वं हेतुः कथमिति चेन्न प्रकटसच्चिदानन्दत्वादित्यत्र प्रकटाश्च ते सच्च चिच्चानन्दश्च सच्चिदानन्दाः प्रकटसच्चिदानन्दास्तेषां भावः प्रकटसच्चिदानन्दत्वम् । अत्र त्वप्रत्ययस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इत्युद्घोषो वैयाकरणानामिति । जीवे साध्याभाववति हेतुवृत्तित्वाद्धेतोः साधारण्यं तद्वारणाय प्रकटेति हेतुविशेषणम् यथा वह्निमान् वह्निमत्त्वादित्यत्र । अत्र साध्यवत्पर्वतादि तदन्यो ह्रसन्त्यादिस्तद्वृत्तित्वात् साधारणो हेतुः हेतौ साधारण्योत्थापकत्वं फलम् । अतो ब्रह्म सर्वरूपत्वसत्तावत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात् पूर्ववत् आनन्दरूपत्वसत्तावत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात् तद्वदेव । स्वकर्तृत्वसत्तावत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात्तद्वदेवेति । न च दृष्टान्तासंभवः पक्षभिन्नत्वे सति निश्चितसाध्यवत्त्वस्य दृष्टान्तलक्षणत्वादिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्य ब्रह्मब्रह्मत्वसंबन्धावगाहिज्ञानस्यात्मत्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वात् । नच शतशः सहचारादर्शनाद्व्याप्तिग्रहासंभव इति शङ्क्यम् । स्वमतप्रतिपन्नपक्षैकदेशे सहचारग्रहेपि क्षतेरभावात् । ब्रह्मवैशेष्यवत् । तज्ज्ञातृदोषनिवारकत्वात् यदेवं तदेवमात्मवत् । एवं वैशेष्ये सिद्धे तेनाक्षिपुरुषो ब्रह्म विलक्षणभोगं वैशेष्यात् यदेवं तदेवमात्मवत् यन्नैवं तन्नैवं जीववदित्यनुमानं फलितम् । विज्ञानेन्द्रेणेति भगवता इति शेषम् । काण्वेति काण्वानां बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायस्थं अपरोक्षात् अपरोक्षं ब्रह्म सोदात् न ताद्वाह्मणमित्यत्र न तमिति प्राप्ते आत् यथा । अशनायेति अशनेति प्राप्ते सोर्या उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते उरुया धृष्णुयेति या यथा । तथा

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ (१-२-६)

'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति' इत्युपक्रम्य श्रूयते । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी

भाष्यप्रकाशः ।

मृत्युमत्येतीति वाक्यमुपन्यस्य तदर्थस्य ब्रह्मत्वं चिन्तितम् । तदविरुद्धमित्युपरम्यते ।

शैवस्तु, अनवस्थितिसूत्रे भिन्नमधिकरणं स्वीकृत्य,

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' ॥

इति तैत्तिरीयमहोपनिषद्वाक्यं विषयत्वेनोदाहृतवान् । तत्र प्राणो वा ब्रह्म वेति संशय्य, ब्रह्मैवेति निर्णीय, तं शिवत्वेन निगमितवान् । तत्र शिवत्वांशे दूषणं प्रहस्ते प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

इति पञ्चममन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ पूर्वाधिकरणे भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यमन्तर्गुहास्थितेऽक्षिपुरुषे चोपपादितम् । वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणे, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽथेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे तयोर्भोगस्य श्रावणात् । अतः परं तदेव वैशेष्यं सृष्टिदशायाममृतत्वादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्तिन्यस्तीति बोधनायेदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यमुदाहरन्ति य इमं चेत्यादि । श्रूयत इति

रश्मिः ।

चाशनाया च पिपासा चाशनायापिपासे अशितुमिच्छा अशनायेति तट्टीकायाम् । अत्येत्यतिक्रामति । तदवीति । ननु तद्वाक्यस्यैव विषयवाक्यत्वापत्त्या कथमविरुद्धमिति चेन्न अधिकरणानां न्यायरूपत्वेनास्यामपि तत्संचारादविरुद्धमित्याशयात् । अथ नन्विदं विषयवाक्यमस्तूक्तविषयवाक्ये न्यायसंचारोस्तु इति चेन्न । विनिगमनाविरहेणाचार्यसंगृहीतविषयवाक्यग्रहणात् । अतो नान्तस्तद्धर्माधिकरणेन विरुद्धमिति न दूषयामो न प्रकृतव्याख्याने दोषमुद्भावयामोऽनेनेति वा । **तत्र शिवत्वेति** तत्राधिकरणत्वांशे विषयवाक्यस्य विस्पष्टत्वेन विषयवाक्यराहित्याद्यङ्गत्वमेव दूषणम् । **प्रहस्ते** इति अत्रेशविश्वभुक्पदाभ्यां शिवत्वनिगमने कृते प्रहस्तः पुरुषपदविचारे 'स्वरूपाख्यानमात्रातः' इत्यस्याः कारिकायाः अन्ते यत्तु पुरुषो ह वा इत्यादिना बहूक्त्वोक्तं अङ्गुष्ठमात्रपुरुष इति तु ब्रह्मवाचकमेव अङ्गुष्ठं च········नमस्तकेप्याश्रितत्वसंग्रहात् । ब्रह्माण्डपुरुषापादतलमस्तकं व्याप्तित्वबोधनेनैकदेशपातालवासिकालाग्निरुद्रव्युदासात् विरुद्धधर्माधारत्वस्फोरणादितीति । ईशविश्वभुगादिपदानां प्रवृत्तिस्तु एवंसतीशईशानईश्वरसर्वेश्वरपरमेश्वरमहेश्वरशंभुशिवशंकरादयः पत्यपत्यादयश्च शब्दाः मुख्यवृत्त्या योगेन च परब्रह्मण्येव प्रवर्तमानास्तत्रैव योगरूढाः इत्यनेन प्रहस्तेनोक्तेति ॥ १७ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ **भोगेति** अक्षिपुरुषो ब्रह्म, विलक्षणभोगं वैशेष्यात् । आत्मवत् । यन्नैवं जीववदित्येवं भोगवैलक्षण्यसाधकम् । **वाजेति** । श्रुत्यर्थस्तु स्पष्टः । **अमृतत्वादिति** । अन्तर्यामी वैशेष्यवान् अमृतत्वादात्मवदित्यनुमानम् । **अस्तीति** तथा च पूर्वाधिकरणेन सहास्य प्रसङ्गसंगतिरिति बोधितम् । **श्रूयत इति** अन्तर्यामि-

भाष्यप्रकाशः ।

वाजिशाखिनां बृहदारण्यके श्रूयते इत्यादीत्यादिपदेनाबग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रतारकदिग्विद्युत्स्तनयित्नुसर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वक्तेजस्तमोरेतआत्मान्तान्येवंविधानि वाक्यानि संगृह्यन्ते । एतेषु स्तनयित्न्वन्तानि दशाधिदैववाक्यानि । ततो यथायथमेकैकमधिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूतवाक्यम् । ततः प्राणादीनि दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं चतुर्विंशतिः । स त आत्मेति माध्यन्दिनपाठे । काण्वपाठे त्वन्तरिक्षमधिकम् । आत्मस्थाने विज्ञानमुच्यत इति भेदः । ततः, 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्' इत्युपसंहारः । वाक्यार्थस्तु य इमं च लोकमेतज्जन्मीनं देहं, परं च लोकं जन्मान्तरीयं देहं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि, अन्तरोऽभ्यन्तरवर्ती सन् यमयति दारुयन्त्रवद् भ्रामयति स्वसमुचितव्यापारं कारयतीत्येवं कार्यद्वारा तं ज्ञापयित्वा, तत्स्वरूपप्रश्न उद्दालकेन कृत इत्युपक्रमे उक्त्वा याज्ञवल्क्योक्तमुत्तरं, यः पृथिव्यामित्यादिना कथयति । तत्र तादृशान्तर्यामिसत्तायां, 'भीषाऽस्माद् वातः पवते', 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतीः प्रमाणत्वेनाभिप्रेत्याह यः पृथिव्यामित्यादि । तत्र यः पृथिव्यां तिष्ठन् सोऽन्तर्यामीत्युक्ते जडाद् भेदसिद्धावपि पृथिव्यवस्थितेषु सर्वप्राणिष्वतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय विशिनष्टि यः पृथिव्या अन्तर इति । अभ्यन्तर इत्यर्थः । एवं बहिष्ठप्राणिवारणेऽपि तदन्तःस्थस्याभिमानिनो वारणं न संभवतीति तद्वारणार्थं विशिनष्टि यं पृथिवी न वेदेति । पृथिव्यभिमानिनी देवतात्मा यं न वेद न जानातीति । तेन तद्भिन्न इत्यर्थः । एवं जडाज्जीवाच्च भेदे सिद्धेऽपि तस्य तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीति । 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा' इति भूतधारणकार्यसिद्ध्यर्थं, सा शरीरम् । तन्नियमनं च तत्कार्यसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा तद्विसंमतौ कार्यं न सिद्ध्येदिति । अत्र द्वितीयमन्तरपदं नामधातुनिष्पन्नम्,

रश्मिः ।

ब्राह्मणे श्रूयते । काण्वमाध्यंदिनपाठभेदेन **अबग्नी**ति आपश्चाग्निश्चाकाशश्च वायुश्चादित्यश्च चन्द्रश्चेत्येवं समाहारद्वन्द्वः अधिदैवप्रतिपादकत्वात् ततः प्राणश्च स्तनयित्नुश्चेत्येवं द्वन्द्वः अध्यात्मप्रतिपादकत्वात् आत्मा अन्त आत्मान्ता तान्युक्तानि किं चैवंविधानि एतत्प्रतिपाद्यप्रतिपादकानि वाक्यानि । **अधी**ति श्रुतिषु सर्वलोकादिपदानि अथाधिलोकमित्युपक्रम्य पठितान्यतोधिलोकपराणि आध्यात्म्यस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्याशयेन सर्वलोकादिस्थलेऽधिलोकादिपदप्रयोगः । **तदन्तःस्थस्ये**ति पृथिव्यन्तःस्थस्य । ज्ञानाश्रयत्वं वेद इत्यनेनोक्तं पृथिव्यां न संभवतीति मन्यमाना आहुः **पृथिव्यभिमानिनी**ति । **तन्नियमे**ति पृथ्वीकार्यं पृथिव्याः ओषधयः इति श्रुत्युक्तमोषधिरूपं तत्सिद्ध्यर्थं नियम्य सूत्रात्माभिमानिदेवतानियमनं पूर्वोक्तगीतावाक्याद्भूतधारणरूपकार्यसिद्ध्यर्थं 'भूर्न मज्जति यद्भयात्' इति तृतीयस्कन्धात् निमज्जनाभावरूपकार्यसिद्ध्यर्थं च । **तद्विसमि**ति अभिमानिविसंमतौ । **अत्रे**ति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इत्येवंविधासु श्रुतिषु प्रथमस्याभ्यन्तरवाचकत्वं

शरीरं य पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यादि ।

तत्राधिदैवमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । तत्र संशयः । किमन्तर्याम्यधिदैवादिषु

भाष्यप्रकाशः ।

अन्तरं करोत्यन्तरयति, अन्तरयतीत्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेरिति । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अत्र प्रश्नवाक्यानुक्तधर्माणां बोधनं तज्ज्ञानज्ञापकं ज्ञेयम् ।

अस्मिन् वाक्यसमूहे कुत्र संशय इत्यपेक्षायामाहुः तत्राधीत्यादि । संशयाकारं तद्बीजं चाहुः किमित्यादि । तथाच सर्वत्रान्तर्यामिणोपसंहारात् सर्वत्रैकः । अधिदैवादिपदानामव्ययीभावेन तत्र तत्राधिकरणे यौगिकत्वेऽपि, 'पुरुषश्चाधिदैवतम्' 'स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते', 'अधिभूतं क्षरो भावः', 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' इति गीतायां, तं योगमनादृत्य रूढेर्वा, तत्तदधिकृत्य यो वर्तत इति योगान्तरपुरस्कारेण योगरूढेर्वा बोधनादेतेषां नामत्वमवधार्यते । समानन्यायादधिवेदाधिलोकयोरपि तथात्वम् । नपुंसकलिङ्गं तु लोकाश्रयत्वादशिष्यम् । एवं सिद्धे तेषां नामत्वे तैरप्युपसंहाराद्

रश्मिः ।

द्वितीयनिष्पत्तिमाहुः **अन्तर**मिति । **पौन**रिति अन्तर्पदे पौनरुक्त्यम् । तथा च पूर्वेणान्तरपदेन सर्वेषामन्तः स्वयं तिष्ठतीत्युच्यते । अनेन तु स्वयं सर्वानन्तःस्थापयतीति न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । **सर्वत्रे**ति योप्सु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिष्वन्तरपदेष्वित्यर्थः । **अत्र प्रश्ने**ति प्रश्नो भाष्ये य इमं चेत्युक्तः तत्रायं लोकः परलोकः सर्वभूतानि च विषयः तदुत्तरत्वेन यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो लोकेभ्योन्तरः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योन्तर इति वाक्यद्वयमेव वक्तव्यं पृथिव्यादिनियन्तृत्वाद्यनुक्तधर्माणां यः पृथिव्यामित्यादिभिर्बोधनं वक्तुर्याज्ञवल्क्यस्य प्रच्छकोद्दालकापेक्षया यदधिकं ज्ञानं तस्य ज्ञापकं ज्ञेयमित्यर्थः । ननु हीदं लोकपरलोकसर्वभूतविषयकमुत्तरमिति कथं प्रश्नानुक्तधर्माणां बोधकमिति चेन्न वाक्यद्वयस्योत्तरत्वेनाङ्गीकारे लाघवात् । **अथे**ति भाष्यं विवरामासुः **अधिदैवादीना**मिति । **अव्ययी**ति अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण दैवेष्वित्यधिदैवमिति विभक्त्यर्थेऽधीत्यव्ययेन दैवपदस्याव्ययीभावः । **तत्तदधी**ति एतदधिविधाय ऋषिरवोचदिति शिक्षोपनिषच्छ्रुतेः । **बोधना**दिति अध्यात्माधिभूतमात्रे बोधनात् । **नामत्व**मिति योगस्य पाचकादौ रूढेर्घटादौ योगरूढेः पङ्कजादौ नामत्वप्रयोजकत्वदर्शनादवधार्यते । **तथात्व**मिति नामत्वम् । नन्वधिदैवादिपदानां कथं न विशेष्यनिघ्नत्वमित्याशङ्कां परिजह्रुः **नपुंसके**ति । नपुंसकलिङ्गमशिष्यं शास्त्रव्यापाररहितं अत्र हेतुः लोकाश्रयत्वादिति लोकत एव तथासिद्धेरिति तदर्थः । एतच्च 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य'इति महाभाष्यमर्थत उपनिबद्धं ज्ञेयम् । अत एव भारविः 'समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः'इति । अन्यथा स्त्र्यधिकारपठितेन 'नाभिरक्षत्रिये' इति सूत्रेण नाभेः स्त्रीत्वे समुल्लसदित्यादिविशेषणानुपपत्तिः । **तैरपी**ति अधिदैवादिपदैरपिपदेनामृतपदं एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत इति श्रवणात् । **भिद्यत** इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्थसंज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादित्यधिकरणे 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र संज्ञाया भेदकत्वं सिद्धं तन्न्यायेन भिद्यते

सर्वत्रैक एव, अथाधिदैवादिनामभेदाद् भिद्यत इति। सामान्यतस्त्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति न्यायेनाऽत्रापि ब्रह्मत्वं सिद्धमेव। तथा शब्दभेदात् संदिह्यते। अधिदैवादिषड्भेदा आधारधर्मा भगवत्युपचर्यन्ते, अथवा संज्ञाविशिष्टा अन्य एवेति। तत्र तत्तदधिकृत्य यो वर्ततेऽभिमानेन तस्य तादृशशब्दप्रयोगः।

भाष्यप्रकाशः।

भिद्यते वेति तद्बीजमित्यर्थः। नन्वन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तर्वर्तित्वस्यात्र कथनादन्तर्वर्तिनश्च ब्रह्मत्वस्यान्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र साधितत्वादत्र संदेह एव न घटत इति किमर्थमधिकरणारम्भ इत्याकाङ्क्षायां तदुपगम्य संदेहं समर्थयन्ति **सामान्यत** इत्यादि। **तथा शब्दभेदादिति** अधिदैवादिशब्दभेदात्। कथं ततः संदेह इत्यत आहुः **अधिदैवेत्यादि** देवानां समूहो दैवम्। दैवे इत्यधिदैवमित्येवमधिकरणार्थकाव्ययीभावनिष्पन्ना एते शब्दा योगेन ताँस्तानाधारानभिदधाना अत्र पृथिव्यादिवाक्यसमुदायान्ते सर्वलोकाद्येकैकवाक्यचतुष्टयान्ते प्राणादिवाक्यसमुदायान्ते च यथायथमुपनिबद्धा अधिलोकादिषु पुनरुक्ततामापद्यमाना व्यर्थाः सन्तः स्वप्रयोगसामर्थ्येनाधिदैवत्वादिरूपान् धर्मांस्तत्तदाधारेषु बोधयन्तीति ते **षड्भेदा आधारधर्माः**

रश्मिः।

वेति। **तद्बीजमिति** संशयबीजं नाम भेदभिन्नाधिकरणानामधिदैवानां भेदैरन्तर्यामिभेदः। **दैवमिति** 'तस्य समूहः' इति सूत्रेण तद्धितप्रत्ययः। **यथायथमिति** पृथिव्यादिवाक्यसमुदायान्ते इत्यधिदैवतमिति कथनात् अधिदैवमुपनिबद्धम्। सर्वलोकवाक्यान्तेऽधिलोकमिति कथनादधिलोकम्। सर्ववेदवाक्यानन्तरमधिवेदमित्येवमधिवेदकथनादधिवेदम्। सर्वयज्ञवाक्यानन्तरमधियज्ञमित्येवं कथनादधियज्ञमुपनिबद्धम्। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निति वाक्यानन्तरमधिभूतमित्येवमधिभूतकथनादधिभूतमुपन्यस्तम्। यः प्राणेषु तिष्ठन्नित्यादिवाक्यसमुदायान्ते तु न किमप्युपनिबद्धं यद्यपि तथापि यथाध्यात्ममित्युपक्रम्य प्राणादिवाक्यकथनात् उपनिबद्धप्रायम्। काण्वमाध्यंदिनपाठभेदात् पाठान्तरमुपनिबद्धं वेत्याशयः। अत उक्तमुपनिबद्धा इति। **अधिलोकादिष्विति**। अथाधिलोकमित्येवं सर्वलोकादिवाक्यानामादौ पठितेष्वधिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूताध्यात्मेषु। **पुनरुक्ततामिति**। **व्यर्थाः सन्तः** किंचिज्ज्ञापयन्ति व्याकरणव्युत्पत्तिं विनापि अधिदैवत्वादिरूपान् धर्मान् तत्तदाधारेषु बोधयन्ति ज्ञापयन्ति ज्ञापकसिद्धं फलमन्यत्र। यथा इत्यधिभूतमथाध्यात्ममिति शिक्षोपनिषदि। एतदधिविधाय ऋषिरवोचदिति श्रुत्या तत्तदधिकृत्य येभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्ते तेभिमानिनस्तत्राध्यात्माधिभूतपदप्रयोगः। **अधिदैवत्वादीति** अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अधिदैवत्वमादिर्येषामधिलोकत्वादीनां तेधिदैवत्वादयस्तद्रूपानिति। अथाधिदैवतमित्युपक्रमाभावेन पुनरुक्तताभावात्। तत्तदाधारेषु अन्तर्यामिणोधिलोकाद्याधारेषु व्याकरणव्युत्पत्त्या बोधयन्तीति हेतोरेते षड् भेदाः आधारधर्माः सन्तीत्यर्थः। नन्वधिदैवत्वस्य सन्तीत्यत्रानन्वयोऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यङ्गीकारात् अतः पञ्चभेदाः आधारधर्माः न तु षड्भेदा इति चेन्न षण्णां भेदानामाधारधर्मत्वात् अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेः पुनरुक्ततानिबन्धनत्वेन पुनरुक्तताया व्याकरणस्थया 'अव्ययं विभक्तिसमीप' इति स्मृत्या बाधात्। ननु पुनरुक्ततामित्यादिभाष्यविभागः सामर्थ्येनेत्यन्तः किमर्थो व्याकरणस्मृत्या अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिकयाधिदैवत्वादिरूपानित्यादिग्रन्थनिर्वाहा-

अधिलोकादयश्च शाखान्तरेऽन्यत्रैव प्रसिद्धा योगख्यापकाः पञ्चस्वधिकरणेषु। अधिलोकमधिज्यौतिषमित्यादि । अतोऽधिदैविकादिशब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्तितुमुत्सहन्ते । नाप्यन्ये कल्पनीया यद्धर्मा उपचाराद् भगवति

भाष्यप्रकाशः ।

शब्दतः सन्निहितेऽन्तर्यामिणि भगवत्युपचर्यन्ते । अथवा तत्तदधिकृत्य येऽभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्ते तेऽभिमानिनोऽधिदैवादिसंज्ञाविशिष्टाः षडन्ये कल्पनीयाः यद्धर्मा भगवत्युपचाराद् भवेयुरित्येवं संदेहो घटत एवेत्यर्थः । एवं संदेहं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । **तत्तदधिकृत्येति** तत्तत् पृथिव्यादिकमधिकरणीकृत्य अभिमत्याऽहमिति स्वीकुर्वन् यो वर्तते तत्र तिष्ठति तत्संबन्धी अधिदैवादिप्रयोगः । सांख्यपञ्चशिखवृत्तौ तत्तदभिमानिषु प्रसिद्धत्वादिति । ननु योगद्वयस्य तौल्येऽप्यत्राभिमानिग्रहणे को हेतुरित्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्नधिकरणपक्षं दूषयति **अधिलोकेत्यादि**। **शाखान्तरे** इति तैत्तिरीयाणां शिक्षोपनिषदि। **अन्यत्रैवेति** लोकादिष्वधिकरणेषु । **अत** इत्यादि वैदिकप्रसिद्धेर्बलिष्ठत्वात् ते तत्र यौगिकाः सन्तो यौगिकानामौपचारिकप्रयोगादर्शनात् ते तत्र तथा भवितुं न शक्ता इत्येष हेतुरित्यर्थः । तर्हि मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिष्वेव साऽस्त्वित्यतस्तामपि दूषयति **नापीत्यादि** । **कल्पनीया इति**

रश्मिः ।

दिति चेत्सत्यम् । चतुर्ष्वधिलोकादिषु पुनरुक्तिवारणस्यावश्यकत्वेन पुनरुक्ततामित्यादिग्रन्थस्यावश्यकत्वात् । व्याकरणस्मृत्या तदवारणात् । ननु तत्तदाधारधर्मबोधने व्याकरणस्मृतेर्हेतुता न तु पुनरुक्ततामित्यादिग्रन्थार्थस्येति चेन्न । शिक्षोपनिषदि एतदधिविधाय ऋषिरवोचदिति श्रुतेरित्यधिभूतमथाध्यात्ममित्यस्याः अग्रे पाठादेतदधिकृत्य येभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्ते तेऽभिमानिनोधिदैवादिपदवाच्या इति श्रौतीव्युत्पत्त्या व्याकरणव्युत्पत्तिबाधात् । नच व्याकरणस्मृतेरप्रामाण्यापत्तिरिति शङ्क्यम् । अध्यात्माधिभूतपदातिरिक्तपदव्युत्पत्तौ प्रामाण्यात् । न चाङ्गत्वहानिरिति वाच्यं अध्यात्माधिभूतपदाङ्गत्वाभावेप्येतदधिविधायेत्यत्र श्रुतावङ्गत्वात् अध्यादिपदाङ्गत्वाच्च । तथाच श्रुत्या व्याकरणस्मृतेर्बाधात् न तत्तदाधारधर्मबोधने व्याकरणस्मृतेर्हेतुता किंतु पुनरुक्ततामित्यादिग्रन्थार्थस्येति फलितम् । **शब्दत** इति एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति श्रुत्यात्मकशब्दतः । **संनिहित** एकश्रुतिपठितत्वेन संनिहिते। **अन्तर्यामिणि भगवत्युपचर्यन्ते** सामानाधिकरण्यसंबन्धेनोपचर्यन्त इत्यर्थः। संशये द्वितीयां कोटिं वदन्तः एवोपचरितैर्वदन्तीत्याशयेनाथवेति भाष्यं विवरामासुः **अथवेति** । सांख्यसिद्धान्तव्युत्पत्तिमाहुः **तत्तदधीति** । पूर्वं श्रौती व्युत्पत्तिरुक्ता सैवेयं तु सांख्यमतसिद्धेति । **तत्संबन्धीति** अभिमानिनां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धेन संबन्धी । **तौल्य** इति अभिमान्यधिदैवत्वयोराधेयत्वेन तौल्ये । **दूषयति** पूर्वपक्षी दूषयति । **लोकादिष्विति** । अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिसूत्रेणाव्ययीभावात् लोकादिषु पञ्चसु । **अधिलोकादयः** इति भाष्येधिपदार्थमाहुः **अधिकरणेष्विति** । तथाच श्रुतिः पञ्चस्वधिकरणेष्विति । पञ्चाधिकरणविषय उच्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गाद्भाष्यार्थः कथ्यते । शाखान्तरे चान्यत्रैव पञ्चस्वधिकरणेषु योगख्यापक अधिलोकमधिज्योतिषमित्यादिश्रुत्युक्तार्थी यथा भवति तथाधिलोकादयः प्रसिद्धाः । योगोवयवशक्तिस्तस्याः ख्यापकाः । इत्यादिपदेनाधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । **वैदिकेति** वैदिकप्रसिद्धिस्तु पञ्चस्वधिकरणेषु 'पञ्चस्वधिकरणेषु' इति श्रुतेः । तस्याः रूढेर्बलिष्ठत्वात् । **यौगिकानामिति** पाचकपाठकादीनाम् । **औपचारिकेति** । **शक्यार्थ-**

भवेयुः। कल्प्यमानस्य सर्वानुस्यूतस्य तादृशस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्यासंभवात्। तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं कुत्राप्ययुक्तं सत् तत्तदभिमानिदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति।

भाष्यप्रकाशः।

संज्ञित्वेन कल्पनीयाः। कुतो नेत्यत आह **कल्प्यमानस्ये**त्यादि। एते हि शब्दाः क्वचिद्वाक्यसंघाते, क्वचिच्च बहुवचनान्तसर्वलोकादिशब्दघटितवाक्यान्ते प्रयुक्ता इति तेषु तत्तत्संघानुस्यूतस्याभिप्रेतत्वेन तादृशस्यापि क्वचित् प्रतिनियतत्वदर्शनेनात्र च तदनुक्त्या भगवदतिरिक्तस्याभिमन्तुः संज्ञितयाऽत्र कल्पयितुमशक्यत्वेनासंभवादित्यर्थः। सिद्धमाह **तस्मा**दित्यादि। तस्मादिति एतेषां शब्दानामधिकरणे वर्तने वैयर्थ्यस्य बाधकतया, भगवति वर्तनेऽभिमानस्य बाधकतया, संघाभिमानिनि जीवे वर्तने च तदनुक्तेर्बाधकतयाऽधिकरणस्य भगवतोऽतिरिक्तस्याभिमन्तुश्च तत्संज्ञित्वेन वक्तुमशक्यत्वे संज्ञोपजीविन उपचारस्यापि वक्तुमशक्यत्वादन्तर्यामिब्राह्मणं पूर्वोक्तेष्वन्वेतुमयुक्तं सत् तथेत्यर्थः। नन्वेवमपि वक्तुमशक्यम्। तेषु वाक्येषु यं पृथिवी न वेदेत्यादिभिरुक्तस्यान्तर्याम्यज्ञानस्य श्रावणात् तस्य चाभिमानिधर्मत्वादित्यत आह

रश्मिः।

एव प्रवृत्तेरिति भावः। **एते** इति अधिलोकादयः। **क्वचि**दिति शिक्षोपनिषदि। अथाधिलोकमित्युपक्रम्य पृथ्वी पूर्वरूपं, द्यौरुत्तररूपं, आकाशः संधिः, वायुः संधानं इत्यधिलोकम्। इत्येवं वाक्यसंघाते। एवमधिज्योतिषादयो वाक्यानां संघातेषु प्रयुक्ता ज्ञेयाः। **क्वचि**दिति अन्तर्यामिब्राह्मणे। **क्वचित्प्रती**ति। शिक्षायां पृथिव्यादिषु प्रतिनियतत्वमधिलोकस्य। अग्निः पूर्वरूपमित्याद्युक्ताग्न्यादिषु ह्यधिलोकत्वाभावात्। अधिज्योतिषत्वस्य सत्त्वात्। इत्यधिज्योतिषमिति श्रुतेः। **अत्रे**ति अन्तर्यामिब्राह्मणे। **कुत्रापी**त्यादि भाष्यीयं पदं व्याचख्युः **अधिकरण** इति। वर्तमान इति भावप्रधानो निर्देशः। श्रौतीव्युत्पत्तिव्याकरणव्युत्पत्ती हृदिकृत्याहुः **अधिकरणस्ये**ति। **भगवत** इति षष्ठ्यन्तम्। अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण समासेऽधिकरणत्वम्। दैवाधिपदवाच्यत्वे भगवत्त्वम्। **अतिरिक्तस्य** सांनिध्याद्भगवत अतिरिक्तस्य एकादशाध्याये।

'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप'॥ इत्यत्र।

गीताप्रयोगस्य भगवद्वाक्यत्वेन छान्दसत्वात्। 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' 'अति'इत्यस्य विकल्पाद् 'भोभगोअघो अपूर्वस्य योऽशि' इत्यनेन रोर्यादेशः 'लोपः शाकल्यस्य' इति सूत्रेण यलोपः। **तत्संज्ञित्वेने**ति अधिदैवादिसंज्ञाः सन्ति ययोस्तौ तत्संज्ञिनौ तद्भावेन संज्ञोपजीविनः संज्ञाशब्दकारणिनः उपचारविशेषणम्। **तथेत्यर्थ** इति तथेति प्रकारवचने थाल्। तत्तदभिमानिदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनापरत्वेन प्रकारेण भविष्यतीत्यर्थः। **नन्वेव**मिति पूर्वोक्तरीत्या भगवदादिषु सर्वेषु बाधकं विमर्षेणापि। **अभिमानी**ति। अज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वेनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वनियमेन ज्ञानस्य धर्मत्वस्फोरणद्वाराऽसतोप्यभिमानिधर्मत्वं यद्वा विष्णुपुराणे यदस्ति यन्नास्ति तत्सर्वं विष्णुरिति स्मरणात् यथाश्रुत एवार्थः। तथाच तदनुक्तेरिति हेतुरसिद्ध इति संघाभिमानिजीवे

अज्ञानं चासंदेहे संदेहवदुपपद्यते । 'देहोऽसवोऽक्षाः' इति न्यायाद्वा । न तु निषिद्धसंज्ञा भगवति कल्पयितुं शक्येति । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु । अन्तर्याम्यधिदैवादिषु भगवानेव । नान्यस्तादृशो भवितुमर्हति । ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति । तत्राह । तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्मास्तद्धर्माः । तत्प्रयुक्तिबोधकाः । ते विशेषेण भग-

---

भाष्यप्रकाशः ।

अज्ञानं चेत्यादि । उक्तविधमज्ञानमपि, 'सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' इत्यत्र यथा संदेहः कल्पनयोच्यते तथाऽत्राऽज्ञानमप्युच्यत इत्युपपद्यत इत्यर्थः । ननु तथापि ज्ञाने अज्ञानं क्वाप्यदृष्टं कथं कल्पनीयमित्यतो हेत्वन्तरमाह देह इत्यादि । इदं षष्ठस्कन्धे दक्षस्तुतावस्ति ।

'देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे' ॥

इति । अत्र मनवोऽन्तःकरणानि । अर्थस्तु देहादयो मात्रान्ता आत्मानं दृश्यं स्वस्वरूपम्, अन्यमिन्द्रियवर्गदेवतारूपं न विदुः । यदुक्तं सर्वं तत्तन्मूलभूतान् गुणान् सत्त्वादींश्च पुमाञ्जीवो वेद । तज्ज्ञः पूर्वोक्तसर्वज्ञोऽपि सन् यमितोऽप्यधिकं सर्वज्ञं न वेद, तमनन्तं भगवन्तमहमीडे स्तौमीति । तथाच यथात्र देहादीनां जडतया योग्यताभावेनासंभवन्निषेधो नित्यानुवादस्तथा, यं पृथिवी न वेदेत्यादावपि पृथिव्यादिपदैर्जडपरामर्शाज्ज्ञाननिषेधो नित्यानुवाद इति तन्न्यायादुपपद्यत इत्यर्थः । ननु कुतोऽयमाग्रहः क्रियते, भगवत्संज्ञात्वमेव कुतो नाद्रियत इत्यत आह न त्वित्यादि । निषिद्धसंज्ञेति निषिद्धेनाभिमानेन कृता संज्ञा सा निकृष्टा । अनुत्कृष्टस्य उत्कृष्टत्वेनोपासनं दृश्यते, मनो ब्रह्मेत्यादौ, न तूत्कृष्टस्य निकृष्टत्वेन । अतः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं व्याचक्षते उच्यत इत्यादि । अत्र तेष्वधिदैवादिपदेष्वन्तर्यामी भगवानेवोच्यते । न ह्यन्य एकः सर्वानुस्यूतो भवितुमर्हति । नन्वभिमानिष्वेताः संज्ञाः प्रसिद्धाः । भगवति तु नाभिमान इति निषिद्धस्याभिमानस्य कल्पनं कथं कर्तव्यमित्याशङ्कायां तद्वारणायैतत्प्रवृत्तिनिमित्तं सूत्रे आचार्य आह तद्धर्मव्यपदेशादिति । तेषां

रश्मिः ।

षर्तनमिति भावः । सोऽङ्गेति सोऽध्यक्षः प्रकृतिभावः सोऽङ्ग इति । कल्पनयेति यथा तद्विदि 'भवान्न वेत्ति' इति प्रयोगः । काकुर्विपरीतलक्षणा वा द्वितीयनञभावात् । तथाच कल्प्यते द्वितीयनञर्थो तया काक्वा विपरीतलक्षणया वा सा काकुर्विपरीतलक्षणा वा कल्पना तया । योग्यतेति ज्ञानयोग्यताभावेन ज्ञानकर्तृत्वासंभवात् । नित्येति पूर्वतन्त्रे निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वं प्रसिद्धमयं तु अप्राप्तिपूर्वकोतो न निषेधोऽपि तु नित्यानुवादः स च नित्यप्रत्यक्षसिद्धस्यार्थस्यानुवादः । आग्रह इति अज्ञानोपपादनेनाभिमान्याग्रहः । मनो ब्रह्मेति 'मनो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति तैत्तिरीयोपनिषदि । न त्विति । उदाहरणाभावादिति भावः । ननु अथाध्यात्मं अधरा हनुः पूर्वरूपमित्यत्र पूर्वरूप उत्कृष्टे अधराहनुदृष्टिः कर्तव्येत्युदाहरणमस्ति । न । अथाधिज्यौतिषमग्निः पूर्वरूपमित्यत्र स्पष्टम् । विधेयोद्देश्ययोः साम्यात् । हीनत्वेऽभेदानुपपत्तेः । ननु चेति भाष्यं विवरामासुः नन्वभीति । एतदिति पृथिव्यादितदभिमानिवाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तं तद्धर्मान् । आचार्यो भगवान् व्यासः । तेषामिति भाष्यं विवरामासुः तेषामिति पृथिव्यादितत्तदभिमानिवाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तं तद्धर्मस्त-

वत्युपदिश्यन्ते। सर्वेषां तत्तत्कार्यं सामर्थ्यं च भगवतो न तु स्वतस्तेषामिति। एवं च सत्यन्यत् सर्वं संगतं भवति। तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव।

भाष्यप्रकाशः।

पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्ते तद्धर्मास्तत्प्रयुक्तेस्तत्कार्यव्यापारावेशबोधका भूतधारकत्वादयस्तदधिष्ठातृत्वादयश्च ते नियमयितृत्वरूपेण विशेषेण भगवत्युपदिश्यन्ते। पृथिव्यादिवाक्येष्वभिमान्यज्ञेयत्वस्य पृथिव्यादेः शरीरत्वस्य पृथिव्यादिपदैस्तदुभयं गृहीत्वा तद्यमनस्य च बोधनेन कथ्यन्ते तस्मात्। एतस्यैव व्याख्यानं सर्वेषामित्यादि। चोऽप्यर्थे। एवं चेत्यत्र चोऽवधारणे

रश्मिः।

त्प्रयुक्तेः अभिमानिरूपशेषप्रयुक्तेरन्तर्याम्यभेदान्वयार्थं प्रयोगात्तत्कार्येषु अधिदैवादिकार्येषु ये व्यापारास्तेषु भगवदावेशबोधकाः। **सर्वेषा**मिति भाष्यार्थसंग्रहेणार्थः। एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति अभ्यन्तरस्यान्तर्याम्यभेदार्थं सामानाधिकरण्यश्रुतेः। शेषप्रयुक्तिस्त्वित्थम्। तत्प्रयुक्तिपदं जैमिनीयन्यायमालास्थं प्रयुक्तिपदं शास्त्रदीपिकायां चतुर्थाध्यायारम्भे।

'प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते।
शेषिणैव च शेषस्य प्रयुक्तिरिति हेतुता'॥

इति स्मृतम्। अतः पूर्वतन्त्रचतुर्थाध्याये गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्याऽनुष्ठानं न तु क्रत्वर्थप्रयुक्त्या इत्येवमादयो निरूपिताः। एवं प्रकृते पृथिव्यादिपृथक्पृथगधिकरणरूपपरिच्छेदकत्वेन निरूपितमतोऽभिमानिगमकम्। पृथिवीमन्तर इत्यत्राभ्यन्तर इत्यर्थाच्चान्तरपदेनाभिमानिवाक्यम्। अन्तरो यमयतीत्यत्रान्तरपदं ब्रह्मवाचकं पुनरुक्तेः आत्मादिपदाच्च। एवं च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्येति तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेत्युभयार्थत्वं प्रतीयते पशुफलजननेन पुरुषप्रीतिभानात्। अपां प्रणयनेन क्रतुपौष्कल्यभानाच्च। मैवं। गोदोहनमन्तरेण फलासिद्धेः गोदोहनार्थत्वात्। क्रतुस्तु तदभावेपि चमसेन सिद्ध्यतीति क्रत्वर्थत्वाभावात् तद्वत्। अभिमान्यर्थत्वब्रह्मार्थत्वयोः अन्तर्यामिब्राह्मणस्य सत्त्वेपि ब्रह्मार्थत्वं अभिमान्यर्थत्वं तु यावत्पर्यन्तं ब्रह्मपरत्वं(संभवति)सिद्ध्यति तावत्पर्यन्तमन्यपरत्वमन्याय्यमिति भाष्यविरोधात् न सिद्ध्यतीति नाभिमान्यर्थत्वमिति। ननु भूतधारकत्वादितत्कार्यं सामर्थ्यं च 'पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' इति श्रुतेः पृथ्व्यादावस्ति कुतो ब्रह्मवाक्यत्वं प्रतिपाद्यते आत्मामृतत्वे अभिमानिधर्मौ श्रुतत्वाद्भाष्यमपि न बाधकमिति चेन्न ब्रह्मजिज्ञासाप्रक्रमादन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मणः शेषित्वेन वेदान्ते पृथ्वीतिश्रुत्युक्तपृथिव्याधारकत्वस्यैतादृशत्वात्। उपक्रमस्य ब्रह्मजिज्ञासोपक्रमादभिमानिपरत्वेऽसंजातविरोधित्वेनानिर्णायकत्वेनोपसंहार आत्मामृतत्वे नाभिमानिधर्मौ श्रुतत्वेप्युपसंहारस्यार्थनिर्णायकत्वात्। एवं श्रुत्यविरोधे भाष्यं बाधकमस्त्येवेत्यलं क्लिष्टविचाराय। **भूतधारकत्वे**ति भूतधारकत्वादय उक्तश्रुत्या पृथिव्यादिधर्मा अन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मधर्मा अपि। त इति ते अभेदेन विशेषेण भगवत्युपदिश्यन्तेऽन्तर्यामिब्राह्मण इति वक्तव्ये ते नियमयितृत्वरूपेण विशेषेणेत्याद्युक्तिरन्तर्याम्यधिदैवादीनां भेदेपि कस्मैचित्प्रयोजनायाभेदेनान्तर्यामिब्राह्मणे व्यपदेश इति ज्ञापनाय, भेदे तु नियमयितृत्वरूपो विशेषोन्तर्यामिण्यस्त्येव। नन्वेतादृशक्लिष्टार्थकं ब्राह्मणं कुत इति चेच्छृणु। संदिग्धस्य

भाष्यप्रकाशः ।

तथाचायमर्थः। सांख्ये हि तत्तदभिमान्येव नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते। करणमेव शरीरे वर्तमानतयाऽध्यात्मपदेन । विषयश्च भूतेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन । गीतादौ तु पुरुषादय उच्यन्ते। अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीतोक्ताश्चार्था नात्राभिप्रेताः । अथ प्रश्नानुरोधान्न्यूनतादोषं परिहृत्य गीतोक्ताः स्वभावादयो ग्राह्यास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेऽपि भगवन्नियमितास्त्वत्रश्यं वाच्याः । एकस्य सर्वानुस्यूतस्य नियन्तुर्बोधनार्थमेवान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रवृत्तत्वात्। एवं सति यदि तेऽतिरिक्ता अत्राभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानपि नियम्यतया वदेत्। अतस्तेऽत्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः। किंतु, इत्यधिदैवतमित्यादाविति शब्दः प्रकारे हेतौ वा भवंस्तथा वा तेन हेतुना वाऽधिदैवतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति। तेनेदं सिद्ध्यति। विषयवाक्य उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तर्वर्तित्वे सति तन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्टः । तत्र चेद् याज्ञवल्क्यस्तावदेव वदेत् तदाऽन्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवेदत उद्दालकश्रुतॉंस्तद्धर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति । तत्र पृथिव्यबग्निकार्यं भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, 'गामाविश्य च भूतानि' इति सार्धेनोक्तम्। ततः 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः' इत्यादिनाऽन्तर्यामित्वं पुरुषोत्तमत्वं च निगमितम्। आकाशकार्यस्य तथात्वं तृतीय-

रश्मिः ।

विषयवाक्यत्वेन तदर्थत्वात् । **पृथिव्यादी**ति अभिमान्यज्ञेयत्वस्य पृथिव्यादेः शरीरत्वस्य चोक्तिरस्तीत्यर्थः। **पृथिव्यादिपदै**रिति पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येवंविधेषु वाक्येषु द्वितीयान्तपृथिव्यबादिपदैः। **व्याख्यान**मिति भाष्यत्वात् स्वपदानि वर्ण्यन्ते इति भावः। **एवं चे**ति भाष्यं विवरामासुरेवं चेतीति। **चोवधारण इ**ति विश्वकोशे। चोवधारणे कथं सर्वं संगतं भवतीत्यतो विवरणमाहुः **तथा चे**ति। **सांख्ये ही**ति सेश्वरसांख्ये। निरीश्वरसांख्यस्यानुमानिकमप्येकेषामित्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । **गीतादा**विति आदिपदेन श्रीभागवतम् । **पुरुषादयः** पुरुषोधियज्ञः अन्येन्यत्रेति बहुवचनम्। अन्यथा तु पुरुषादिनी उच्येते इति पठेयुरिति । **परिहृत्ये**ति श्रुतिवाक्यकल्पनेन परिहृत्य । तदुपष्टम्भाय गीतोक्ता गीताष्टमाध्यायोक्ता 'स्वभावोध्यात्ममुच्यते' ।

'अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतां वर' ॥ इत्येवं स्वभावादयः ।

एवेति अस्मिन् सूत्रे अन्तर्यामिब्राह्मणस्य विषयतया व्यासाभिप्रेतत्वेनार्थस्य प्रामाणिकत्वादेवकारः । एवेत्येवकारोप्यर्थको द्वितीयः । **बोधयती**ति एवमन्यत्सर्वं संगतं भवतीत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। अन्तरपदद्वयमात्मामृतपदद्वयं च संगतं भवतीत्यस्य । **अन्तर्यामिज्ञातृत्व**मिति अभिनिवेशेन तथेत्यर्थः । **प्रकाशयती**त्यत्रातीतेर्थे स्म बोध्यम् । प्रकाशयति स्म । उक्तार्थमभिमानिपरमाशङ्क्योपष्टभ्नन्ति स्म **तत्र पृथिवी**ति। 'भीषास्माद्वातः पवते' इति श्रुतौ वाय्वादीनां कार्यं भगवत्प्रयुक्तमस्त्येवेति सर्वेषां तत्प्रामाण्यात् गीतादिभिरप्युपष्टभ्नन्ति स्म । **गीताद्वादशे**ति । बभ्रमुः। गीतापञ्चदशाध्याय इति पठनीयमत्र। द्वादशाग्रेतनोध्यायो द्वादशाध्यायस्तस्मिन्निति वा मध्यमपदलोपी समासः। चतुर्थाध्यायाद्द्वादशाध्याये वा । **अन्तर्यामित्व**मिति सर्वभूतानामन्तर्वर्तित्वप्रश्नेन्तर्यामिकथनाद्धृदि संनिविष्टस्यान्तर्यामित्वम् । पुरुषोत्तमयोगाध्यायस्थत्वाद्वाक्यस्य **पुरुषोत्तमत्वम्** ।

भाष्यप्रकाशः।

स्कन्धे, 'अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमान्नभः' इति स्फुटम्। वाय्वादित्यकार्यस्य तथात्वं भीषाऽस्मादिति श्रुतौ। तत्राग्नीन्द्रयोः कार्यं न स्फुटं, तदपि तृतीयस्कन्धे, वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निरित्यनेन बोधितम्। अत्र त्विन्द्रस्थाने विद्युत्स्तनयित्नू। एवमन्येषां कार्यस्यापि भगवत्प्रयुक्तत्वं ततस्ततो बोध्यम्। विषयश्रुतावधिदैवतपदं, सूत्रे त्वधिदैवपदं, तथापि न तयोरर्थभेदः। गीतायाम्, अधिदैवं किमुच्यत इति प्रश्ने, पुरुषश्चाधिदैवतमित्युत्तरात्। एवं देवधर्माणां भगवत्प्रयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्वस्य याज्ञवल्क्येन प्रकाशितम्। ततो लोकपदस्य भूरादिष्वाधारेष्वपि प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्संबन्धि सर्वं पूर्ववद् बोधितम्। ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेदयज्ञाभ्यां यमयतीति बोधनाया-

रश्मिः।

'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः'॥ इति वाक्याच्च।

तथात्वमिति प्रकारवचने थाल्। तथा भगवत्प्रयुक्तत्वम्। त्वमिति तु भेदेन अम् अल्पेन यत्किंचिद्भेदेनेत्यर्थः। एवमग्रेपि। अद इति अदो नभः स्वसतां पदं ददाति परं यस्य भगवतो नियमनादित्यर्थः। तत्रेति।

'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः'॥

इति श्रुतौ पञ्चमो मृत्युरित्यधिकपदार्थाभावाय श्रुतौ। अत्र इति अन्तर्यामिब्राह्मणे। अन्येषामिति चन्द्रतारकदिक्सर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वक्तेजस्तमोरेतआत्मनाम्। चन्द्रतारककार्यं भगवतत्प्रयुक्तं 'यश्चन्द्रमसि' इत्यनेनोक्तम्। दिक्कार्यस्य तथा आकाशशरीरं ब्रह्मेत्यावरण उक्तं दिशामाकाशेन्तर्भावात्। दिशो व्यन्तरं प्राविशदित्यथर्वशिर उपनिषत्। भगवत्प्रयुक्तत्वमुन्नेयं कार्यस्य। सर्वलोकादिकार्याणां विभूतियोगाध्याये।

'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्'॥

इति वाक्ये विभूतिमत्पदाद्भगवत्प्रयुक्तत्वं बोध्यम्। तदेतदुक्तं ततस्ततो बोध्यमिति। देवेति क्रीडाधर्माणां परलोकात्मको जन्मान्तरीयो देहस्तस्य यमयितृत्वं तस्य ज्ञानम्। प्रयोगादिति 'भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोस्य नाभितः'। इत्यादौ प्रयोगाद्भूरादिलोके इत्यर्थकमधिलोकमिति प्रतिज्ञाय। तत्संबन्धि भूरादिलोकसंबन्धि सर्वं तिष्ठन्नित्याद्युक्तं स्थित्यादिकं पूर्ववत् अधिदैवतवत्। वेदयज्ञाभ्यामिति लोका हि भूरादयः तत्र पृथिव्या यमयितृत्वमुक्तम्। भुवर्लोकस्य यमयितृत्वं विष्टम्भे। एवं स्वर्लोकस्याप्युपष्टम्भो वक्तव्यः स च 'वेदः शिवः शिवो वेदः' 'एषा त्रयी विद्या तपति' इति 'यज्ञो वै विष्णुः' इत्यादिवाक्यैरात्मभ्यां नियमनम्।

'उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः'॥ इति वाक्यात्।

ननु कर्मभोगानन्तरं स्वर्गाच्च्युतिस्तत्रानेकेषां जीवानामनेकानि कर्माणि तज्जन्यः स्वर्गोपि तैरेव नियमित इति वेदयज्ञयोः शब्दार्थयोर्नियमनार्थं व्याख्यानं कुतः पूर्ववद्व्याख्यानस्य परि-

भाष्यप्रकाशः ।

धिवेदाधियज्ञवाक्यद्वयमुक्तम् । ततः सर्वभूतनियमनं पूर्ववदेवेति बोधनायाधिभूतवाक्यम् । तत एतल्लोकनियमनबोधनाय दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्थतया वक्तुमशक्यमिति बोधनायादृष्टो द्रष्टेत्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्यदार्तमित्यनेन तस्य सुखरूपत्वं यदाह तदन्तर्यामिज्ञातृत्वं वक्तुरवगत्योद्दालकस्तूष्णींभूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वल्पेषु महत्स्वन्यसापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत् सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सकाशादेव, न तु स्वत इति साधितम् । तदेव, 'यत्किंचित् पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितम्' इति श्रीभागवते ।

रश्मिः ।

त्यागश्च कुतः इति चेन्न । सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते इति श्रुतेः स्वर्गस्य कर्मजन्यत्वेपि न कर्ममात्रजन्यत्वम् । देवेभ्यः स्वर्गस्य तिरोधानश्रुतेः देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोभवदिति श्रुतिः । एतादृशस्वर्गतिरोभावनाशाय वेदयज्ञयोर्नियमयितृत्वेन व्याख्यानं न तु पूर्ववत्कर्मत्वेन व्याख्यानम् । लोकानां तु कर्मत्वेन व्याख्यानमिति । ननु वेदानन्तरो यमयति यज्ञानन्तरो यमयतीति श्रुतिभ्यां वेदयज्ञयोः कर्मत्वेनान्वयो न तु वेदयज्ञाभ्यां लोकान् यमयतीति कारणत्वेनान्वय इति चेन्न । 'एतस्यैव प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इति श्रुतेः । प्रशास्त्यनेनेति प्रशासनं वेदस्तस्मिन् विधृते विष्टब्धे । अत्र वेदयज्ञयोरौत्पत्तिकसंबन्धात् करणत्वमुभयोः प्रतीयते प्रशासनपदेन । द्यावापृथिवीत्यत्रावो लुक् औस्तु विधृते इति कर्मणि क्तप्रत्ययेन कर्मण उक्तत्वात् औटः स्थाने तिष्ठत इति कर्तरि प्रत्ययेन च कर्तुरुक्तत्वेन प्रथमाद्विवचनमिति वा । इति श्रुतिपर्यालोचनया वेदयज्ञकरणाभ्यां विधृते तयोः स्थितस्यान्तरस्यैतस्यैव संबन्धिन्यौ द्यावापृथिव्यौ तिष्ठतः । एष एव वेदयज्ञाभ्यां द्यावापृथिव्यौ विष्टभ्नाति यमयति पतनप्रतिबन्धकव्यापारयुक्ते करोति यदा तदा द्यावापृथिव्यौ विधृते उच्येते । ते तिष्ठत इति युक्त्या श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया वेदयज्ञयोः व्याख्यानात् । एवं च सर्वेषु वेदेष्वित्यत्र सर्वेषु यज्ञेष्वित्यत्र च सर्वपदाभ्यां करणत्वविशिष्टौ वेदयज्ञावपि प्राप्तावेव । तथा च प्रशासनं नियमनम् तत्करणत्वविशिष्टयोः यज्ञवेदयोरपि तिष्ठन् नियमनकरणत्वविशिष्टवेदयज्ञाभ्यामन्तरो यं नियमनकरणवेदयज्ञौ न वेदतुः यस्य करणभूतवेदयज्ञौ शरीरं यं नियमनकरणे वेदयज्ञावन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्याम्यमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः । **पूर्ववदेवेति** श्रुत्यन्तरेण करणत्वाद्यबोधनात् सर्वपदघटितत्वेप्यधिलोकवदेव, युक्त्यापि सर्वान्तर्गततादृशलोकयमनकरणत्वासंभवात् एवकारः । **एतल्लोकेति** प्राणाद्यात्मान्त एतल्लोकः समीपतरवर्ती लोकः । **कार्येति** पृथिव्यबग्न्यादिकार्यज्ञानं याज्ञवल्क्य उक्त्वा । अदृष्ट इति इदमित्थतयाऽदृष्टोऽन्यैः स्वयं द्रष्टा आदिपदेनाश्रुतोन्यैरिदमित्थतया स्वयं श्रोतान्यैरिदमित्थतयाऽमत स्वयं मन्ता । एवमविज्ञातो ज्ञाता नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योस्ति श्रोता नान्योस्ति विज्ञाता एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति श्रुतिः संगृह्यते । ननु महाभागाः पृथिव्यादिदेवताः मनुष्यादिवदात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं कुतो न विदुरित्यत आहादृष्ट इत्यन्य आहुः **तस्येति** । अन्तर्यामिणोतोन्तर्यामिणः सकाशादन्यदार्तमित्येवं व्यतिरेकमुखेन सुखरूपत्वं वक्तुर्याज्ञवल्क्यस्य । उद्दालक इति ततो होद्दालक आरुणिरुपरराेमेति श्रुत्योक्तम् । **सर्वेषामिति** पृथ्व्यादीनां सर्वेषाम् । यथा पृथ्व्याः स्वल्पं कार्यमोषधिरूपं महद्भूतधारकत्वरूपं धृतिश्च स्वल्पसापेक्षं वृष्टिमात्रसापेक्षं तृणादि स्वल्पवृष्टिनिरपेक्षं तृणादिच्छेदे सति छिन्नतृणादि मध्यस्थतृणादि । **तदेवेति** तत्सामर्थ्यमेव ब्रह्मोपक्रम्य ततोहंनामाभवदिति बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तेनाधिदैवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतो योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति तेषां पदानामभिमानिष्वौपचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनं, नो चेत् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुक्तावपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रत्यूहत्वादिति सिद्ध्यति । तेन सूत्रस्थमधिदैवादिष्विति पदं देहलीदीपवदुभयत्रापि संबद्ध्यते । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिण एकत्वसाधनान्नाधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति अन्यथेत्यादि । सा रचना त्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामीत्यपूर्वसंज्ञादर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा, किं वा परमात्मेत्यादिः संशयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिरिति श्रुतौ कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमयितृत्वसंभवादित्येवं प्राप्ते, तद्धर्माणां परमात्मधर्माणामात्मत्वाऽमृतत्वपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां निर्देशात् परमात्मैवोच्यत इत्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टलिङ्गैरेव सिद्धा । अत्राऽप्यमृतत्वादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गैरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

रश्मिः ।

साक्षात्कार्यत्वेनोक्तेराहुः **सोपीति** । **औपचारिकत्वेति** यथैतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मात्रासंबन्धेनानन्दी पुरुष इति प्रयोगस्तथाधिदेवादिपदानामुक्ताभिमानमात्रासंबन्धेनाधिदैवतमित्यादिप्रयोगा गौणाः मात्रागुणसंबन्धात् भगवत्येव मुख्या आनन्दिपदवत् । **तत्कथनमिति** अन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मप्रतिपादनीये अधिदैवतादिकथनमित्यर्थः । **विवक्षितेति** अन्तर्यामिपदेन विवक्षितस्य ब्रह्मणो ज्ञापनस्येत्यर्थः । अधिदेवादय आत्मानो अमृताश्चेति प्रयोगोन्तर्यामिब्राह्मणे । ते तद्धर्मा विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्तेऽभेदान्वयात् । दण्डी पुरुष इत्यादौ यथा दण्डो धर्मः पुरुषेऽपदिश्यते तद्वदिति भाष्येस्ति । अत्र भाष्यप्रकाशे सूत्रयोजनायात्रत्येष्वधिदैवादिपदेषु वाच्यतयान्तर्यामिभगवानेकः अन्तर्यामीति सौत्रे पदे एकत्वविवक्षणादित्युक्तम् । एवं चेति भाष्यस्य प्रकाशे तु तेषां पदानामभिमानिष्वौपचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनमित्युक्तम् । अत्र तु भगवद्धर्मोहंकारस्तेष्वधिदैवादिषु व्यपदिश्यते । अत्रार्थे प्रामाण्याय सूत्रं योजयामासुः **तेनेत्यादि** । **उभयत्रेति** अन्तर्यामिपदे तद्धर्मव्यपदेशपदे च तथा चाधिदैवादिपदेष्वन्तर्यामी भगवान् इति सूत्रं योजितमधुना तु अधिदैवादिपदेषु अन्तर्यामी भगवानेकः अधिदैवादिष्वर्थेषु तस्य भगवतो धर्मस्याहंकाररूपस्य व्यपदेशादिति योजना । तथा च भाष्यं किमन्तर्याम्यधिदैवादिषु सर्वत्रैक एवेति अस्याः संशयकोटेः सिद्धान्तेऽविरोधात् । योजनान्तरसिद्धमाहुः **तथा चेति** । अनेनोक्तेन स्पष्टेन सूत्रेऽस्पष्टेनेत्यर्थः । अन्तर्यामिणो भगवत्त्वं तु पूर्वं भाष्ये प्रसाधितमेव । अत्रान्तर्यामी पक्षः, एकत्वं साध्यम् । अधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादिति हेतुः यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति प्रयोगः । **मतान्तरमिति** शंकररामानुजाचार्यादिमतम् । **अपूर्वेति** । ननु ब्रह्मवादेन्तर्यामी न प्रसिद्धः इति वक्ष्यमाणभाष्यात् शरीरस्य नियन्तृत्वसंभवासंभवाभ्यां संशयमाह **किमधिदैवेति** । पूर्वपक्षमाह **तत्रेति** । अस्य देवस्य पृथिव्येवायतनं शरीरं लोक्यतेऽनेनेति लोकश्चक्षुरग्निज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । श्रुतावस्येत्यत्र यस्येति पठति रत्नप्रभाकारो ब्रह्मामृतवर्षिणीकारश्च । इयं श्रुतिर्बृहदारण्यकेस्ति तत्र यस्येति पाठः । अतः पुस्तकान्तरस्थः पाठोऽस्येति । **इत्यादीति** न चाशरीरस्य कथं नियन्तृतेति वाच्यम् । नियम्यशरीरेणैव तस्य नियन्तृत्वोपपत्तेरिति ब्रह्मामृतवर्षिण्याम् । **तथेत्यर्थ** इति अयुक्तत्वेन प्रकारेणाधिकरणरचनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मवादे अन्तर्यामी न प्रसिद्धः। जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात्। अतोऽन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत्।

न हीश्वरं प्रकृतिधर्मारूढमन्तर्यामिणं मन्यन्ते। तादृशस्योपनिषत्स्वभावात्। पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता तन्मतस्य वा श्रौतत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

भाष्यप्रकाशः।

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ सूत्रमवतारयितुं किंचिदाशङ्क्याहुः **नन्वि-त्यादि**। अयमर्थः। सर्वं खल्विदं ब्रह्म, सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिश्रुतिसिद्धो वादो ब्रह्मवादः। तत्र तु कार्यत्वेन जडजीवौ, कारणत्वेन ब्रह्मेति त्रय एव पदार्थाः प्रसिद्धाः। अन्तर्यामी तूभयथापि न प्रसिद्धः। अतो नियमनरूपेण चेतनधर्मेणाऽऽत्मत्वेन च प्रधानं जडं व्युदस्य, ब्रह्म वा जीवो वा कश्चित् कल्प्यः। तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वात् साधारणजीवस्य च सर्वनियामकत्वादर्शनात् कार्येश्वरभूत एव कल्पनीयः। तादृशश्च महत्तत्त्वं प्रकृतिं वा योऽभिमन्यते, स भवति । तत्रापि महत्तत्त्वावस्थान्तररूपसूत्रान्तर्गतत्वं नास्य विवक्षितमिति प्रकृत्यभिमान्येव भवतीति तादृशस्यान्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य तद्गुणानां सत्त्वादीनां तमस एव वा योगात् सर्वनियामकस्य ब्रह्मत्वे साधिते कः पुरुषार्थः सिद्ध्येत्। असिद्धौ हेतुः **नहीत्यादि**।

रश्मिः ।

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ **इत्यादीति** सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः इत्यादिपदार्थः। मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तम्। **ब्रह्मवाद** इति ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिसिद्धस्य। ननु वाद इति षष्ठीतत्पुरुषः कुतो न इति चेन्न एकादशस्कन्धैकोनत्रिंशाध्याये श्रीभगवानुवाच कुर्यात् सर्वाणि कर्माणीत्युक्त्वा 'ब्रह्मवादस्य संग्रहः' इतिकथनात् कर्मादिसेवादिरहितब्रह्ममात्रवादस्यानुपष्टब्धत्वात्। ननु सत्यपदेन सति साधुरित्यर्थे तत्र साधुरिति सूत्रेण कृतेन यतो रमादिभक्तानां स्वरूपान्तर्गतानां सत्त्वादेकादशस्कन्धवाक्योपपत्तिरस्तीति चेन्न कार्यप्रपञ्चासंग्रहात्। आत्मकृतेः परिणामादित्यत्रात्मकृतेरुक्तेः। किं च सत्यब्राह्मणे सत्पदार्थो यः सोग्रेतनाधिकरणे प्रपञ्च्यः। **उभयथेति** कार्यविचारविषयत्वेन कारणविचारविषयत्वेन च। **अत** इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अत** इति। **प्रधानमिति** जगतो जडस्य ब्रह्मत्वेन व्युदासानर्हत्वात् प्रधानमिति विशेषणम्। प्रकृतिरित्यर्थः। **महत्तत्त्वेति** ज्ञानक्रियावस्थान्तरम्। **नास्येति** वायुना हि गौतमसूत्रेण संदब्धानि भवन्त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति सूत्रनिरूपणं समाप्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति श्रुतेर्नास्याभिमानिनो विवक्षितमपि तु वायुरूपसूत्रान्तर्गतत्वं सूत्रविदुर्ज्ञेयत्वं विवक्षितम् । तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वान् तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यरिष्टश्रावणात्। ब्रह्मगवीर्ब्रह्मविदां स्वभूता गाः। उदजसे अन्यायेनोन्नयसि । **सांख्येति** भाष्यं विवरामासुः **सांख्येति**। **तद्गुणानां** प्रकृतिगुणानां 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ 'सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' इति गीतायाः । योगशास्त्रीयं प्रकृतिरूपमाहुः **तमस** इति तमसोऽविद्याया एव वा योगादध्यासाख्यसंबन्धात् तथाच पातञ्जलसां-

न च स्मार्तं, स्मृतिप्रसिद्धं स्मार्तं सांख्यमतसिद्धमिति यावत्। तादृशमन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति। कुतः। अतद्धर्माभिलापात् । तद्धर्माणामनभिलापात्। तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात्। न ह्यत्र सत्त्वरजस्तमोगुणास्तत्कार्यं वा अभिलप्यते। तद्विरुद्धाश्चैते धर्मा, यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि। तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धम्। एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तथाचोपनिषत्सु तादृशेश्वरस्याभावेन श्रुतिविरोधभवनान्न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत्। अतः पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं वा, सांख्यमतस्य श्रौतत्वं वाङ्गीकार्यमित्याशङ्कां परिहरतीति। एवं सूत्रमवतार्य तदर्थं वदिष्यन्तो, देवतास्तुतिपरत्वस्याग्रिमसूत्रे निरसनीयत्वाद् द्वितीयमेव परिहरतीत्याहुः न चेत्यादि। नपुंसकप्रयोगं समर्थयन्ति अन्तर्यामिरूपमिति। हेत्वंशं द्विधा व्याकुर्वन्ति तद्धर्मेत्यादि। के विरुद्धा धर्मा इत्यत आहुः तद्विरुद्धा इत्यादि। नहि महदादौ विद्यमाने तदभिमन्तुर्व्यष्टिभूताः पृथिव्यादयः शरीराणि युगपद् भवितुमर्हन्ति। नच योगिवदिति वाच्यम्। गुणप्रधानभावगमकानुपलम्भात्। नापि गमकं कल्पयितुं शक्यम्। तद्धर्मानभिलापस्य बाधकस्योक्तत्वादिति स्फुटमग्रिमम्।

रश्मिः।

ख्यप्रवचने योगसूत्रं 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' इति द्वितीयपादे। ख्यातिर्भ्रमः पृथिव्यादिसर्वनियामकस्येत्यर्थयितव्यम्। सर्वनियामकस्य ब्रह्मत्वे साधिते पुरुषार्थसिद्धेः सकलवादिप्रतिवादिमतसिद्धत्वात्। **द्वितीय**मिति सांख्यमतस्य श्रौतस्य श्रौतत्वं, स्मार्तमन्तर्यामीति विरुद्धलिङ्गत्वमाशङ्क्य स्मार्तमन्तर्यामिरूपमित्याहुः। **नपुंसके**ति। **द्विधे**ति।

'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट्ट प्रकीर्तिताः' ॥

इति षडर्थेषु भावविरोधाभ्यां द्विधा व्याकुर्वन्ति स्मेत्यर्थः। नव्यास्तु संसर्गाभावोन्योन्याभावश्चेति द्वयं नञर्थः इत्याहुः तद्बहूनामसंमतं नव्यानां संमतमित्युपेक्ष्यम्। तर्काप्रतिष्ठत्वात्।

'तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः' ॥ इति भारतात्।

भाष्ये। सत्त्वं च रजश्च तमश्चेत्येतेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वः। तत्कार्यं सत्त्वरजस्तमसः कार्यं 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहंकारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः' इत्यादिसूत्रोक्तम्। **प्रकृते**। **अभी**ति स्वराजः। समष्टिवर्तिनः अभिमानिन्युपचारार्थं तत्राहंकाराङ्गीकारात्। पृथिव्यादयः पृथिव्यबग्न्यादयोन्तर्यामिब्राह्मणोक्ताः। **युगपत्** एककालावच्छेदेन। **न च योगिव**दिति स्वशरीरस्थस्यान्यशरीरस्थत्वं योगशास्त्रीयम्। **गुणप्रधाने**ति पृथिव्यादिषु स्वीयपरकीयभावेत्यर्थः स्वकीयदेहः प्रधानः। **कल्पयितु**मिति सांख्यधर्मैः कल्पयितुं शक्यम्। **स्फुटमग्रिम**मिति। **भाष्ये**। एत इति आत्मामृतत्वान्तर्यामित्वरूपाः। मात्रासंसर्गादानन्दिनोन्ये एवमहंकारसंसर्गादन्येहंकारिणोधिदैवतादय इत्यहंकारोपि ब्रह्मधर्म

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

ननूक्तन्यायेन शारीर एव भवतु । को दोषः, किमिति ब्रह्मपरत्वं कल्प्यमिति । तत्राह । शारीरश्च । नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च जीवो नान्तर्यामिब्राह्मणे तत्तदभिमानिरूपो, यस्य पृथिवी शरीरमिति वाक्यानुरोधेन भवितुमर्हति । ततोऽपि भिन्नतयाऽन्तर्यामिणो वचनात् । उभयेऽपि काण्वमाध्यन्दिनब्राह्मणद्वयेऽपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसंदेहार्थमुभयग्रहणम् । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः । नचाऽऽत्मशब्देनान्यः संभवति । अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वात् । अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे षष्ठमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रामानुजाचार्यास्तु, शारीरश्चेत्यन्तमिदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । तथा च यथा संवर्गादिविद्या अङ्गविद्यास्तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणमपीति देवतात्मस्तावकत्वेऽपि ब्रह्मवादाविरोधात् को दोष इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वते नेत्यादि । ततोऽपीति अभिमानिदेवतातोऽपि । उभय इति ब्राह्मणा इत्यस्य विशेषणम् । निःसंदेहार्थमिति । विज्ञानपदेन बुद्धिरुच्यत इति संदेहनिरासार्थम् । नन्वतति व्याप्नोतीत्यात्मेति योगमादाय दिगाकाशप्राणेष्वन्यतमः कश्चिद् ग्रहीतुं शक्य एवेति कुतो न संभवतीत्यत आहुः अन्येषामित्यादि । हिर्हेतौ । स्फुटमन्यत् । एवं चात्र स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्घातेन सर्वनियमनं विचारितमिति तदसंभवः परिहृतः ॥ २० ॥

इति षष्ठमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

रश्मिः ।

इति पृथ्वीत्वसंबन्धादन्येपि घटादयः पृथ्वीरूपाः एवं ब्रह्मधर्मसंबन्धादधिदैवतादयो ब्रह्मरूपा इत्युपक्रमोक्तब्रह्मवादः फलिष्यति इत्येवमग्रिमं स्फुटमित्यर्थः । शारीरश्चेति 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च' इत्यन्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ नन्वित्यादीति । भाष्ये । उक्तन्यायेन पूर्वपक्षोक्तन्यायेन । प्रकृते । उक्तब्रह्मवादासिद्धिरूपदोषात् को दोष इति भाष्यास्वरसमालोच्यैतत्समर्थयांबभूवुः तथा चेति । संवर्गेति संवर्गः प्राणो वायुश्च छान्दोग्यषष्ठप्रपाठके स आदिर्यासामग्निविद्याऽप्रकृतविद्याभ्युक्तमेव स्थानवैशिष्ट्येनोक्तं य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचेति श्रुत्युक्ता प्राणविद्यानां ताः संवर्गादयः ता आदयो यासामङ्गविद्यानां ज्ञानाङ्गपञ्चाग्निविद्यादीनां ताः संवर्गादिविद्याद्यङ्गविद्याः । विज्ञानेति । बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति वाक्यात् । न च विज्ञानं जीवः आत्मा तु परमात्मनोऽनियम्यत्वान्मनः आकाशादि भवन्त्विति चेन्न अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वादन्ते हि जीवमाहेति भाष्यात् । तदसंभव इति स्थितिकर्तृत्वं विष्णुना चरितार्थं न पर उपसंक्रामतीति निष्क्रियत्वादित्यसंभवः ॥ २० ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ (१-२-७)

मुण्डके हि श्रूयते। कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति पृष्टे, द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युत्तरमाह। तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं नामांशे वेदादिः। रूपांशे

भाष्यप्रकाशः।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, अमृत इति, अतोऽन्यदार्तमिति च कथनादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्तिनि भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितम्। सृष्टिदशायां नियामकत्वं चोक्तम्। तत्र पुनरदृष्टो द्रष्टेत्याद्युक्तम्। तत् कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुबोधनाय सृष्टिपूर्वदशायां सर्वाभावान्नियामकत्वं न भविष्यतीत्याशङ्कायां च तदाप्यक्षरं नियमयतीति बोधनाय चोपोद्घातेनेदमधिकरणमारभ्यत इति प्रसङ्गरूपां संगतिं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति मुण्डके हीत्यादि। अत्र सर्वा उपनिषद् विषयवाक्यतया ज्ञेया। इति पृष्ट इति अनेन वाक्येनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने पृष्टे। इत्युत्तरमाहेति इत्यादिनोत्तरमाह। किमुत्तरमाहेत्यपेक्षायामाहुः तत्रेत्यादि। तत्रेति उत्तरमध्ये तथाचैतद्विद्याद्वयं सर्वविज्ञानार्थ-

रश्मिः।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ भोगेति सुखसाक्षात्कारो भोगः। वैशेष्यमिति सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वस्वकर्तृत्वरूपं वैशेष्यम्। अन्तर्यामी विलक्षणभोगवान् वैशेष्यादात्मवत्। इतीदं भोगवैलक्षण्यसाधकम्। तत्रेति विषयवाक्योपसंहारे। तत्कुत इति अन्तर्यामिणो भगवत्त्वेन सृष्टिपूर्वदशायां सत्त्वात् कैरदृष्ट इत्याकाङ्क्षायां तत्रादृष्टत्वे हेतुरक्षरे स्थितत्वेनाक्षरेण दृष्टः जीवभूताक्षरैरहरहर्गमनेप्यदृष्टो मायासंबन्धानन्तरं चादृष्ट इत्यदर्शनं दर्शनसमानाधिकरणमुपपन्नमभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमादिति ह्यक्षरकर्तृकं दर्शनं सृष्टिपूर्वकालेऽदर्शने हेतुः प्रतियोगित्वात्तदुक्तं गीतायां 'स्वयमेवात्मनाऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति। पुरुषोत्तमाभेदस्याक्षरे वक्ष्यमाणत्वात्। तस्य बोधनायेत्यर्थः। उपोद्घातेनेति चिन्ता तावत्प्रकृतं भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितं तत्र पुनरदृष्टो द्रष्टेत्याद्युक्तम्। तत्सिद्ध्यर्थां तद्धेतुविषयिणी तामुपोद्घातं विदुर्बुधास्तेन। इति प्रसङ्गेति उपोद्घातत्वेन प्रसङ्गरूपां संगतिसामान्यलक्षणं स्वमते प्रसङ्गरूपं तल्लक्षणलक्षिते विशेषलक्षणकोपोद्घातत्वमस्त्येव। सावधानपुरुषः श्रुतिवक्ता तेन प्रयुज्यमानं वाक्यमदृष्टो द्रष्टेति तत्प्रयोजकतादर्शनरूपे हेतौ तदवच्छेदकत्वं दर्शनत्वं तेन दर्शनत्वेन स्मृतस्याक्षरकर्तृकदर्शनस्योपेक्षानर्हत्वमिति प्रसङ्गसंगतिरूपसामान्यलक्षणसंगमनम्। अत्र सर्वेति अत्र भाष्ये ब्रह्मविद्यायाः संशयकोटित्वेन ब्रह्मविद्याया सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वमुपक्रमे स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति श्रुतेरुपसंहारे च तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत इति श्रुतेश्च। अनेनेति कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति वाक्येन इदं वाक्यं शौनकस्य। अत्र तु वितर्के कस्मिन्नित्यस्य किमः प्रश्ने प्रयोगात् प्रश्नविषय आश्रय इत्यर्थः। प्रश्नः किमर्थः। आश्रयो ङेरर्थः विषयविषयिभावः संसर्गः। पृच्छ ज्ञीप्सायां ज्ञानेच्छायाः सविषयत्वात्। भगवो भगवन्। उत्तरमिति द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमितीतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इत्यादिनाङ्गिरा उत्तरमाहेत्यर्थः। अत्र वेदेत्यादीति परायां संदिह्यते न तु भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शारीरः आहोस्वित्परमेश्वरः इत्यथ परेत्यारभ्य धीरा इत्यन्ते संदिह्यते इत्यादि-

परा च । तत्र वेदादिविद्यायां न संदेहः । परायां संदिह्यते किमेषा सांख्यमतविद्या ब्रह्मविद्या वेति । सांख्यधर्माभिलापात् संदेहः । 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं, यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इत्यादि । अग्रे च, 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः' इत्युक्त्वा, 'एतस्माज्जायते' इति निरूप्य, अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात् सृष्टिमाह ।

तत्रैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या पुनः तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः प्रतीयते । तयोरुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मवादे न संगच्छते । तस्मात् सांख्यमतमेवैतत् । प्रकृतिपुरुषयोः श्लिष्टत्वादन्यतरप्राधान्येनोभयोः स्रष्टृत्वम् । उभयात्मकत्वाज्जगतः । रूपमपि समष्टिव्यष्टीनामग्रे ह्युत्पत्तिरिति । तिरोहितरूपत्वान्न ब्रह्मविद्या ।

भाष्यप्रकाशः ।

माहेत्यर्थः । अत्र कस्मिन्नंशे संदेह इत्यपेक्षायामाहुः तत्र वेदेत्यादि । कुतः संदेह इत्यपेक्षायां तद्बीजमाहुः सांख्यधर्मेत्यादि । तथाचोपक्रमे, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति प्रतिज्ञानादग्रे सांख्यधर्माभिलापाच्च संदेह इत्यर्थः । तदभिलापमुपपादयन्ति अथेत्यारभ्य । सृष्टिमाहेत्यन्तम् । अग्र इति द्वितीयमुण्डके । तथाच पूर्वमुण्डके, अदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनित्वकथनात् तादृशत्वस्य प्रधाने सांख्यैरङ्गीकारात् । द्वितीयमुण्डके च पुरुषं तद्रूपं ततोऽग्रे 'पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूता' इति कथनात् प्रकृतिसंयोगेन पुरुषरूपस्य सृष्टेश्च तैरङ्गीकारात् तदभिलाप इत्यर्थः । एवं संदेहबीजमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । मुण्डकत्रये एकस्यैव मतस्य प्रतिपादितत्वेन वाक्यानामितरेतरसाकाङ्क्षतयैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता सर्वस्य वक्तव्येत्यर्थः । तर्ह्युपक्रमस्याऽसंजातविरोधत्वेनावान्तरवाक्यापेक्षया प्रबलत्वाद् ब्रह्मवाक्यत्वेनैव सा भवत्वित्यत आह तत्राक्षरेत्यादि । प्रतीयत इति 'अक्षरात् परतः परः' इत्यत्र प्रतीयते । सृष्टिरिति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिनोक्ता सृष्टिः । न संगच्छत इति बाधकोपपत्तेरुपक्रमापेक्षया प्राबल्यान्न संगच्छते । ननु सांख्ये प्रकृतेरेव सृष्टिरङ्गीक्रियते, न पुरुषादतः कथं तन्मतसिद्धिरित्यत आह प्रकृतिपुरुषयोरित्यादि । उभयात्मकत्वादिति जीवजडात्मकत्वात् । रूपमपि समष्टेरिति अग्निर्मूर्धेत्याद्युक्तं रूपमपि श्लिष्टस्यैवेत्यर्थः । अत्र युक्तिमाहुः व्यष्टीनामित्यादि । नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मवादेऽपि तुल्यमित्यत आह तिरोहितेत्यादि । सच्चिदानन्दरूपस्य विषयवाक्येऽनुक्तत्वेन तिरोहितरूपत्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि ब्रह्मविद्यापदविरोधो दुर्वार इत्यत आह ब्रह्मविद्येत्यादि । ब्रह्मपदस्य वेदेऽपि शक्तेस्तथा । नन्वग्रे विद्ययोः

रश्मिः ।

ईषदानन्दतिर इति भाष्यप्रकाशे वक्ष्यामः । सर्वविद्येति सर्वविद्यास्थानमित्यर्थः । व्यस्तपाठे तु सर्वविद्या यस्यामिति सर्वविद्या तां सर्वविद्यां प्रतिष्ठाजनकत्वात् प्रतिष्ठामिति । प्राहेति ब्रह्मा प्राह । भाष्ये । तयोरिति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण सृष्टिरिति कृद्योगे षष्ठी । प्रकृते । इत्यादिनेति अत्रादिना पुरुष एवेदं विश्वमिति यदर्चिमद्यदणुभ्योणु चेत्युपक्रम्य तदेतदक्षरं ब्रह्मेति सृष्टिप्रकरणोक्तश्रुतिसंग्रहः । उपक्रमेति स ब्रह्मविद्यामित्युपक्रमापेक्षया । श्लिष्टस्येति

किंतु स्मृतिरेवेति। ब्रह्मविद्या वेदविद्या, उपचाराद्वेति । एवं प्राप्त उच्यते। अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव। ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात्। तत एव विद्याया

भाष्यप्रकाशः।

परापरविभागमुक्त्वा तत उपनिषत्समाप्तावक्षरविद्यासमापने, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति प्रकृतपरामर्शपूर्वकं ब्रह्मविद्यापदकथनाद् वेदविद्यापक्षो न साधीयानित्यत आह उपचाराद्वेति। एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते उच्यत इत्यादि। ब्रह्मविज्ञानेत्यादि एकविज्ञानेन सर्वज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वम्, 'अपि वा तमादेशमप्राक्ष' इत्यादिश्रुत्यन्तरे सिद्धम्। प्रकृतेऽपि, कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रश्नस्योत्तरत्वेनादृश्यत्वादिगुणकस्य ततः सृष्टेश्च कथनेन तद्विज्ञानादेव सर्वविज्ञानबोधनादक्षराधिगमकत्वादेव विद्यायाः परत्वबोधनाच्च तल्लिङ्गमत्रापि दृश्यत इति स परमात्मैव, न तु प्रकृतिः। तद्विज्ञानेन पुरुषाविज्ञानात्

रश्मिः।

प्रकृतिसंश्लिष्टपुरुषस्य। व्यष्टीनामित्यादीति तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः इत्याद्युक्त्याग्न्यादिव्यष्टीनाम्। तथेति सांख्यस्मृतित्वेन प्रकारेण सांख्योक्तपदार्थानां स्मृतिस्तत्पूर्वकं वेदान्तकरणात् स्मृतिरिव स्मृतिः। उपचाराद्वेतीति । उच्यत इत्यादीति ब्रह्मविद्यायामाधेयनिरूपकश्रुतिमीमांसयोच्यते इत्यर्थः । यस्मिन् द्यौः पृथिवीत्याद्याधारनिरूपकश्रुतिमीमांसाया अग्रिमे पादे कर्तव्यत्वात् एतावत्या मीमांसया द्वितीयं मुण्डकं समाप्तं तृतीये मुण्डके यदा पश्य इति श्रुतिमीमांसा साधनाध्यायतृतीयपादपञ्चमाधिकरणद्वितीयसूत्रेस्ति। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इति श्रुतिमीमांसा साधनाध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणेपि विद्यैवेति सूत्रेस्ति । ब्रह्मपदशक्यस्य प्रतिपादकतासंबन्धेन वेदे उपचारो लक्षणा तस्माद्वेति भाष्यार्थः । भाष्ये ब्रह्मविज्ञानेनैवेत्येवकारेणेतरस्याः प्रकृतेर्व्यवच्छेदाद्विशेष्यसंगतैवकारोक्तेर्भवति जिज्ञासा । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मेत्यनुमितिः यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः सा ब्रह्मविद्या तस्या एव लिङ्गं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् न तु प्रकृतिविद्याया इत्यत्र किं प्रमाणमिति तत्पूर्त्यै श्रुत्यन्तरसिद्धब्रह्मविद्यालिङ्गिनी एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं लिङ्गमित्याहुः एकविज्ञानेति। अपि वेति विद्वन्मण्डनानुवादः तत्स्मरणार्थः किं प्रयोजनमिति चेत्तन्नित्यम् । उत तमादेशमित्यत्र 'अपि वा तमादेशम्' इति पुस्तकान्तरपाठो वा । श्रुतिः श्वेतकेतूपाख्यानस्था श्रुतिस्तु उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यादिविद्वन्मण्डने स्फुटम्। हे श्वेतकेतो अप्राक्षः गुरुं प्रति पृष्टवानसीति श्रुतिस्थाप्राक्षः इत्यस्यार्थः। नचात्रापि प्रकृतिविद्यास्त्विति शङ्क्यम्। तद्विज्ञानेन पुरुषविज्ञानादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंन्यासरूपनिग्रहस्थानापत्तेः । अतः प्रकृतेपि श्रुत्यन्तरैकवाक्यतयैतद्ब्रह्मविद्याया एव लिङ्गमिति समर्थयांबभूवुः प्रकृतेपीति। भगव इति भगवान् । तत एवेति भाष्यं विवरामासुः अक्षराधिगमकत्वादिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इति श्रुतावक्षराधिगमकत्वस्य परविद्यालक्षणत्वात् । तल्लिङ्गमिति विद्यालिङ्गम् । अत्रादृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा वेत्यत्र सोऽदृश्यत्वादिगुणकः। पुरुषाविज्ञानादिति 'असङ्गोऽयं पुरुषः' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रेण 'न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते' इत्यनेन च। योगसूत्रेष्वपि 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टपुरुषविशेष ईश्वरः' 'तत्र निरतिशयं सार्वज्ञ्यबीजम्' 'पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्' 'तस्य वाचकः प्रणवः' 'तज्जपस्तदर्थ-

अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्वं पुरुषस्यापि । तयोः परापरभावः । अभेदश्च । एतादृश एव हि ब्रह्मवादः। तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह ।

भाष्यप्रकाशः।

तद्विद्यया मोक्षाभावेन परत्वानङ्गीकाराच्च तथेत्यर्थः । अत्रापि धर्मोक्तेरेव हेतुत्वम् । नन्वत्राक्षरपुरुषावुक्तावत उभयोर्विज्ञानेन तथात्वमुच्यते, न त्वेकविज्ञानेनेति नायं हेतुरित्यत आहुः अक्षरस्येत्यादि । एतादृश एव हीति अन्यथा पुरुषस्वरूपकथनस्य पादत्रयेणैव सिद्धेरक्षरात्

रश्मिः ।

भावनम्' द्वितीयपादे 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः' 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' 'दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता' 'सुखानुशयी रागः' 'दुःखानुशयी द्वेषः' 'स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोभिनिवेशः' एवं चाविद्यायाः ख्यातित्वेन तद्विज्ञाने आत्मख्यातिविज्ञानात् तन्निवृत्तौ विशेषदर्शनसाध्यायां सत्यां पुरुषज्ञानेपि प्रकृतिविद्ययाऽज्ञानादित्यर्थः । परत्वेति प्रकृतिविद्यायां परत्वेत्यादिः । तथेति ब्रह्मविद्यायाः परत्वम् । विषयवाक्यप्रसङ्गात्स्मृते विद्यापरत्वेप्येष एव हेतुरित्याहुः अत्रापीति । अत्र ब्रह्मविद्यायाम् । धर्मोपदेशस्तावददृश्यादिगुणकः परमात्मेत्यनुमितौ ब्रह्मविद्यात्वात् तद्विषयगतः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनारोपितः यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्युक्तोऽक्षरविद्यात्वरूपो धर्मस्तदुक्तेरित्यर्थो वा । तथात्वमिति सर्वज्ञानमित्यत्र सर्वनिष्ठज्ञानरूपः प्रकार उच्यते । अयमिति सर्वविज्ञाने एकविज्ञानरूपो हेतुः। अक्षरस्येत्यादीति भक्तिमार्गत्वाद्गीताद्वादशाध्याये योगाख्ये ।

'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः' ॥

इत्यर्जुनप्रश्ने । श्रीभगवानुवाच—

'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेता ते मे युक्ततमा मताः ॥
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते' ।

इत्याद्युक्त्वा 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः' इति वाक्येभ्यः। तयोः परापरभावः ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिः अक्षरादपि चोत्तम इति गीतातः अभेदश्च ते प्राप्नुवन्ति मामेव इति गीतातः। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति श्रुतिः येन तत्त्वेन प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति उत्तरपादे तत्त्वमनतिक्रम्य ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेत्यर्थाद्ब्रह्मविद्यायास्तत्त्वरूपत्वमिति न यत्तदोर्नित्यसंबन्धविरोधः। पादत्रयेणेति द्वितीयमुण्डके दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः इति पादत्रयेण । क्षरात्परतोक्षरात्परः इति श्रुत्यर्थः । अत्रामूर्ताप्राणात्मनः पदैरन्नमयादिविभूतिभेदः प्रतीयते स बाह्याभ्यन्तर इति पदात् विज्ञानमयभेदः तादृशो दिव्योजः पुरुषः शुभ्रः आनन्दरूपममृतं यद्विभातीति श्रुतेरत्रत्याया दिव्य आनन्दः । अत्र किंचिदुच्यते ब्रह्मनिरूपकत्वाच्छ्रुतेः हि विशेषे विशेषेणैकदेशिमतेनामूर्तः मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं ततो नञोर्थो भेदो नात्यन्ताभावः तदङ्गीकारे तु मूर्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । स च छान्दोग्ये अण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्कैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न

भाष्यप्रकाशः।

परतः पर इति तुरीयं पादं न वदेत्। प्रयोजनाभावात् तथाच ब्रह्मवादस्य परापरभावपूर्वकाभेदघटितत्वेनात्राप्येकविज्ञानादेव सर्वविज्ञानस्याभिप्रेतत्वेन हेतुरस्त्येवेत्यर्थः। ननूभयोः कथमभेद इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्रेत्यादि। तत्रेति अभेद उभयोर्वक्तव्ये। विश्वोत्पत्तेः कथं ब्रह्मधर्मत्वमत

रश्मिः।

किंचन भगव इति त९होवाच यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्यैषोणिम्नः एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्रुतौ दर्शनाविषयोणिमा तद्रूपः। वक्ष्यते चारूप एव हि तत्प्रधानत्वादिति सूत्रे। ध्वंसप्रागभावौ कारणावस्थाविशेषौ नाभावौ। ननु भेदस्तु तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। मूर्तस्य तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः दिव्योमूर्तो नेति तन्न आनन्दस्य साकारत्वेन परिच्छिन्नपरिमाणात्। अतो मूर्तभिन्नमूर्तसदृश इत्यर्थः। पर्युदासः सदृग्ग्राहीति पर्युदासो नञर्थः। तथाच श्वेताश्वतरोपनिषत् 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्' इति सर्वेन्द्रियात्यन्ताभावतद्गुणैराभास्यत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं नपुंसकत्वं छान्दसम्। सर्वेन्द्रियभिन्नत्वे सति तद्गुणैः सादृश्यात् पर्युदासः। एवमेतत्पूर्वश्रुतिषु अदृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमित्यादिपदेषु पर्युदासो ज्ञेयः। प्रहस्ते विशेषोस्ति प्रसज्यप्रतिषेधो नञर्थो विद्वन्मण्डनेस्ति सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति श्रुतेः स पर्युदासोपयोगी पूर्वोक्तरीत्येत्यविरोधः। यद्वा सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति एवमिन्द्रियपर्युदासो नास्थूलमित्यादौ स्थूलादेरतः प्रकारान्तरम्। कारणगुणाः कार्ये समायान्तीति स्थूलादिभिन्नस्थूलादिसदृश इत्यर्थः। अनुकृत्यधिकरणे सर्वस्य भगवदनुकारित्वादस्थूलमित्यादिषु पर्युदाससिद्धिः। **पुरुष** इति आदिजिज्ञासाया पुरा आसेति व्युत्पत्तिः न तु पुरि शेते इति न वा पुरमुषतीति उष दाहे इमा व्युत्पत्तयः सुबोधिन्यां सन्ति। बाह्याभ्यन्तराभ्यां समानः हि निश्चयेनाजः अप्राणो हि पादपूरणे 'हिः पादपूरणे' इत्यादिविश्वात्। अमनाश्च पूर्ववत्। शुभ्र इति शुभि दीप्तौ भ्वादिरात्मनेपदी सेट्। शुभ शोभायाम्। अदादिः परस्मैपदी सेट् रक् दीप्तियुक्तः। ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेः। गोपरूपोभ्राभस्तरुणः शुभ्रः शोभायुक्तः गोपवेष इत्यादिगोपालतापिनीयश्रुतेः। अक्षरात् ब्रह्मणः परतः क्षरात्परतः परस्मात् परः पुरुषोत्तमः। नन्वक्षराच्चन्द्रशेखरादित्यर्थोऽस्तु क्षरं प्रधानममृताक्षरो हर इति श्वेताश्वतरादिति चेत्सत्यम्। भक्तादक्षरात्पर इत्यर्थात् ज्ञानेन भजतीत्यथर्वशिरःश्रुतेः। व्यक्तादक्षराद्वा परतोऽव्यक्ताद्भगवत्कृपारूपात् परः व्यक्तमेवाक्षरमिति गोपालतापिनीयश्रुतेः। एतद्व्यक्तमक्षरं महतः कारणम्। यत्त्वक्षरात् प्रकृतेः परतः परः अक्षरो भूतयोनिरिति व्याख्यानं तन्न अक्षरपदस्याविद्यायां शक्त्यभावात्। अक्षरं ब्रह्मवर्णयोरिति विश्वात्। **प्रयोजनेति**। न च कथं न प्रयोजनं पादत्रयेण पुरुषमक्षरमित्यनिरूपणादिति वाच्यम्। अत्र येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतेरेव पुरुषमक्षरमिति निरूपणसंभवात्। **ब्रह्मवाद** इति ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तस्य वादो भवत्वित्याकाङ्क्षायामाहुः **परापरेति**। परः पुरुषो भक्तमनोरथपूरककालकृतपरत्वविशिष्टत्वात् परस्मादपरत्ववैशिष्ट्यादपरमक्षरं तत्पूर्वकोऽभेदः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेर्भक्तमनोरथपूरककालावच्छेदेन परापरभावः सत्यं ज्ञानमिति श्रुतौ साधकः सत्यमित्यपि व्याख्यातं व्याख्यातं च सप्तब्राह्मणटीकायामिति तादृशो ब्रह्मणो वादो विवादो हि क्षरनिवेशेन

अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वमिति । इयं चोपनिषत् । न ह्यत्र ब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसंदिग्धमेव । ईषदानन्दतिरोभावेन ब्रह्माऽक्षरमुच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः **इयमित्यादि** । नन्वेवं ब्रह्मत्वेनोभयोरभेदे, 'अक्षरात् परतः परः' इति कथं परापरभावव्यपदेश इत्यत आहुः **ईषदित्यादि** । तथाच नैसर्गिकावस्थाभेदमादायायं परापरभावव्यपदेशो न तु वस्तुभेदादतो न ब्रह्मवादव्याघात इत्यर्थः । नच सृष्टिकथनोत्तरमस्य कथनात् सृष्ट्यारम्भ एव तथाभावो न तु नैसर्गिक इति शङ्क्यम् । तथासति तदानीं पूर्वभावस्य वीतत्वेन तदव्यय-

रश्मिः ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तः सर्वं ब्रह्मेति वादः तद्घटितो भवतीति ब्रह्मवादः परापरभावपूर्वकाभेदघटितोस्ति । **हेतुरिति** एकविज्ञानेनेति हेतुः । **आहुरिति** ब्रह्मत्वेनाभेदमाहुः । **इयमित्यादीति** । **भाष्ये** । **पुरुषस्येति** पुरुषान्न परं किंचिदिति श्वेताश्वतरे 'असङ्गोयं पुरुषः' इति सांख्यप्रवचने 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति गीतायां च पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसंदिग्धमित्यर्थः । **नैसर्गिकेति** स्वाभाविका या अवस्था भावे क्विप् । अवस्थितिरेकस्यैव घटस्यामस्य श्यामावस्था पक्वस्य रक्तावस्थेव सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति 'गणितानन्दकं बृहत्' ।

'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' ॥

इति श्रुत्यन्तरे पूर्णानन्दो हरिरिति गणितागणितरूपा नैसर्गिकावस्था भक्तमनोरथपूरणाय तज्ज्ञापितं भेदमादाय । तदुक्तं ज्ञेयनिरूपणे गीतायां त्रयोदशाध्याये 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति । पुरुषोत्तमयोगाध्याये च 'अक्षरादपि चोत्तमः' इत्युक्त्वा ।

'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत' ॥

ब्रह्मवादेति सर्वः क्षरः ब्रह्म पुरुषोक्षररूप इति वाद इत्यर्थः । ननु नैवं वक्तुं युक्तम् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् । तथाच निर्गुणस्योपाधिवशात् इच्छास्वीकारः ब्रह्मणो रजउपाधिकात् सृष्टिरिति तथायमपीच्छादिसत्त्वाद्येकतरोपाधिकः परापरभावो न तु नैसर्गिक इति शङ्कते स्म **न च सृष्टीति** । यथा 'सुदीप्तात्पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति सृष्टिकथनोत्तरं 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इतिकथनात् । **तथाभावः** परापरभावः । **पूर्वभावस्येति** निर्गुणभावस्य विगतत्वेन 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्येवं विद्याविषयत्वेन धर्मेण गुणेन निरूपणाद्वी**तत्वेन** सगुणस्याव्ययत्वाभावाङ्गीकारेण 'यत्तदद्रश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति । अत्र भूतयोनिपदादपि तस्याव्ययत्वाभावात् । यद्वा तदानीमदृश्यत्वादिधर्मनिरूपणात् तस्य वीतत्वेन । ननु न विद्याविषयत्वादिधर्माः सगुणत्वापादकाः स्वाभावाभावरूपत्वेन धर्माणामधिकरणात्मकत्वादिति चेन्न सत्यं ज्ञानमिति निश्वस्य सर्वज्ञ इति श्रुतिं न निश्वसेत् ज्ञानरूपधर्माभावेपि सार्वज्ञ्यसिद्धेः अतो नैयायिकोक्तयुक्तिग्रस्ताऽभावस्याधिकरणात्मकता । किंच क्वचिदधः क्षरात्परतरः पर

भाष्यप्रकाशः।

मित्यक्षरविशेषणविरोधापत्तेः। न चाक्षरभावानन्तरं तद्विशेषणमिति वाच्यम्। तथासति पूर्वमक्षरस्य तथाभावे जन्यत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। अश्रौतत्वात्। अतस्तथात्वस्य नैसर्गिकत्वं मन्तव्यम्।

रश्मिः।

इति पाठः तत्राधः क्षरः सर्वभूतात्मको भवति ततः परतरः पर इत्यक्षर उक्तः परतमः पुरुषोत्तमो भक्तमनोरथपूरकोस्त्येव तमबूविधायकव्याकरणप्रामाण्यात्। तथा चाक्षरसृष्टिनिरूपणानन्तरं पुरुषनिरूपणेपि चतुर्थपादे पुरुषस्याक्षरपरत्वोक्तेः सृष्टिकथनोत्तरमित्यादि न शङ्क्यम्। पूर्वमिति सर्वकारणेभ्यः पूर्वम्। अश्रौतेति सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतौ सत्यत्वप्रतिपादनात् सत्यमबाधितमिति गोपालतापिनीये त्रैकालिकाबाधितम्। 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्' इति कार्यलक्षणवाक्यं तु पौराणं मतमिति ध्वनितम्। किंचैवं पुरुषनिरूपकश्रुत्यनन्तरं एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिभिः सृष्टिः पुनरुक्ततां भजतेऽक्षरात्सृष्टेः प्रथममुण्डके श्रावणात् तस्याश्च 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते' इत्यादिना द्वितीयमुण्डकेनुवादाद्दिव्य इत्यादिश्रुत्यनन्तरमेतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतावेतच्छब्देन समीपतरवर्तिनः पुरुषस्य परामर्शात्। न च पुरुषावतारः स इति न पुनरुक्तिरिति शङ्क्यम्। 'अक्षरात्परतः परः' इत्यनयाक्षरात्परस्य पुरुषत्वोक्तेरक्षरजन्यपुरुषावतारस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। मम मते तु पुरुषाक्षराभ्यां सृष्टिश्छिन्नैव 'ता वां वास्तून्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि' इति श्रुतेः। अत्र वेदलोकातीतरसात्मकब्रह्मस्वरूपभूता सृष्टिः सा अक्षरात्परतः परस्मात्पुरुषात्संभवतीति न पुनरुक्तिः। तथाहि सांख्यधर्माभिलापार्थं ब्रह्मविद्यान्तर्गतं यावद्विषयवाक्यं तावद्भाष्येऽथ परा यया तदक्षरमित्यादिसृष्टिमाहेत्यन्तमुक्तम्। आ यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमित्यादिश्रुतिम्। तत्राद्रश्यमित्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधः। पर्युदासश्चैकदेशिमते न सिद्धान्ते। नच व्याख्यातः भूतयोनिपदं च पुरुषाक्षरयोर्व्याकरणीयमुभयोरग्रे भूतयोनित्वेन निरूपणात् तत्रत्यभाष्यीयेणादिपदेन यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति। यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वमित्यादिश्रुतिसंग्रहः। एतासामर्था एतद्भाष्ये स्फुटाः। अग्र इति द्वितीयमुण्डकारम्भे 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति पूर्वोक्ताक्षरसृष्टिमनूद्य अथवा कर्ममार्गस्य प्रथममुण्डके उद्देशतः कथनात् कर्मोपयोगि ब्रह्म ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादौ विवक्षितं तदेवानूद्य 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इत्याद्युक्त्वा 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' इत्यनया भक्तेच्छया सृष्टिं निरूप्य तस्माद्विराडजायत' इतिश्रुतेर्विराडुत्पत्तिवारणाय तद्रूपविलक्षणरूपपूर्विकां स्वेच्छया सृष्टिं प्रसिद्धां वक्तुम्।

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथ्वी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा'॥

इत्यनया पुरुषरूपमुक्त्वा पुनः 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्यौषधयः पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूताः' इत्यादिभिः सृष्टिमाहेति भाष्यार्थः। श्रुत्यर्थस्तु पञ्चाग्निविद्यासाधनाध्याये वक्ष्यते तत्र पञ्चाग्निद्वारेण संसरन्ति याः प्रजास्ता अपि तस्मादेव प्रजायन्ते इत्युच्यते तस्मादग्निरिति तस्मात् पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपोग्निः स विशिष्यते। समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः सूर्येण हि विद्युल्लोकः समिध्यते। ततो विद्युल्लोका-

भाष्यप्रकाशः ।

न चैवं रूपभेदस्य नैसर्गिकत्वेनाद्वितीयश्रुतिविरोधापत्तिरिति वाच्यम् । एवं भेदभावेऽपि द्वितीयत्वानङ्गीकारात् ब्रह्मत्वेनाभेदात् । ब्रह्मणश्च विरुद्धधर्माश्रयत्वेनैवंभावेप्यभेदानपायात् । इदं च अहिकुण्डलसूत्रे सेत्स्यति । नच पूर्ववद्वेति सूत्रोक्तन्यायेन सृष्टीच्छोत्पत्तिसमकालमेवेपदानन्दतिरोभावात्तदानीमक्षरत्वं परापरभावश्चेति वाच्यम् । तथासतीच्छाया इवाक्षरस्यापि भवनं श्राव्येत, प्राणन्नेव प्राणो भवतीतिवत् सस्रृक्षन्नक्षरं भवतीति चोच्येत । किंच पूर्ववद्वेत्येकदेशिमतेप्यरूपवदादिपश्चसूत्रीसिद्धमेव प्राथमिकं रूपम् । तच्चादृश्यत्वादिगुणकमेवेति न तदानीं तस्य तादृशभावापत्तिसिद्धिरित्यक्षरभावस्य नैसर्गिकत्वं विना न श्रुतीनां सामञ्जस्यम् । अत एव निबन्धेपि ।

रश्मिः ।

न्निष्पन्नात्सोमात् पर्जन्यो भगवानिन्द्रो द्वितीयोऽग्निः ओषधयः पृथिव्यां प्रसूताः तत्रौषधिभ्यः संभूते पुरुषाग्नौ तृतीये रेतःसहिते पुमान् रेतो योषितायामित्यादि स्पष्टम् । इति शंकरभाष्ये । नन्वेतावत्याधेयधर्मनिरूपिकाविषयवाक्यमत्र इयं ब्रह्मविद्या सांख्यविद्या वेति संदेह उक्तः न त्वथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमग्राह्यमित्यादि धीरा इत्यन्ते विषयवाक्ये शंकराचार्यवत् किमयं अदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शारीर आहोस्वित् परमेश्वर इति संदेह उक्तस्तत्कुत इति चेन्न शंकराचार्यमते संशयो न घटते उपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मविद्यात्वनिश्चयेन तद्विषयस्य परमेश्वरत्वं न प्रधानत्वं नापि शारीरत्वम् । अस्माकं तूपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मविद्यात्वनिश्चयेपि मन्दमध्यमयोः संदेहो भवेत् ब्रह्मविद्यैषा सांख्यविद्या वेति सांख्यधर्माभिलापात् । अतः संदेहोपपत्त्यर्थमारूपोपन्यासं सूत्रमथ परेत्यारभ्य स्वेच्छासृष्टिनिरूपकश्रुतिपर्यन्तं विषयवाक्यं यस्मिन् द्यौरिति श्रुतेराधारधर्मनिरूपिकायाः पूर्वं युक्तमाधेयधर्मनिरूपकत्वात् । ननु नायं संदेहो घटते सांख्यधर्मापलापप्रसङ्गापत्तेः । इष्ट इति चेन्न सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति ब्रह्मविद्याविशेषणात् सांख्यविद्यायाश्च सर्वविद्यान्तर्गतत्वात् । मैवं, सांख्यविद्याया सर्वविद्यान्तर्गतत्वाभावात् । 'मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः' इति भगवद्वाक्यात् । तासु कर्मविद्या प्रथममुण्डके उक्ता 'मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके' इतिश्रुतेरत्र कर्मविद्या बहुधा सन्तताः तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये इत्यनया यतिवानप्रस्थविद्याश्चोक्ताः । द्वितीयमुण्डके कर्मविद्यां हित्वा ताः प्रथयांचक्रिरे यथा सुदीप्तात्पावकादित्यादिभिः । अत्र सांख्यविद्याभ्रमविषयसांख्यं सिद्धान्तेनोत्तरकालीनबाधदर्शनात् । **अत** इति । तथा षष्ठ्या लुक् ईषदानन्दतिरोभावप्रकटानन्दत्वं प्रकारस्तस्य तु अवधारणेनास्यादृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्नैसर्गिकत्वं मन्तव्यम् । तथा तु अस्येति पदच्छेदः । अस्य भूतयोनेस्तथाप्रकारस्य तु निश्चयेन नैसर्गिकत्वं मन्तव्यमिति योजना । **एवं भेदेति** । पूर्वोक्तप्रकारकाभेदेपि नन्वक्षरत्वेन पुरुषत्वेन च भेदात् कथमभेद इत्यत आहुः **ब्रह्मत्वेनेति** । नन्वेतादृशमद्वैतं न युक्तम् । घटपटादीनामपि द्रव्यत्वेनाभेदात् तत्राहुः **ब्रह्मण** इति । **इदं चेति** तृतीयाध्याये सेत्स्यति द्वितीयपादे । व्यासपादोक्तमतान्तरेप्याहुः **नच पूर्वेति** । **सृष्टीच्छोत्पत्तीति** पूर्ववद्वेति सूत्रे धर्मसृष्टीच्छास्थाने । **श्राव्येत** इति स ईक्षां चक्रे इतिवत्सोक्षरं चक्रे इति श्राव्येत । **तस्येति** सिसृक्षोः । **न श्रुतीनामिति** वरेण्यं परं विज्ञानादित्युक्तात्तदेतदक्षरमिति श्रुतिः येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतिः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणलक्षितस्य यो वेद निहितं गुहायामिति ज्ञानं

भाष्यप्रकाशः।

इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्यायमुपचर्यते।
ब्रह्मकूटस्थाव्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरः॥
सर्वावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः।
मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः॥
प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः।
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि।
हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः॥
तदुपासनया ज्ञानात्परमात्मत्वमस्य हि।
ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोधिकः॥

रश्मिः।

विधाय सोश्नुते इत्यनया विपश्चिद्रूपकिंचिद्धर्मेण विशेषणेन प्रकटानन्दत्वं द्योतितमिति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिरेतासां श्रुतीनां न सामञ्जस्यम्। एवमत्रार्थः। पूर्वकारिकायाम्।

'आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि।
मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशगो हरिः'॥

इत्येतस्याम्। अग्रे अहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमुत्थितसत्त्वेनानन्दांशस्तिरोहित इव भवत्यतो मुख्यजीवशब्दवाच्यो भवतीत्युक्तम्। तथा सति जीवत्वमेव स्यादानन्दांशस्य तिरोहितत्वाद्यथा महदादीनामित्याशङ्क्याहुः **इच्छामात्रात्तिरोभाव** इति। इच्छायां प्रविष्टायां कार्यव्यापृत्या तिरोभाव इवोच्यते वस्तुतस्त्वानन्दमय एव। वाचकैरपि तस्य न जीवत्वमित्याहुः **ब्रह्मे**ति। आदिशब्देनासत्सत्तमशब्दादयो गृह्यन्ते तथा सति पुरुषोत्तमाद्भिन्नो भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः **निरन्तर** इति। अन्तररहित इत्यर्थः। तस्यैव कारणत्वमाहुः **सर्वावरणे**त्यादि। तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति वाक्यात्। अक्षरस्य पुरुषोत्तमे भेदेन प्रवेशे प्रकारमाहुः **मूलाविच्छेदे**ति। मूलेन श्रीपुरुषोत्तमेन सहाविच्छिन्नतया तिष्ठति न तु कार्यत्वेनेत्याहुस्**तदाधारत**येति एषा स्थितिः सर्वदा। कदाचित्पुरुषोत्तमश्चेदाविर्भवति तदाक्षरमपि बहुधा भवतीत्याहुः **प्रभुत्वेने**ति। प्रभुवैंकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः। अत एव वैकुण्ठवासिनो मुक्ताः। एतच्च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये स्फुटम्। अक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यधिकरणेऽक्षरस्य ब्रह्मवाचकत्वनिर्धारात् न द्वैतम्। अन्तरुपासनायामन्तर्यामिरूपेण प्रकटो भवति तदा सद्योमुक्तौ ज्ञानिनस्तच्चरणारविन्दं विशन्ति इत्यक्षरस्य पादत्वम्। तथावतारेपि 'चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे' इति वाक्यात्। आदिपदेनाधिरूपेष्वपि आनन्दमयनिरूपणे हंसाकृतित्वकथनं तत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माक्षरमानन्दमयस्य पुच्छमिति निःसंदेहाय परमात्मपदम्। एवमनेकभावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव सेव्यमित्याहुः **तदुपासन**येति। प्रथमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते तेनास्याधिकारिणः परमात्मत्वमेव न त्वक्षरमात्रतेति भगवद्वचनादवगम्यते ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति हिशब्दार्थः। भक्तिमार्गे त्वारम्भत एव परमानन्दः ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः। तथापि ज्ञानमार्गेऽक्षरमेव सेव्यम्। एवमभेदेपि वैलक्षण्यं निरूप्य यदर्थमेतन्निरूपितं तदाह **कृष्णस्ततोधिक** इति। अक्षरादपि चोत्तम इतिवाक्यं समर्थितं भवतीति निबन्धटीकायां विहितः। ज्ञातमित्यत्र ज्ञानादित्यपि पाठः।

प्रकटानन्दः पुरुष इति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्युक्तमतोऽसदुक्तमेवादरणीयमिति दिक् । एवं भेदप्रत्ययस्य श्लिष्टस्रष्टृत्वस्य तिरोहितरूपत्वस्य च सांख्यधर्मत्वं निराकृतम् । अतः परं पूर्वमवस्थाभेदस्यानुक्तत्वादत्र तदङ्गीकारे प्रतिज्ञान्तरस्य निग्रहस्थानस्यापत्तिरित्येतन्निराकुर्वन्ति ब्रह्मविदित्यादि । परमिति शब्दान्तरेणाग्रे गणितागणितानन्दत्वकथनेन च तथा निर्णयादित्यर्थः । तच्चानन्दमयसूत्रस्य द्वितीयवर्णक उपपादितम् । अतो न दोषापत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ २१ ॥

रश्मिः ।

नन्वीषदित्यादिभाष्यप्रामाण्यसिद्धमप्यक्षरधियामिति सूत्रेऽक्षरपुरुषोत्तमयोः लोकतदधिष्ठातृत्वेनोक्तेः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुतिभ्यां विपश्चित्त्वं वैशिष्ट्येन पुरुषत्वं तदपि विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते इति नैयायिकोद्घोषात् अक्षरमेवेति दूरनिरस्तेषदानन्दतिरोभावेनेत्यादिभाष्यवार्तेति चेन्न । सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्मेति सर्वोपनिषच्छ्रुतेरानन्दविशेषणमनन्तमितीति भाष्य उक्तत्वाच्चाक्षरधियामिति सूत्रे निरानन्दार्थस्याग्रहणात् । नैयायिकोद्घोषस्य पुरुषाक्षरयोरभेद आनुगुण्यात् । मुण्डकेप्यक्षरपुरुषयोर्निरूपके आधारं यस्मिन् द्यौरित्यादिना निरूपयन्ती आनन्दरूपममृतं यद्विभाति इति न्यरूपयत् । ननु सत्यपदार्थस्तु सत्यब्राह्मणे बृहदारण्यकेस्ति । तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स इति, तत् हृदयं ब्रह्म हृदयब्राह्मणस्योक्तत्वात् । तदुक्तविधं एतदेवं वक्ष्यमाणं प्रकारं तदेव हृदयं ब्रह्माऽस सत्यमेव ससाधक इति अत्र सच्च त्यच्च सत्यं पञ्चभूतात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमिति साध्वर्थे यद्विधायकव्याकरणस्मृतिबाधः पूर्वतन्त्रे सिद्ध इति चेन्न तद्धृदयं वै निश्चयेन ब्रह्मैतदेव जगदेव तदा सृष्टिकाल आस सप्रपञ्च इत्यर्थे तत्र साधुरिति व्याकरणस्मृतेर्विरोधाभावात् । एवमग्रे ता आपः सत्यमसृजन्तेत्यत्रापि सत्यपदार्थः । एवं चेषदानन्दतिरोभावेनानन्दमीमांसोक्तगणितानन्दसद्ब्रह्माक्षरमुच्यते मुण्डकश्रुतेः प्रकटानन्दः पुरुष इतीति भाष्यार्थः । **एवं भेदेति** 'अक्षरात् परतः परः' इत्यक्षरपुरुषयोर्भेदः । सच सांख्ये 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रेण सांख्यमते प्रकृतिपुरुषधर्मत्वं तदक्षरपदस्य प्रकृतौ शक्त्यभावान्निराकृतं अक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतेः अक्षरसृष्टिविषये पुरुषः श्लिष्यते पुरुषसृष्टिविषयेऽक्षरं श्लिष्यते तत्र प्रकृते पुरुषधर्मसंसर्गः । 'नैरपेक्ष्येपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम्' इति सूत्रेण सांख्यमतेऽतः प्रकृतिसृष्टिविषये स चाप्यक्षरपदस्य प्रकृतौ शक्त्यभावान्निराकृतम् । **अग्निर्मूर्धेति** रूपं तत्तिरोहितं तद्रूपं ययोस्तत्त्वं प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्येति सांख्यमते तद्यथाश्रुतसंभवेन निराकृतम् । विश्वकायस्यैतद्रूपमिति वक्ष्यमाणभाष्यात् । **पूर्वमिति** येनाक्षरं पुरुषं वेदेति प्रथममुण्डके । **दोषेति** दोषस्य प्रतिज्ञान्तरस्यापत्तिः । **तस्मादित्यादीति** इदं शाब्दज्ञानं न त्वनुमितिः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः । अनुमितिस्तु सौत्रहेतुस्वारस्याय पूर्वमुक्ता । एतच्च ज्ञानं यदा विश्वकायविषयमपि विषयवाक्ये सृष्टिवाक्यानामभिनिवेशात् । प्रस्थानरत्नाकरे सात्त्विकमित्युक्तम् । ननु पुरुषाक्षरयोरभेदज्ञानं भेदकघटितमिदं न विश्वविषयकमिति चेन्न एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् पुरुषाक्षरयोरेकत्वात् येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतेः । तदेकमेव चेत्सर्वं भवेत्तदोपपद्यते यथा सुवर्णकार्यं सुवर्णं च सुवर्णं सुवर्णज्ञानेन तत्कार्यं ज्ञातं भवत्येवं अक्षरपुरुषौ तत्कार्यं च सर्वमक्षरपुरुषाविति तच्छाब्दज्ञानेन तत्कार्यं ज्ञातं

रश्मिः।

भवत्येव। पटे ज्ञाते तन्तव इव 'तन्तुष्वङ्ग यथा पटः' इति श्रुतेः। न च विरुद्धो दृष्टान्तः कार्यज्ञानेन कारणज्ञानात्। कारणज्ञानेनैकविज्ञानरूपेण कार्यज्ञानस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यम्। कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनोत्तरकालिककार्यज्ञाने कारणज्ञानत्वेप्यक्षतेः। न च कार्यं ब्रह्मेति ज्ञानवत् पटस्तन्तव इति प्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। आतानवितानत्वातिरिक्तस्य तन्तुभ्यः पटे विशेषस्याभावात्। अत एव श्रुतय एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रकारप्रबोधिकाः। पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्। एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य। आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदम्। अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्च यत्। एतज्जानीथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानां यदर्चिमद्यदणुभ्योणु च यस्मिंल्लोका निहिता लोकिनश्च तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धीति। अर्थस्तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रकारमाह पुरुष एवेति पुरुषोक्षरात् परः गुहायां हृदयाकाशे अविद्याग्रन्थिं ग्रन्थिवद्दृढीभातामविद्यावासनां विकिरति विनाशयति इह जीवन्नेव न मृतः अरूपमक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्याह आविरिति बहिराविःसत् हृदयाद्बहिराविर्भूतं सत् पुनर्गुहायां निहितम्।

'यथा दारुस्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेन्न हि।
तावदन्तः स्थितो वह्निर्न दारुदहनक्षमः'॥

इति सुबोधिनीकारिकात्रानुसंधेया। तदा गुहाचरं नाम प्रह्वं शब्दितं वा भवति। महत्पदत्वमाह अत्रेति। अत्र महति पदे एजल्लोकत्रयात्मकं विराट्पुरुषात्मकं सर्वमेजत् एजृ कम्पने भूलोकिभयात्सर्वं कम्पते प्राणन्नक्ष आदिभिः भुवर्लोकि सर्वं सर्वान् प्राणिति निमिषत् स्वर्गलोकि सर्वं सर्वान् मिषति स्पर्धते मेषति सिञ्चति पृथ्व्यादिभिः मिष स्पर्धे तुदादिः, मिष सेचने भ्वादिः सेटौ। एतदिति महत्पदे पुरुषे विश्वकार्यं सर्वमर्पितं यूयं जानीथ हे शौनक। भेदप्रत्ययानुपपत्तिमाशङ्क्याह सदसदिति सर्वोपनिषदि सदसती मायेति तत्संवलितं सदसत्। अत एव वरेण्यं स्वीयत्वेनाङ्गीकर्तुं योग्यं मायान्तःपातिभिः एतत्कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनानन्तरं जातं ज्ञानं विज्ञानं क्षरविषयकं तस्मात्परं यत्पुरुषोत्तमविषयकं भक्तिद्वारा ज्ञानं तत्प्रजानां वरिष्ठं कृतकृत्यतासंपादकम्।

'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।
एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत'॥

इति पञ्चदशाध्याये पुरुषोत्तमयोगाख्ये गीता।

'सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन'॥

इति चतुःश्लोकी। क्षरपुरुषोत्तमावुक्त्वाऽक्षरमाह यदर्चीति। वेद्धव्यमिति आघाताख्यसंयोगं कर्तुं योग्यं व्यध ताडने ताडनमाघाताख्यसंयोगः अग्रे वेधनमुक्तम्। धनुर्गृहीत्वेत्यारभ्य नित्यश इत्यन्तम्। अग्रे यस्मिन् द्यौरिति द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादित्यधिकरणे चिन्तितम्। प्रकृतमधुनानुसर्यते तच्छाब्दज्ञानं चेतसापि जन्यते एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति मुण्डकश्रुतेः। सुषुप्तग्राहकस्य चेतसः करणत्वमक्षरस्यापि तत्तुल्यत्वात् बुद्ध्यापि। कठवल्याम्।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवाऽस्तु । द्वे

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति **नन्वित्यादि** । **स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवेति** । स्मृतिरेव ब्रह्मविद्येति योजना । अयमर्थः । पञ्चशिखवृत्तावव्यक्तपर्यायेषु

रश्मिः ।

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' ॥

इति श्रुतौ बुद्धेः करणत्वोल्लेखात् । हेतौ तृतीयापक्षेपि हेतोः सव्यापारत्वे करणत्वमस्त्येव करणत्वस्य सव्यापारनियतत्वात् । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेऽधितिष्ठति इन्द्रियमर्थेन संयुज्यते ततः शब्दातिग्रहेण श्रावणं प्रत्यक्षं शृण्वन् श्रोत्रं भवतीति तथा च श्रुत्यन्तरं कठवल्ल्याम् । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति मनसइन्द्रिये अधिष्ठानं 'अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते' इति गीतायाः । किंच प्रजापत्यात्मककालेनापि तच्छ्रावणं ज्ञानं जन्यते । शाकल्यब्राह्मणे आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदय इति हृदयेन हि रूपाणि जानातीति श्रुतेः । एष प्रजापतिर्यद्धृदयमिति हृदयब्राह्मणश्रुतेः । 'संवत्सरो वै प्रजापतिः' 'द्वादशमासाः संवत्सरः' इति श्रुतिभ्याम् । श्रावणं ज्ञानमपि रूपविषयकं नीलमुत्पलं भवत्येवेत्यादौ । ज्ञानाकारस्तु पुरुष एवेदं विश्वमिति द्वितीयमुण्डकश्रुत्युक्तः । अक्षरं नास्तीति चेन्न येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतेः विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति नैयायिकोद्घोषात् । पुरुषाक्षरयोरभेदाश्रयणात् । एकविधमेव च तज्ज्ञानं अव्ययैकभावावगाहित्वात् तदुक्तं गीतायामेकादशस्कन्धे च ।

'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्ष्यते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्मृतम्' ॥

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति भगवद्वाक्येषु । गीतायां सर्वभूतेष्विति सति सप्तमी तस्याः समानाधिकरणमर्थः । सर्वभूताधिकरणं कालः तद्वृत्तिरकभावाव्ययस्तत्कर्मकमीक्षणम् । तेन सूत्रे मणिगणा इव सर्वभूतान्येकभावाव्ययेति ज्ञानं निवारितम् । यद्वा । सूत्रे मणिगणा इव एकभावाव्यये सर्वभूतानां ज्ञानम् । गीतायामन्तर्यामिज्ञानत्वेप्यन्तर्यामी भगवानेवेत्यन्तर्याम्यधिदैवादिष्वधिकरणे स्थितत्वात् । इदमेव च भावाद्वैतम् ।

'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् । अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते' ॥

इति सप्तमस्कन्धात् । कार्यकारणवस्त्वैक्यमीमांसायां कृतायां पुरुष एवेदं विश्वमिति अनुमितिशाब्दादिरूपविकल्पान्न्यक्कृत्य सिद्ध्यति मनसैवानुद्रष्टव्यो नेह नानास्ति किंचन इति बृहदारण्यकात् । ततश्चानुमितिश्रावणज्ञानादि भवतु भावाद्वैतं श्रुतावपि । तत्त्वमसीत्यादौ सदेव सौम्येत्युपक्रमेणैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेत्युपसंहारेण च सर्वस्यात्मत्वस्य श्रावणात् । भाष्ये ब्रह्मविद्यात्वमीमांसनादेवकारेण स्मार्तमतविद्या व्युदस्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिः पूर्वं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे विचारितैवेति न पुनर्वितताक्रियते ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरः ॥ २२ ॥ स्मृतिविशेषणं ब्रह्मविद्येति तत्संगतैवकारोत्र स्मार्तविद्यात्वं व्यवच्छिनत्ति सोसंभवील्यत एवकारं विशेष्ये स्मृतौ योजयामासुः **स्मृतिरेवेति** । वस्तुतस्तु यथाश्रुतमेव भाष्यम् । न च ब्रह्मविद्यायां स्मृतिमतविद्यात्वविरोध इति

ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्तं चाऽमूर्तं चेत्यत्र विकारस्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम्। अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति। इतरौ न भवतो वाक्यार्थरूपौ। कुतः। **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्।** विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्याम्। अदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति। सर्वस्यापि तद्विकारत्वात्। न हि घटदर्शनेन मृन्न दृश्यत इति वदितुं युक्तम्। ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि

भाष्यप्रकाशः।

नपुंसकलिङ्गस्याऽक्षरपदस्य पाठाद् योनिपदस्योपादानवाचकत्वाद् भूतयोनित्वमव्यक्तलिङ्गम्। अक्षरात् परत्वं च पुरुषलिङ्गम्। अतस्तत्सर्वं यन्कृत्य ब्रह्मविद्यात्वं न स्थापयितुं शक्यम्। कस्मिन् विज्ञात इति प्रश्नवाक्ये कस्मिन् मते विज्ञाते इत्यर्थस्य शक्यवचनत्वादेतस्य सर्वविज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वाभावात्। नापि ब्रह्मविद्येति समाख्यया। द्वे ब्रह्मणी इति श्रुत्या ब्रह्मपदस्य विकारेऽपि शक्तौ ग्राहितायां तस्या अप्यन्यथासिद्धत्वात्। लिङ्गापेक्षया पञ्चमत्वेनातिदौर्बल्याच्च। अतो लिङ्गबलात् प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरतीत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति इतरावित्यादि। व्यपदेश इति व्यपदेशभेदः। आद्यं व्युत्पादयन्ति अदृश्येत्यादि। ननु ब्रह्मवादेऽप्ययं दोषस्तुल्य इति सोऽपि न वदितुं युक्त इत्यत आहुः ब्रह्मवाद इत्यादि। ननु प्रकृतावपि तथा सामर्थ्यमङ्गीक्रियते। अतः परिहारतौल्यान्नैतदपि

रश्मिः।

शक्यम्। तेषां स्मृतीनां ब्रह्मविद्यास्मरणपूर्वकत्वाद्ब्रह्मविद्यात्वात् न चैवं षट्सु शास्त्रेषु वेदान्तसांख्ययोरेकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। स्मार्तमतविद्यायाः श्रौतत्वे तात्पर्येण तयोरेकत्वानापादकत्वात्। लिङ्गेन निर्णिनीषन्त आहुः **अयमर्थ** इति। **पाठा**दिति वेदान्ते कूटस्थोक्षर इति उक्त इति पुंलिङ्गाक्षरशब्द इति भावः। **भूते**ति 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इत्यत्र भूतयोनिपदम्। **अव्यक्ते**ति 'प्रधानाज्जगज्जायते' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रात्। **अक्षरा**दिति। अव्यक्तात्परत्वम्। 'असङ्गोयं पुरुषः' इति सूत्रात्। **ब्रह्मविद्यात्व**मिति स्मार्तमतनिरपेक्षब्रह्मविद्यात्वम्। तेन श्रुतिर्यद्यपि ब्रह्मविद्येति तथापि श्रुतिर्लिङ्गरूपेति नेयं लिङ्गबाधिका। द्वे ब्रह्मणी इति भाष्यं विवरामासुः **नापी**ति। द्वे ब्रह्मणी इति श्रुत्या ब्रह्मविद्येति स्मार्तमतविद्यायां समाख्या यौगिकः शब्दः ब्रह्मण इति विद्येति च विद्यापदं प्रकृतिपदसमभिव्याहारात् स्मार्तमतविद्यावाचकं तया हेतौ तृतीया हेतुभूतया विकारे मूर्तामूर्तरूपे तस्याः समाख्यायाः अन्यथालिङ्गत्वेन प्रकारेण बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे मूर्तं परिच्छिन्नपरिमाणकम्। अमूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च। ननु लिङ्गत्वं समाख्यात्वं च व्यधिकरणं कुतः समानाधिकरणकमत आहुः **लिङ्गे**ति। **पञ्चे**ति। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां प्रमाणानां पञ्चत्वेन। लिङ्गापेक्षया वाक्यप्रमाणयोर्दौर्बल्यम्। स्थानसमाख्ययोरतिदौर्बल्यं संनिहितत्वासंनिहितत्वाभ्यां तदुक्तमेतेषां समवाये पारदौर्बल्यमिति। **सोपी**ति ब्रह्मवादोपि ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन सर्वस्यापि तद्विकारत्वमिव सर्वस्य ब्रह्मपरिमाणत्वाद्घटदर्शनेन मृद्दर्शनवत्सर्वपरिमाणदर्शनेन ब्रह्मदर्शनापत्त्या न वदितुं युक्तः परिणामिनित्यतयेति 'प्रधानाज्जगज्जायते' 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्राभ्याम्। 'प्रकृते-

विरोधाभावः । न हि नित्यं सदैकरूपमविक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः ।

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न पुरुषसंबन्धः । अक्षरनिरूपण एव पुरुषविशेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति । तस्मादक्षरविशेषणानि, न प्रकृतिविशेषणानि नापि पुरुषविशेषणानि सांख्य-

---

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मवादलिङ्गमित्यत आहुः न हीत्यादि । भवितुमर्हतीति । प्रधानस्य परिणामिनित्यतयैवाङ्गीकारात् तदेतादृशं भवितुं नार्हति । तथा चोक्तरीत्यैकदेशदर्शने तददृश्यत्वस्याशक्यवचनत्वादेतेनैव प्रकृतिवादव्युदास इत्यर्थः । नन्वेतादृशत्वमेव तस्याः कल्प्यमित्यत आहुः सर्वेत्यादि । जितमिति । सांख्यवादिनः प्रतिज्ञासंन्यासप्रतिज्ञान्तरयोरापाताज्जितमित्यर्थः । अन्यमपि विशेषणभेदमाहुः य इत्यादि । नन्वेतानि पुरुषविशेषणानीति न दोष इत्यत आहुः व्यवधानादित्यादि । अदृश्यत्वसर्वज्ञत्वादयः प्रथममुण्डके, पुरुषनिरूपणं च द्वितीयमुण्डक इति व्यवधानात् तथेत्यर्थः । पुनर्विशेषणान्तरमाहुः अक्षरेत्यादि । तथा चाक्षरनिरूपणे आद्यन्तयोः पुरुषविशेषणदर्शनात् पुरुषात्मकमक्षरमत्राभिप्रेतं, न प्रकृत्यात्मकमतस्तथेत्यर्थः । येनेति वाक्यं

रश्मिः ।

राद्योपादानतामन्येषां कार्यत्वश्रुतेः' इति सूत्राच्च तत्प्रधानम् । जितमितीति । न च ब्रह्मलक्षणस्य प्रकृतावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वेदान्तशास्त्रस्य शब्दत्वात् लोकेनधिगतार्थगन्तृत्वाच्च व्यासस्य शब्दबलविचारकत्वात् । न चैवं बृहदारण्यके चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्यामेति गायत्रीब्राह्मणश्रुतौ चक्षुषः सत्यत्वोक्तेः न शब्दबलविचारः प्रामाणिक इति वाच्यम् । शाकल्यब्राह्मणे अगृह्यो नहि गृह्यते इति सकलेन्द्रियाग्राह्यत्वमुक्त्वा तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः शब्देतिग्रहे प्रामाण्यात् चक्षुषोपि प्रामाण्यम् । श्रुत्योर्विरोधे विकल्पो मनुस्मृतिषु प्रसिद्धः । विवदमानौ विरुद्धं भाषमाणौ एको ब्रूते अहं गजादिवस्त्वदर्शं दृष्टवान् । अथ परो ब्रूते तद्वस्तु तथा न भवतीत्यहमश्रौषमित्येवं एयातामागच्छेताम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषमित्यस्याः श्रुतेरर्थस्तु जन्माद्यस्य यतः इत्यधिकरणे कृत एव । प्रतिज्ञेति प्रकृतिपुरुषौ न स्तस्तर्हि पुरुषाक्षरौ स्तामिति प्रतिज्ञासंन्यासः स्वोक्तसाध्यादेरपरेण दूषणे कृते तत्साध्यादेरपलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्य स्वरूपस्य सत्त्वात् । प्रकृतिपुरुषौ यद्यपि सांख्यसिद्धौ तथापि सांख्यस्य श्रौतत्वाय वेदान्त्युक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तानि यान्यदृश्यत्वादिविशेषणानि तद्विशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य प्रकृतिपुरुषरूपस्य कथनात्प्रतिज्ञान्तरं परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य स्वरूपस्य सत्त्वात् । पुरुषेति सांख्यमतीयपुरुषविशेषणानीति न विशेषणभेदरूपो दोषः । संनिध्यभावेन वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेर्दूरान्वयदोषाच्च व्यवधानाच्चेति हेतोः पुष्टत्वात्तत्रास्वरसमनुद्भाव्य भाष्यमवतारयामासुः पुनरिति । अक्षरस्य विशेषणान्तरम् । तेन भाष्ये पुरुषो विशेषणं पुरुषविशेषणं तस्मात् इति कर्मधारयः । तथा चेति अक्षरनिरूपणे प्रथममुण्डके आदौ ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्यत्र ब्रह्मपदं पुरुषोत्तमाक्षरोभयवाचकं येनाक्षरं पुरुषं वेदेत्युपसंहारात् । अन्ते तु येनाक्षरं पुरुषं वेदेति स्पष्टमेव । एवमाद्यन्तयोः पुरुषो विशेषणं तस्य दर्शनात् । अत इति

पुरुषस्य। न हि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य भवन्ति। न हि तन्मते पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत्। नच तस्य बाह्याभ्यन्तरत्वम्। सर्वत्वाभावात्। न हि तस्माज्जायते प्राणादिः। तस्मात् पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणानि। अतो विशेषणभेदः।

व्यपदेशभेदश्च। ब्रह्मविद्यैवैषेति। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे,

---

भाष्यप्रकाशः।

तु प्रथममुण्डकसमाप्तिस्थम्। ननु पञ्चशिखवृत्तौ पुंलिङ्गस्याक्षरपदस्य पुरुषपर्यायेषु पाठान्नपुंसकत्वमनादृत्य पूर्वत्रापि पुरुष एव ग्राह्यः। तथा सति पुरुषविशेषणानि कुतो न सांख्यपुरुषविशेषणानीत्यत आहुः न हि दिव्येत्यादि। साक्षित्वकैवल्यमाध्यस्थ्यद्रष्टृत्वाकर्तृत्वातिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् तथेत्यर्थः। ननु बहुषु कश्चित् तादृशोऽप्यस्तु, को दोष इत्यत आहुः न हि तन्मत इत्यादि। तथा च नानापुरुषाङ्गीकारेऽपि सर्वेषां तुल्यत्वमेव तन्मते, न तु नियम्यनियामकभावादिनोत्कर्षापकर्षावतस्तथाङ्गीकारस्तन्मतभञ्जक इत्यर्थः। ननु दिव्यत्वं दिवि भवत्वमलौकिकत्वं वा। तदुभयमपि व्यापकत्वप्राकृतगुणवैलक्षण्याभ्यामुपपद्यते। एकत्वं च जात्यपेक्षया। शेषास्त्वमूर्तत्वादयः सिद्धान्ते न तुल्या इति कथं ते तत्र नेत्यत आहुः नचेत्यादि। किंचैकत्वस्य जातिप्रयुक्तत्वे सर्वेषां तौल्याद्, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रानन्तरमन्त्रोक्ता सृष्टिरपि सर्वेभ्यः स्यादिति सापि सांख्ये तथानङ्गीकाराद् विभिद्यते। तथा महदादिक्रमेण तत्र सृष्टिर्न तु प्राणादि-

रश्मिः।

तस्मादक्षरस्य पुरुषात्मकत्वात् अक्षरविशेषणानि न गुणत्रयसाम्यावस्थारूपायाः प्रकृतेः विशेषणत्वेन प्रकारेण विशेषणानीत्यर्थः। पूर्वत्रेति अक्षरमधिगम्यत इत्यत्राक्षरपदेन पुंलिङ्गेनापीत्यर्थः। तथा सति पुरुषत्वेनाक्षरे गृहीते सति। प्रथममुण्डके पुरुषविशेषणानीत्यादिः। साक्षित्वेति तथाच सूत्राणि कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रेषु तु 'असङ्गोयं पुरुषः' इति 'न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते' 'निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेतीति' इति। तथेति नहि दिव्यत्वादयो धर्माः पुरुषस्य भवन्तीति भाष्योक्तः प्रकारः। तथेति एकत्वेन पुरुषाङ्गीकारः सांख्यमतभञ्जकः। एकत्वमिति पुरुष इत्यत्रैकत्वम्। ते तत्रेति पुरुषधर्माः सांख्यपुरुषेषु। आहुरिति तेषु सत्स्वपि बाह्यमध्याभ्यन्तररूपपुरुषधर्मस्य विरहमाहुः। भाष्ये। तस्य सांख्यपुरुषस्य स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः इत्यस्यां 'पुरुष एवेदं विश्वम्' इति श्रुत्युक्तं मध्यस्थत्वं ग्राह्यमपि सर्वत्वेति हेत्वनुरोधात्। मध्यस्थत्वमन्तरा सर्वत्वानुपपत्तेः। प्रकृतेः सर्वत्वं न पुरुषस्य 'प्रकृतेराद्योपादानतामन्येषां कार्यत्वश्रुतेः' इति सांख्यसूत्रात्। सृष्टिरिति। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुत्युक्तप्राणादिसृष्टिः। तथानङ्गीति 'अनुपभोगेपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्रकुंकुमवहनवत्' इति सांख्यसूत्रे पुंसामर्थमित्यपि वक्तुं शक्यत्वेपि सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यः सृष्टिर्न 'प्रधानाज्जगज्जायत' इति सूत्रात्। अतस्तथासर्वपुरुषत्वप्रकारेणानङ्गीकारात् सांख्यमताद्विभिद्यते पुरुषादक्षराच्च सृष्टिर्ब्रह्मवादे भिद्यते विशेषेण तु ह्यत्र प्राणादिसृष्टिरिति विभिद्यते कारणभेदे भेदः, कार्यकारणयोर्भेदे विभेदः। नहीति भाष्यं विवरामासुः तथा महदिति। तत्रेति सांख्ये। सृष्टिरिति 'प्रकृतेर्महान् महतोहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः' इति सूत्रोक्ता सा। नचेति प्राणा-

प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषौ वाक्यार्थः । न हि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी इत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य संभवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

क्रमेण, न वा सह, न वा ततः साक्षात् अतोऽपि तथेत्यर्थः । एवं विशेषणभेदरूपं दूषणं व्युत्पादितम् । द्वितीयं व्युत्पादयन्ति **व्यपदेशे**त्यादि । तथा च यदि सांख्यमतविद्याऽत्राभिप्रेता स्यात् तदा त्रिषु क्वचित् सांख्यविद्यामिति तत्त्वविद्यामिति वा वदेत् । अतो विद्याव्यपदेशभेदादपि तथेत्यर्थः । **ब्रह्मे**ति हिरण्यगर्भो वेदाचार्यः ॥ २२ ॥

रूपमपि समष्टिव्यष्टिजनकस्य यदुक्तं तदपि सांख्यमताद् भेदज्ञापकमित्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ न चेदं रूपं श्लिष्टस्येति शक्यवचनम् । यथा सुदीप्तात् पावकादिति मन्त्रेण केवलादक्षरात् सृष्टिमुक्त्वा, ततो दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रेण केवलस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत, एतस्माज्जायत इति मन्त्रे एतत्पदेन केवलं पुरुषं परामृश्य ततः

रश्मिः ।

दिभिः सह वा न सृष्टिः प्राणादयस्तु प्राणो मनस्तस्मादग्निरित्युक्ताग्न्यादयः । **तत** इति पुरुषात् । **तथे**ति तस्मात्पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणत्वेन प्रकारेण सांख्यपुरुषविशेषणानि यतः तच्छब्दात्प्रकारे थाल् । **त्रिष्वि**ति मुण्डकेषु । **तथे**ति प्रकृतित्वेन पुरुषत्वेन प्रकारेणाक्षरपुरुषौ न वाक्यार्थ इत्यर्थः । **भाष्ये** । ननु तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामित्यस्यास्तत्त्वरूपां प्रकृतिविद्यामित्यर्थोऽपि स्याद्यतः सार्वविभक्तिकस्तसिल् । अतस्तत्त्वविद्यामित्युक्तप्रायमित्याशङ्क्यानुक्तसमुच्चयं चकारार्थमाशङ्कावारणायाहुः **नहीति** । **प्रकृते** । **वेदे**ति वेदमार्गेण ब्रह्मणो मुक्तत्वात् नूतनमार्गप्रवर्तकलक्षणमाचार्यत्वं भवत्येव । तथाच सर्वोत्कृष्टत्वात् सर्वोत्कृष्टविद्यावक्तृत्वमेव युक्तमिति भावः । **समष्टी**ति समष्टिरेतस्माज्जायते प्राणः इति श्रुत्युक्ता । व्यष्टिस्तु तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः इति श्रुत्युक्ता सृष्टिः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ ननु संश्लिष्टस्येतद्रूपं न संभवतीति भाष्यं युक्तम् । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगो न प्रकृतियोगादृते इति श्लिष्टस्य रूपं प्राप्तं तन्निषेधस्य युक्तत्वात् । यतः प्राप्तिपूर्वको निषेध इति चेन्न । प्रकृतिपुरुषौ न वाक्यार्थः रूपोपन्यासादिति हेतुर्विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं 'यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्धः उदाहृतः' इति भाषापरिच्छेदकारः पुरुषप्रकृती वाक्यार्थः प्रकृतिसंश्लिष्टपुरुषरूपोपन्यासादिति विरुद्धो हेतुः साध्याभावसाधकत्वात् । साध्याभावसाधको हेतुर्विरुद्धः इति सौत्रहेतोर्विरुद्धत्वापत्तेः । एवमुपन्यासे तु रूपस्य परमतप्रतिपन्नस्यास्मरणान्न विरुद्धो हेतुरिति व्याचक्रुः । **न चेदमिति** । नन्वस्मरणेऽपि कदाचिद्युक्त्या स्मरणाङ्गीकारे सौत्रहेतोः विरुद्धत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न मुण्डकीयकेवलपुरुषप्रकृतितत्संश्लिष्टातिरिक्तरूपोपन्यासस्य हेतुत्वेन विरुद्धत्वाभावात् सांख्यमतीयरूपोपन्यासाभावात् । न चात्र मानाभाव इति वाच्यम् । ब्रह्मसूत्रत्वेन सांख्यमतीयरूपोपन्यासस्याभावादनुपलब्धेरेव मानत्वात् । तदेतदभिसंधाय भाष्यार्थमाहुः **न चेदमिति** । **श्लिष्टस्ये**ति प्रकृतिश्लिष्ट-

ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम्। सूत्रविभागात् पुनर्मुख्योपपत्तिरेषेति सूचितम्। चकारेण श्रुत्यन्तरविरोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति। तस्मादक्षरशब्देन पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति ब्रह्मविद्यैवैषेति सिद्धम्॥ २३॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे सप्तममदृश्यत्वाधिकरणम्॥ ७॥

भाष्यप्रकाशः।

प्राणादिसमष्टिसृष्टिमुक्त्वा तस्यैव रूपमग्निर्मूर्धेति मन्त्रे वदन्ती श्रुतिर्मन्त्रान्ते, एष सर्वभूतान्तरात्मेति केवलं परामृशति। ततोऽग्रे, तस्मादग्निः समिध इत्यादिभिर्व्यष्टिसृष्टिं वदतीति। इदं च न केवलस्य तन्मतीयस्य। तथा तैरनङ्गीकारात्। नापि केवलायाः। अन्तरात्मत्वोक्तिविरोधात्। अतः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य न संभवतीति ब्रह्मवादे तु विश्वरूपत्वेन विश्वकायत्वस्यैवोक्तत्वादुपपन्नतरम्। अतो नात्र सांख्यगन्धोऽपीत्यर्थः। विशेषणभेदव्यपदेशरूपोपन्यासेभ्य इत्यनुक्त्वा यदत्र भिन्नं सूत्रमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः सूत्रेत्यादि। चकारेणेत्यादि। तथा चैतद्द्वयमपि तन्मतबाधकतया चकारेण संगृहीतमित्यर्थः। तेन सांख्यमतसिद्धे कार्येश्वरेऽतिव्याप्तिर्निवारिता।

रामानुजाचार्यास्तु, यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रान्तस्य भूतयोनेरक्षरस्यैव, यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यग्रिमवाक्ये परामर्शादक्षरपदेन परमात्मैवोच्यते। 'अक्षरात् परतः परः' इत्यत्र तु पञ्चम्यन्तेनाऽक्षरपदेन भूतसूक्ष्ममचेतनमुच्यते। तथा चाक्षराद्व्याकृतात् परः पुरुषस्तस्मादपि परः परमात्मैव अत्र गमकं तु भूतयोनित्वं परात्परत्वं रूपं च लिङ्गत्वात्। भूतसूक्ष्मस्याक्षरत्वं तु, अश्नुत इति वा, न क्षरतीति वा स्वविकारव्याप्त्या महदादिवन्नामान्तराभिलापयोग्यक्षरणाभावाद्वा

रश्मिः।

स्यासङ्गस्य पुरुषस्य। मुण्डके केवलस्य पुरुषस्य केवलायाः प्रकृते रूपस्य निरूपयितुमशक्यत्वमाहुः **यथेति**। **मन्त्रान्त** इति अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्येति पादत्रयकथनानन्तरं ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति तुरीयपादरूपे मन्त्रस्यान्ते। **व्यष्टिमि**ति द्विकर्मकोऽयं वदतिः। **अनङ्गी**ति 'असङ्गोयं पुरुषः' इति सांख्यसूत्रात्। **न संभवतीति**। न च 'सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहंकारः अहंकारात् पञ्चतन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशति गुणाः' इति सूत्रेण, 'संघातपरार्थत्वात् पुरुषस्य' इति सूत्रेण 'भावे तद्योगे तत्सिद्धिः' इति सूत्रेण च प्रकृतियोगे पुरुषस्य केवलस्य संभवतीति शङ्क्यम्। क्रमेण सृष्टौ महतो रूपसिद्धेः। प्रकृतिसंबन्धद्वारा महतो रूपसंबन्धस्य परंपरासंबन्धत्वेनानङ्गीकारात्। साक्षात्संबन्धेन रूपसंबन्धस्य विवक्षणात्। **एतदि**ति श्रुत्यन्तरं तावत् 'येनाक्षरं पुरुषं वेद' 'तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः' इति। न हि तन्मते पुरुषः प्रकृतिर्न वा तन्मतेऽक्षरपदवाच्या प्रकृतिर्मनः किंतु महत्तत्त्वम्। 'आद्यं महदाख्यं तन्मनः' इति सांख्यसूत्रात् स्वमते सर्वेषां वेदान्तानां पुरुषप्रकृतिव्युदासेन शास्त्रान्तरापरतया ब्रह्मणि एकवाक्यता। ब्रह्मणि वक्तव्ये वाक्यानां एकं वाक्यं तस्य भाव एकवाक्यता महावाक्यमेकं भवतीति। **कार्येश्वर** इति विश्वकायत्वं पुरुषलक्षणं दिव्यो ह्यमूर्त इति श्रुतेः। तत्कार्येश्वरेऽतिव्याप्तं सातिव्याप्तिस्तेन तन्मतबाधकेन श्रुत्यंतरविरोधेन मुण्डके कार्येश्वरप्रतिपादनाभावान्निवारिता। इदं रूपमेकज्ञानेन सर्वविज्ञानार्थं पुरुषस्य मध्ये उक्तम्। अन्यथा पुरुषविद्या न स्यादेकविज्ञानेनेति। **महदि**ति। महतो नामान्तराभिलाप्ययोग्यक्षरणं मन इति नामान्तरेण तच्छास्त्रान्तरीयम्। अतो न नामान्तराभिलाप्ययोग्यक्षरणेन्वयः।

भाष्यप्रकाशः ।

योगेन कथंचिदुपपद्यत इत्याहुः । तत्रेदमवधेयम् । गीतायां द्वादशे ।

'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः' ॥

इति प्रश्नेन तदुत्तरेण चाक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्यमवस्थाभेदेन भिन्नत्वं च बोधितम् । ततः पञ्चदशे, 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' इति संदर्भे अक्षरपुरुषादुत्तमत्वं स्वस्योक्तम् । श्वेताश्वतरश्रुतावपि, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यक्षरस्यात्मत्वं देवस्य क्षराक्षरेशितृत्वं चोक्तम् । अत्राप्यक्षरस्य पुरुषत्वं पूर्वमुक्त्वा अक्षरात् परत्वं पुरुषस्य यदुच्यते तेन गीताद्युक्तरीतिकमेवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञाप्यते । न तु तदक्षरमतिहाय भूतसूक्ष्मरूपम् । प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनयोः प्रसङ्गात् । नच परत इति पञ्चम्यन्तवैयर्थ्यम् । एतस्याक्षरविशेषणत्वेनोपपत्तेः । सांख्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वेन तद्वारणस्यात्रावश्यकत्वादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, परत इति पदमक्षरविशेषणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । अक्षरपदं चात्र प्रधानबोधकमङ्गीकुर्वन्ति । रूपं च कारणात्मनः कार्यात्मनावस्थितस्येति चाहुः ।

शङ्कराचार्यास्त्वग्निर्मूर्धेत्यादिनोक्तं रूपं परमेश्वरस्येति व्याख्याय, नेदं रूपं परमेश्वरस्य । जायमानमध्ये एतदुपन्यासात् । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति पूर्वं प्राणादीनां, 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः' इत्यनन्तरं च दर्शनात् । न च सर्वात्मत्वबोधनाय मध्ये पाठ इति युक्तम् । पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यस्य सृष्टिकथनोत्तरं वक्ष्यमाणत्वात् । अतो 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति, 'स वै शरीरी प्रथमः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्यैव जायमानत्वशरीरित्वयोर्निश्चायनात् तस्यैवेदं रूपम् । न च सूत्रवैयर्थ्यम् । परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुतया तस्योक्तत्वादित्यन्ये मन्यन्त इत्याहुः ।

वाचस्पतिस्तु प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्निर्बलत्वात् प्रकरणिन एवेदं रूपमिति यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्ताविरोधात् सिद्धे प्रकरणिनोऽसंबन्धे मूर्धादिश्रुतीनामत्यन्तविप्रकृष्टप्रकरणापेक्षयाऽतिबलिष्ठत्वाज्जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे

रश्मिः ।

तत्रेदमिति क्षरात् परतोऽक्षरात्परः पुरुष इत्यर्थमनादृत्य अक्षराद्व्याकृतात्परतः पुरुषात् परः परमात्मेति व्याख्याने इदं दूषणम् । **उत्तरेणे**ति श्रीभगवानुवाच—मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते' इत्यादिना उत्तरेण ते प्राप्नुवन्ति मामेव इत्यक्षरोपासका मां प्राप्नुवन्तीत्यक्षराभेदः स्वस्मिन्नुक्तः प्रश्ने च ये चाप्यक्षरमव्यक्तमिति भक्तेच्छयापि अव्यक्तत्वावस्थाधामत्वात् भक्तेच्छया भक्तमनोरथपूरणरूपेण धामस्था रसरूपावस्था पुरुषोत्तमत्वात् इत्यवस्थाभेदेन भिन्नत्वम् । **पुरुषौ** इति क्षराक्षरौ । **अत्रापी**ति मुण्डकेपि । **पूर्व**मिति प्रथममुण्डकसमाप्तौ येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतौ प्रथममुण्डके द्वितीयमुण्डकात्पूर्वं यथा भवति तथोक्त्वा । व्यावर्तकं हि विशेषणं तद्व्यावर्त्यमाहुः **सांख्य** इति । इति रामानुजमततत्समाधानसमाप्तौ । **अङ्गी**ति । **परत** इति प्रधानविशेषणं कार्यात्परतः । रूपोपन्याससूत्रार्थमाहुः **रूपं चे**ति । मध्ये उपन्यासमनुवादयामासुरेतस्मादिति । **दर्शना**दिति अग्निर्मूर्धा चक्षुषी इत्यस्य रूपप्रतिपादकस्य दर्शनात् । हिरण्यगर्भवाचकमत्र सर्वभूतान्तरात्मपदमित्याशयेनानुवादमाहुः **अत** इति । **समवर्तत** अजायत । प्रतिज्ञाविरोधमाहुः **न चे**ति । प्रतिज्ञातब्रह्मजिज्ञासासंन्यासात् सूत्रवैयर्थ्यम् । **परमे**ति परमेश्वरस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्तिः कार्यद्वारा ज्ञानं तद्धेतुतया ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ (१-२-८)

अधिकरणत्रयेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा

भाष्यप्रकाशः ।

कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृतेत्याह । तन्मन्दम् । भाष्यकृता एतस्यान्यमतत्वेनैवोपन्यासात् । तदुपन्यासारम्भे, अन्ये पुनर्मन्यन्त इति पुनः शब्देनास्य पक्षस्येष्टत्वस्य स्वयमेवापादनात् । भाष्यकारस्यैवमभिप्राये तेन मूर्धादिश्रुतिरेव प्रमाणतयोपन्यस्येत । अतः सूत्रं भाष्यं च स्वाग्रहमात्रेण विरुन्धन्नतिपाण्डित्यं द्योतयतीति बोध्यम् । एतेनैव भैक्षवमपि दत्तोत्तरम् ।

शैवस्तु पूर्वानुसार्येव ।

माध्वास्तु, 'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका ।
श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ।
तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।
हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम् ।'

इति स्कान्दादक्षरपदं त्रिष्वपि रूढमङ्गीकृत्य, अक्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रकृतितः परं यल्लक्ष्मीरूपमक्षरं तस्मादपि परोऽदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दवाच्यः । पुरुषस्तदुभयभिन्न उक्तविशेषणादेव । यः सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणात् प्रकृतितोऽपि भिन्नः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति नामरूपाद् ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपाच्चतुर्मुखाद्भेदेन व्यपदेशान्न विरञ्चयः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इतीशान्यत्वव्यपदेशान्न रुद्रः । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति रूपोपन्यासाच्च न ब्रह्मरुद्रावित्याहुः ॥ २३ ॥

इति सप्तममदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ एवमदृश्यत्वाद्यधिकरणेनाऽन्तर्यामिणोऽदृष्टत्वेऽदृश्यत्वरूपो हेतुः प्रसङ्गाद्दर्शितः । अतः परं प्रस्तूयमानाधिकरणस्य पूर्वोक्तसर्वोपपादकत्वबोधनाय तत्प्रयोजनमाहुः **अधिकरणत्रयेणे**त्यादि । 'अत्ता चराचरग्रहणाद्' 'गुहां प्रविष्टावा-

रश्मिः ।

विरुन्धन्निति अध्याहृतेन वाचस्पतिना सामानाधिकरण्याच्छतृप्रत्ययः । अतिक्रान्तं पाण्डित्यमतिपाण्डित्यं 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति सूत्रेण समासः । यद्वाऽतिक्रान्तं पाण्डित्यं यस्मात्तादृशं स्वं वाचस्पतिम् । **पूर्वे**ति रामानुजमतानुसार्येव । तदुत्तरेणेव दत्तोत्तरः । भगवाञ्छैवः । **वीतशोक** इति विगतः शोको यस्मादिति वीतशोको जीवः । **न ब्रह्मे**ति ब्रह्मरुद्रयो रक्तकृष्णरूपत्वात् । **इत्याहुरि**ति आहुरित्यनेन स्वरसस्तु पुराणमतमेतत् । स्कान्दं तामसमिति सूत्रस्य पौराणार्थतामसार्थप्रतिपादकतापत्तिः । रूपोपन्याससूत्रे चेशस्य पुरुषं ब्रह्मणो द्रुहिणस्य योनिमिति षष्ठीसमासे ईशं पुरुषमिति पाठस्य विरोधः ॥ २३ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ पूर्वोक्तेति इदं समासौ स्फुटम् । पूर्वोक्तस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्युक्तेऽसंभवात् समवायित्वस्य स्वासंतिप्रत्ययसंभवात् विरुद्धानां सकलत्वादीनां स्वस्मिन् सत्तां साकाराणामर्थानां च विरुद्धधर्माश्रयत्वसाकारब्रह्मत्वाभ्यामत्रोपपादनात्पूर्वोक्तं सर्वमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्य साकारब्रह्मत्व-

प्रसङ्गाद् रूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामुपपादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति, आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशकवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च मूर्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्मानौ हि तद्दर्शनाद्' 'अन्तर उपपत्तेः'इत्यधिकरणत्रयेण वैशेष्यबोधनात् त्रिविधं भोगमुपपाद्यान्तर्याम्यधिकरणे तद्वैशेष्यमन्तर्यामिणि निगमयित्वा, अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्यादृष्टत्वोपपादकान् अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा रूपाभावादेवादृश्यत्वादीति शङ्कानिरासायान्तरात्मनस्तत्प्रसङ्गाद्रूपमुपन्यस्तम् । परमात्माक्षरयोरभेदः परापरभावश्चोक्तः । तत् तदा संगच्छते, यदि ब्रह्मणः साकारता वास्तवी स्यात् । परमात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वं च स्यात् । अतस्तदुपोद्घातत्वेनाऽधुनेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः । एवं संगतिमुक्त्वा विषयवाक्यमुदाहरन्ति को न आत्मेत्यादि । इदं च छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके वर्तते । तत्रोपक्रमे, प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलनामानः पञ्चापि श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाः क्वचन समेत्य मीमांसां चक्रुः । को न आत्मा, किं ब्रह्मेति । अत्र स्वात्मब्रह्मणी

रश्मिः ।

विरुद्धधर्माश्रयत्वाभ्यामुपपादकत्वबोधनायेत्यर्थः । यद्वात्रैवाग्रे अत्ता चराचरेत्यादिग्रन्थे पूर्वोक्तसर्वोपपादकत्वं वक्ष्यमाणं तस्य बोधनाय । **वैशेष्येति** शब्दविशेषादित्यधिकरणे संभोगप्राप्तिसूत्रे ब्रह्मणो जीवविलक्षणं भोगवैशेष्यं तस्य बोधनाद्धेतोरधिकरणत्रयेण त्रिविधं भोगमुपपाद्येति योजना । त्रैविध्यं तु अत्ता चराचराधिकरणे आनन्दरूपाद्वैशेष्यात् संपन्नजीवसाहित्येन भोग उपपादितः । गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणे ऋतं पिबन्ताविति श्रुत्युक्तः स्वरूपात्मकः सः । अन्तराधिकरणेऽक्षिपुरुषस्य सः इति । **तद्वैशेष्यमिति** भोगवैशेष्यम् । **अदृष्टत्वेति** अन्तर्यामिब्राह्मणे अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोतेति श्रुत्युक्तादद्रष्टृत्वं तदोपपद्येत यद्यात्मनोऽदृश्यत्वादिगुणा भवेयुरतो हेतुतासंगतिरदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणघटिकेति ध्वन्यते । **रूपमिति** तथा च रूपिद्रव्यत्वेन चाक्षुषत्वेन कार्यकारणभावेपि दिव्यचक्षुषा स्वेच्छया वा चाक्षुषत्वेन रूपिद्रव्यत्वेन चाक्षुषत्वेन कार्यकारणभावस्यानङ्गीकारात् । उक्तकार्यकारणभावस्य दिवा कौशिकानां दृष्टी रूपं न प्रतिपद्यते इति व्यभिचारात् । अतोग्निर्मूर्धेतिश्रुत्युक्तसर्वभूतान्तरात्मनो रूपमुपन्यस्तम् । न च हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति श्रुतेर्द्रुहिणस्य स्वराजो वा रूपमिति प्रसङ्गाद्रूपमुपन्यस्तमिति भाष्यं कुत इति चेन्न । सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतौ सर्वपदस्यासंकुचितवृत्तित्वेन पञ्चसंख्याविशिष्टवाचकत्वात् । **प्राचीनेति** प्राचीनशालश्च सत्ययज्ञश्चेन्द्रद्युम्नश्च जनश्च बुडिलश्च प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः एतानि नामानि येषां ते तथोक्ताः 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इति विश्वः । अध्ययनं गुरुमुखादक्षरग्रहणम् । वृत्तो वर्तनं ख्यातो वा दृढो वा भावप्रधानो निर्देशः 'वृत्तोतीते दृढे ख्याते' इति 'वाच्यवद्वर्तने' इति च विश्वः । तैः **सपन्नाः । मीमांसामिति** विचारणाम् । **को न इति** इमां व्याचक्रुः को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्म ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा क इति विचारयन्तस्ते स्वयं निश्चयमनाप्नुवन्तः दृ आत्मन उपदेष्टारं संपादयांचक्रुरिति । तत्र किमो विचारे प्रयोगाभावादिति प्रश्ने विचारयन्त इत्यर्थः । अयं प्रश्न इतीच्छाविषयाकारः स तु संशयाकारः । प्रच्छ ज्ञीप्सायामिति धातुपाठात् विषयस्य प्रत्ययार्थत्वात् ज्ञीप्साविषयस्य ज्ञपज्ञानस्य संशयत्वेन प्रकारेण ग्रहणात् । प्रश्नरूप-

भाष्यप्रकाशः ।

अभिन्ने भिन्ने वेति संशयो न तेषां विचारबीजं, किंत्वस्मदुपास्य आत्मा कः, किं ब्रह्म, तदेकदेशो वेति संशयो विचारबीजमित्यनुपदमेव व्युत्पादयिष्यामः ।

यदत्र कैश्चिद् व्याख्यातम् । आत्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वाद् ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयत्यात्मेति चात्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्तयति । अतो, ब्रह्म आत्मैव, आत्मा ब्रह्मैवेत्यभेदेन सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स्वआत्मेति फलिष्यतीति । तन्न । किमः आवृत्त्या वाक्यभेदस्य स्फुटत्वेन विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्यनुदयादेतदुपपादनभूताग्रिमग्रन्थानुरोधेन तथाङ्गीकारेऽपि तत्रात्मन उपास्यत्वेनैव सिद्धतया तत्र प्रत्यगात्माभेदापादनस्यासंगतत्वादिति । अतः पूर्वोक्तसंशय एव विचारबीजम् । मीमांसाफलं त्वग्रे वक्तव्यम् । ततः स्वविचारणया तन्निश्चयमलभमाना उद्दालकनामानमन्यं वैश्वानरोपासकं संशयवारकत्वेन संभावितवन्तः । सर्वेऽपि तन्निकटे यदा गतास्तदा तेन विचारितम् । एते प्रश्नार्थमागता

रश्मिः ।

संशयस्योपक्रमे मीमांसाया उक्तायास्तदघटकत्वेनावक्तव्यत्वात् मीमांसायाः 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं संगतिश्चेति' पञ्चाङ्ग्याः संशयघटितत्वेन को न आत्मेति विषयवाक्यानन्तरं किं ब्रह्मेति संशयस्यैका कोटिरितो न वेति द्वितीयकोटिं प्रक्षिप्य संशयमाहुः **अत्र स्वेति** । न वेति कोटिमाहुः **भिन्ने वेति** । न च विचारणं विहाय संशयग्रहणे किं मानमिति वाच्यम् । मीमांसां चक्रुरिति मीमांसापदस्य मानत्वात् । उपक्रमस्यार्थनिर्णायकत्वात् । **अत्र स्वेत्यत्र** अत्र को न आत्मा इति श्रुतौ नोस्माकं प्राचीनशालादीनां आत्मा क इति प्रश्ने विषयवाक्येन कृते किं ब्रह्मेति श्रुत्या विशयस्यौचित्यान्न वेति द्वितीया कोटिः । तथाच किं स्वात्मा ब्रह्मेति वचनव्यक्तेरभेदसंसर्गघटितत्वेन ब्रह्माभिन्न आत्मा ब्रह्मभिन्न आत्मा वा किमिति संशयविषयकेच्छात्मकः प्रश्नः । **तेषामिति** प्राचीनशालादीनां विचारौ सिद्धान्तिपूर्वपक्षिकृतौ तयोर्बीजं कारणं न किंतु भेदषष्ठयास्माकमत्रास्मदुपास्य इत्यविषयसंशयार्थ इत्याहुः **किं त्विति** । कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाहुः **इत्यनुपदमिति** । ननु ह्यधिकरणे विषयवाक्यादीनां पृथक्त्वेनात्र मीमांसायां सिद्धान्तपूर्वपक्षौ काविति चेच्छृणु संपादनकरणेतरग्रन्थार्थस्य सिद्धान्तत्वात् तदनुरोधेन पूर्वपक्षस्योन्नेयत्वात् संगतिस्तु सामान्यत्वेनास्याधिकरणस्यात्र प्रतिपिपादयिषितस्याधिकरणस्य विशेषत्वेन पूर्वाधिकरणेन विशेषस्य या सैव सामान्याधिकरणस्य । **कैश्चिदिति** शांकरैः । **इतरेतरेति** यथाहुरात्मैव ब्रह्मेति ब्रह्मज्ञानार्थं पदद्वयमिति रत्नप्रभाकारः । **अध्यात्मेति** आत्मनीत्यध्यात्मम् । अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रेण समासः । आत्मानमधिकरणीकृत्य वर्तमानं यच्छरीरं तत्परिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयति । ब्रह्मपदस्य व्यापके शक्तत्वादित्यर्थः । आदित्य आदिर्येषां तदादित्यादि तद्ब्रह्म तस्योपास्यत्वं निवर्तयति तदुक्तं ब्रह्मामृतवर्षिण्याम् । आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम् । ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वार्थमात्मपदमिति । **आवृत्त्येति** किम आवृत्त्या वारद्वयं कथनेन । एकतिङ् वाक्यमिति वाक्यभेदः । **एतदुपपादनेति** विशेषणविशेष्यभावोपपादनभूतो योग्रिम आत्मानमेवैमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ग्रन्थस्तस्यानुरोधेन तथेति विशेष्यविशेषणभावस्याङ्गीकारेपि तत्र विशेष्यविशेषणभावे आत्मनः स्वात्मनो वैश्वानरत्वेनोपास्यत्वेनाध्येषि स्मरसि उपास्स इत्यर्थात् सिद्धतया श्रुतिदर्शनादेवकारः । **असंगतेति** अनावश्यकत्वादसंगतत्वं उपास्योपासकयोरभेदापत्तेर्वा सुबोधिन्यां जीवउपासनानिषेधाच्च । **अग्र इति** ।

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुदर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनमास्यमाहवनीय इत्यादि ।

भाष्यप्रकाशः ।

महाश्रोत्रिया अहमिव वैश्वानरोपासका नाहमेभ्योऽधिकोऽतोऽन्यमभ्यनुशासानीति । तत एवं निश्चित्य तद्वेत्तारं कैकेयमुपदिष्टवान् । ततस्ते षडपि कैकेयराजनिकटे गताः । तदा स राजा तेषां पृथक् पृथक् पूजां पुरोहितादिद्वारा कारयित्वा धनं दातुमारब्धवान् । यदा न जगृहुस्तदा, 'न मे स्तेनो जनपदे' इत्यादिना स्वस्य सद्वृत्ततामुक्तवान् । तथापि ते धनं न जगृहुस्तदा तेषामधिकलिप्सां संभाव्याहं यक्ष्यमाणोऽस्मि, ऋत्विक्समानं धनं प्रत्येकं दास्यामि, तावत् स्थातव्यमित्युक्ते, ते स्वाभिप्रायमुक्तवन्तः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति । तदा राजा तदधिकारपरीक्षार्थं, प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीत्युक्त्वा अन्तःपुरं प्रविष्टः । ततो द्वितीयेऽह्नि ते समिद्भारपाणयो राजसमीपं गताः । ततो राज्ञा, एते धनविद्याप्रतिष्ठावन्तोऽपि स्वाभिमानं परित्यज्यैतज्जिज्ञासयैवं समागता अतोऽधिकारिण इत्यवगत्य तत्प्रतिभापरीक्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ, कं त्वमात्मानमुपास्स इति । तदा तैः क्रमेण द्युसूर्यादिषु स्वस्वोपास्यात्मत्वेनोक्तेषु, एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादिना द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणयोगं मूर्धविपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशरणबस्तिभेदपादविम्लानिकथनरूपया एकैकोपासननिन्दया च मूर्धचक्षुःप्राणदेहमध्यभागबस्तिपादभावमुपदिश्याग्रे आम्नायत इत्यर्थः ।

यस्त्वेतमित्यादि एतदर्थस्तु, यस्त्वेतं भवत्पृष्टम्, एवं मदुक्तप्रकारेण तत्तदवयवविशिष्टमेकं, प्रादेशमात्रं, 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इति कोशाच्छ्रुत्यन्तरे मूर्धचिबुकान्तराले प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्रादेशपरिमाणकत्वेनावधारितम्, अभिविमानं तादृशपरिमाणकत्वेऽप्यभितः सर्वतो विगतं मानं परिमाणं यस्मात् तादृशम्, आत्मानं नियामकं, वैश्वानरं विश्वान् नरान्नयतीति यास्केन पृषोदरादितया निरुक्तं स्वप्रापकमुपास्ते चिन्तयति । स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु, सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु शरीरेषु सर्वेष्वात्मसु जीवेष्वन्नमत्ति सर्वात्मभूतः संस्तांस्तानेकदेशाभिमानिनो न्यक्कृत्य तत्तद्धीवृत्तिभिस्तत्तदिन्द्रियैश्च तद्भोग्यं स्वयं भुङ्क्ते ।

रश्मिः ।

नाहमिति नाहमेभ्य अधिक इति पदच्छेदः । **कैकेयमिति** केकेयस्यापत्यमश्वपतिनामानं राजानमुपदिष्टवान् सोऽस्मानुपदेक्ष्यतीत्युक्तवान् । **न म** इति मे मम जनपदे देशे स्तेनः परस्वहर्ता नेत्यर्थः । **संप्रतीति** संप्रति राजन् स्मरसि । नैरुक्तीं व्युत्पत्तिमाहुः **वैश्वानिति** । **मूर्धचक्षुरिति** अत्र देहस्य मध्यभागो देहमध्यभाग इति षष्ठीतत्पुरुषः मूर्धा च चक्षुश्च प्राणश्च देहश्च मध्यभागबस्तिश्च पादौ च मूर्धचक्षुःप्राणदेहमध्यभागबस्तिपादास्तेषां भावं प्रकृतिजन्यबोधे प्रकाररूपम् । **यास्केनेति** ऋषिणा । **पृषोदरादित्वेति** पृषदुदरं पृषोदरं पृषु सेचने भ्वादिः वैश्वशब्दस्य दीर्घः निञो लोपः वैश्वानरः । **न्यक्कृत्येति** तिरस्कृत्य, उक्तेषु प्राचीनशालाद्युपास्यैकैकाङ्गेषु गुणेषु

भाष्यप्रकाशः।

तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः, त्वदुपास्यद्युरूपः सुतेजस्त्वगुणविशिष्टः। एवमग्रेऽपि। विश्वरूपो नानारूपवानादित्यः। पृथग्वर्त्मात्मा आवहोद्वहादिभेदेन वान् वायुः। संदेहो देहमध्यभागः बहुलः सर्वगतत्वादाकाशः। बस्तिर्नाभ्यधोभागः। रयिः, अन्नोत्पादनद्वारा धनजनकत्वाद्धनरूपा आपः। प्रतिष्ठा पादौ पृथिवी। वेदिराकारसाम्यात्। बर्हिरास्तीर्णत्वसाम्यात्। हृदयं गार्हपत्यः, हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरं भवतीति साम्यात्। अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः। आहवनीयो हवनस्थानत्वसाम्यात्। एवं

रश्मिः।

एकैकोपासननिन्दासु अवयविनि संनिवेशेषु च निन्दा अपहाय त्रीनर्थानाहुः मूर्धैवेति मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाचेति श्रुतेरवयविनि प्राचीनशालेन द्युरूपस्योपासितस्य राज्ञा मूर्ध्नि निवेशः कृतः। गुणमाहुः सुतेजा इति एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इति श्रुतेः सुतेजस्त्वेन गुणेन विशिष्टः अनेन गुणेनोपास्य इति गुणयुक्तः दध्ना जुहोतीतिवत् अग्निहोत्रे दधिरूपगुणो विधीयते अतो गुणविधिरयम्। प्राचीनशालोपासितैकाङ्गमाहुः त्वदिति। तव प्राचीनशालस्योपास्यो द्युरूपः। औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति श्रुतेः। त्वदुपास्यद्युरूपो मूर्धैव सुतेजाः सुतेजस्त्वगुणविशिष्ट इति योजना। श्रुतिस्तु औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं अत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इतीति। औपमन्यव हे प्राचीनशाल मा मां प्रति नागमिष्यः प्रष्टुं चक्षुर्विश्वरूप इति भाष्ये विवरणमतिदिदिशुः एवमग्र इति। तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टात्मनो वैश्वानरस्य चक्षुरेव विश्वरूपः त्वदुपास्यआदित्यरूपं विश्वरूपत्वगुणविशिष्टं तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टात्मनो वैश्वानरस्य प्राण एव पृथग्वर्त्मात्मा त्वदुपास्यवायुरूपः पृथग्वर्त्मात्मत्वगुणविशिष्टः तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टात्मनो वैश्वानरस्य देहमध्यभाग एव बहुलः त्वदुपास्याकाशरूपः बहुलत्वगुगविशिष्टः तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य बस्तिरेव रयिः त्वदुपास्यवारिरूपः रयित्वगुणविशिष्टः तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टात्मनो वैश्वानरस्य पादावेव प्रतिष्ठा त्वदुपास्यपृथ्वीरूपः प्रतिष्ठात्वगुणविशिष्टः श्रुत्यर्थो पूर्ववत्सर्वत्र गुणेषु सुतेजस्त्वस्य स्पष्टत्वात्। विश्वरूपत्वादीन् स्पष्टयामासुः विश्वरूप इति। उदित आदित्ये रुक्मारुणश्यामश्वेतधूम्रवर्णाः प्रतीयन्ते इति नाकाशरूपाणि किं तु ह्यादित्यस्य। वानिति वातीति वान्। गच्छन्। वा गतिगन्धनयोः शतृप्रत्ययः प्राण इत्यर्थः। प्राणस्त्वेष आत्मनः इति होवाचेति श्रुतेः। एष वायुः प्राण आत्मनो वैश्वानरस्येतीन्द्रद्युम्नं प्रति कैकयराज्ञ उक्तिः। प्रतिष्ठेति तथाच प्रतिष्ठात्वसाम्यात् पृथ्वी पादावित्यर्थः। वेदिरिति चतुष्कोणः स्थण्डिलः इति। साम्यादिति मनोग्निप्रणयनहेतुत्वसाम्यात्। दक्षिणाग्निरिति पचनहेतुत्वसाम्यान्मनो भवति। हवनेति प्राणाय स्वाहेत्यादिनास्येप्यन्नं हूयत इति भावः। यद्वा। वेदोक्षरमात्रमपि नान्यथा वदतीति भाष्य उक्तत्वाद्यथाश्रुतमेव साधु। न तु साम्याद्धनजनकत्वादिना तन्निबन्धना गौणी। भाष्येत्यादिपदेन यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिसंग्रहः। तत्तत्रोक्तन्यायेनाग्निहोत्रे संपादिते सति भोजनकाले यद्भक्तमोदनादिभोज्यमागच्छेत् तद्धो-

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते, न वेति । अर्थस्यातिसंदिग्धत्वात् संदेहः । तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोऽस्ति नान्यत् किंचित् । उपपादने त्वतद्धर्मा एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विषयमुक्त्वा संशयाकारं तद्बीजं चाहुः **किमित्यादि** । **अर्थस्येत्यादि** च । कथमतिसंदिग्धत्वमित्यत आहुः **तत्रेत्यादि** । तद्बीजे विचार्ये । उपक्रमे विचाराकारकथने ब्रह्मात्मपदयोः प्रयोगोऽस्ति, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति । तत्र किम आवृत्त्या वाक्यभेदावगमाद्विशेषणविशेष्यभावाप्रतीत्या द्वयोः प्रकरणित्वमापाततः प्रतीयते । नान्यत् किंचिदन्यतरस्य प्रकरणित्वोपपादकम् । अत उपक्रमस्य संदिग्धत्वादर्थस्यातिसंदिग्धत्वम् । अथाग्रिमग्रन्थे, कं त्वमात्मानमुपास्स इति प्रश्नस्य दिवमेव भगवो राजन्नित्यादिप्रत्युत्तरादुपास्यस्यैवात्मनो विचारविषयत्वं, न प्रतीचोऽस्य । ततश्च समेत्येत्यस्य स्वस्वोपास्यरूपप्रकाशनेन संविदं कृत्वेत्यर्थात्, को न आत्मेत्यत्रोपास्यतया परामृष्टस्यैव विशेषजिज्ञासाबोधकं किं ब्रह्मेति वाक्यम् । तथा सत्युपपादनग्रन्थाद् ब्रह्मण एव प्रकरणित्वं निश्चीयत इत्युच्यते, तदापि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यादिरूपस्य तन्निष्कर्षग्रन्थस्य विचारे त्वब्रह्मधर्मा एव सिद्ध्यन्ति । सुतेजःप्रभृतीनां जन्यानामेवार्थानां मूर्धादिरूपत्वनिष्कर्षात् । नच ।

'यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूद्यता ।
तच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता' ॥

इत्यनूद्य विधेयलक्षणयोर्विचारे मूर्धादीनां सिद्धानामर्थानामनूद्यत्वस्य सुतेजआदीनां जन्यानां विधेयत्वस्य चावगमात् साकारस्य ब्रह्मणोऽवयवानां नित्यानामेव तद्रूपत्वं कल्पनयोपदिश्यत इति न ब्रह्मत्वहानिरिति शङ्क्यम् । यतः **साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम्** । विमतो वैश्वानरो न ब्रह्म । साकारत्वात् । द्युप्रभृतिलोकवदिति प्रयोगात् । अत एवमप्यर्थस्यातिसंदिग्धत्व-

रश्मिः ।

मीयं होमद्रव्यमिति चिन्तयेत् इति श्रुत्यर्थः । **तद्बीजमिति** संशयबीजमुपक्रम आत्मब्रह्मपदं दिवमेव भगवो राजन् इत्याद्युपपादनग्रन्थश्च । **विचाराकारेति** मीमांसारूपे विचारे विषयसंशयाकारकथने । **नान्यदिति** भाष्यं विवरामासुः **नान्यदिति** । **उपपादन** इति भाष्यमवतारयामासुः **अथेति** । **प्रतीच** इति प्रत्यगात्मनः । **उपपादनेति** स ग्रन्थस्तु दिवमेव भगवो राजन्नित्यादिः । **साकारेति** भाष्यमवतारयांबभूवुः **न चेति** । कारिकामाहुः **यच्छब्दयोग** इति । **मूर्धादीना**मिति ये मूर्धादयस्ते सुतेज आदय इत्यत्र मूर्धादीनां आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः इत्यादौ नित्यत्वेन सिद्धानां विधेयसुतेजआदिभ्यः प्रथमानां यच्छब्दयुक्तानां कारिकापूर्वार्धोक्तलक्षणविशिष्टानामनूद्यत्वस्य जन्यानां साध्यानामनूद्यमपेक्ष्योत्तराणां तच्छब्दयुक्तानां विधेयत्वस्य । **कल्पनयेति** गौण्या । लोकन्यायमाहुः **विमत** इति गौरश्वत्वादितिवद्बाधवारणाय विमत इति विशेषणम् । वैश्वानरो वेदान्तिमताद्विरुद्धमतो यदा भवति तदा पक्षः । पक्षे साध्याभावो बाधः । साध्यवदन्यत्वादि साध्यवन्तो गावस्तदन्यत्वमश्वेपु । वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादित्यत्र साध्यवन्तोबादयः तदन्यत्वमग्न्यादौ प्रकृते साध्यवन्तो द्युलोकादयः तदन्यत्वं वैश्वानरे इति बाधः । वैश्वानरस्य विमत इति विशेषणे

वैश्वानरो यद्यप्यग्नावेव प्रसिद्धस्तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वाद्देवतात्मपरिग्रहो युक्तः। ततश्च, 'संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः' इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदमिति गम्यते। ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव युक्ततरौ। तदुपासकस्यैवान्नभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम्। प्रादेशमात्रत्वमपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम्। विराडभिमानित्वाच्च लोकावयवत्वम्। वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति। तस्माद्धिरण्यगर्भोपासनापरमेवैतद्वाक्यं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्ते उच्यते।

भाष्यप्रकाशः।

मित्यर्थः। एवं संदेहबीजमुपपाद्य पूर्वपक्षमाहुः वैश्वानर इत्यादि। अग्निर्वैश्वानरो वह्निरिति कोशस्मृतेर्वैश्वानरशब्दो भूताग्नावेव प्रसिद्धः। तथापि पूर्वकाण्डे, विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्नित्यादावहः केतुत्वकथनेनोत्कर्षवत्तया सिद्धत्वाद् देवतात्मपरिग्रहो युक्तः। पूर्वकाण्ड एव, वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीरिति देवतात्मन्यपि सिद्धत्वात्। तत एवं देवतात्मपरिग्रहप्राप्तावप्युत्तरकाण्डे वाजिनां बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे, 'संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः' इति श्रावणात् तैत्तिरीयाणां बृहन्नारायणोपनिषदि 'प्रजापतिः संवत्सरः' इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं वाक्यमिति गम्यते। यद्यपि माण्डूक्यादौ, 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' इति श्राव्यते, तथापि तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणात् तत्परत्वमेव युक्तम्। तस्य च ब्रह्मनामकत्वाज्जीवसमष्टिरूपत्वाद् ब्रह्मात्मशब्दावपि तत्रैव युक्ततरौ। तं योऽहंग्रहेणोपास्ते तस्य यथा क्रतुरितिन्यायेन तद्भावात् तदुपासकस्यैव सर्वत्रान्नभोजनं युक्तम्। भोजनत्वमिति पाठे, भोजनत्वं भोक्तृत्वम्। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। शेषमुत्तानार्थम्। एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं विशदीकुर्वन्ति उच्यत इत्यादि। हेतुं व्याकुर्वन्ति

रश्मिः।

तु वह्निरूपवैश्वानरस्य द्युलोकसमत्वेन साध्यवत्त्वान्न बाधः। एवमिति उपपादनग्रन्थस्थले तन्निष्कर्षग्रन्थोक्तावपि। एवमिति उपक्रमगतात्मब्रह्मपदाभ्यां दिवमेव भगवो राजन्नित्याद्युपपादनग्रन्थमूर्धैव सुतेजा इत्याद्युपपादननिष्कर्षग्रन्थाभ्याम्। कोशेति बहुग्रन्थानुभवजन्यसंस्कारजन्यत्वादमरकोशः स्मृतिः। पूर्वेति आदित्यादिदेवाः विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमादित्यं दिनव्यवहारार्थमह्नां केतुं चिह्नमकृण्वन् कृतवन्त इत्यर्थः। देवतेति वैश्वानरान्नयतीति यास्कोक्तयोगसिद्धदेवतास्वरूपपरिग्रहः। वैश्वानरेति हि यतो वैश्वानरो भुवनानां राजा कं सुखात्माभिश्रीरीश्वरः अभिमुखा श्रीर्यस्यातो वैश्वानरस्य वयं सुमतौ स्याम तत्सुमतिविषयाः स्याम अस्मद्विषया शुभमतिस्तस्य भवत्वित्यर्थः। सिद्धत्वादिति वैश्वानरपदयोगस्य सिद्धत्वात्। युक्तमिति बह्वीनां श्रुतीनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्। माण्डूक्ये तैजसपदस्यापि व्युत्पत्त्यन्तरसिद्धवैश्वानरे यथा कथंचित्प्राप्यत्वात्। आदिपदोक्तनृसिंहोत्तरतापिनीयेप्येवं श्रुतिद्वयं तत्रापि पूर्ववत्। ब्रह्मात्मेतिभाष्यं विवरामासुः तस्य चेति। अत्र पक्षे विषयवाक्यसंगतिमाह तं योऽहमिति। अहं ब्रह्मास्मीत्यहंग्रहेण। तद्भावात् हिरण्यगर्भभावात्। ल्युरिति कर्तरि ल्युः। भुनक्तीति भोजनस्तस्य भावो भोजनत्वं भोक्तृत्वमित्यर्थः। शेषमिति तथाहि अस्मदादीति बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः। अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः कामाहंकारसमन्वितो यः इत्यत्रोक्तं स्थूलत्वम्। मूर्धैव सुतेजा इति श्रुतिसंगतिमाह विराडिति। हृदयमित्यादिश्रुते-

वैश्वानरःपरमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दाद्विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति । येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्धत्वादिधर्मः । न हि द्विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्व्यतिरिक्ते संभवति । सर्वभवनसामर्थ्याभावात् । साधारणाद्धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं द्युमूर्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

साधारणेत्यादि । अत्र साधारणशब्दशब्दस्य, ये इत्यादिना विभजनात् साधारणशब्देभ्यो विशेष इत्येवं बहुवचनविग्रहस्य विवक्षितत्वेऽपि ग्रहणके य एकवचननिर्देशः स ब्रह्मादिपदान्नभोजनवाक्यगतैकजात्यभिप्रायात् । विशेष आधिक्यं, तत्किमित्यपेक्षायां स्फुटीकुर्वन्ति प्रादेशेत्यादि । अस्मिन् पक्षे शब्दशब्दस्य पदवाक्यसाधारण्यात् संदेहः स्यादिति समासान्तरेण तमर्थमाहुः साधारणादित्यादि । तथा च शब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात् साधारणाद् द्युमूर्धत्वादेर्धर्माद् वाक्यरूपे शब्द एव यो विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणस्तस्मादित्यर्थः । ननु विशेषस्यैव हेतुत्वे साधारणशब्दशब्दयोः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः विशेषादित्यादि । समासेन द्योतयत इति समासघटकायाः पञ्चम्या ल्यब्लोपप्रयुक्तत्वेन श्रौतयोस्तत्प्रकृतिभूतयोः प्रादेशमात्रवाक्यद्युमूर्धादिवाक्यरूपयोः शब्दयोः समभिव्याहारेण परस्परसामाना-

रश्मिः ।

स्तात्पर्यमाह वेदेति वेदस्यार्थौत्पत्तिकसंबन्धाहेदप्रतिपाद्यमग्नित्रयं गर्भे यस्य तत्त्वात् । एवमुत्तानार्थम् । भाष्यविरोधं परिजहुः अत्रेति । ग्रहणक इति साधारणशब्दाद्विशेष इति । भाष्ये । ब्रह्मादीति एकजातिः शब्दत्वम् । एकत्वावच्छिन्नं शब्दत्वं तदवच्छिन्नानि बहुत्वावच्छिन्नानि ब्रह्मादिपदानीत्यर्थः । संदेह इति वैश्वानरः पदार्थो वा वाक्यार्थो वेति संदेहः । वैश्वानरं संप्रत्यध्येषीत्यत्र वैश्वानरः पदार्थः । वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यत्र वाक्यार्थोपि वैश्वानरः । ततश्च पदार्थाद्विशेषः । प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमिति वाक्यरूपे शब्दे विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणो वाक्यार्थाद्वा विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षण इति संदेहः । तमिति पूर्वोक्तम् । साधारणाद्धिरण्यगर्भसाधारणात् । वाक्यरूप इति प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमिति वाक्यरूपे । विरुद्धेति प्रादेशो मूर्धचिबुकान्तरालदेशः तन्मात्रस्याभितो विगतमानत्वं विरुद्धम् । केचित्तु द्वैतदोषभिया प्रादेशमात्रमित्यस्य द्युमूर्धादिविशिष्टं प्रदेशमात्रं प्रदेशे द्युमूर्धादिभिः कृत्वा प्रत्यगात्मतया मीयते ज्ञायते इति प्रदेशमात्रः । शाखान्तरे तु मूर्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रत्वं कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतमस्य ह वा एतस्येत्याद्युपसंहारविरोधात् । अभिविमानमिति प्रत्यगात्मतया अभि सर्वैः प्राणिभिर्विमीयते इत्यभिविमानमित्याहुः तन्न विरुद्धधर्माश्रयत्वेनोपसंहाराविरोधात् । अभि इत्यस्य सर्वैः प्राणिभिरित्यर्थस्य क्लिष्टत्वात् । समासेति समासः साधारणाच्छब्दः साधारणशब्दस्तस्मिन् विशेष इति पञ्चमीतत्पुरुषघटितसप्तमीतत्पुरुषः । हिरण्यगर्भसाधारणं द्युमूर्धत्वादिकमालोच्य शब्दः प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमिति विरुद्धधर्मबोधकस्तस्मिन् विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणस्तस्मात् । तत्प्रकृतीति पञ्चमी प्रकृतीत्यर्थः । तदित्थम् साधारणात् प्रादेशमात्रवाक्यात् द्युमूर्धादिवाक्याच्चेति । समभिवीति एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्याच्च परस्परस्य सामानाधि-

यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव, न हिरण्यगर्भस्येति। पुरुषत्वात्तस्य।

भाष्यप्रकाशः।

धिकरण्यसूचनाद् द्योतयतः। अन्यथेति वैयधिकरण्ये। एतेन ल्यब्लोपार्थग्रहणे युक्तिरुक्ता। ननु सूत्रसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु प्रादेशमात्राभिविमानपदयोः पौर्वापर्यसमभिव्याहाराभ्यां लभ्यते। तावता द्युमूर्धत्वादेर्हिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामित्यत आहुः यदपीत्यादि। तत्र हेतुः पुरुषत्वात् तस्येति। अयमर्थः। श्रुतौ पुरुषशब्दश्चतुर्धा प्रयुज्यते। पुरा आसेति, पुरमुषतीति, पुरि शेत इति त्रिधा योगेन। एकधा आकारविशेषे रूढ्या। प्रकृते च मूर्धाद्यङ्ग-श्रावणाद् रूढ एवाभिप्रेयते। सा च कुत्र मुख्येति विचारे सामान्यतः शब्दमात्रस्योङ्कारवि-कृतित्वेन तद्वाच्ये ब्रह्मण्येव मुख्या। आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्थस्यानन्दमयस्य परस्यैव विज्ञान-मयादिषु पुरुषाकारसमर्पकत्वेन विमृष्टत्वाच्च। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्'

रश्मिः।

करण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थबोधकत्वलक्षणं विषयवाक्येनावगतं सूच्यते व्यञ्जनयोच्यते इत्येवं परस्परसामानाधिकरण्यसूचनात् द्योतयतः। वैयधीति प्रकारे थालिति प्रकारभूतेस्मिन्। प्रादेशमात्रत्वद्युमूर्धत्वादिकयोर्विरोधत्वाभावादित्यर्थः। एतेनेति वैयधिकरण्यसामानाधिकरण्ययोरा-लोचनेन। युक्तिरिति। तर्कोन्यथाज्ञानमिति यावत्। यदि हिरण्यगर्भसाधारणद्युमूर्धत्वाद्या-लोचनं न स्यात्तदा हिरण्यगर्भवारणाय शब्दे विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणो विशेषो न स्यादिति। कार्य-कारणभावग्राहकस्तर्कः। न तु व्याप्तिशोधकः। सूत्रसिद्धमिति सौत्रहेतुसिद्धम्। साधारणद्युमूर्ध-त्वादेर्धर्माच्छब्दे प्रादेशमात्रमभिविमानमिति वाक्ये मूर्धैव सुतेजा इति वाक्ये च विशेषो विरुद्ध-धर्माधारत्वमिति सौत्रहेतोरर्थात्। पुरेति पुरुषविधब्राह्मणे आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्युपक्रम्य स यत्पूर्वोस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मादुच्यते पुरुष इति। तृतीयापि मधुब्राह्मणे पुरः पुरुष आविरासीदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशय इति औषददहत्। उषू दाहे भ्वादिः परस्मैपदी सेट् ऊदित्। पुरः शरीराणि उष दाह इति सुबोधिनीप्रथमस्कन्धतृतीयाध्याये जगृहे पौरुषं रूपमित्यस्य सा धातुपाठान्तरे उच्छृङ्खलापि विवृत्तिर्मम चिन्तनीयेति स्कन्धसमाप्तौ कथनात्। उष् दाह इति तु स्वरवर्णानुक्रमहैमधातुपाठेस्ति। रूढ्येति समुदायशक्त्या। रूढ इति। ननु कुतो न योगेन यौगिकोवयवशक्तेः पुरा आस इत्यस्याः सत्त्वादिति चेन्न। आत्मनः सविकल्पज्ञानत्वपक्षेऽरूपवत्सूत्रोक्तसिद्धान्ते योगाभावात्। ननु श्रौतेन योगेन ब्रह्माद्येषु सकल-देवेषु ब्रह्मा इत्यादिपुरुषलिङ्गेन पुरुषाभेदः प्रतीयते रूढ्या स बाधिष्यते अश्रौतत्वादिति चेन्न। वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे सूत्रेणोद्दिष्टे इदमित्थतया वेदेनाप्यनिरूप्ये रूढेर्बाधाभावात्। न चेदमित्थतयाऽ-निरूप्येपि योग उचितः श्रौतत्वात् न रूढिर्लौकिकत्वादिति शङ्क्यम्। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्वेताश्वतरे रूढ्यङ्गीकारात् सा श्रौती तस्या अङ्गीकारात्। न च श्वेताश्वतरेपि रूढ्यां प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। इदमित्थतया ज्ञानाविषये रूढ्यभावस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्। सा चेति रूढिः। एतदेव ध्वनयन्ति स्म आनन्देति। परस्येति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिविषयस्य। पुरुषत्वात्तस्येत्यत्रान्यमपि हेतुमाहुः सहस्रेति। ननु सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यत्र सहस्रशीर्ष्णि पुरुषपदस्य पुरा आस पुरमुषतीति योगद्वयं तृतीयस्तु न अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमिति श्रुतेः

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादावपि तथैव सिद्धत्वाच्च । एवं सति, पुरुषौ चात्ममानवावित्यभिधानकोशेनान्यत्र शक्तिग्राहणेऽपि ।

'तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः पुरुषशब्दभाक् ॥
भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।
निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥
ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
ते सर्वे पुरुषांशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति' ॥

इति शिवतत्त्वविवेकलिखितात्पुराणात् ।

'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते ।
स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् ॥
स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः ।
प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादपि' ॥

इति नृसिंहपुराणाच्च परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवे एव मुख्यः । अतस्तस्यैव पुरुषत्वादितरवारणाच्च । न चेतरवारणेऽपि न शिवस्य वारणमिति शङ्क्यम् । प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वातन्त्र्याभ्यां तस्यापि वारणात् । 'शिवः शक्तियुतः शश्वत्' इति श्रीभागवतवाक्येन ।

रश्मिः ।

पुरोतिक्रमबोधने । न पुरि शयनाभावात् । अत एव न पुरि वसतीति सुबोधिन्युक्तयोगः । संकर्षणः पुरुष इत्युक्तम् । 'सहस्रवदनः स्वराट्' इति दशमस्कन्धात् 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायाꣳश्च पुरुषः' इति श्रुत्युक्ते विराजः कारणेऽत्रापि योगद्वयं नास्ति पुरा आसेति योगस्तु स्यात् ज्यायान् गुणैः वासुदेवः पुरुष इत्युक्तम् । मोक्षदातृत्वेन गुणैर्ज्यायस्त्वात् । तस्माद्विराडजायतेति प्रद्युम्नः पुरुष इत्युक्तम् । गर्भसंबन्धात्तस्य । 'विराजो अधिपूरुषः स जातोत्यरिच्यत' इत्यत्र पुरि शेते पुरि वसतीति योगद्वयं विराजमधिकं कृत्य पुरिशयनाद्वसनाच्च । अनिरुद्धः पुरुष इत्युक्तम् । अधिपुरुषो ब्रह्मा यज्ञश्रद्धत्वात् धर्मात्मानिरुद्धरूपश्च । 'ब्रह्मन् पुंसि च' इति पाणिनिसूत्रात् । अग्रे यत्पुरुषेण हविषेत्यत्र पुरुषं जातमग्रतः इत्यत्र यत्पुरुषं व्युदधुरित्यत्र प्रद्युम्नसंकर्षणानिरुद्धव्यूहेषु पुरुषपदानि वासुदेवव्यूहेपि न पुरुषपदमतः पुरुषत्वात्तस्येति भाष्यार्थे कथमयं हेतुरिति चेन्न गोपालतापिनीये वासुदेवादिव्यूहेपूक्तेषु कथं चतुर्भिर्देवैरेको देवो भवेत् इति प्रश्ने एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति कथनात् । अतो वेदाहमेतमित्यत्रैतच्छब्दस्य सन्निहितयत्पुरुषं व्यदधुरिति श्रुतिर्विहित्य यज्ञपुरुषपरत्वेपि सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यस्य संकर्षणपरत्वेपि यथा विश्वं पादौ ब्रह्महस्तौ देह इति प्रत्ययौ तथानिरुद्धसंकर्षणौ वैश्वानर इति प्रत्ययान्न क्षतिः । एतमित्येतच्छब्दस्य वेदे संनिहितपरामर्शकत्वानियमे तु गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायादेतं वैश्वानरं व्यूहचतुष्टयं कृष्णं वेदेत्यर्थान्न दोषः । आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः इति पुरुषविधब्राह्मणश्रुतेः । आदिपदेन 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यस्याः आत्मैवेदमित्यस्याश्च संग्रहः । अन्यत्रेति । मानवे मनुसृष्ट्युत्पन्ने जीवे तथाच विराड्जीवो द्युमूर्धत्वादिविशिष्टो भवत्विति भावः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इत्यभिप्रेत्याहुः तथा पुरुषेति । शिवतत्त्वविवेकोप्पयदीक्षितग्रन्थः । वैभवादिति

भाष्यप्रकाशः।

'जगतत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः।
सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः' ॥

इत्यादिपञ्चत्रिंशद्भिः सूतसंहितावाक्यैश्च सर्वदा सर्वावस्थासु शिवस्य प्रकृतियुक्तत्वतदधीनत्वयोरुक्तत्वात्। 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि' इति सौन्दर्यलहर्यां शंकराचार्यैरपि तथाङ्गीकारादिति। नच कारणस्य सर्वाभिः कार्यावस्थाभिरवस्थावत्त्वात् तादृशं रूपं ध्यानार्थमेवोच्यते, न तु तद्वास्तवं कारणरूपमिति वाच्यम्। अत्र मूर्धैव सुतेजा इत्यादिना सिद्धान्येवाङ्गानि निर्दिश्य तेषां द्युप्रभृतिरूपताविधानादङ्गानामवास्तवत्वस्याशक्यवचनत्वात्। न च पृथिव्येव पादावित्यत्र विपरीतोद्देश्यविधेयभावान्नैवमिति शङ्क्यम्। पूर्ववाक्य उद्दालकं प्रति, पादौ त्वेतावात्मन इत्युक्तत्वात्। न च वैद्यके, मूत्राशयपुटो बस्तिरिति कथनादत्र तदुल्लेखेन कार्यरूपत्वमाकारस्य शङ्क्यम्। बस्तिर्नाभेरधो द्वयोरिति कोशोक्ताया नाभ्यधोभागमात्रताया अत्र विवक्षितत्वात्। अन्यथा जलस्य मूत्रीभावेनाऽप्रयोजकत्वे तस्मिन् रयित्वकथनस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गात्। तस्य जलनामत्वाभावात्। एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा इतिवद् गुह्यनामत्वेनाप्यश्रावणाच्च। न च साकारस्य पूर्वपक्षोक्तेन लोकन्यायेनाऽब्रह्मत्वं शङ्क्यम्। विरुद्धधर्माश्रयत्वेन सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे तस्याप्रयोजकत्वात्। अलौकिकाऽऽकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। न चात्र मानाभावः शङ्क्यः। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इत्यादिश्रुतीनामेव मानत्वात्। सर्वत्रैकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात्। अतः साकारस्यैव ब्रह्मताप्रतिपादनार्थमेवं कथनमिति, नात्र हिरण्यगर्भादिरूपता प्रतिपादयितुं शक्येति।

रश्मिः।

वैभवः विभुरेव प्रज्ञाद्यण्। सर्वभवनसमर्थः। भावप्रधानः वैभवत्वात्। **इतरेति** विराड्जीववारणात्। **शक्त** इति तदा शक्तः। **न चेदेवं** एवं शक्त्या युक्तो न यदि। **कार्येति** दिवसूर्यादिव्यवस्थाभिः। **विपरीतेति** न च पादावेव पृथ्वीत्यन्वये न विपरीतेत्यादिरिति वाच्यम्। पाठक्रमापेक्षायामुक्तान्वयाभावात्। नच प्रधानक्रमेण योगानां क्रमः आश्रियते स मुख्यः क्रमः प्रधानमुत्तमाङ्गं मूर्धेति मुख्यक्रमेणान्वयोस्तु इति शङ्क्यम्। तस्य पादौ त्वेताविति श्रुतेर्विवक्षाधीनत्वादित्यत एकवाक्यतामाहुः **पूर्ववाक्य** इति। कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचेति वाक्ये त्वमुद्दालकः पादाविति एतौ पृथिवीरूपौ तथा चोद्देश्यत्वं पादयोः तत्रेत्यत्रापि तदेकवाक्यतया तयोरेवोद्देश्यत्वमित्यर्थः। तथा चोद्देश्यविधेयभावविकल्पापेक्षयैकवाक्यतयैकार्थो ज्यायानिति भावः। लाघवात्। **बस्तिरिति**। **अधः** अधोभागः। **द्वयोः** स्त्रीपुंसयोः। **तस्येति** सूत्रस्य। **पूर्वपक्षेति** साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वमिति भाष्योक्तलोकन्यायेन। **सत्प्रतिपक्षेति**। विमतो वैश्वानरो ब्रह्म अलौकिकाकारत्वादानन्दवदिति साध्याभावसाधकोऽस्य साकारत्वस्य हेतोरिति सत्प्रतिपक्षलक्षणसत्त्वात्। **अत्रेति** वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे। तथाच गौरश्वत्वाच्छब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यत्रेव हेतोर्बाधितत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः। न बाध इत्याहुः **सहस्रेति** संकर्षणाभेदविवक्षया संकर्षणरूपमुपन्यस्तम्। ब्रह्मरूपमुपन्यस्तम्। **सर्वत** इति। तथाच वैश्वानरे ब्रह्मत्वसत्त्वात् नालौकिकाकारस्य हेतोर्बाधितत्वमिति भावः। ननु सर्वतः पाणिपादान्तत्वं ब्रह्मरूपं द्युमूर्धादिरूपं कुत इत्यत आहुः **सर्वत्रेति**। ब्रह्मभेदाभावादिति भावः। **एवं कथनमिति** न चैवं निबन्धे कटकाद्युपचाराः साक्षात्कृता भवन्तीति कथं मुखोपचाराणां दिवि साक्षात्कृतत्वात् इति चेन्न ब्रह्मणो भक्तमनोरथपूरकत्वस्य अचलत्वं चापेक्ष्येति

विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद् 'देवताद्वन्द्वे च' इति विश्वानरौ । तौ निवासो यस्येति, 'तस्य निवासः' इत्यण्, तेन परमेश्वर

भाष्यप्रकाशः ।

तेन शंकरभास्कराचार्याभ्यां यद् व्याख्यातं, साधारणयोर्वैश्वानरात्मशब्दयोर्यो विशेषो द्युमूर्धत्वादिस्तस्मादिति । तद्धिरण्यगर्भसाधारण्यादसंगतमिति बोधितम् ।

ननु भवत्वेवं, तथापि वैश्वानरशब्दस्य कथं ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षायां योगरूढ्येति बोधयितुं योगं बोधयन्ति विश्वस्येत्यादि । 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' इतिश्रावणाद् ब्रह्माण्डदेहस्य विश्वस्य जडस्य तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणान्नरस्य तदन्तर्गतस्य मुख्यजीवस्य च पादत्वे भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्देवताद्वन्द्वे कृते 'देवताद्वन्द्वे च' इति सूत्रेणानङि जाते, विश्वानरौ । ततो निवासार्थेऽणि कृते तथेति तथेत्यर्थः । 'तस्य निवासः' इत्यण् इति पाठे तु, विश्वानरयोर्निवास इति विग्रहान्तरमपि बोध्यते । तथा सत्येकोऽर्थो विग्रहोपन्यासेनेतरश्च सूत्रोपन्यासेने-

रश्मिः ।

तुरीयाध्यायसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भक्तमनोरथेन स्वसेव्यस्वरूपत्वे सामर्थ्याभावाभावात् । तदुक्तं तद्रूपं गोपालतापिनीये तरुणं गोपवेशमभ्राममिति । अत्र तु प्रादेशमात्रमभिविमानमिति 'उत्क्षिप्तहस्तः पुरुषो भक्तमाकारयत्युत' इति निबन्धे तरुणोपि व्रजे बालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तम इति कृष्णोपनिषदि प्रादेशमात्रोपि । **साधारणयो**रिति वह्निजीवसाधारणयोः । **बोधित**मिति तथाच द्युमूर्धत्वादिधर्मेषु सौत्रस्य साधारणधर्मेषु विशेषादिति विशेषपदस्य शक्तिर्वक्तुमशक्येति भावः । वेदान्तशब्दानां ब्रह्मपरत्वं प्रथमपादे उक्तम् । तेन वैश्वानरपदस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वलिङ्गेन ब्रह्मत्वसिद्धावपि वृत्तिनिर्धारायाहुः **ननु भवत्विति** । **योगरूढ्ये**ति पङ्कजपदवत् । **श्रावणा**दिति माण्डूक्ये नृसिंहतापिनीये च । **देवते**ति उपलक्षणमेतत् 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इत्येकहविर्भागित्वेन श्रुतत्वात् देवतात्वस्य । **कृत** इति विश्वं च नरश्च विश्वनराविति कृते । **अनङी**ति । ननु विश्वनरयोः द्वन्द्वो दुर्लभ इतरेतरयोगाभावादिति चेन्न । जीवजडयोर्लोके प्रसिद्धसाहचर्याद् योगोस्तीति साहचर्यं च भिन्नयोरेवेति भेदो द्वन्द्वकारणं सोस्त्येवेति भेदस्य द्वन्द्वकारणत्वं नैयायिकसिद्धान्तमुक्तावल्याम् । तौ निवास इति भाष्यं व्याचकुः **तत** इति । विरुद्धधर्माश्रयप्रसङ्गाद्यस्य तौ निवासस्तयोर्निवास इति विग्रहे तस्य षष्ठ्यन्तात् समर्थात् निवास इत्यर्थेऽण् इत्यण् इति भाष्यार्थः । अन्यथा चेष्टात्मककाले विमते काले वा वैश्वानरपदप्रयोगः स्यात् । न च पङ्कजादिपदवत् ब्रह्मणि रूढिरप्यस्तीति शङ्क्यम् ।

'ये धातुशब्दा यत्रार्थ उपदेशे प्रकीर्तिताः ।
तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित्' ॥

इति रूढिनिषेधात् । अतस्तौ निवासो यस्य तादृशयोर्निवासयोर्निवास इत्यर्थेन काले प्रयोगः । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति विश्वनरयोः कालनिवासत्वाभावात् पुरः पुरुष आविशदिति श्रुत्युक्तप्रविष्टनिवासत्वस्य विवक्षितत्वात् । **तेने**ति एवमर्थेन । **नान्य** इति कालादिर्नेत्यर्थः । **अन्यत्रे**ति वह्न्यादौ । एवं भाष्यं व्याकृतम् । **प्रकृते** । सोस्य निवास इत्यणिति भाष्यपाठं मत्वाहुः **निवासार्थ** इति निवासः अर्थः संबन्धिवस्तु यस्य सौत्रषष्ठ्यन्तस्येति निवासार्थस्तस्मिन्नर्थेऽणि कृत इत्यर्थः । **तथेती**ति विश्वानरो वैश्वानरत्वेन प्रकारेणेति तथेति वैश्वानर ईश्वरत्वेन प्रकारेणेत्यर्थः । **तथा सती**ति पाठद्वये

एव वैश्वानरो भवति, नान्यः । भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात् प्रयोगः । तस्माद् वैश्वानरः परमात्मा ॥ २४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्येवमपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाय संगृहीतं भवतीति बोधितं ज्ञेयम् । यद्यपि निरुक्ते, वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेत्यत्र, विश्वान्नरान्नयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा, अथवा विश्वानर एवेति निरुक्तीनामुक्तिः । सायणीये च विश्वेषां नराणां हित इति । अन्यत्रापि 'नरे च संज्ञायाम्' इति विश्वपदस्य दीर्घं विधाय ऋष्यणा व्युत्पादनम् । तथाप्यत्र जीवजडव्यावृत्त्यर्थमेवाचार्यस्य प्रवृत्तत्वादेवं व्युत्पादितम् । ननु भवत्वेवं, योगरूढ्योः सर्वसाधारणत्वाद् व्युत्पादनमनतिप्रयोजनमिति शङ्कायामाहुः भगवदंशेत्यादि । तथा च पुरुषपदवदत्रापि रूढ्यादिश्छायामात्रम् । वस्तुतस्तु

रश्मिः ।

सति । **सूत्रोपेति** 'तस्य निवासः इति पाणिनिसूत्रोपन्यासेनेति । **एवमपीति** अयं पक्षो भाष्ये व्याकृते व्याकृतः । **नैरुक्त** इति द्वादशस्य षष्ठे पादे । **विश्वानिति** तट्टीकायां दुर्गाचार्यैरेवं व्याकृतम् । विश्वान्नरानितो लोकादमुं लोकं नयति सर्वासु प्रवृत्तिषु तान् प्रवर्तयतीति वैश्वानरः तस्मिन् सत्येव सर्वाः प्रवृत्तयो नराणां सफला भवन्तीति हेतुकर्तृत्वं द्वितीयव्युत्पत्तौ तु स नीयमानस्तासु क्रियासु अङ्गभावं नरैस्तच्छब्दवाच्यं कर्म संपद्यत इति तृतीयव्युत्पत्तौ तु सर्वभूतप्रवेशाद्विश्वानरः स एव वैश्वानर इति तस्मिन्नग्निकर्तृकनयने सति हेतुकर्तृत्वं प्रयोजककर्तृत्वं नरा सर्वे यागादिकर्मभिः फलं नयन्ति तान् वैश्वानरोऽग्निः नाययति हेतुमण्णिचो लुक् छान्दसः । अङ्गभावं कर्तृभावम् । प्रवेशान्नृ नये भ्वादिः परस्मैपदी प्रापणात् । **अन्यत्रेति** व्याकरणे विश्वे नरा अस्येति विश्वेनरस्तस्यापत्यं वैश्वानरः । **आचार्यस्येति** भगवतो व्यासस्य । **एवमिति** वेदत्वेपि वेदान्तसमाख्यया शास्त्रान्तरत्वेन च निरुक्तव्युत्पत्तीनामनावश्यकत्वेन निरुक्तोक्तपक्षद्वये प्रत्ययस्यानतिप्रसिद्धत्वेन च तृतीयपक्षे जीवजडव्यावृत्त्यभावेन सायणीयव्याकरणपक्षयोरसंभवेनैवं व्युत्पादनम् । ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेर्निरुक्ताद्युक्तव्युत्पत्तीनां संभवेपि शास्त्रान्तरे फलान्तरप्रयुक्तधर्मान्तरैः सत्यज्ञानादिभिः प्रतिपित्सून्प्रति तदसंभव एव अतो वेदशास्त्रे एव ता व्युत्पत्तयः । **भवत्त्वेवमिति** । अत्र तथापीति शेषः । **सर्वसाधारणेति** यथाह ।

'काचं मणिं काञ्चनमेकसूत्रे ग्रश्नन्ति मूढाः किमु तत्र चित्रम् ।
विवेकवित्पाणिनिरेकसूत्रे श्वानं युवानं मघवानमाह' ॥ इति ।

'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति पाणिनिसूत्रम् । **अनतीति** न अति अत्यन्तं प्रयोजनं प्रशस्ततमं प्रशंसालक्षणं फलं यस्य व्युत्पादनस्येति । **आहुरिति** 'ये धातुशब्दाः' इति पत्रानलम्बनकारिकाया रूढिमनादृत्य योगमाहुः **तथा चेति** । पुरुषपदे व्युत्पत्तिचतुष्टयस्योक्तत्वेनादित्ये पुरमुषतीति व्युत्पत्तिः उत्तमे पुरुषे पुरा आस इति, मानवे पुरि वसति इति, अन्यत्र पुरि शेत इति, एषां समुदायशक्तिमन्तरापि ।

'अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रितम् ।
संयोगाद्यैरवाच्यत्वधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम्' ॥ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

जातिनिबन्धना प्रशंसानिबन्धना वा गौणीत्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मादित्यादि** । **तस्मादिति** । उक्तरीतिकाद् विशेषात् सर्वेषां पदवाक्यानां तदनुगुणत्वाच्चेत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, विशेष्यत इति विशेषो विशेष्यमाणत्वम् । जाठरभूतदेवतात्मपरमात्मसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्माऽसाधारणधर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्येवं सौत्रं हेतुं व्याख्याय

रश्मिः ।

व्यञ्जनावृत्तिरञ्जनम् ।

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः' ॥

इति काव्यप्रकाशोक्तदिशा प्रकरणादिनार्थविशेषस्मरणाद्रूढिमन्तराप्यादित्यादीनां तत्र तत्र प्रतिपाद्यता । यथा सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र हरतीति योगमात्रेपि शङ्खचक्रसंयोगाद्धरिपदवाच्यः कृष्णः न सिंहो नापीन्द्रो नापि कपिः । सैन्धवमानयेत्यादौ सैन्धवपदस्य योगरूढत्वे भोजनप्रकरणे लवणबोधो गमनप्रकरणेऽश्वबोधश्च न स्यात् । अतो योगमात्रं प्रकरणादिनाऽश्वलवणबोधवत् पुरुषपदेन यौगिकेन प्रकरणादिनादित्यादिबोधवदत्रापि वैश्वानरेपि वेदवेदान्तशास्त्रभेदेनाग्निपरमात्मनोर्योगमात्रेण बोध इति रूढिः आदिपदेनाव्युत्पत्तिपक्षे योगस्य च छायामात्रमाभासमात्रम् । वेदान्ते घटपटपदादौ घट भाषणे घट चेष्टायां पट गतौ इत्यादिधातुभ्यो यौगिकार्था ये प्रतीयन्ते तेऽर्था घटपटादीनां सच्चिदानन्दात्मकत्वात् । लोके तु ।

'लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।
न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्' ॥

इति पत्रावलम्बनात् घटपटपदादौ रूढिः सच्चिदानन्दात्मकत्वस्यानधीतिनामप्रत्ययाद्धटादिषु । घटादिषु चिदानन्दावाच्छन्नौ सदंशः प्रकट इति । ननु यत्र पुरुषपदप्रयोगः पुरा आसेति व्युत्पन्ने चक्षुः सूर्ये पुरुषपदं कथं पुरमुषतीति व्युत्पत्तेः पुरा आसेति व्युत्पन्ने सत्त्वात् सूर्यस्तपति मद्भयात् इत्यादिवाक्यादिति चेत्तत्राहुः **वस्तुतस्त्विति** । पुरुषत्वं वैश्वानरत्वं च जातिः प्रशंसा तु अवयवितुल्योवयव इति सूर्यः पुरुषपदेन प्रशस्यते इति वेदान्तिब्रह्मतुल्यो वेदिब्रह्माग्निरित्यग्निः प्रशस्यते इति प्रशंसागुणस्यावयविवाचकपदार्थेनाधेयतासंबन्धात् लक्ष्यमाणस्यावयवे सूर्ये योगात् । प्रशंसागुणस्य वेदान्तिब्रह्मवाचकपदार्थेनाधेयतासंबन्धाल्लक्ष्यमाणस्य वेदिब्रह्माग्नौ योगादुभयत्र प्रशंसानिबन्धना गौणीत्यर्थः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति । **उक्तेति** सौत्रहेतूक्ताद्विशेषात् विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणात् । **तदन्विति** । विरुद्धधर्माधारत्वानुगुणत्वात् । अधुना साधारणशब्दाद्विशेषः साधारणधर्माच्छब्द एव विशेषो नो वा । तस्मादित्यत्र द्वितीयपक्षेऽप्रतीतार्थापेक्षयान्याचार्यव्याख्यानं श्रेष्ठं मन्यमानं प्रत्याहुः **रामानुजेति** । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः तस्मादिति शंकराचार्यव्याख्यानमप्रतीतार्थमिति रामानुजाचार्यमतोपन्यासः कृतः । **जाठरेति** अयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते इति श्रुतेर्जाठरसाधारणस्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोतीति श्रुतेः । घोषरूपे शब्दे

भाष्यप्रकाशः।

औपमन्यवादीनां षण्णां, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति विचार्य भेदस्य निर्देशाज्जीवात्मत्वे निवारिते, तेषां जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति निश्चये तज्जिज्ञासुभिर्वैश्वानरात्मज्ञं कैकेयं राजानमागम्य पृच्छ्यमानो वैश्वानर आत्मा परमात्मैवेति विज्ञायते। किंचात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात् सर्वेषु वाक्येष्वात्मब्रह्मशब्दभ्यां व्यवहारे कर्तव्ये ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो दृश्यतेऽतः स शब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते। किंच। सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मस्वन्नादनमग्निप्रोतेषीकातूलदाहवत् सर्वपाप्मदाहश्चाग्रे वैश्वानरात्मविज्ञानफलत्वेन श्राव्यमाणौ ज्ञानविषयं वैश्वानरं परब्रह्मत्वेन विज्ञापयत इत्याहुः। अत्र ब्रह्मधर्मैर्विशेष्यमाणत्वं त्वायाति, परं त्वतिक्लेशेनेति बोध्यम्।

भिक्षुशैवौ तु, सर्ववेदान्तसाधारणो यः शब्दविशेष आत्मब्रह्मरूप इति व्याचख्यतुः। तत्त्वात्मब्रह्मशब्दयोर्ब्रह्मपरताया उपपादनसापेक्षतया तयोः साध्यसमत्वेन सिद्धवद्धेतुतानर्हत्वादुपेक्ष्यमेव।

माध्वास्तु, 'आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते' इति स्मरणाद् विष्णवसाधारणेनात्मशब्देन विशेषणादिति व्याकुर्वन्ति। तदप्यात्मशब्दस्योपक्रमस्थे संशयवाक्याग्रिमप्रश्नादिवाक्यतदग्रिमनिष्कर्षवाक्येषु प्रयोगेण जीवसाधारण्यदर्शनेन चोपपादनसापेक्षतया शिथिलमिव।

रश्मिः।

आकाशसूक्ष्ममहाभूते भूतसाधारणस्य विश्वस्मादग्निरित्यादिश्रुतेः देवतात्मसाधारणस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति श्रुतेः परमात्मसाधारणस्य। **परमे**ति प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वात्मत्वरूपैः। विशेष्यते वैश्वानरः इति विशेष्यमाणः विशेषविशिष्टः विशेष्यमाणत्वं विशेषः विशेषादिति विशेष्यमाणत्वादित्यस्यार्थः। **निवारित** इति ब्रह्मजिज्ञासा प्रस्तावो न जीवजिज्ञासा प्रस्तावः इति निवारिते। **पृच्छ्यमान** इति औपमन्यवादिभिः पृच्छ्यमानः। **परमे**ति एवकारेण जीवव्युदासः। **अती**ति तेषु ब्रह्मधर्मत्वस्योपपादनसापेक्षत्वादिति क्लेशेनायाति/**उपपादने**ति। यथाहुः।

'आत्मदेहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु।
प्रयत्ने चाप्यग्नावा प्रस्तरे जलदे गिरौ॥
ब्रह्म प्रोक्तं तपोध्यात्मदेवजातिषु सूरिभिः'॥ इति विश्वकोशे।

विष्णिवत्यसाधारणशब्दविशेषादिति हेतुः अकारलोपश्छान्दसः। **उपक्रमे**ति को न आत्मा किं ब्रह्मेति उपक्रमस्थवाक्यस्य संशयवाक्यत्वं किं ब्रह्म न वेति शेषपूरणेन पूर्वं तत्रैव प्रसाधितम्। **अग्रिमे**ति औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से इत्यग्रिमप्रश्नवाक्यानि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यादिप्रश्नवाक्याग्रिमप्रश्नवाक्यनिष्कर्षवाक्यानि। **जीवे**ति विराड्जीवसाधारण्यदर्शनेन। **प्रबल** इति तथा च विरुद्धधर्माधारत्वस्य तदेजति तन्नैजतीत्यादिश्रुतिभिर्गीतात्रयोदशाध्याये ब्रह्मनिरूपणे सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैवेत्यादिस्मृतिभिश्चोक्तेर्ब्रह्मनिरूपणे विरुद्धधर्माधारत्वस्य सौत्रविशेषपदार्थत्वेन भगवद्व्यासाशयगोचरत्वस्य तदीयान् प्रति प्रतीतत्वात्। अत एव पूर्वं व्याख्यातो हेतुरपि प्रतीत एव। **भास्कराचार्यास्तु** शंकराचार्यवत् साधारणशब्दयोर्विशेषो द्युमूर्धत्वादिरित्याहुः तत्रायं समासो दुर्लभः 'अल्पाक्षरं पूर्वम्' इति पाणिनिसूत्रात्।

१. विग्रहः।

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मात् सिद्धान्तोक्तहेतुरेव प्रबलः । यत्तु छान्दोग्यभाष्ये प्रादेशमात्राभिविमानपदयोर्व्याख्यानम् । प्रादेशा द्युमूर्धादिपृथिवीपादान्तास्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रो, मुखादिषु करणेष्वत्तृत्वेन मीयत इति वा, द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा, प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव, तावत्परिमाणो वा । शाखान्तरे तु मूर्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतया अभिविमीयते ज्ञायत इत्यभिविमान इति । तत्तु न युज्यते । मूर्धचिबुकप्रतिष्ठतया प्रादेशमात्रत्वस्य काल्पनिकत्वे मानाभावात् । नच, तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्यादिना द्युमूर्धत्वादिकथनमेव मानमिति वाच्यम् । तदेजति, तन्नैजति, अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः, अणीयान् व्रीहेर्ज्यायानाकाशादित्यादिश्रुतिभिः सिद्धे विरुद्धधर्माधारत्वे, अभिन्ननिमित्तोपादानतोपगमेन स्वयमप्युपगते, मायायां युक्तिविरोधस्य भूषणत्वे च स्वीकृते द्युमूर्धत्वमात्रत्वयोः स्वमतपरमताभ्यामविरोधसिद्धेस्तथाकथनस्य काल्पनिकत्वानुपष्टम्भकत्वात् ।

रश्मिः ।

अधुनोच्यते सिद्धान्ते हेतुस्तदा संभवेद्यदा प्रादेशमात्रादिपदार्थौ परोक्त्यप्रतिहतौ स्यातां न त्वेवम् । छान्दोग्यभाष्ये परोक्तिप्रतिहतत्वादित्याहुः । **यत्तु छान्दोग्येति** । **मीयते** इति प्रादेशमात्रेऽग्रे प्रत्ययः । त्रायते इति त्रा त्रेङ् पालने प्रादेशमात्र इत्यत्र पुंस्त्वं छान्दसम् । माङ् माने शब्दे च इत्यत्र धातुः । इदानीमध्यात्ममुक्तं तत्र प्रकारं वक्तुमाह **मुखादी**ति आदिना चक्षुःप्राणादि । परिमाणे मात्रजित्याशयेनाह **द्युलोकादी**ति । एवं स्वार्थिकाणा प्रादेशशब्दसाधने प्रयोजनाभावात्प्रकारान्तरेणाह **प्रकर्षेणे**ति । **शाखान्तर** इति समानप्रकरणे वाजसनेयिब्राह्मणे इति ब्रह्मामृतवर्षिण्याम् । **उपसमि**ति उपसंहारस्यार्थनिर्णायकत्वेन तत्रात्मपदेन व्यापकस्यैव कथनात् तदनुरोधादिह न तथाभिप्रेतः इत्यर्थः । **मूर्धे**ति य एकोनन्तो अव्यक्त आत्मा सोविमुक्ते प्रतिष्ठितः सोविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां मध्ये प्रतिष्ठित इति का वै वरणा का वै नासेति सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति नाशयतीति वरणा । नासीति कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य च परस्य संधिर्भवतीति । अस्या अर्थः । य एष प्रसिद्धः परमात्मानन्तः अव्यक्तः स्वरूपेण अनभिव्यक्तः दुर्ज्ञेय इति यावत् । तं कथंचिज्जानीयादिति अत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्योत्तरं स इति याज्ञवल्क्योब्रवीत् । **वरणाया**मिति वरणार्थे पदार्थं वदेत् पदे निर्वक्ति । **सर्वाणी**ति सर्वान् इन्द्रियवृत्तिकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भ्रुवावित्यर्थः । तान् दोषान् नाशयतीति नासीति तथाच नियम्यजीवद्वारा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वात् नासाभ्रुवोः पाप्मनाशकत्वं तत्रापि स्थानविशेषजिज्ञासया पृच्छति **कतमच्चे**ति । पूर्वोक्तमध्वशब्दार्थं स्पष्टयामासुर्भ्रुवोरिति तदेव स्थानमित्यर्थः । संधिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येय इत्याह **स** इति । **कथन**मिति आत्मनो व्यापकस्य निष्कलस्यामूर्तस्य द्युमूर्धत्वादिमूर्तत्वापादकं तत्कथनम् । न च कालभेदेन तदुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । तन्निवारणायैव पुनस्तन्नैजतीत्यत्र तच्छब्दोपादानादन्यथा पूर्वेण तच्छब्देन गतार्थत्वात् तद्वैयर्थ्यापत्तेः । **अणो**रिति यदपेक्षया सूक्ष्मं नास्ति तादृशः । महत इति परममहत इत्यर्थः । तथा चाणुत्वमहत्त्वयोरौपाधिकत्वमपि न वक्तुं शक्यमिति भावः । आदिपदेन 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः' इति श्रुतिसंग्रहः । **अभिन्ने**ति 'तत्तु समन्वयात्' इत्यधिकरण

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

'केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति' ॥ इति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि श्रवणम् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्येत । अत इति हेतोः प्रादशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्यगात्मत्वेन विमीयमानस्य विषयत्वेनाब्रह्मत्वस्य भामत्यां स्वीकारात् । व्याख्येयग्रन्थेऽपि को न आत्मा, किं ब्रह्मेत्येतयोर्भिन्नवाक्यत्वपक्ष एकवाक्यत्वपक्षे च प्रत्यगात्मब्रह्माभेदभानाभावस्योपपादितत्वाच्च । तस्माद् विरुद्धधर्माधारत्वादिकमत्राविवादम् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तहेतुना सिद्धे वैश्वानरस्य परमात्मत्वे किमिति सूत्रान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः व्याख्यानेनेत्यादि । तथाच स्वारस्येन तथाप्रतीत्यभावादाग्रहवादित्वमाशङ्क्येतेति तन्निवारणायारम्भ इत्यर्थः । स्मर्यमाणं स्फुटीकुर्वन्ति केचिदित्यादि । स्मर्यमाणस्य कथमनुमानत्वमित्यत आहुः स्मरणं हीत्यादि । स्मरणं नोपपद्येतेति ये हि ब्रह्म स्मरन्ति ते श्रुतितः श्रुत्वैव स्मरन्त्यतस्तत्राभावे तन्नोपपद्येत । तथाच प्रादेशमात्रत्वस्मरणं प्रादेशमात्रत्वस्य श्रुत्यर्थत्वानुमापकमित्यर्थः । तेन ।

'अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्थस्य निर्णये ।
स्वबुद्धिकल्पितादर्थाद् बलीयानुपबृंहितः' ॥ इति बोधितम् ।

अन्ये तु,

रश्मिः ।

एतदुपगमः । स्वयमिति शांकरैः । अभिन्ननिमित्तोपादानतोपगमे । प्रत्यगिति प्रत्यगात्मब्रह्मणोर्भेदभानस्याभावस्तस्य । अविवादमिति । विशेषतस्तु विद्वन्मण्डने भक्तिमार्तण्डे च प्रत्यपादीति ततोवधेयम् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यात् ॥ २५ ॥ स्वारस्येनेति इदमुक्तं सिद्धान्तहेतोः प्राबल्यविचारे तथा वैश्वानरस्य परमात्मत्वेन । प्रतीत्यभावस्तु वैश्वानरः परमात्मा साधारणशब्दविशेषात् विरुद्धधर्माधारत्वात् । अभिन्ननिमित्तोपादानभूतजगदाश्रयब्रह्मवत् स एव न परमात्मा तत एव हेतोः पृथ्वीवदिति हेतोः विरुद्धत्वात् । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् । साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्ध इति । श्रुत्यर्थेति श्रुत्यर्थत्वस्यानुमापयतीति कर्तरि ण्वुल् । अनुमापकं अनुमितिविषयत्वकर्तृ प्रादेशमात्रत्वं श्रुत्यर्थः । प्रादेशमात्रत्वस्मरणात् केचित्स्वदेहे हृदयावकाशे इति स्मृताविव । अनन्तेति तेन शाखान्तरीयजाबालसमाम्नायेन प्रादेशमात्रत्वं विवक्षितमिति सूचितम् । वैदिकार्थस्येति विषयवाक्यार्थस्य । उपबृंहित इति उक्तस्मृत्युपबृंहितः । अन्य इति शंकराचार्य-

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किंचिदाशङ्क्य परिहरति। ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम्।

'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' ॥

इति जाठर एवाग्निर्वैश्वानरो भवति। तस्यैव भगवद्विभूतित्वात्। वाक्यार्थो यथाकथंचिद् योजयिष्यते। न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य। विरुद्धधर्माः शब्दादयः अन्तःप्रतिष्ठानं च। अग्निर्वैश्वानर इति शब्दः

भाष्यप्रकाशः।

'द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता' इति।
'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः' ॥

इत्युदाहृत्य स्मर्यमाणं श्रुत्यनुमापकं स्यादिति व्याकुर्वन्ति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ शङ्कांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि। इति वाक्यार्थो निर्णीयत इति एवंप्रकारकेण स्मरणेन निर्णीयते। ननु भगवद्विभूतौ चेद् योज्यते, तदा भगवति योजनं कुतो निषिध्यत इत्यत आह न त्वित्यादि। कः शब्द इत्यतस्तं दर्शयति अग्निरित्यादि। अयमर्थः। वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे, य एषोऽग्निर्वैश्वानर इति वैश्वानरसमानाधिकरणतया अग्निरिति श्रूयते। तथाच यदि समानप्रकरणे केवलो वैश्वानरशब्दः स्यात् तदा तस्मिन् पूर्वोक्तेन योगेन भवेद् भगवत्परत्वम्। प्रयुक्ते तु शब्दान्तरे तत् तस्मादग्निसाहचर्यादग्निरेव वैश्वानरो भवेत्। यास्कोक्तस्य योगान्तरस्य तत्रापि शक्यवचनत्वात्। नच योगतौल्येऽग्नौ कुतः पक्षपात इति

रश्मिः।

प्रभृतयः। श्रुत्यन्विति अस्याः स्मृतेः शरीरात्मकरूपप्रतिपादनपरतायाः उदाहृतश्रुतिरेव मूलं मूलान्तरकल्पने मानाभावात्। तथाच स्मृतौ परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात्तन्मूलश्रुतावभिविमानवैश्वानरशब्दौ परमात्मपरावेवेति श्रुत्यनुमापकं स्यादिति। ननु दूषणं कुतो नोक्तमिति चेन्न प्रादेशमात्रमभिविमान-मित्यत्राभिविमानपदस्योपसर्गबलात् अन्यपरत्वाभावे स्मृतिर्नोदाहृतेत्यस्य भाष्यस्य स्वभाष्यकार्त्स्न्यमिति भाष्य इति हेतोरिति। अत्रेतिशब्दः प्रकारवचन इति रामानुजाचार्यभाष्ये तन्न तदेजति तन्नैजति इति श्रुतिभिरपि प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य भगवत्त्वाच्छ्रौतोपि प्रकारो न तु स्मार्त एवेति तस्याप्रयोजक-त्वेनेति पदवाच्यहेतोरावश्यकत्वात् ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ एवमिति उपलक्षणमेतत् इति हेतोरित्यस्य अत इति हेतोरिति भाष्यस्य न विरोधः। अन्यथेति जाठरत्वेन प्रकारेण। विरुद्धधर्मा इत्यादिभाष्यं स्वयमेव विवरामासुरित्याहुः क इति। वाजिनामिति बृहदारण्यके। तदित्यादिभाष्यं विवरणम्। तदिति। भवेदिति रामो दाशरथिः रामो जामदग्निरितिवत्। निरुक्तविरोधं परिजहार यास्केति। तत्रेत्यग्नौ।

केवलवैश्वानरपदे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन । तदग्निसाहचर्यादग्निरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवता तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति भिन्नहेतुर्हेतुहेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद् विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वान्न भगवान् वैश्वानर इति चेत् । न । तथादृष्ट्युपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथादृष्टिरुपदिश्यते । विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

शङ्क्यम् । अत्राप्यग्रे हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना तस्यैव वैश्वानरस्य त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थं दृश्यते । न चेदमप्युभयत्र तुल्यमिति शङ्क्यम् । प्राणो हि देवतात्राग्रे पठ्यते । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम् । स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यादिना स्वाहायोगाच्चतुर्थ्या चावगतेः । तस्य मुखं च जाठर एव । आहुतिप्रापकत्वात् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत इति वाजसनेयिब्राह्मणोक्ताल्लिङ्गात् । यदिदं सूत्रस्थेनादिपदेन सूचितम् । तदेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव ग्राह्यो न परमात्मा । न वाऽन्तःप्रतिष्ठानात् परमात्मा ग्रहीतुं शक्यः । यतोऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । वाजसनेयिभिः, स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति समामननात् । यद्यप्यन्तःप्रतिष्ठानं वाक्यस्य जाठरपरतासाधने भिन्नो हेतुरिति सूत्रे चकारोऽपेक्षितः । तथापि भक्तस्य

रश्मिः ।

अत्रैवाग्रे स्पष्टम् । तस्येतिभाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । कुत इति । पदस्यान्यस्य संनिधिरूपस्य हेतोः । प्रादेशमात्रमभिविमानमिति प्रादेशमात्रपदसंनिधितौल्याद्विशेषात् कुतो हेतोरिति प्रश्नः । त्रेतेति गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपत्रेताग्निकल्पनम् । प्राण इति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेदमिति । तद्यदिति । श्रुत्यर्थस्तु तत्तेन न्यायेनैवमग्निहोत्रे संपन्ने यद्भक्तं भोज्यमोदनादिरूपं भोजनकाले प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं होमद्रव्यमिति चिन्तयेत् । होमियमिति क्वचिच्छान्दोग्ये पाठः । आहुतिसाधनत्वसाम्यात् । स भोक्ता प्राणाय स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयादिति । विश्वेश्वरव्याख्या । अतो देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपस्य स्वाहापदार्थत्वेन प्राणो देवता न तु ब्रह्मेति । तस्य भक्तिहंसे उद्देश्यतासंबन्धनिषेधादित्याहुः स्वाहेति । चतुर्थ्येति तथाच देवता चतुर्थ्यर्थः । प्राणायेत्यत्र । अवगतेः देवतात्वावगतेः । पूर्वतन्त्रे एवं व्युत्पत्तिवादे तु भिन्नोर्थः । मुखमिति मुखं निःसरणोपाये वक्रे चेति विश्वादुपायः । आहुतिप्रेति सर्वात्मस्वाहुतिप्रापकत्वात् । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवतीति श्रुतेः । वाजसनेयीति उपायत्वे हेतुमाहुः अयमग्निरिति । पच्यत इति प्राणाद्युद्दिश्य हुतमन्नं पच्यते प्राणादिप्रापणाय । अन्तरिति भाष्यं विवरीतुमाहुः न वेति । पुरुष इति भाष्यं विवरामासुः वाजेति । भिन्नेति भाष्यं विवरामासुः यद्यपीति । एतदिति अन्तःप्रतिष्ठानम् । ते त्विति हेतुरादिपदसंगृहीतस्तस्य हेतुरपि । तथात्वेति तथा द्विवचनान्तं तु अ इति च्छेदः । हेतुत्वहेतुहेतुत्वयोस्तु बोधनाय । स्फुटमिति संप्रदायप्रदीपे भगवन्मतस्य पूर्वपक्षीकरणमन्येषामुक्तं तदप्यत्र स्फुटम् । पूर्वोक्तहेतुनेत्येकत्वमविवक्षितं पूर्वोक्तहेतुभ्यः । शक्यस्येति वाक्यार्थस्य । वाक्ये शक्त्यार्थस्य शक्यत्वात् । तथापदस्यार्थमाहुः जाठरेति ।

१. अन्वाहार्यपचन ।

तर्हि कार्यवाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत् तत्राह । असंभवात् । न हि तस्य द्युमूर्धत्वादयो धर्माः संभवन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति चेन्न । पुरुषमपि चैनमधीयते, वाजसनेयिनः । स एषोऽग्नि-वैश्वानरो यत्पुरुषः । स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । तस्मात् पुरुषत्वं, पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न संभवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे संभवत्यन्यकल्पना न युक्तेति ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऊत्येत्यादिमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा वाक्यार्थतेति कस्यचिद् बुद्धिः स्यात् । तदप्यतिदेशेनैव परिहरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे संभवति नान्यकल्पना युक्तेति ॥ २७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

होमीयत्वमाहुतेर्देवताप्राप्तिश्च या आदिपदेन संगृहीता, तत्राप्येतदेव प्रयोजकमिति हेतुरपि भवतीति तथात्वबोधनाय न चकारः स्फुटमन्यत् । परिहारांशं व्याकुर्वते न तथेत्यादि । पूर्वोक्तहेतुना वाक्यस्य जाठरविभूतिपरत्वं न वक्तुं शक्यते । कुतः । तथादृष्ट्युपदेशात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं वक्तुं जाठरदृष्टिरत्रोपदिश्यते तस्मात् । नचोत्कृष्टे हीनदृष्टेर्दोषावहत्वस्य पूर्वं साधितत्वादत्र तादृशदृष्ट्युपदेशस्यायुक्तत्वं शङ्क्यम् । भगवतः सर्वकारणत्वेन भगवन्निष्ठानां तेषां तेषां विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिः । यथा कारणत्वस्याष्टाविंशतितत्त्वादिरूपता, तथा पाचकत्वस्य जाठराग्निरूपतेति स्वयं त्वविक्रिय एकरस एवेति भगवत ऐश्वर्यमेव वर्णितमतो न दोष इत्यर्थः । तर्हीत्यादि । ननु धर्माणां तत्तद्भावापत्तिः कार्यार्थेति कार्यं मुख्यम् । तर्हीदं कार्यवाक्यमेवास्तु । गीतास्मृत्यनुरोधात् । न तु ब्रह्मवाक्यमिति चेत् तत्राहेत्यर्थः । शेषमुत्तानम् । पाठान्तर इति सौत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरे । ननु पुरुषत्वादिकमपि काल्पनिकं पूर्ववदस्त्विति चेत् तत्राहुः भगवदित्यादि । सर्वे वेदा इत्यादिश्रुतिभिर्मुख्यसंभवे गौणस्यान्याय्यत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

रश्मिः ।

जाठरत्वेन जाठरज्ञानं जाठरत्वेन वैश्वानरस्य ज्ञानं वोक्तवाक्य उपदिश्यते । वह्नेः सर्वभुजो यथेति वाक्यात् उक्तवाक्याच्च जक्षन्नग्निर्भवतीति । तेजःपातृ अष्टौ मासाः । आनन्दभुगिति श्रुतेरानन्दभुग् यद्यपि तथापि क्षुच तृषा च वह्नेस्तनू ह्यानन्देन भोजनकारणेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्मादग्निः सर्वभोक्ता । एतज्ज्ञानफलं भगवतः सर्वभोक्तृत्वस्य ज्ञानम् । पूर्वमिति । कारणत्वस्येति भगवन्निष्ठस्य । पाचकत्वस्येति तन्निष्ठस्यैव । एतेन ब्रह्मवादे कृष्णायाक्लिष्टकारिण इति गोपालतापिनीयं समर्थितम् । कार्यार्थेति यथा दुग्धस्य दधिभावापत्तिर्दधिरूपकार्यनिमित्तम् । इति हेतोः कार्यं दधि मुख्यं मुख्यतया प्रतीतिविषयं तर्हि । शेषमिति । तस्येति भाष्ये जाठरस्येत्यर्थः । सर्वे इति 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदार्थो रामकृष्णयोः' 'एतावान् सर्ववेदार्थः' इति भगवद्वाक्यं चादिपदेन । तथेति भगवान् वैश्वानरत्वेन प्रकारेण । वेदेति अत्रासंभवादित्यन्वेति अत इत्युत्तर-सूत्रादनुकृष्यते तस्य पुरुषत्वस्यातोऽसंभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभाविकं

भाष्यप्रकाशः ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥ इत्यादीति आदिपदेन, वैश्वानरं केतुमह्नामित्यादीनां संग्रहः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ एतदादिषु पञ्चसूत्रेषु, मन्यत इत्यस्याध्याहारो

रश्मिः ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥ भाष्ये । वैश्वानर इति इयं श्रुतिः संहिताप्रथमाष्टकपञ्चमप्रश्नस्था । 'वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु परावतः अग्निरुक्थेन वाहसा वैश्वानरममृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं धर्ममीमहे' इति मन्त्रैरत्र देवताव्यतिरिक्ताग्नेर्न ऊत्या दुर्वासनया 'ऊतयः कर्मवासनाः' इति वाक्यात्। ऊत्या सेवनेन वा स्यूतिः सेवनसंपत्त्योः। 'ऊतिः स्यूतौ च रक्षणे' इति विश्वात् । प्रयातु प्रापयतु नोस्मान् परावतः पराभववतः धर्षणवत दुर्वासनया । परा प्रातिलोम्यं मोक्ष ऐक्यं वा तद्वतो नोस्मान् सेवनेन प्रापयतु एवं प्रकारः संभवति किंच महाभूताग्निव्यतिरिक्तस्य घर्ममातपमीमहे इमः इण् गतौ । एवं प्रकारः संभवति । अतस्तयोर्वाक्यार्थतेति । **अतीति** ।

'अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः ।
अन्यत्र कार्यतः प्राप्तावतिदेशः स कथ्यते' ॥

इति पूर्वमीमांसाकारिकयातिदेशउक्तस्तेन तथा चोक्तशब्दः । आदिपदेन प्रापयत्वित्युक्तम् । प्रापणं घर्ममीमहे इत्युक्ता घर्मप्राप्तिः । अन्तः प्रतिष्ठानं, पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश वैश्वानरः सहसा इत्योषध्यन्तः प्रतिष्ठानं च । 'शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न' देवताभूतम् । कुतः । अत एव तथा दृष्ट्युपदेशात् देवतात्वेन वैश्वानरस्य दृष्ट्युपदेशात् । अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादिति । असंभवात् भेदं दत्त्वा सेवनेनैक्यात्स्वभजनानन्दप्रापणस्यासंभवात् । पुरुषमपि चैनमधीयते । वैश्वानरब्रह्मणे इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मत्वमप्यधीयत इत्यर्थो यद्यपि न वक्तुं शक्यः परं त्वतः पूर्वसूत्रोक्तहेतुभ्यः एव न तु संहितोक्तेभ्यः इत्येवमेवकारव्यावर्त्य इति सूत्रार्थः । एवं जाठरे प्रतीतायाः धर्मस्य ब्रह्मज्ञानविशेषस्य 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' योगेनैव 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इति गीतातः । अन्यत्र देवताभूते कार्यतो वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनरूपकार्यतः प्राप्तिरस्तीत्यतिदेशलक्षणसमन्वयः । ननु शास्त्रान्तरीया देवता भूतं चेत्यापत्तिः शास्त्रान्तरे कुतः इत्याकाङ्क्षायामाहुः **मुख्येति** । यथाहुः

'इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।
दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन' ॥

इति । तथा च शास्त्रान्तरेपि ब्रह्मविषये वेदान्तभूतप्रकृतसूत्रनिषेवणं युक्तम् । तदुक्तं बौधायनेन । संहतमेतत् षोडशलक्षणमिति लक्षणान्यध्यायाः द्वादशपूर्वतस्त्रीयाश्चत्वार उत्तरतन्त्रस्थाः इत्येवं षोडश । संहतं मिलितम् । अत उक्तं नान्यकल्पना युक्तेति तथा च श्रुतिः संहिताप्रथमाष्टके वैश्वानरब्रह्मण इति । प्रकृतेऽन्यानपि मन्त्रानाहुः इत्यादीति । श्रुत्यर्थः पूर्वमुक्तः । **आदिपदेन** तत्रोक्तश्रुतिसंग्रहः । तस्या अप्यर्थ उक्त एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ शब्दस्येति उच्चारणेन शब्दबलेन व्यास-

कृत्रिमं वेति । अस्मिन् सिद्ध एव पूर्वोक्तं सिद्धं भवेदिति विचार्यते तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋषयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारका आचार्याः । शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्मरथ्यस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः । केवलार्थविचारको बादरिरिति । आचार्यः पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदँस्तेषामल्पबुद्धित्वख्यापनाय नामान्याह ।

तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैवाविरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवद् व्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अत एव साकारत्वमनन्त-

---

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञेयः । ननु चतुर्भिः सूत्रैः सर्वस्मिन्नधिकरणार्थे सिद्धे एतेषां सूत्राणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः अधुनेत्यादि । पूर्वोक्तमिति असाधारणभगवद्धर्मरूपं विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । शब्दबलेत्यादि शब्दस्य बलमुच्चारणक्रमादितात्पर्यम् । तद्विचारेणार्थविचारका व्यासपादा इत्यर्थः । ननु तथापि ऋषिनामकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः आचार्यः पुनरित्यादि । बृहदारण्यके प्रथमे गार्गीब्राह्मणे, मा ते मूर्धा व्यपतदनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरित्यतिप्रश्ने दोषश्रावणेन, कठवल्ल्यां, नैषा तर्केण मतिरापनेयेति निषेधेन च काल्पनिकातिविचारे दोषः पर्यवसितः । तैत्तिरीये च, तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यविचारेऽपि दोषः श्रावितः । अत आचार्यस्तमिमं विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, तदन्वेष्टव्यं, तद्विजिज्ञासितव्यं, सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुत्युक्तत्वाच्छब्दबलेनैव कर्तव्यं विचारमपि स्वशास्त्रे वदँस्तथा आह । तथाच शब्दबलविचारस्य मुख्यत्वज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । जैमिनेः प्राथम्ये हेतुः उभयबलविचारक इति । सूत्रं व्याकुर्वन्ति व्यापकस्येत्यादि । कल्पनाव्यतिरेकेण व्यापकत्वप्रादेशमात्रत्वयोः कथमविरोध इत्याकाङ्क्षायां तं प्रकारमुपपादयन्ति आकाशेत्यादि । यद्यपि श्रुतौ प्रादेशमात्रमभिविमानमिति क्रमेणोक्तं, तथापि शाब्दक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति पञ्चमस्य, 'श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्' 'अर्थाच्च' इति प्रथमसूत्रे विचारितमग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र सिद्धम् । अर्थक्रमस्य बलिष्ठत्वानादरे अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् ।

रश्मिः ।

पादमते अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र अग्निहोत्रानन्तरं यवागूपाक इति प्राप्ते आहुः क्रमादीति । आर्थक्रमादीत्यर्थः । उच्चारणक्रमादीनां तात्पर्यं तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वं 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इतिश्रुतेः । भाष्ये । शब्दार्थयोरिति औत्पत्तिकस्तु शब्देनार्थस्य संबन्ध इति सूत्रयन् जैमिनिः वेदतदर्थयोर्बलं समानं मन्वानः । आश्मेति अत्र शब्दस्य वेदत्वेनोपसर्जनमात्रं 'अर्थं वागनुधावति' अर्थमनुसंधाय वाक्प्रवृत्तेः यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । केवलेति तथाच बृहदारण्यके भूमिरन्तरिक्षमिति ब्राह्मणे तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम इति श्रुतेः । प्रकृते । तथेति नामपूर्वकप्रकारेण । जैमिनिः ऋषिः आश्मरथ्यः ऋषिर्बादरिः ऋषिरिति । सिद्धमिति वेदलक्षणमानुपूर्व्यं द्वादशाहीये अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमित्यत्र गृहपत्यादिदीक्षाणामनुक्रमः

मूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तमिव। त्रयोऽपि नियतपरिमाणाः। अनियतपरिमाणास्तु आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्याः। तद्वृद्धिह्रासाभ्यां तथा भवन्ति। स्मृतावप्युक्तम्।

भाष्यप्रकाशः।

तद्त्राप्यादरणीयम्। अन्यथाऽत्र विरुद्धधर्माधारत्वकल्पना प्रसज्येत। संभवति चार्थक्रमादरेण परिमाणाविरोधे तं प्रकारमतिहाय विरुद्धधर्माश्रयत्वकल्पनमयुक्तम्। तस्मिन् प्रकारे कथं संभव इति चेदित्थम्। 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति, 'सर्वतःपाणिपादं तत्' इति श्रुतिभ्यामेवंविधं ब्रह्मस्वरूपं सिद्धमतः स्वरूपबलादेव ब्रह्मणः साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं च। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति, 'पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धम्। तच्च क्वचिद्, बहु स्यामिति श्रुतेः स्वेच्छया, क्वचिच्च, 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय' इति वाक्यात् परेच्छया, क्वचिच्च पूर्वोक्तरीत्या स्वभावतश्च तं तं प्रति तत्तत्प्रकारकोपासनेन प्रकटीभवति। प्रणयस इत्यस्य तत्तद्गोचरत्वं प्रापयस इत्यर्थात्। नच रूपभेदे ब्रह्मभेदः शङ्क्यः। यदेकमिति श्रुतेः 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति च गीतावाक्यात्। अतः पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितमिति त्रयोऽपि प्रकारा नियतपरिमाणाः। यदि चाकाशवदिति श्रुत्या विचार्यास्तदा ते अनियतपरिमाणा आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्याः परिच्छेदकवृद्धिह्रासाभ्यां नानापरिमाणा भवन्ति। ननु श्रुतौ पुरुषं पुरुषविधमित्यादिकं वैश्वानरविशेषणं, न तु प्रकाराणाम्। परिमाणं च द्रव्यधर्मो, न तु धर्मधर्मोऽतो नेदं युक्तमत आहुः **स्मृतावित्यादि**। उक्तमिति पुरुषत्वमुक्तम्। तथाच वैश्वानरस्यैव त्रिधा वर्तमानत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः। तृतीयस्यानन्तरूपत्वं नियतपरिमाणत्वं च व्याकुर्वन्ति **भूतेष्वित्यादि**। **पञ्चधेति** ध्यानार्थं प्रादेशमात्र आश्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रः स्वामित्वार्थमक्षिस्थितः फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः सर्वार्थं इति निबन्धोक्तपञ्चकार्यार्थं

रश्मिः।

पाठादवगम्यते कुतस्तत्प्रमाणत्वात् श्रुतेर्वेदस्य प्रमाणत्वादित्येवं प्रथमाधिकरणतृतीयवर्णक उक्त्वा द्वितीयाधिकरणे 'अर्थाच्च' इति सूत्रांशेनार्थक्रमात् सिद्धम्। **अदृष्टेति** यवागूपाक इत्यर्थः। तदिति पूर्वतन्त्रसिद्धम्। **पूर्वोक्तेति** बहु स्यामिति श्रुत्युक्तप्रकारेण स्वभावः परिणामहेतुस्तत एव। **प्रकटीति** यथा 'अनिच्छतोपि गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते' इति वाक्यान्मोक्षरूपेण प्रकटीभवति। **त्रयोपीत्यग्रे** वक्ष्यमाणाः। महतः स्रष्टृ अण्डसंस्थितं सर्वव्यापि। **अनियतेति** भाष्यं विवरीतुमाहुः **यदि चेति**। परिच्छेदो हि परिच्छेदकधर्मः तेन निरूप्याः। परिच्छेदको हि घटादिः तद्वृद्धिह्रासाभ्यां प्रकाराः। **प्रकाराणामिति** वैश्वानरप्रकाराणाम्। द्रव्यं वैश्वानरः धर्मः प्रकाशः। **नोक्तेति**। प्रकाराणां द्रव्यत्वादिति भावः। पुरुषस्य परममहत्परिमाणं नियतं पुरुषविधस्याण्डसंस्थितत्वेन जीवत्वादणुपरिमाणं नियतम्। जीवचैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वात् पुरुषविधम्। एकरूपत्वं चोभयोस्तृतीयस्य तदुभयमाहुरित्याहुः **तृतीयस्येति**। **व्येति**। स्येति शेषः भूतेर्थे। **निबन्धेति**। पञ्चात्मकः स भगवान् द्विपडात्मकोभूदित्यस्य टीकोक्तपञ्चकार्यार्थमित्यर्थः। अक्षिस्थितादीनां स्थानमक्ष्यादिरूपं स्वयमुक्तम्।

'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।
प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥
तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते' ।

इति । भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्धनि च मनसीन्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरभेदाय । तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुषत्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुद्ध्यते । अतः साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पञ्चभिः प्रकारैः । उदरेऽङ्गुष्ठमात्र इति 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति श्रुतेस्तथा । स च, 'अधो निष्ट्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति' इति तैत्तिरीयश्रुतेरुदरे शरीरस्थित्यर्थम् । प्रादेश इति प्रादेशमात्रः । स हृदये व्याख्यातः । मूर्धन्यग्रे वक्ष्यते । तत्र हृदि ध्यानार्थम् । शिरसि सर्वार्थम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेस्तत्तन्नियमनार्थं तेषु तिष्ठन् मनःप्रभृतीनामणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदनुरोधेनाणुः । 'तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्' इति वाक्ये चित्तस्य व्यापकत्वोक्तेस्तत्र तिष्ठँस्तद्वृद्ध्यर्थं व्यापकः । ननु प्रादेशमात्रस्यात्र प्रकृतत्वात् तद्विचार एव कार्योऽन्यविचारस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः एकस्येत्यादि । एकस्य प्रादेशमात्रस्याप्युपक्रमे सर्वभूतस्थेषु नानारूपेषु भगवत्त्ववादो विभूतिरूपस्य भगवदभेदं बोधयितुम् । तथाच वैश्वानरस्वरूपे विचारितया दिशा सर्वेषु विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यमिति व्यासाशयप्रकटनायायं विचार इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । पुरुषत्वादिति आत्मत्वात् । 'पुरुषौ चात्ममानवौ' इति कोशात् । तथाचाकाशवदित्यादिश्रुतिद्वयोक्तरीत्या स्वरूपविचारेणैव परिमाणद्वयाविरोधो जैमिनिमत इत्यर्थः । ननु जैमिनिमते साकारवाद इत्यत्र किं मानमित्या-

रश्मिः ।

द्वयोः स्थाने विशेषांश्चाहुः उदरेति । निष्ट्या इति निष्टिर्ग्रीवाबन्ध इति सायणीये । तस्या अधोवितस्तिपरिमाणान्ते नाभिसमीपे तदुपरि तिष्ठतीति । नाभ्यामिति सामीप्ये सप्तमी । उदर इति इदं पदं हृदङ्गुष्ठयोरुपलक्षकम् 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः सदा जनानां हृदये संनिविष्टः' इति काठकश्रुतेः 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' इति तैत्तिरीयश्रुतेश्च । आश्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रो व्याख्यातः । शरीरेति अयं फलार्थमित्यस्यार्थः । शरीरस्थित्यर्थं सर्वदेहस्थितः आनन्दमय इत्यर्थः । व्याख्यात इति स्मर्यमाणमिति सूत्रे व्याख्यातः । अग्र इति 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' इति सूत्रे भाष्यव्याख्यायाम् । तत्रेति हृन्मूर्ध्नोः । हृदीति केचित्स्वदेहान्तरिति स्मृतेः । सर्वार्थमिति 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु अन्नमत्ति' इति विषयवाक्यश्रुतेः सर्वार्थम् । मनसीत्यादि भाष्यं विवरामासुः चक्षुष इत्यादि । वक्ष्यमाणेति द्वितीयाध्यायेऽणवश्चेति सूत्रे । इति वाक्य इति एकादशस्कन्धचतुर्दशाध्यायस्थे किं च छान्दोग्य उपकोसलविद्यायां 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपक्रम्य वामनी भामनीत्युक्तं तत्र कर्मफलनियामकत्वात् स्वामित्वम् । सर्वेष्विवति विभूतिरूपेषु । श्रुतिद्वयेति आदिना 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'प्रादेशमात्रमभिविमानम्' इति श्रुतिद्वयम् । पदवाक्यानां शक्यार्थो निर्णीतास्तत्र जैमिनिमते

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषाकारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी । अत एव पुरुषविध इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमनकृतत्वान्न स्वाभाविकत्वम् । तथापि निर्दिश्यमानं सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

काङ्क्षायां, जैमिनीयचतुर्लक्षणीसमाप्तौ, 'स विष्णुराह हि', 'तद् ब्रह्मेत्याचक्षते तद् ब्रह्मेत्याचक्षते' इति सूत्रद्वयात् तदनुसारेणाहुः अत इत्यादि । अत इति एवमुभयबलविचारकत्वात् । इदं च सूत्रद्वयं शतदूषणीकृता व्यंकटाचार्याभिधेन स्वग्रन्थ उपन्यस्तम् ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ एतदादिषु त्रिषु सूत्रेष्वविरोधमित्यस्यानुषङ्गोऽधिको ज्ञेयः । आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति आधिदैविकी देवेषु प्रणवमात्रावाच्येषु वर्तमाना या देवता ब्रह्मविष्ण्वादिरूपा तत्तद्गुणगुणसमष्ट्यभिमानिनी तयाधिष्ठितेनेति शरीरतयाङ्गीकृतेन । अत एवेति अधिष्ठानादेव । सूत्रोक्तस्य हेतोः साकारपक्षेऽप्युपपत्तेस्तमपि पक्षमाहुः अभिव्यक्तेरित्यादि । न स्वाभाविकत्वमिति किंत्वर्भकौकःसूत्रोक्तव्योमदृष्टान्तेनोपरववदागन्तुकत्वम् ॥ २९ ॥

रश्मिः ।

साकारब्रह्मवादः सिद्धः तमुपष्टभ्नन्ति स **जैमिनीये**ति । जैमिनिप्रणीतमध्यायचतुष्टयं चतुर्लक्षणी सैव संकर्षणकाण्डत्वेन प्रसिद्धा देवताकाण्डत्वेन च तत्रोपासनाप्रतिपादनात् कर्ममीमांसान्तर्गतमेव । उपासनाया अपि मानसकर्मत्वात् । **स** इति प्रसिद्धः तत्पूर्वप्रतिपादितं साकारमिति प्रतिभाति ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ **अधिक** इति । मन्यत इत्यध्याहारादधिकः । अभिव्यक्तेः प्रादेशमात्रत्वस्याविरोधं मन्यते आश्मरथ्यः इति मतेऽभिव्यक्तिनिर्वाहकनिराकारत्वं मायाङ्गीकारेण यदेकमव्यक्तमिति श्रुत्युक्तानन्तरूपाणां निर्वाहात्तदपगमेन यः पुरुषाकारस्तत्रेच्छारूपकारणानङ्गीकारात्तत्र कारणत्वार्थं विशेषणमित्याशयेन व्याचख्युः **आधी**ति । ब्रह्मविद्योपनिषदि देवेषु अकारशरीरभूतेषु ऋग्वेदगार्हपत्यपृथिवीब्रह्मसु ब्रह्म आधिदैविकी देवता तदुक्तम् ।

'ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च ।
अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः' ॥ इति ।

उकारशरीरभूतेषु यजुर्वेदान्तरिक्षदक्षिणाग्निविष्णुष्वाधिदैविकी देवता विष्णुः तदुक्तं तत्रैव ।

'यजुर्वेदोन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
विष्णुश्च भगवान् देव उकारः परिकीर्तितः' ॥

सामवेददिवाआहवनीयेश्वरेषु मकारशरीरेषु ईश्वर आधिदैविकी देवता ।

'सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः' ॥ इति तत्रैव ।

अर्धमात्रा सूर्यसंकाशा वरदः । अत्र वरद आधिदैविकी देवता । एता देवता प्रणवमात्रा

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

बादरिः केवलयौक्तिकश्चिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपानुवादिका श्रुतिरिति। 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय' इति वाक्यानुरोधात्। अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धिसौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद् युक्त्यनुरोधेन ब्रह्मवादोऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते। अस्मिन् पक्षे त्वतात्त्विकत्वम्। अथवा मायास्थाने अनुस्मृतिः अभिव्यक्तिस्तु तुल्या। एवं सति बादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

भाष्यप्रकाशः।

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥ अत्रापि भाष्यमुत्तानार्थम् ॥ ३० ॥

रश्मिः।

अकारोकारमकारवरदरूपास्तद्वाच्याः। **ब्रह्मविष्णिवति** ईश्वरवरदावादिपदार्थौ तत्तद्गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तेषां समष्टयस्तदभिमानिन्यः तासु तया प्रसिद्धया एकया। न चैवमाश्मरथ्यस्य शैवत्वं तिस्रो मात्रार्धमात्रा च अक्षरस्य शिवस्य चेति श्रुतेरिति वाच्यम्। शेतेऽनेन तैजसेनेति शिवः शीङ् स्वप्ने सर्वनिघृष्वेतिवत् ह्रस्वश्च निपातितः। ये धातुशब्दा इति पत्रावलम्बनात्। वैयाकरणास्तु पूर्ववच्छिवमिति साधयित्वा शिवं भद्रमस्यास्तीति शिवः अर्शआद्यच् शिवयतीति वा तत्करोतीति ण्यन्तात्पचाद्यच्। तल्लोके न तु वेदान्ते इति।

> 'लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम्।
> न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्' ॥

इति पत्रावलम्बनात्। लोके वेदे च गोरवङ् वा स्यादित्यत्र वेदलोकयोः साधनिकानां वाक्यध्वननाद्गौरवाच्च। **भाष्ये। अन्तर्यामीति** 'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इति श्रुतेरन्तर्यामी। **अपीति** प्रादेशमात्रसमुच्चायकोपि प्रादेशमात्रत्वाविरोधमपि मन्यत इत्यर्थः **प्रकृते। उपरववदिति** चत्वार उपरवा हविर्धानमण्डपे खाता बिलविशेषाः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥ **उत्तानेति**। बादरिस्तु मायापगमेन न प्रादेशमात्रत्वाविरोधं मन्यते किं तु प्रादेशमात्रत्वाविरोधमनुचिन्तनेन मन्यते इत्याहुः **बादरिरिति**। यौक्तिकत्वेपि केवलत्वं स्मरणे क्रियात्वस्य वैयाकरणैः क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञा स्युरिति वदद्भिरङ्गीकृतस्यानङ्गीकारात्। यौक्तिकत्वं तावत्। संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः। संस्कारस्तु।

> 'भावनाख्यश्च संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः।
> उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्।
> स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते' ॥

इति भाषापरिच्छेदः। अत्र तस्य संस्कारस्योपेक्षाज्ञानादनुत्पत्तेरुपेक्षाज्ञानात्मक इत्युक्तं लक्षणया। उपेक्षा न विद्यत आत्मनि यस्येति वा तस्याः स्मृतेरुरीकारात् भाष्यप्रामाण्याद्वा। **चिन्तनेति** ध्यानवशात्। **इति वाक्येति** एवंविधवाक्यानुरोधात्। तथा च साकारस्य व्यापकत्वं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः **अन्यथेति। बह्विति** साकारस्य व्यापकत्वे बहूनां रूपाणां वास्तविकत्वकल्पने किं

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते साकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र प्रादेशत्वं संपत्तिकृतमित्याह ।

भाष्यप्रकाशः ।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥ ननु पूर्वं जैमिनेर्मतं प्रदर्शितमधुना प्रकारान्तरेण किमिति प्रदर्श्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **जैमिनिमत** इत्यादि । परममहत्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षादविरोधबोधके जैमिनिमते यः साकारवादस्तस्मिन् य एकदेशी ईदृशं भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकृतत्वे तावन्मात्रस्य पुरुषाकारत्वाभावेन

रश्मिः ।

ब्रह्मेति संशयापत्त्या बुद्धिसौकर्याभावादित्यर्थः । ननु तादृशं बहुरूपमेकरूपमेव ब्रह्मेति कथं बुद्धिसौकर्याभाव इति चेत्तत्राहुः **तार्किकेति** । **तथात्वादिति** यथाहुः रामकृष्णादिनामकं स्वाविर्भावतिरोभावशालीति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्रयत्वेन यथाकथंचिदभिनवमते विश्वकायत्वेन साकारत्वेपि सकलसंमतत्वाभावात् । द्युमूर्धत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारेऽभिनवमतप्रवेश इति भावः । **युक्तीति** 'युक्तिर्न्याये च योजने' इति विश्वान्न्यायशास्त्रानुरोधेन योजनमारोपापवादेन श्रुतीनामिति तदनुरोधेन वा ब्रह्मवाद इति । साकारं व्यापकं ब्रह्मेति वादो ब्रह्मवादः सोपि निराकारस्य चिन्तनवशाद्रूपमाविर्भूतं नतु तात्त्विकं रूपमित्येवमन्यथानेय इति हि युक्तार्थं मन्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिवाक्ये स्तः 'यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मं वेद नेतरः' इति श्वेतकेतूपाख्याने च न्यग्रोधफलमाहरेत्यारभ्य एतमणिमानं न निभालयसे एतस्यैव सोम्य एषोणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सौम्येति स य एषोणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेत्यादि । **अतात्त्विकत्वमिति** । प्रादेशमात्ररूपस्य । ननु बुद्धिसौकर्यप्रकारस्योक्तत्वात् तार्किकैरभिनवातिरिक्तैः वास्तवनित्यानन्दात्मकशरीरानङ्गीकारेणान्यमतप्रवेशाभावात् सूत्रे च ब्रह्मवादान्यथोपनायकपदाभावाच्च कथं ब्रह्मवादान्यथाकरणे बादरेराशय इति चेत्तत्राहुः **अथ वेति** । अथ वा ननु तात्त्विकरूपवाद्यपि प्रायपाठपठितो बादरिः कथमतात्त्विकरूपवादीत्यत आहुरथ **वेति** । **मायेति** निराकारं ब्रह्मानुस्मृतिजवनिकाच्छन्नम् । तथाहि ज्ञानकाशयेत्येवं वाक्यादनेकरूपाणां चिन्तनवशादाविर्भूतानामाधिदैविकदेवताधिष्ठितत्वेन तात्त्विकानां संबन्धिनी सदृशी चान्तरालिकसृष्टिपदवाच्यानुस्मृतिः प्रादेशमात्रमनु लक्षीकृत्य ततः पश्चाद्वाऽत एव प्रादेशमात्ररूपा तद्विषयिणी वा स्मृतिर्मायेति निराकारं रूपाणि च तयाच्छादितानि । तत्तद्रूपाणामभिव्यक्तिस्तु मायातत्कार्यापगमेनेति पूर्वमततुल्या । सिद्धमाहुः एवमिति पूर्वोक्तेन द्वितीयवर्णकेन बादरिमतपदसामानाधिकरण्यं यदा तदेत्यर्थः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वं सामानाधिकरण्यम् ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥ ब्रह्म तु ग्रहा जैमिनिमते । न चानेकेश्वरापत्तिरिति शङ्क्यम् । आत्माधिकः कालादिभिर्नभोग इति ज्योतिषजैमिनिसूत्रात् । आत्मा भवति क इत्याह अधिक इति कलादिभिः सकलगुणैरधिक आढ्यो नभोगो ग्रहो यः सः इत्यर्थो नीलकण्ठसुबोधिन्यामस्ति । **पुरुषाकारेति** न च प्रदेशविशेषः पुरुषाकार प्रदेश इति तावन्मात्रस्य पुरुषाकारत्वमिति शङ्क्यम् । सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन सर्वेषु प्रदेशेषु पाणयः पादा अन्ताश्च यस्येति

तत्र का संपत्तिः कथमिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसनेयिब्राह्मणे द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावयवान्, अध्यात्म्ये च मूर्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु संपादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना संपत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पुरुषश्रुतिविरोधादिति तदाशयः । अभिविमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, द्युमूर्धत्वादिकं तूपासनार्थमित्यविरुद्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेशमात्रत्वं तथाह । तत्र संपत्तिकृतत्वे वाच्ये सा केत्याद्याकाङ्क्षायां संपत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च स्वयं जैमिनिः श्रुत्या प्रदर्शयतीत्यर्थः । संपादयन्निति कैकेय इति शेषः । श्रुतिं पठन्ति प्रादेशमात्रमित्यादि । इत्यादिनेति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानर इति । चिबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इतीत्येतावता संदर्भेण । अर्थस्तु, देवा द्युप्रभृतयः, सुविदिताः वैश्वानरमूर्धादिरूपेण भवद्भिर्मत्तः सुज्ञाताः । प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिसंपन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह वै प्रसिद्ध्या प्राप्तवन्तः । कथं प्राप्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु व इत्यारभ्य संपादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञातं विवृणोति स होवाच मूर्धानमित्यादिना । एष द्युलोकात्मा देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अतिष्ठागुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तस्येदमिति शैषिकोऽण् । एवमग्रेऽपि । तथाच मूर्धानमित्यादिनाऽध्यात्मं जीवावयवेषु तान् देवान् संपादयन् संपत्ति-

रश्मिः ।

प्रदेशविशेषस्य पुरुषाकारप्रदेशत्वाभावात् । माङ् माने इत्यत्र मान निर्माणमित्याशयेनाहुः **अभिवीति** यद्वाकाशस्य सर्वगतत्वेन तन्निर्मातुरप्यभितो विगतमानत्वं तथा शंकरभाष्यं अभिविमिमीते वा सर्वं जगत् कारणत्वादित्यभिविमान इति । **तन्निरेति** एतादृशैकदेशिमतनिराकरणाय प्रादेशत्वमित्यस्य विवरणं प्रादेशमात्रत्वमिति । **तथाहेति** संपत्तिकृत्त्वेनाह । तत्रेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत्रेति** । आदिपदेन प्रकारप्रश्नः कथमिति भाष्योक्तः । **भाष्ये** । **अध्यात्म्य** इति आत्मानमधिकृत्य वर्तते-ऽवयवसमूहस्तस्मिन् छान्दसः प्रयोगः उपासकावयवेषु । **केकय** इति राजा । **प्रकृते** । **मत्त** इति केकयराज्ञः । **व** इति प्राचीनशालादीन् । **एतान्** देवान् वक्ष्यामीति वचेर्द्विकर्मकत्वम् । यूयं प्राचीनशालादयः एतान् देवान् वक्ष्यथ मां प्रति तान् प्राचीनशालादीन् अहं राजा वक्ष्याम्येतान् देवान् इति । **स होवाचेति** राजा प्राचीनशालादीनुवाच **मूर्धान**मिति राजा स्वमूर्धानम् । **अतिष्ठेति** भूरादिलोकानतीत्य तदुपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठा । भावप्रधानस्तद्गुणकः । वैश्वानरपदस्यावयववाचकत्वमाहुः **वैश्वानरेति** वैश्वानरस्यायमवयवो वैश्वानरः । **एवमग्र** इति एवमेव स्वस्य चक्षुषी दर्शयन् सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धचक्षुषोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तद्दृष्टिः कर्तव्येति प्रोवाच । एवमग्रेपि स्वावयवेषु वैश्वानरावयवदृष्टिरिति द्रष्टव्या । पृथग्वर्त्मात्मा वायुः वैश्वानरस्य प्राणः ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धमुभयं भगवत्यनवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न युक्तिः । शब्दबलविचार एव मुख्यः । न तु प्रातीतिकविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । न हि तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च संभवति युक्त्या । अतोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव येऽन्यथा कल्पयन्तीत्यभिप्रेत्य स्वमतमाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

निमित्तं तदाह । अतः स्थानानुरोधेन तदनुगुणा स्थितिः संपत्तिस्तदनुरोधनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वं, न तु स्वाभाविकमित्यर्थः । एवं द्युप्रभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्वाण एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ अतः परमेतस्यापि पक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं व्याकर्तुमवतारयन्ति **मुख्यमित्यादि** । मुख्यमिति शब्दबलविचारेण सिद्धम् । तत्स्वरूपं तु **व्यापक एव प्रादेश इति** । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो न तु प्रदेशभेदरूपभेदाभिव्यक्त्यनुस्मृतिसंपत्तिवशात् । तत्र प्रमाणं **न हीत्यादि** । अयं श्रीभागवतषष्ठस्कन्धीयगद्यस्यार्थोपन्यासः । तेन सिद्धमाहुः **तस्मादित्यादि** । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया'इति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन श्रौतानुपपत्तिं विना युक्तेरनादरणीयत्वादुपबृंहणेन विरोधे निरस्ते श्रौतक्रमानादरस्याप्रयोजकत्वात् तथेत्यर्थः । एवं सूत्रतात्पर्यमुद्धाट्य तत्र श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति **वैश्वानरस्येत्यादि** ।

रश्मिः ।

मुख्यं स्वसुखावच्छिन्नं यन्नभस्तस्मिन् अध्यात्मनभसि योधिदैवं बहुल आकाशो वैश्वानरस्य देहमध्यात्मावयव इति दृष्टिरित्युवाच । एवं स्वचिबुके अधरमुखफलके प्रतिष्ठापदवाच्या वैश्वानरपादभूतपृथ्वी द्रष्टव्येति तथा च शंकरभाष्यं चिबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यत इति । **तदाहेति** जैमिनिः प्रादेशमात्रत्वमाह । उत्तानमन्यत् ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ **सिद्धमिति** मुखं निःसरणोपायवक्रेष्विति कोशान्मुखेषूपायेषु भवं सिद्धत्वेन सिद्धम् । **मुख्यमित्यत्र** तत्र भव इति यत् । **प्रदेशेति** जैमिन्येकदेशी प्राह प्रदेशभेदं जैमिनी रूपभेदमाश्मरथ्योभिव्यक्तिं बादरिरनुस्मृतिं स्वैकदेशिदूषको जैमिनिः संपत्तिमिति ज्ञेयम् । **श्रीति** गद्यं तु 'नहि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवग्राह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्धाय कोन्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात्' इति नवमेऽध्याये । **उपेति** नहि विरोध इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । **श्रौतेति** साक्षादपीति सूत्रे भाष्योक्तरीत्या श्रौतक्रमानादरस्य । **तथेति** प्रमाणमनुसर्तव्यत्वेन प्रकारेण न युक्तिरनुसर्तव्यत्वेन प्रकारेण । **सूत्रेति** सूत्रार्थविषयिणीं व्यासेच्छां वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यमिति । यद्वा शब्दबलप्रतीतीच्छयोश्चरितत्वं सूत्रसंबन्धितात्पर्यम् । **भाष्ये** । **अन्यथात्वेति** कुत्वं कस्मान्न भवतीतिवदन्यथात्वं तस्य कल्पनम् । अन्यथा तु अ इति वा पदच्छेदः । **भ्रान्ता** इति रूपभेदप्रदेशभेदसंपत्तीनां

एवं वैश्वानरमस्मिन् मूर्धचिबुकान्तराले जाबालाः समामनन्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रुवोः प्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति । न ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्तिगम्या

भाष्यप्रकाशः ।

समामनन्तीति स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्ये वदन्ति । **संभवति युक्त्येति** भेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् तद्बलेन विचारे तत्र भेदानुक्त्या तदभावेऽपि तन्त्रितयं मन्तव्यमित्यर्थः । एवमेकमामननं प्रदर्शितम् । यद्यपि संपत्तिरूपा युक्तिः श्रौती, तथापि कैकेयस्तथा तु व एतान् वक्ष्यामीत्यादिना मध्वादिवत् कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु वास्तवरूपम् । स्वकृततथासंपादनवचनात् । तथा सति द्युमूर्धत्वादीनामध्यात्मं कल्पनोपदेशो, न तु स्वारसिकं तत्र मानम् । तच्च शब्दबलविचारे अप्रयोजकम् । दहरविद्यायां, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्यादिना कल्पनां विनैव तन्मानकथनवदत्रापि श्रुत्यन्तरे कथनात् । तथा सति संपत्तिकृतं प्रादेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणामुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तच्चोत्तमाधिकारिणामनादरणीयमित्याशयेनाहुः **अत इत्यादि** । सूत्रे चकारादपरमामननं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति **एवमित्यादि** । **इत्यादिनेति** कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति । कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोः प्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीत्यन्तम् । नन्वत्रापि प्रदेशादिभेदपक्षा एव भवन्तु, को दोष इत्यत आहुः **न हीत्यादि** । नचानन्त इत्यत्र कालापरिच्छेद एवोच्यते, न देशापरिच्छेद इति शङ्क्यम् । आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदेऽनन्त इति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तद्बलाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । ननु युक्त्या साधने को दोष इत्यत आहुः **युक्तीत्यादि** । नैषा तर्केणेति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । ननु सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्त-

रश्मिः ।

नैषा तर्केणेत्याद्युक्तिनिरसनीयत्वेन श्रुत्यर्थे युक्तिप्रदर्शनमर्थान्तरारोप इवेति भ्रमसाधनसंपादनानुकूलव्यापारवन्तः । आश्मरथ्यस्तु यन्मनसा ध्यायतीति श्रुतिविषयत्वं वेदेषु वदन् भ्रान्तः 'निःश्वसितमस्य वेदाः' इति श्रुतेः वेदानां निश्वसितत्वेन बुद्धिपूर्वकत्वाभावात् । बुद्ध्या पदार्थान् जानातीति । बादरिस्तु तस्मै श्रद्दध्यामेत्यत्र तत्फलकश्रद्धामज्ञात्वा तस्य वचः श्रत् सत्यं दध्याम इति श्रुत्यर्थे भ्रान्तः । **प्रकृते** । इत्यन्तमिति । श्रुत्यर्थोऽग्रे स्वयं वाच्यः । **नहीत्यादीति** उपाधिस्तु परमात्मन्यसंगत इति भावः । विशेषेणेति भाष्यं विवरीतुं शङ्कामाहुः **न चानन्त** इति । अस्मदादिः कालपरिच्छिन्नः शतायुर्वै पुरुष इति तत्र तु न अन्तो नाशो यस्येति कालापरिच्छेदः । एवकारव्यावर्त्यमाह नेति । न देशकृतोन्तो यस्येत्यन्तपदस्यान्तवाचकत्वमित्यर्थः । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । **नैषेति** । **तथेति** अब्रह्मविद्यात्वस्य संबन्धिनी तथेत्यस्माद् 'अव्ययादाप् सुप इति सूत्रेण षष्ठ्या लुक् यद्यपीयं श्रुतिः काठकेस्ति तत्रैषेत्येतच्छब्देन समीपतरवर्तिवाचकेन श्रेय आददानस्य प्रशंसाविषयिणीमतिरेतच्छब्दवाच्या । किंचान्यत्र धर्मादिति प्रश्ने सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्याद्युक्तमक्षरं ब्रह्म वा

त्वब्रह्मविद्यैव। अविरोधेऽपि वक्ष्यति। श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति। ननु तथापि काचिद् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्तव्या, शास्त्रसाफल्यायेति चेत्। उच्यते। विरोध एव नाशङ्कनीयो वस्तुस्वभावात्। अयस्कान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणे या युक्तिर्गर्भस्यौदर्यादाहे, रेतसो मयूरत्वादिभावे। न हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम्। तस्यान्ते सुषिरमित्यादिना श्रुतिरेवमेवाह।

यशोदास्तनन्धयस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा स्वप्नमायाऽविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह। 'अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः' इति। उलूखलबन्धने चायमर्थो निर्णीतः। तस्मादानन्दांशस्यैवायं

भाष्यप्रकाशः।

स्वेऽयमेव सूत्राशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः अविरोधेऽपीत्यादि। यद्यपि जाबालश्रुतौ वैश्वानरः स्फुटतया नोक्तस्तथापि मूर्धचिबुकान्तरेऽनन्तस्य प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वं प्रत्यभिज्ञायते। अतस्तत्परत्वं तद्वाक्यस्य बोध्यम्। नन्वित्यादिनोक्ता युक्तिस्तु स्फुटतरैव तस्याः कथं श्रुत्यनुसारित्वमित्यत आहुः तस्यान्ते इत्यादि। तस्यान्ते सुषिरꣳ सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि सहस्रशीर्षानुवाके सुषिरस्य सूक्ष्मता तत्र सर्वप्रतिष्ठा च श्राव्यते। सा वस्तुस्वभावादेवोपपद्यतेऽतस्तथात्वमित्यर्थः। दर्शनमुपन्यस्यन्ति यशोदेत्यादि। अत्र स्तनन्धयपदेन अदन्तस्य षड्दिनस्य पूतनाऽसुपयःपानकर्तृतयाऽवस्थासाधनविरोधोऽपि स्मार्यते। निर्णीत इति बन्धनानां व्यङ्गुलन्यूनतायाः। पुनः स्वेच्छया बन्धनस्य च कथनान्निर्णीतः। शेषमतिरोहितार्थम्। एवं चात्र निराकारत्वादिना

रश्मिः।

वाच्यम्। न जाबालसमामननेन सिद्धं ब्रह्म तथापि प्रादेशाभिविमानश्रुतिः श्रेयोऽविषयिणी न वाक्षरब्रह्मविषयिणीत्यदोषः। 'समीपतरवर्तिनि चैतदो रूपम्' इति वाक्यात्। यदि चेदमत्र न गृह्यते तदा तु 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिश्रुत्युक्तं समीपतमवृत्तिर्बहुधाचिन्त्यमान एषोपि परमात्मेत्यदोषः। अग्रे च ततो मया नाचिकेतश्चितोग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यमिति चयनं समीपतमं तदत्रैषेत्यत्रैतच्छब्देनाविवक्षितम्। अविरोधेपीति निमित्तं सप्तम्यर्थः युक्त्यविरोधरूपं फलमविरोधाध्याये वक्ष्यति। श्रुतेः शब्दैकप्रमाणत्वात् वस्तुन एव तथात्वात्। स्फुटतरेति शास्त्रं वेदान्तविचाररूपम्। तद्युक्तिरूपं योजनं शास्ति निर्युक्तिरूपं शास्तीति वेति फले तयोः केन फलेन सहेत्याकाङ्क्षायां शास्त्रस्य सफलत्वायेत्येवं स्फुटतरेत्यर्थः। तत्र प्राज्ञे निर्युक्तिरूपमपि योजनं दार्ढ्याय वेदान्तविचारः शास्ति मन्दमध्यमयोस्तु वक्ष्यमाणयुक्तिरूपमपि दार्ढ्यसंदेहाभावाभ्यां स शास्तीति फलम्। स्वभावेति परिणामहेतुत्वं स्वभावत्वम्। तथात्वमिति स्वभावदर्शनाभ्यां वक्तुं शक्यत्वम्। तथा तु अम्। तु पुनः अम् शैघ्र्यं अम् शैघ्र्येल्पे चेति मनोरमा। तादृशं रूपं किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां दर्शनमित्यादिः। बन्धनस्येति भक्तवश्यत्वज्ञापनाय बन्धनस्य। शेषमिति। इति चेति इत्येवमनुक्तसमुच्चयश्चकारार्थ इत्यर्थः। सिद्धमाहुः एवमिति। अभिनवनैयायिकमतेप्येवम्। स्वमते प्रादेशमात्रत्वं विशेषः। पूर्वश्रुत्यर्थमाहुः श्रुताविति प्रसङ्गाद्भाष्यश्रुत्यर्थोप्युच्यते। एष इति य एष प्रसिद्धः परमात्मानन्तोऽव्यक्तोक्षरः 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तः' इति गीतातः। तं यः कोपि

धर्मो यत्र स्वाभिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः। तस्मात् प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे अष्टमं वैश्वानराधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वासंभवमाशङ्क्य तन्निरासाय साकारब्रह्मता विचारिता। श्रुतौ तु वरणा भ्रूः। अस्य स्थानमित्यस्येति पदेनानन्तः परामृश्यते। प्राणपदेन च नासिका। नासिके उपदिशन्नित्यत्र पृथग्वर्त्मात्मनः कथनात्। द्यौरित्याकाशः। तत्र हेतुः। लोकस्य परस्य च संधिरिति। जीवलोकस्य परब्रह्मणश्च संधानजनकत्वादिति।

अथात्र मतान्तराणि विचार्यन्ते। तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते। जैमिनिमते तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायाभिव्यक्त्यादिसूत्रेषु प्रादेशमात्रत्वस्याविरोधो विचार्यत इति शंकराचार्याः प्राहुः।

तत्रेदमवधेयम्। आचार्यस्तद्गुरुः सर्ववेदव्यासकर्ता स्वयं समन्वयं प्रतिज्ञाय सरलां सुन्दरीं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादिसंमतां जानानः किमिति नोपगतवान्। अथ दुष्टां तर्हि कुतो न दूषितवानिति।

रश्मिः।

कथंचिज्जानीयादित्यत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्योत्तरं स इति याज्ञवल्क्यो ब्रूते स्म। **वरणायामिति**। वरणार्थमाहुः **वरणा भ्रूरिति** पदे निर्वक्ति **सर्वाणीति**। तथा च नियम्यजीवद्वारा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वात् नासाभ्रुवोः पाप्मनाशकत्वमित्युक्तम्। तत्रापि स्थानविशेषजिज्ञासया पृच्छति **कतमदिति**। अत्र प्रमाणमाहुः **नासिके इति**। **पृथगिति** प्राणः पृथग्वर्त्मात्मेति श्रुतेः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा शंकरभाष्ये तु प्राणस्थाने घ्राणः। पूर्वोक्तमध्यशब्दार्थं स्पष्टयति स्म **भ्रुवोरिति** तदेव स्थानमित्यर्थः। संधिर्द्युलोकस्य यद्वा द्यौराकाशः **संधानेति**। ब्रह्मामृतवर्षिण्यां तु द्यौर्लोकस्य स्वर्गस्य परस्य ब्रह्मलोकस्य च संधित्वेन ध्येय इत्युक्तम्। अथ ननु कोशे अग्निर्वैश्वानरो वह्निरिति तट्टीकायां च विश्वे नरा अस्य 'नरे संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दस्य दीर्घः। विश्वानरस्यापत्यं ऋष्यण्। गीतायां च अहं वैश्वानरो भूत्वेति श्रुतिश्चाग्निः वैश्वानर इति एतत्पर्यालोचनाविरोधेन शंकराचार्यादिमतानि प्रवृत्तानि। अतस्तत्तन्मतसिद्धार्थकानि सूत्राणीत्याशङ्क्याहुः **अथात्रेति**। **जाठराग्नीति**। जाठराग्निरीश्वरप्रतीकोवयव इवावयवस्तस्य। परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानरे इहोपदिश्यते इति भाष्यात्। **अवीति** ईश्वरोपलब्धिस्थानेषु हृदयादिषु विशेषेणाभिव्यज्यत इत्येवमविरोधः। बादरिमते प्रादेशमात्रत्वेन योयं प्रादेशमात्रोप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्ताया इत्येवमविरोधः संपत्तिकृतां जैमिनिर्मन्यत इत्यविरोधः। **तद्गुरुरिति** शंकराचार्यगुरुः। **दुष्टामिति** जानानो नोपगतवानिति पूर्वेणान्वयः। **दूषितवानिति** यतो न दूषितवानतः साक्षात्सूत्रार्थो व्यासाभिमत एव। अन्यसूत्रोक्तोपाधिस्तु सर्वथा न संभवति। विद्वन्मण्डने निपुणतरदूषणात्। तथा चेश्वरस्य जाठरस्य वा वक्तव्यः सः। सर्वे वेदा-

भाष्यप्रकाशः।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराग्न्यभिप्रायेण प्रयुक्तो येनात्र तद्गुणकोपासनं कल्प्येत। किंतु यौगिकोऽयं शब्दो, विश्वान्नरान् नयतीति। तद्धितस्तु राक्षसवायसादिवत् स्वार्थे। अभिविमानशब्दश्चाभिमुख्येन विचित्रं जगन्निर्मिमीत इति वा, अभिगतश्चासौ विगतमानश्चेति वा योगेन। वैश्वानरशब्दस्य यौगिकार्थग्रहणे जाठरानलविशिष्टोपासनमनभिप्रेतं बादरायणस्येति साक्षात्सूत्रे व्याचक्रुः। तत्र बीजं तु सौत्रोऽपिशब्दः साक्षादविरोधं जैमिनिरपीत्यन्वयादिति तदाशयः।

रामानुजाचार्यास्तु मतद्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासनमङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दोऽग्निसाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो यथा विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाचष्ट इति निश्चीयते। तथा स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिपठितोऽग्निशब्दोऽपि येनैवाग्रनयनादिना गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तते तस्यैव गुणस्य निरुपधिकस्य काष्ठां गतस्य परमात्मनि संभवादस्मिन् प्रकरणे परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षादव्यवधानेन परमात्मानमेवाभिधत्त इति साक्षात्सूत्रार्थमाहुः।

संपत्तिसूत्रे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपादनार्थमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति। आमननसूत्रे च, एनं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वायामनन्ति च। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्याहुः।

तत्रापीदमवधेयम्। अत्र प्राचीनशालौपमन्यवादिसंवादवाक्येषु, मूर्धा त्वेष आत्मनश्चक्षुष्टे तदात्मन इत्यादिना यदुक्तं तस्य निगमनमत्र प्रतीयते। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः

रश्मिः।

यत्पदमामनन्ति समन्वयप्रतिज्ञानाच्च प्रतीकस्य जाठरस्य स नोचित इति ज्ञेयम्। **तद्गुणक** इति जाठरगुणकः। **स्वार्थे** इति रक्ष एव राक्षसः वय एव वायसः प्रज्ञादिभ्योण् इत्यण्। **अपिशब्द** इति व्यासममुच्चयबोधकोऽपिशब्दः। **तदाशय** इति भास्कराचार्याशयः। निर्दुष्टोयं सिद्धान्तो न विरुद्धः। **मतद्वय** इति व्यासजैमिन्योर्मतद्वये अतस्तद्विशिष्टस्योपासनमत्रातिदिश्यते इति शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठानादिति चेदिति सूत्रे भाष्यात्। तथापि जैमिनिमते कथं तद्विशिष्टोपासनोक्तेत्याकाङ्क्षायां साक्षादप्यविरोधं जैमिनिरिति सूत्रार्थमूचुः **वैश्वानरेति**। **अग्रनयनेति**। अङ्गति अगि गतौ अङ्गेर्नलोपश्चेति निर्नलोपश्च। आदिपदेन वैश्वानरपदव्युत्पत्तिः पुरमुषतीति च उष दाहे। **आहुरिति** तथा च मतभेदगमकाभावात् पूर्वोक्तोर्थ एव परिशेषात्सिद्ध्यति। **प्राणेति** स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति श्रुत्युक्ताया द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तशरीरस्य वैश्वानरस्य समाराधनरूपायाः। **वैश्वानरस्येति** इयं छान्दोग्यस्था उपासकस्य मूर्धैव परमात्ममूर्धभूतद्यौरित्यर्थः। एवमेतद्भाष्योक्तरीतिकैवंविधप्राणाग्निहोत्रेण वैश्वानरमाराधयेदिति तत्रैव स्फुटम्। **इदमिति** वक्ष्यमाणं सर्वेषां तस्येत्यादिपदानां वैश्वानरपरत्वं न तूपासकपरत्वम्। **यदुक्तमिति** कैकेयेनोपमन्यवाद्युक्तद्युप्रभृतीनां वैश्वानरस्य मूर्धत्वादिकथनेन तत्प्रतीकत्वं यदुक्तं तस्य। **अत्रेति** वाजसनेयि-

भाष्यप्रकाशः।

पदैस्तमेव परामृश्य मूर्धप्रभृतीनां समभिव्याहरणात्। तत्कथं सन्निहितपरित्यागेन व्यवहितस्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते। नचाग्रे सुतेजःप्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकथनात् तथेति वाच्यम्। भगवतो विश्वकायत्वाय तन्मूर्धादीनां सुतेजस्त्वादिदृष्ट्युपदेशवत्तस्य यज्ञत्वाय तदुरआदीनां वेदित्वादिदृष्ट्युपदेशस्य शक्यवचनतया तस्योपासकावयवगमकताया निश्चेतुमशक्यत्वात्। नचैवं सति तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणाग्निहोत्राधारत्वेनोपासकास्यादिपरिग्रहः स कथं संगच्छेतेति शङ्क्यम्। संपत्तिसूत्रविषयवाक्ये वैश्वानरावयवानामुपासकमूर्धादिषु संपत्तिकथनेन तेषां तत्र मानवदनुक्तानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरःप्रभृतिषु संपत्त्या मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसंगतेः अत एव सर्वत्र वैश्वानरस्थितिबोधनायोपसंहारे, तस्मादु हैवंविद् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य वैश्वानरे हुतꣳस्यादिति श्रावितम्। तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना, नापि तद्विशिष्टोपासना। किंतु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः।

शैवभिक्षू अप्येतेनैव दत्तोत्तरौ, माध्वाश्च।

प्रकृतमनुसरामः। एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसंदेहो निवारितः। मनोमयत्वादि-

रश्मिः।

ब्राह्मणे विषयवाक्ये वा। **तमेवेति** विषयवाक्ये प्रादेशमात्रमभिविमानमित्यादिषु य आत्मपदार्थो वैश्वानररूपस्तमेव। यद्वा। मूर्धा त्वेष आत्मनः इत्यादिषु य आत्मपदार्थ इत्यादिः। **व्यवहितस्येति** वाजसनेयिब्राह्मणोक्तस्योपासकस्य। **कर्तुमिति** सर्वैः पदैः कर्तुं शक्यते। ननु प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः। स कथमुच्यते सर्वैः पदैः कथं कर्तुं शक्यत इति। मैवम्। उरःप्रभृतीनामुपासकोचितानामुक्तेर्व्यवहितस्याप्येकवाक्यतार्थमेतस्येतिपदेन प्राप्तत्वात्। न च तस्येतिपदेन कुतो व्यवहितस्य प्राप्तिरिति शङ्क्यम्। विषयवाक्येन त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय सर्वेषु लोकेष्वित्यादिना ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिश्यास्यैवोपासनस्याङ्गभूतप्राणाग्निहोत्रं तस्य ह वा एतस्येत्यादिनोपदिशति यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्यैवावयवभूतान् द्युआदित्यादीन् सुतेजोविश्वरूपादिनामधेयानुपासकशरीरे मूर्धादिपादान्तेषु संपादयतीति मूर्धैव सुतेजा उपासकस्य मूर्धैव परमात्ममूर्धभूतद्यौरित्यर्थ इति तद्भाष्यात्। **तथेति** तादृशवेद्यादिनिरूपणीये तादृशोपासकस्योचिततरत्वात् अध्यात्ममूर्धादिबोधयितुमेतस्येतिपदेनोपासकत्वम्। **यज्ञेति** यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेस्तथा। **इत्यादाविति**। तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति। **भक्तं** भक्तद्रव्यम्। एवं व्यानाय स्वाहेति अपानाय स्वाहेति समानाय स्वाहेति उदानाय स्वाहेति अथ य एतदेवं विद्वान् अग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतौ। **एतेनेति** पूर्वोक्तेन संनिहिततरेण। माध्वास्तु एनं विष्णुमस्मिन् अग्न्यादावामनन्ति योग्नौ तिष्ठन् य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोमृतमयः पुरुष इत्यादिनेति प्रोचुः। तत्स्पष्टम्। विचारमन्तरेणैव यद्वै तेनैव दत्तोत्तरा इत्यन्वयात् प्रत्युक्तप्रायाम्। यदप्यथ ननु को वेत्यादिनोक्तं तदपि स्पष्टम्। आचार्यं मां विजानीयात् आचार्यवान् पुरुषो वेद इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेश्चेति न विचारमर्हति तदुक्तम् 'अग्निश्चकार तत्त्वार्थदीपं भागवते महत्' इति निबन्धे। कथं जीवपुरःसरेणेत्यत आहुः **मनोमयत्वादीति** प्रथमस्याधिकरणस्यार्थरूपता

भाष्यप्रकाशः।

धर्मवान् हिरण्यश्मश्रुत्वादिधर्मवानत्ताऽलौकिकभोगयोगेऽपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदेवादित्रयनियामकोऽक्षरादुत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो भगवानेव, न जीव इति। तेन सर्वान्तर्याम्येको भगवानिति सिद्धम्। आधेयरूपो विचारित इति च ॥ ३२ ॥ ८ ॥

इत्यष्टमं वैश्वानराधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिवारितहृदयान्धकारेण
पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

समाप्तो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

रश्मिः।

प्रोक्ता। द्वितीयाधिकरणार्थरूपतामाहुः हिरण्येति। तृतीयाधिकरणार्थतामाहुः अत्तेति। चतुर्थाधिकरणार्थतामाहुः अलौकिकेति। पञ्चमाधिकरणार्थतामाहुः प्रकटेति षष्ठाधिकरणार्थतामाहुः अधीति। सप्तमाधिकरणार्थरूपतामाहुः अक्षरादिति। अष्टमाधिकरणार्थतामाहुः स्वत इति। आधेय इति आधेयानि मनोमयत्वादीनि तै रूप्यते व्यवह्रियते इत्याधेयरूपः तदुक्तं तेन सर्वान्तर्यामी एको भगवानिति सिद्धमिति अग्रिमपादे स्फोटिष्यतितमाम् ॥ ३२ ॥ ८ ॥

इति अष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनश्रीगिरिधार्यात्मज श्रीदामोदरभ्रात्रीयेण पूर्णवेत्रा
श्रीगोविन्दरायपौत्रेण श्रीविट्ठलरायभ्रात्रीयश्रीगोकुलोत्सवात्मज-
गोपेश्वरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ १ ॥ २ ॥

समाप्तो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

